

Dušan Krivokapić

ŠAR PLANINA

Povodom recenzije o mojoj »Šar-planini«

Nije uobičajeno da autor odgovara svojim kritičarima. Smatra se da to nije dostojanstveno. No i pored toga, ja bih rekao nešto o stavu i oceni dra Mihajla Pražića o mojoj knjizi »Šar-planina«, koju je on prikazao u »Našim planinama« br. 9-10, 1969. godine.

Na Pražićevu kritiku se ne osvrćem iz razloga što je ona veoma nepovoljna, nego samo zbog toga što ona nije objektivna. Jer dr Pražić je pribegao izvrtanju činjenica, čime je jamačno povredio postulat istine.

Nije istinito Pražićevo tvrđenje da svi moji podaci o temperaturama na Šar-planini »imaju tek informativni karakter« i da su svi »čisto amaterski«. Iz moje knjige se jasno vidi da se podaci o srednjim mesečnim temperaturama na Popovoj Šapki, Ljubotenu i Titovom vrhu zasnivaju na 15-godišnjoj seriji posmatranja obavljanih na Meteorološkoj stanici u Tetovu, i da sam ja ove podatke, radi primene na navedene kote, preračunao pomoću poznatog termičkog gradijenta $0,56^{\circ}\text{H}=100\text{ m}$. Ovako dobijeni temperaturni podaci nisu bez naučne vrednosti, budući da je u geografiji ovaj metod uobičajen. Podaci o vremenskim prilikama na Ljubotenu u oktobru 1935. godine dobijeni su neposredno, propisnim instrumentalnim putem, a ne amaterskim, što je u mojoj knjizi takođe navedeno. Po dru Pražiću, očigledno neupućenom u ova pitanja, mnogo veću vrednost imaju podaci o petogodišnjoj seriji padavina na Popovoj Šapki, nego 15-godišnja serija opažanja temperature u Tetovu. Usputno osmatranje pravca lokalnih vetrova, kao i beleženje trenutnih, maršrutnih i stacionarnih temperatura vazduha takođe se u geografiji praktikuje.

Nije istina ni to da sam podatke o klimi, usovima i snežanicima izložio »... samo na osnovu svojih zapažanja i iskustva...« — Naprotiv, iz mog dela se vidi da sam o tipovima, dejstvu i mehanici usova konsultovao najnovije radove švajcarskih i nemačkih nivologa.

Prema dr Pražiću su »...i Planinarski savez Srbije i Planinarski savez Jugoslavije odbili da štampanje ove knjige materijalno ma i simbolički pomognu.« — I to je gruba neistina. U stvari, nitko iz njihovih redova nije, tvrdim, ni video delo u rukopisu. Ali iz navedenih dr Pražićevih reči nesumnjivo izlazi zaključak da su pomenute organizacije odbile da štampanje ovog dela pomognu upravo zbog toga što su našle da je ono za njih bez ikakve vrednosti.

Dr Pražić mi, dalje, zamera: što šar-planinska jezera nisam poetizirao, što sam delo opteretio legendama i što izvesni albanski toponimi nisu prevedeni. — Zar da se jezera poetiziraju, a da se zanemare njihove morfografske i morfometrijske karakteristike! Ja sam namerno izbegavao svaki pokušaj slatunjavog, romantičnog opisa prirode. Dr Pražić je prečutao da sam Livadičkom jezeru ipak dodao jedan pasus koji odskaka od ostalog teksta. Legende sam uneo isključivo zbog toga što me je interesovalo sve što je za Šar-planinu vezano. Izvesni albanski toponimi, koje dr Pražić naziva besmislenima, ostali su neprevedeni zato što se njihovo etimološko značenje nije moglo da razjasni, što sam takođe u knjizi napomenuo. Pogrešno je smatrati da su i takvi toponimi bez ikakvog značaja i da ih, kao takve, treba zane-mariti.

Potcenjujući moja izlaganja o naseljima, stanovništvu i privredi, kritičar mi zamera što se nisam koristio nizom »... zanimljivih radova i studija mnogih naših istaknutih naučnih radnika«, koji su to područje proučavali. — Kad je već na to ukazao, trebalo je da te naučnike dr Pražić i pomene. Uostalom, dr Pražić je prečutao činjenicu da sam za ovo svoje delo konsultovao više od stotinu radova naučne i putopisne literature, domaće i strane, počevši od darovnih povelja srpskih srednjovekovnih vladara, pa do dr Lutovčeve antropogeografske studije objavljene 1955. godine.

Dr Pražić nije geograf, ni geodet ni matematičar. Zbog toga, upravo ja ne mogu da prihvatim ni onu njegovu, inače vrlo povoljnu ocenu o vidiku, jer se ona zasniva samo na golim rečima, iskazanim bez poznavanja toga pitanja. Ništa u mojoj knjizi nije nehotice koncipirano ni napisano, pa ni ono poglavlje o vidiku.

Naravno, dr Pražiću se ne može zameriti što ne poznaje Šar-planinu, pošto na nju nije zalazio, pa mu ni njen kolorit ne može da leži. Može mu se, međutim, zameriti to što nije našao zajednički jezik sa samim sobom. Naime, u dr Pražićevom pismu upućenom mi 7. maja 1969. kad je knjigu već imao u rukama, nalaze se i ovi redovi:

»Ja ću sa ne malim zadovoljstvom napisati i recenziju u 'Našim planinama' i na taj način doprinijeti popularizaciji ove u svakom pogledu vrijedne i značajne knjige.« — A u objavljenoj recenziji čitamo:

»Kako sa ovom knjigom ni iz daleka nije čitaocu dato sve ono što o Šar-planini treba dati...«

Od tih dveju, dijametralno suprotnih ocena održiva je samo jedna. Verziranim čitaocima — posebno onim koji prate zagrebački mesečnik »Prosvjetu« — prepušta se da odluče koja je od njih prava.

Pisana na brzinu i kontradiktorna u mnogo čemu, dr Pražićeva recenzija je više površan osvrt na delo negoli konstruktivna kritika. Činjenica je da dr Pražić nije mogao da ospori ni jedan podatak u mojoj knjizi. Ali se zato svojski potrudio da ovu knjigu omalovaži negirajući joj svaku vrednost. Dr Pražić je ovoga puta pokazao da nije mogao da se savlada, da zauzme stav objektivnog kritičara, nego je, izivljujući se na mom delu i deleći mi s visine deplasirane pouke, onako knjigu čisto anatomisao.

Da li je ta knjiga baš toliko štura i siromašna koliko joj to dr Pražić pripisuje? Neka na to odgovori jedan citat iz službenog izveštaja četvorice makedonskih prosvetnih savetnika — dvojice istoričara i dvojice geografa — izveštaja podnetog predsedništvu tetovske opštine povodom ocene rukopisa »Šar-planine« 1966. godine. Doslavno preveden sa makedonskog, taj citat glasi:

»Krivokapićevo delo je jedno od retkih studija o lepotama i značaju ovog velikog planinskog masiva na Balkanskom poluostrvu. S nestrpljenjem očekujemo da delo izađe iz štampe, jer će ono dopuniti geografsko poznavanje ove oblasti. Osobito veliko interesovanje pobudila nam je Krivokapićeva ambicija za najdetaljnije proučavanje geografskih objekata na Šar-planini, kao na primer: solidno prikazivanje jezera, visova, reka, prilaza i drugih elemenata, za koje je morao da uloži ogroman ispitivački trud.«

Najzad, 19. novembra 1969, prva nagrada opštine tetovske dodeljena je autoru »Šar-planine« za njegovo životno delo.

Dušan S. Krivokapić

ZBORNİK PD »ŽELJEZNIČAR« LJUBLJANA

PD »Željezničar« iz Ljubljane, izdalo je knjigu »Gora« — zbornik ob 20-letnici planinskog društva »Željezničar« Ljubljana (Ljubljana, november 1969). Knjigu su uredili Pavle Ciglar, Bruno Ravnikar, Dušan Novak, Tomaž Banovec i Marijan Raztresen.

Knjiga je vrlo lijepo opremljena i daje zaokruženu sliku razvoja Društva. Pisana je laganim, upravo »planinarskim« stilom, u obliku niza članaka koji nam daju sliku djelatnosti Društva kao cjeline i pojedinih odsjeka (alpinisti, speleolozi itd) zatim plime i oseke kroz koje je prošlo Društvo od svoga osnutka 1949. godine, te amatersku djelatnost i entuzijazam kojima je postiglo primjerne rezultate.

Cestitamo PD »Željezničar« na godišnjici i uspjeloj knjizi, koju preporučamo našim planinarima.

Visko Dulčić, SO PD »Mosor«

BILTEN PLANINARA—ŽELJEZNIČARA

Početkom 1970. izašao je 3. broj Biltena — informativnog lista koordinacionog odbora planinarskih društava željezničara Jugoslavije za 1969/70. godinu. Bilten izdaje PD »Željezničar« u Zagrebu, izlazi već treću godinu pod uredništvom Zorke Šafar. Ovaj posljednji broj ima 24 stranice umnožene ciklostilnom tehnikom, a obiluje raznolikim sadržajem zahvaljujući suradnicima iz svih krajeva Jugoslavije gdje ima planinara-željezničara. Članci će interesirati ne samo članove nego i sve one koji se bave planinarstvom. Da nabrojimo nekoliko zanimljivijih: IX slet na Radan planini, Prvenstvo Vojvodine u orijentaciji, Planinari u Paklenici, Republički alpinistički logor na Prenju, Stradanja Joce planinara, Jutro u planini (pjesma), Vijesti itd. Originalna novost ovog biltena je komentar urednika iza pojedinih članaka pisan na vrlo simpatičan način.

Dr Ž. P.

Krivokapić: »Šar-planina«

Dušan S. Krivokapić: *Šar-planina. Turističko-geografski prikaz predela i naroda.* »Turistička štampa« Beograd 1969. Tvrdi uvez, 334 stranica, sa geografskom kartom. Cijena 45 dinara.

U našoj i više nego siromašnoj planinarskoj literaturi (izostavljam slovensku) monografska djela mogu se doslovno pobrojati prstima jedne ruke. Nakon lijepih i dragocjenih knjiga Branimira Gušića o Medvednici, te Josipa Poljaka o Velebitu, koje su izdane još prije trideset-četdeset godina u Zagrebu i danas već prave bibliofilske rijetkosti, ako izostavim turističko propagandnu knjigu Lučić-Rokija Planine Jugoslavije te nekoliko planinarskih priručnih vodiča, tek je ovih dana upravo izašla iz štampe knjiga dra Željka Poljaka o Velebitu, i time bi nabranjanje planinarskih monografija bilo završeno. Upravo zato je nedavno izašla monografija Dušana S. Krivokapića »Šar-planina« ne samo iznenađenje, nego iz po nekog aspekta i izuzetan planinarsko-publicistički događaj.

Dušan S. Krivokapić je planinar osebnog profila. On voli prirodu kao i mnogi drugi planinari, voli je kao planinar estetika i kao planinar geograf. No za razliku od svih ovih profila planinara, on je odmah na početku svoje planinarske djelatnosti zavolio Šar-planinu. Zavolio je tu planinu u vrijeme, kada se o njoj među planinarima Srbije i Makedonije, a pogotovo drugih dijelova Jugoslavije nije ništa znalo. Zavolio je tu planinu od svoga prvoga uspona na nju prije četrdesetak godina, pa je odlazio na tu planinu kada god su mu prilike i služba dozvoljavali, a imao je izuzetnu službu koja mu je upravo olakšavala da često i po dulje vremena mogne na njoj boraviti i po njoj danima i tjednima pješaćiti. Na taj način on je prvi počeo našem planinarstvu prikazivati do tada nepoznate ljepote te naše po prostranstvu najveće planine. On se još znatno prije početka Drugoga svjetskoga rata u »Hrvatskom planinaru« u nekoliko članaka baš o Šar-planini deklarirao kao vrlo dobar znalac toga planinskog područja. Taj osebniji planinar, koji je sav svoj planinarski život posvetio upoznavanju i propagiranju Šar-planine, sada, nakon četiri decenija, odužuje se Šar-planini sa publikacijom monografskog tipa.

Ta povelika knjiga, u kojoj je izdavač luksuznim prelamanjem sloga nanizao desetke potpuno i pretežno praznih stranica, nosi od prve alineje predgovora, pa do zadnjih rečenica predzadnjeg poglavlja pečat njegove planinarsko publicističke ličnosti, te njegovog osobnog načina doživljavanja materije o kojoj piše.

U tom »turističko-geografskom prikazu predjela i naroda« kako ga je autor sam okrstio, a što u mnogo kojem pogledu autora u naučno-stručnom pogledu obavezuje, uvršten je dosta šturo obrađen planinarski vodič po Šari, koji u ovoj velikoj knjizi zauzima tek nešto više od četvrtine prostora. Ostali prostor knjige razdijelio je tako, da u nizu poglavlja prikaže čitaocu Šar-planinu onako, kako ju je kroz minulih četrdeset godina upoznao i doživljavao.

U prvom dijelu knjige autor je u početnim poglavljima zbito no pregledno upoznao čitaoca sa historijskom analizom morfologije i samog naziva Šar-planine, te odmerjivanja visine pojedinih njenih glavnih vrhova, a onda je prešao na sažeto, dosta suhoparno, no temeljito izlaganje triju glavnih prilaza na Šar-planinu, tetovskog, lepeničkog i prizrenskog sa svim njihovim varijantama. Nakon toga je dodao još i vodič za 14 jednodnevnih tura po čitavom području Šar-planine. Taj dio, koncipiran i napisan kao vodič, odudara međutim od ostalih poglavlja monografije.

U drugoj polovini prvoga dijela prikazane su meteorološke, hidrografske, limnološke prilike, te biljni i životinjski svijet na Šar-planini. Na dosta opširan način prikazani su brojni tabelarni podaci o temperaturi na Šar-planini, koji imaju tek informativni karakter, jer ih je autor, čisto amaterski, na svojim krstarenjima po Šar-planini samo pojedinačno, na pojedinim kotama, odnosno arealima usput registrirao. To isto vrijedi i za podatke o vjetrovima na Šar-planini. Nešto više i nešto vrednijih podataka ima o padalinama na osnovu podataka dobivenih od hidrometeoroloških stanica na Šar-planini. Nakon toga i opet samo na osnovu svojih zapažanja i iskustava, iznio je neke podatke o snijegu, lavinama i snježnicima, koji su dati sa mnogo ličnih ekspresija i na specifičan, njegov način.

U poglavlju o vodama prikazao je, nažalost samo morfološki, najljepši i najdragocjeniji dio Šar-planine, njenih preko tridesetak jezera i jezeraca. Za dobar dio njih on sam je po prvi puta dao podatke o veličini, pa i o dubini, ma da je to radio na amaterski način. Ljepotu i osebnost tih divnih, no i raznolikih jezera i najdobronamjerniji čitalac neće moći ni predstaviti si, a kamo li osjetiti, prije svega radi odviše deskriptivnog redanja najosnovnijih podataka, a osim toga, jer kao dokumentacija treba da posluže svega dva, tri nekarakteristična crteža perom. Nakon toga opisa autor je uglavnom na isti način i sve izvore i sve rijeke i sve vodopade toga širokoga i raznolikoga područja apsolvirao u ciglih desetak stranica, a to je svakako za omašno koncipirani »turiističko-geografski prikaz« daleko premalo turističko, a pogotovo geografsko prikazivanje materije.

D. S. Krivokapić nije ni botaničar, ni zoolog, ni prirodoslovac, pa je zato i poglavlje o biljnom i životinjskom svijetu ispalo blijedo, nedostatno, pa i nezanimivo, ma da je upravo biljni pokrov toga golemog planinskog prostranstva ono najljepše što Šar-planina ima na sebi.

U trećem dijelu knjige prikazao je, opet poglavito na osnovu svojih osobnih zapažanja i doživljavanja, probleme naselja, stanovništva, seljačkog gazdinstva i stočarstva šarplaninskog područja na tek informativan način, koji ipak neće čitaoca ni zaokupiti, niti oduševiti, ma da je to područje predmet niza zanimivih radova i studija mnogih naših istaknutih naučnih radnika.

U četvrtom dijelu autor je na svega četiri stranice teksta apsolvirao pitanje kulturno-historijskih spomenika sa ostacima crkava, manastira i gradova, možda zato, jer za to područje nije imao u toku svega četrdesetgodinjeg upoznavanja Šar-planine afiniteta. Sa daleko više afiniteta, no ne i opravdanosti, iznio je na desetak stranica niz narodnih legendi o nastanku pojedinih lokaliteta, što bi prije spadalo u kakav akademijaski zbornik za narodni život i običaje, nego u turističko-geografsku monografiju.

Posebno poglavlje posvetio je toponomastici šarplaninskog područja, no upravo ta problematika, u kojoj je on jedan od pionira, dana je tako, da se njome neće moći okoristiti planinari, jer u dijelu gdje su obrađeni putevi, autor nabraja albanske toponime, od kojih tek po nekome daje i prevode značenja toponima; svi ostali bez prevoda sa albanskog jezika za planinara prolaznika nemaju nikakvoga značenja ni smisla. U petom dijelu knjige, uz nekoliko turističkih kratkih poglavlja, najvrednije, najzaokruženije, te stručno posve bez prigovora jest ono o »Vidiku i vido-kругu«, sa kojim je možda i nehotice pokazao, i čitaocu ali i sebi, na kakav stručan, a planinarski u isto vrijeme pogodan način je trebalo koncipirati i napisati ovu monografiju o Šar-planini.

U poglavlju o planinskim opasnostima autor je na sasvim osobni i sebi svojstven način prikazao subjektivne opasnosti (mećava, magla, prividenja itd.), te objektivne opasnosti (gubitak orijentacije, malaksalost itd.), što je dato u stilu i na način, kako se inače o toj materiji u planinarskoj literaturi obično više ne piše.

Istaknuo sam na početku da je monografija o Šar-planini D. S. Krivokapića vrijedan osobni prilog čovjeka pojedinca, koji je toj materiji posvetio doslovno čitav život. Ta monografija nosi u sebi niz značajki i karakteristika D. S. Krivokapića i kao geografa i kao planinara pisca, no ona upravo radi tih sasvim ličnih crta krije u sebi i nedostataka.

Knjigu je izdala Turistička štampa uz pomoć Tetovske općine, dok su i Planinarski savez Srbije i Planinarski savez Jugoslavije odbili da štampanje ove knjige materijalno ma i simbolički potpomognu. Izdavač je, valjda iz materijalnih razloga, odbio da u knjigu uvrsti bilo kakove fotografske priloge, pa je za žaljenje, da u ovoj prvoj monografiji o Šar-planini nema fotografskih priloga, nego tek nekoliko crteža. Osim toga knjiga svojom veličinom i voluminoznom opremom nije prikladna za planinara na njegovom pohodu na Šar-planinu. Kako sa ovom knjigom ni iz daleka nije čitaocu dato sve ono što o Šar-planini treba dati, čini mi se, da bi autor već sada trebao misliti na slijedeće, drugo izdanje, samo bi kod sastavljanja toga drugoga izdanja svakako trebao — a D. S. Krivokapić je pokazao u nekim poglavljima svoje, knjige, da to zna i može — lijepo i stručno besprikorno određene materije riješiti. Međutim, za područja stručnih i naučnih djelatnosti koja su mu dalja, morat će se obratiti odgovarajućim pojedinim stručnjacima, pa će samo na taj način monografija o Šar-planini biti vrijedna i besprikorna.

Prof. dr MIHAJLO PRAŽIĆ

DUŠAN & KRIVOKAPIC

1912 - (1912) (1912) (1912)

DUŠAN & KRIVOKAPIC
1912 - (1912) (1912) (1912)

DUŠAN & KRIVOKAPIC
1912 - (1912) (1912) (1912)

DUŠAN & KRIVOKAPIC
1912 - (1912) (1912) (1912)

DUŠAN & KRIVOKAPIC
1912 - (1912) (1912) (1912)

DUŠAN & KRIVOKAPIC
1912 - (1912) (1912) (1912)

551.432 (234.422) (23.084.2747) = 862

KRIVOKAPIĆ, Dušan S.:

Šar-planina. Turističko-geografski prikaz predela i naroda

ŠTAMPANO UZ POMOĆ SKUPŠTINE OPŠTINE TETOVO,
ZA VREME PREDSEDNIKA KOSTADINA MIHAILOVSKOG
I POTPREDSIEDNIKA TAHIRA KADRIU, POD ČIJIM JE
RUKOVODSTVOM POSTIGNUT ZNAČAJAN NAPREDAK
U TURISTIČKOJ IZGRADNJI ŠAR-PLANINE

DUŠAN S. KRIVOKAPIC

ŠAR-PLANINA

TURISTIČKO-GEOGRAFSKI PRIKAZ PREDELA I NARODA

*Dr Željko Poljak, urednik
"Naših planina"
Lrdončvo*

Belanovic, 12. maj 1969.

Dušan S. Krivokapić
ДУШАН С. КРИВОКАПИЋ

TURISTIČKA ŠTAMPA
BEOGRAD

1969.

Biblioteka: ENCIKLOPEDIJSKA DELA

Knjiga 2.

Za izdavača:

Jelenko Bučevac

Urednik:

Emil Pavelkić

PREDGOVOR

Ovom prilikom dužni smo da se s najdubljim poštovanjem setimo onih naučnika i drugih putnika, srpskih i stranih, koji su se za vreme Otomanske imperije, izlažući se opasnostima jedne prilično nemirne sredine, osmelili da krenu na Šar-planinu, i tako nas zadužili svojim pionirskim radovima, bez kojih se štošta o šar-planinskoj oblasti danas ne bi znalo.

U ovom delu, prvom ovakve vrste u nas, trudio sam se da izložim što potpuniju i što verniju sliku o Šar-planini, njenim prirodnim osobinama, životu njenog stanovništva i pogodnostima za turizam na njoj. Drugim rečima, da dam jedan pouzdan vodič za ekskurzije po Šar-planini i za njeno detaljnije geografsko-turističko upoznavanje.

Ponegde se nisam zaustavljao samo na prostom opisu pojedinih pojava, nego sam se trudio da takve pojave — naročito usove, još neispitane u našoj zemlji — objasnim pristupačnim rečima i učinim ih širem krugu čitalaca lakšim za razumevanje.

Takva objašnjenja sreću se uglavnom u odeljcima o vremenskim prilikama, snežnim pojavama, o jezerima i o vidiku. Pojedini odeljci, pogotovu oni o vremenskim prilikama, morali su da se opterete još i tabelarnim pregledima, bez kojih sama izlaganja ne bi bila potpuna.

S druge strane, trudio sam se da kritičkim podacima popunim izvesne praznine u dosadašnjem poznavanju ove planinske oblasti. To se, u prvom redu, odnosi na jezera, na iščezla srednjovekovna naselja, na stočarstvo, na usove i na granice Šar-planine. Takođe su ispravljena i mnoga pogrešna tumačenja zapažena u pojedinim pisanim izvorima navedenim u ovom delu.

Prilikom ispravki pogrešnih tumačenja o položaju i nazivu pojedinih predela sasvim sam se oslanjao na proverene iskaze meštana, uzimajući kao tačne položaje i nazive onako kako ih narod, svakako najpozvaniji za to pitanje, od pamtiveka zna. Specijalna karta — sekcije: Kačanik, Gostivar—Kičevo, Prizren i Debar — služila mi je samo kao osnov za proveravanje i orijentaciju i kao izvor za kartometrijske podatke.

Izlaganja o događajima i ljudima potiču iz nepisanih izvora, upravo iz pričanja savremenika i iz narodnog predanja, sačuvanog u pamćenju staraca. Takvim izvorima prilazio sam s najvećom oprežnošću, proveravao ih sa više strana, izbegavao sugestivna pitanja. Tok pojedinih događaja poznat mi je još i lično, pošto sam se u to vreme nalazio blizu njihovog poprišta i još sveže ih unosio u svoje beleške.

Pokazalo se da školovaniji meštani nemaju mnogo interesovanja za upoznavanje svoga kraja, ili, ako ga imaju, njihova saopštenja su često prožeta izmišljenim detaljima. Tako je jedan dugogodišnji učitelj u Vratnici, inače Vratničanin, prikazao Vratničko kale kao srednjovekovni grad na sutoku

Ljubotenske i Vratničke reke (»Glas Pologa«, od 28, oktobra 1933, Tetovo, str. 2), mada tamo niti je postojao ikakav grad, niti se on u predanju spominje.

Smatram se obaveznim da na ovom mestu pomenem one ljude bez čije predusretljivosti ne bih ovaj posao, u obimu u kome je dat, mogao da obavim.

Na prvom mestu pominjem pokojnike, koji nisu dočekali da na ovaj način prime moju blagodarnost: Nikolu Todorovskog iz Belovišta, Cerim-čaju iz Dobrošta, Hasan-čobana Krljuku i Mustafu-barjaktara iz Orašja, Nastasa Dimovića iz Jažinca i Osmana Litu iz Kalisa u Albaniji.

S najvećim zadovoljstvom ističem ljubaznost književnika Božidaru Kovačevića, naučnog savetnika Srpske akademije nauka i umetnosti, koji se najsrdačnije prihvatio da ovaj rad pročita u rukopisu.

Toplu zahvalnost izražavam Stojanu Djorčevskom, negdašnjem predsedniku Narodnog odbora sreza tetovskog, koji mi je nekoliko puta stavljao na raspolaganje samarno grlo s pratiocem i materijal za splavove.

Budimir Tatić, docent Botaničkog zavoda Beogradskog univerziteta, bio je ljubazan da determiniše moju zbirku šar-planinskog bilja. Božidaru Z. Zdravkoviću, saradniku Projektnog zavoda »Srbija-projekt«, dugujem zahvalnost za veštu izradu crteža, rađenih po mojim grubim skicama. Takođe sam obavezan pažnji: Bore Josifovskog i Duška Varnalievu iz Tetova, Bože Jovanovskog iz Gostivara i dr Zekerija Elmazija iz Gorskog Broda.

Svoju zahvalnost ne mogu da uskratim ni svim onim planinkama, domaćinima i pastirima s kojima sam se sretao od Lepenca do Crnog Drima i Radike i na čijim sam ognjištima, prijateljski dočekivan, crpao mnoga obaveštenja.

*

Interesovanje za Šar-planinu u mene se javilo s mojim službenim premeštajem u Makedoniju 1924. godine. Iduće godine, upućen na službenu dužnost u šektoru Ljuboten — Čaušica, na planini sam proboravio od prvog maja do sedamnaestog novembra.

Srpsko planinsko društvo mi se već krajem maja obratilo za turistička obaveštenja o Šar-planini. Kao članu tog Društva, idućih dveju godina bilo mi je povereno organizovanje prvih izleta srpskih planinara na Šar-planinu i Korab.

Ostavši u tetovskom kraju tri godine, prilično sam upoznao i dobrim delom posnimao (moja foto-zbirka od 1200 negativa propala je za vreme rata) svekoliku šar-planinsku oblast uzduž i popreko, počevši od Kačanika, pa do njene najzapadnije tačke, Kalabaka, do koje ni do danas nisu još stizali ni turisti ni stručni ispitivači. U prisnijem dodiru s meštanima pružala mi se mogućnost da zagledam i u najintimniji kutak njihovog duhovnog i materijalnog života. Godine 1935, prešavši državnu granicu, proputovao sam nekadašnju maticu šar-planinske hajdučije, albansku oblast Ljumu, gde sam imao prilike da, na putu od Piškopeje do Ljum Kule, popričam s mnogim učesnicima pljačkaških pohoda na šar-planinske bačije.

U periodu 1953—1958. godine na Šar-planini sam ukupno proveo sto šest dana, najviše letnjih, manje majskih i novemborskih. Ponova sam se peo

na svako uzvišenje, ne ostavljajući nijedan šar-planinski predeo neviđen. Još jednom sam proverio svoje stare beleške o ljudima i događajima i pribrao nove o poznijim zbivanjima.

Najduže putovanje, s opremom teškom devedeset kilograma, obavio sam u avgustu 1954. S odanim pratiocem Latifom Hadži-Muhamedu, iz Šipkovice, na planini sam tada proveo dvadeset pet dana. Najviša tačka na kojoj sam ikad pod šatorom zanoćio bila je Dobra strana (2540 m).

Predstavljajući javnosti Šar-planinu, ja se danas toj PLANINI odužujem jedino ovim sitnim trenucima svog stvaralačkog napora, trenucima koji su učinili da osetim ponešto od onih velikih uživanja koja doživljuju istraživači otkrivajući nepoznate krajeve.

Ljuboten, maja 1925. Beograd, decembra 1958.*)

DUŠAN S. KRIVOKAPIĆ

* Sve promene u turističkoj izgradnji i saobraćajnim vezama Šar-planine, nastale od dana završetka rukopisa do septembra 1966, proverene na terenu, naknadno su unete u delo.

PRVI DEO

OPŠTA IZLAGANJA

OPŠTA IZLAGANJA

POLOŽAJ I OBLIK

Šar-planina pripada Šarsko-pindskom planinskom sistemu, to jest nizu onih planina što se počevši od Metohije i Kosova polja pružaju zapadnom granicom Makedonije sve do Ohridskog i Prespanskog jezera. Naša planina leži između 41° 46' 00" i 42° 16' 30" severne širine i 20° 36' 07" i 21° 15' 26" istočne dužine od Grinviča.

Pružajući se od Lepenca, na severoistoku, do albanske granice, na zapadu, i vrela Vardara, na jugu, šar-planinska oblast svojom osnovnom masom teritorijalno zalazi u Socijalističku Republiku Makedoniju i u Autonomnu Pokrajinu Kosova i Metohije. S jugoistoka je oštro ograničena Tetovskom kotlinom; s istoka Kačaničkom klisurom; sa severoistoka i severa Siriničkom župom i dolinom Prizrenske Bistrice; sa severozapada visokim župama Gore i Opolja; zapadnim delom graniči se Albanijom, od Kalabaka do Šerupe, odakle skreće na jug dolinom Štirovičke reke, izdvajajući se od Koraba kosom Pesoka (2105 m), tako da južna granica ide pravcem Gropas — Lera Made — Morava — Vrutok.

U starijim izvorima su granice Šar-planine različito određivane. Nekad su uže, nekad prostranije od današnjih, kao što će se videti.

Ami Bue najpre uzima da se Šar-planina pruža od Ljubotena pa na zapad do Djalice (2484 m) — leži između reke Ljume i Crnog Drima — dužinom od osam do devet milja, dok se poprečke može da pređe za devet do deset časova¹. Docnije, pak, Bue stavlja Šar-planinu severoistočno od Kačanika, nekako između Kumanova i Vranja². Na Milerovoj karti »Čardagh« leži jugozapadno od Prizrena i zapadno od Tetova³. Na kartama P. J. Šafarika, Sinvea, Zaksa i Kiperta Šar-planina počinje tek jugozapadno od prevoja Šara⁴.

Sava Dečanac, nazivajući našu planinu »stožerom Poluostrva Balkanskog«, u nju ubraja Paštrik i Koritnik.⁵ Prema Veselinoviću, pak, ona zahvata od Krčina »iznad Debra« pa do Ljubotena uključujući: Korab, Stogovo, Jamu, Bistru, Vlavinu i Koritnik, pri čemu severnu šar-planinsku granicu znatno pomera iza Siriničke župe i istočnih ogranaka Žarove planine čak do nerodimskog Jezerca (1004 m).⁶ Dužinu šar-planinskog venca Veselinović ceni

¹ Ami Boué: Europäische Türkei. I Band. Wien, 1889. Str. 50.

² Ethnographische Karte des Osmanisches Reiches, Europäischen Theils. Wien, 1847.

³ Dr Joseph Müller: Karte von Albanien, bez razmere, uz njegovo delo »Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze. Prag, 1844.

⁴ Videti njihove karte u delu »Die Bulgaren in Ihren historischen, ethnographischen und politischen Grenzen 679 — 1917«. Berlin, 1917. Str. 24, 46, 48 i 64.

⁵ Dečanski arhimandrit Sava: Prizren. »Bratstvo« II, knjiga četvrta. Beograd, 1888. Str. 32. Kirilicom.

⁶ Milojko V. Veselinović: Šar, s orografskog, hidrografskeg i političkog gledišta, »Bratstvo« IV, knjiga deseta. Beograd, 1890. Str. 100—101. Kirilicom.

na blizu dvadeset pet časova (oko 87 km), a širinu do deset časova (oko 35 km). Žujović takođe uzima da se naša planina »prostire preko sto km od Dibre na Drimu do Kačanika na Lepencu«⁷. Nušić Paštrik svugde ističe kao šar-planinski vis⁸.

I u novijim izvorima se nailazi na slična saopštenja. Jedna službena publikacija, pisana na tri jezika, govori da Paštrik i Koritnik pripadaju Šar-planini⁹. Slovenački botaničar Pajnič takođe navodi da se naša planina pruža »od Dibre do Kačanika« i uključuje u njenu oblast Dešat, Korab i Koritnik.¹⁰

U narodu se takođe o tome nailazi na različita shvatanja.

Sirinički župljani smatraju da prava Šar-planina počinje tek od Kobilice i pruža se do Koraba i Vrutoka, a ceo severoistočni deo, čak do Kačanika, oni zovu Ljuboten. Slično se tvrdi i u Sredskoj Župi, gde severoistočni deo smatraju prosto šar-planinskim ograncima. U selima južno od Tetova uzima se da naša planina počinje tek od prevoja Šara, zahvatajući do Koraba i Vrutoka, a severoistočni deo razlikuju po nazivima sela u prisvojnom smislu: »Vejčka planina«, »Selačka planina« i tome slično. Po shvatanju tetovskih Podgorana, međutim, Šar-planina se pruža od Ljubotena do Vrutoka, ali u njih nema jasne predstave o zapadnoj granici.

Prema savremenim kartama izlazi da se Šar-planina na jugu završava Džinibegom. Južno od Džinibega se na tim kartama javlja tako zvana »Rudoka Planina«. Dr Pavle Vujević na jednom mestu »Rudoku« ubraja u Šar-planinu, dok je na drugom prikazuje kao sasvim izdvojenu planinu »između Vrace i Šar-Planine«¹¹, — što znači, prema tome, da ni Vraca ne spadaju u Šar-planinu. To nije tačno.

Međutim, naziv »Rudoka« nije uopšte poznat u šar-planinskim krajevima. Po svemu bi se reklo da je to nepoznato ime, pobrkano s »Radikom«, najpre saopštio Bue, čija se »Roudoka« odnosi na južni deo šar-planinskog bila¹². Otuda je moglo da pređe u kartografiju, i to jamačno kao ime koje je sluh tog stranca netačno primio, kao što je slučaj s »Gostivarom« koji Bue zove »Kostovo«, mada se Gostivar pominje u Htetovskoj povelji cara Dušana.

Šar-planinu karakteriše izrazito široko bilo, čija dužina, po horizontalnoj projekciji, od Ljubotena do Vrutoka iznosi sedamdeset šest kilometara. To je posle Velebita najduži planinski venac u našoj zemlji. Može se uzeti da površina šar-planinske oblasti zahvata preko 1600 kvadratnih kilometara.

Šar-planinsko bilo je blago svedeno, zaobljeno, dobrim delom i uravnjeno, a ponegde i slegnuto. Predstavlja erozionu površ visoku 2000 do 2200 m, s koje se dižu teški visovi. Orografski se pruža u dva pravca. Deo bila od Ljubotena do Karanikole pružen je pravcem severoistok — jugozapad; drugi, pak, deo pruža se od Karanikole u pravcu sever — jug do Vrutoka. Južni

⁷ Jovan M. Žujović: Građa za geologiju Stare Srbije. »Geološki anali Balkanskog Poluostrva«, knjiga treća. Beograd, 1891. Str. 217. Cirilicom.

⁸ Branislav Đ. Nušić: S Kosova na sinje more — Beleške s puta kroz Arbanase 1894. godine. Beograd, 1902. Str. 27.

Isti: Lepote Prizrena. »Jugoslavija u slici i reči«, I, Srbija. Drugo izdanje. Beograd, 1927. Str. 556. Oba dela cirilicom.

⁹ Vođ za banje i putovanja. »Privredni adresar Kraljevine Jugoslavije«. Izdanje Ministarstva trgovine i industrije. Beograd, 1932. Str. XLVI.

¹⁰ Edvard Pajnič: Šar-planina. »Proteus« br. 2. Ljubljana, 1933. Str. 38.

¹¹ Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka. Zagreb, 1928—1929. Knj. III, str. 983 i knj. IV, str. 627.

¹² A. Boué: Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Tome second. Wienne, 1854. Str. 110

deo je prostran i, zbog toga, njime je presečena simetrična linija onog istaknutog slemena severoistočnog dela naše planine. Povijanjem k jugu površ se razmahnula širinom, prelazeći zapadno u prostranu pašnjačku brdoravan, tako da se između Kalabaka i Krdžaline planinsko bilo širi do osamnaest kilometara. Najzad, od gornjeg toka Goleme reke, gde već vidimo kulturni pojas, šar-planinsko bilo se, izračvano poprečnim kosama, postupno spušta jugu, da se kod Vrutoka završi svojim krajnjim ogrankom, jednom šumovitom kosom, zvanom Lični grobišta, gde izvire najveća makedonska reka — Vardar.

Mada jače nagnuta i ispresecana dubokim poprečnim dolinama rečnih tokova, jugoistočna strana naše planine je svežeg izgleda, pitomija, pa i lakše pristupačna. Još pitomija je zapadna strana u predelu od Babaasanice do Džinibega. Blagog nagiba, ovlaš ustalasana, zrakasto ispredvajana jarugama i plićim dolinama potoka, gotovo sva pod pašom — ta strana podseća na oblike šumadijskih predela. Kulturni pojas s ove strane dohvatio se visine od 1400 m. Sasvim drugojače, međutim, izgleda severozapadna strana. Oštro nagnuta, gdešto i do šezdeset stepeni, ta strana je raskomadana odsecima i cirkovima, uzdužnim i poprečnim kosama, mahom grebenastim, koje ponegde dostižu visinu planinskog bila. Kulturni pojas na ovoj strani zašao je u visinu do 1200 m.

Opšti izgled Šar-planine najjače je izražen s jugoistočne strane, gde se nad Tetovskom kotlinom planina izdiže u relativnoj visini od 2125 m. Samo, gledana iz kotline, onako bez pojedinosti, ta privlačna slika je uglavnom uopštena svođenjem na mirnije linije. Visovi izgledaju nekako zavučeni, kao da se sklanjaju od pogleda, izuzimajući Ljuboten, koji doista zauzima najistaknutiji položaj na šar-planinskom bilu. Mnogi visovi zaobljenih vrhova gotovo se stapaju s planinskim bilom, dok drugi, pak, grebenasti i oštri, jedva nešto proviruju sa svojim šiljcima.

Zbog svega toga, posmatrana iz nizine Šar-planina odaje izgled neke pitome, blago ustalasane planine, osrednje visine. Takva, reklo bi se da jače deluje svojim horizontalnim prostranstvom negoli vertikalnim izdizanjem.

Ali, u stvari, Šar-planina je baš prava VISOKA PLANINA, stvorena da zadivi u isti mah ogromnošću svoje mase i čudesnim bogatstvom svojih pojedinosti. Bue na jednom mestu napominje da ga naša planina podseća na Pirineje, visoke 3404 m.

Raskošni su zaista oblici šar-planinskih predela. Pitomi kestenovi lugovi i divlje zamračene šume; meki zeleni pašnjaci i ljuti stenoviti zahvati; blage sunčane kose i tamne klisuraste doline; tihi potoci i slapovite reke, bujni izvori i smirena jezera; ljupko šarenilo cveća i čelični blesak snežanika; plećati visovi s okubastim vrhovima i kamene piramide s oštro izvijenim šiljcima — to se sve prepleće na Šar-planini dajući joj, slivanjem u veličanstvenu celinu, jedan samosvojni lik koji, gledan izbliza, osobito deluje svojom sasređenom karakteristikom ne zaostajući baš mnogo iza izvikanih Alpa.

Tek kad se uza Šar-planinu dublje zađe, oseća se da je to gromoradan splet opore visokoplaninske divljine i blage sredogorske pitomine u isti mah; divljine koja i najiskusnijem turisti nameće svoje zakone, nagoneći ga da promišljeno odmerava svoje pokrete; pitomine koja i nestašnom detetu dopušta da do mile volje daje oduške svom raspoloženju kao da je na nekom gradskom izletištu.

Takva je Šar-planina.

NAZIVI

I antički Jelini i Rimljani poznavali su Šar-planinu. Polibije spominje Scardos Oros, a kod Livija nalazimo Scordi Montis i Scordus¹.

Prema Cvijiću, znamo da se naša planina »sve do XVI veka zvala u literaturi samo klasičnim imenom Scardus«². Godine 1560. taj naziv počinje da se gubi. Potiskuje ga ime Monte Argentaro, to jest, ondašnje ime Kopanika, koje su italijanski kartografi, pod uticajem humanizma, proširili na oblast Šar-planine. Počevši od 1840. godine, uz nazive Scardus i Monte Argentaro, u nauci se javljaju i domaći i turski oblici: Šar, Šara-planina, Schardagh, Čardagh, Scharta, Šarsilsilesi.

Sve do polovine devetnaestog veka smatrano je da je Scardus, odnosno Monte Argentaro, »centralni orografski čvor Balkanskog Poluostrva«, čvor od koga se granaju neprekinuta planinska bila čak do Crnog i Jadranskog mora. Ovako dugačak — 650 km po horizontalnoj projekciji — taj planinski splet se početkom šesnaestog veka naziva Catena Mundi ili Catena Del Mondo, što znači »verige sveta«. Godine 1670. uz te nazive se, za isti splet, javlja niz imena: Monte Argentaro, Costegnas, Costegnazza, Balkan, Cumovica, Haemus. Mletački geograf Padre Koroneli, 1692. godine, prihvata redom te nazive i dodaje još jedan: Monte Argentaro Vulgo Lgliubotan (= srebrna planina prstonarodski Ljuboten). U nemačkim izvorima, počevši od 1808. godine, uz pređašnje ime »verige sveta« navode se i ova: Scardus, Haemus, Serbrnicza, Perserin, Mons Albanus.

Kao što se vidi, naziv Monte Argentaro, do 1670. godine ograničen samo na središnji čvor Balkanskog poluostrva, to jest na Šar-planinu, biva proširen na celokupni planinski splet Catene Del Mondo, koji je od polovine devetnaestog veka postao poznat pod imenom »Centralno bilo«, a koje će Ami Bue ukloniti iz karata kao naučnu zabluđu. I prstonarodni naziv Lgliubotan, izjednačen s imenom Monte Argentaro, takođe biva proširen na Catenu Del Mondo.

Nazivi »Šar-planina« i »Ljuboten« obuhvatali su, dakle, sve planine od Crnog do Jadranskog mora osim Rodope, koja, napominje Cvijić, nije pripadala »Centralnom bilu«.

Gundulić u »Osmanu« peva: »Kunovica garlo od svjeta / Kâ verigom dugom veže«. — Zatim njegov komentator objašnjava: »Kunovica bârda su nadimenovana Veriga od svjeta ili Catena Mundi«.

¹ Nikola Vulić: Iz antičke istorije naše zemlje. »Glas« Srpske kraljevske akademije CLX, drugi razred, 82. Beograd, 1934. Str. 33—34. Cirilicom.

² Osnove za geografiju i geologiju Makedonije i Stare Srbije, knjiga III. Beograd, 1911. Str. 1076. Cirilicom.

Većina autora sklona je shvatanju da naziv Šar potiče od šarenila planinske panorame.

Ami Bue objašnjava ga raznolikošću planinskog reljefa i biljnog pokrivača, ukazujući na pridev »šareno«. Bue odbacuje nazive Šardagh i Čardagh kao pogrešno uzete, jer kaže da tim imenom Turci nazivaju isključivo jedno brdo u Maloj Aziji. Zbog toga Bue piše samo Šar³.

Dečanski arhimandrit Sava tumačeći naziv Šar poziva se isključivo na šarenilo planinske panorame: »snežne beline, zelene trave, sivkastog kamena i različitog drveća«⁴. I Milojko Veselinović ukazuje da ovo ime »neki izjednačuju... sa značenjem šareno, navodeći u potvrdu njegovo prirodno šarenilo«⁵.

Lj. Kovačević i Lj. Jovanović uzimaju da je ime Šar postalo od »scard«⁶. Na to podseća i feldmaršal Šteb, ali s alternativom: ili je postalo od naše reči »šareno«, ili je izvedenica albanskih reči »shqarth« (= kuna) ili »sharrë« (= testera). Po kritičkim izvorima na koje se Šteb poziva, albanski izraz »sharrë« potiče od latinskog »serra« i odgovara španskom »siera«, što znači »planinski lanac«⁷.

Petković takođe dokazuje da ime Šar potiče »od latinskog 'Scardus', ali je pri promjenjavanju ovoga, saobrazno osobinama srpskog jezika, bez sumnje igrao ulogu njegov šaren izgled u zimu i u proleće«. Autor skreće pažnju na prisustvo »velikih masa snega, čija bela boja, naročito u doba kad se počne topiti, stoji u pravoj suprotnosti prema stalnoj boji stenovitoga terena«⁸.

I dr Frank nalazi u nazivu »Scardus« koren ilirske reči »scard«. Ali, mada se na Šar-planinu peo, ovaj nemački slavist nije bio sklon da njen naziv objašnjava prirodnim šarenilom, dok, na primer, za moravički Šarenik odlučno kaže da je postao od »šareno«⁹.

Ni u narodu se dosad nije moglo da nađe nikakvo objašnjenje o značenju naziva Šar. Govori se samo o njegovoj lokaciji, to jest da se ovaj naziv odnosi isključivo na onaj prevoj (2060 m) kuda prelazi put Tetovo — Prizren. Tako navodi i Estrajh, doznajući to od svojih pratilaca¹⁰. Pa i Nikolić, oslanjajući se na neposredne iskaze meštana, takođe smatra »da je naziv Šar uzet u toku vremena za svu planinu, koja je najvećma bila poznata u tome delu zbog najvažnije komunikacione linije, koja tuda vodi između Tetova i Prizrena«¹¹.

Nikolićevo tumačenje kao da nije bez osnova. Ta njegova pretpostavka zvuči prirodnije ma od koje druge. Jer za tu saobraćajnu liniju preko Šara, kao ogranak starog Zetskog puta, znalo se mnogo ranije nego za Dračko-bitoljski put. Dovoljno je ukazati na to da se ta prekošarska veza pominje u antičkim izvorima.

³ Europäische Türkei, str. 50.

⁴ Navedeni izvor, str. 31.

⁵ Navedeni izvor, str. 96.

⁶ Istorija srpskog naroda, I. Drugo izdanje. Beograd, 1893. Str. 79. Cirilicom.

⁷ Christian Ritter von Steeb: Der Ljuboten an der Sara Planina. »Mitteilungen« des k. u. k. Militärgeographisches Institutes, XVIII. Wien, 1898. Str. 97.

⁸ Vladimir K. Petković: Geološki odnosi Ljubotena i njegova podnožja. »Geološki anali Balkanskog Poluostrva«, knjiga šesta, deo prvi. Beograd, 1903. Str. 190. Cirilicom.

⁹ Dr phil. Otto Franck: Studien zur serbokroatische Ortsnamenkunde. Berlin, 1932. Str. 115 i 134.

¹⁰ Dr Karl Oestreich: Reiseeindrücke aus den Vilajet Kosovo. »Abhandlungen« der k. k. Geographischen Gesellschaft in Wien. I Band, I Heft. Wien, 1899. Str. 338—339.

¹¹ Rista T. Nikolić: Glacijacija Šar-planine i Koraba. »Glas« Srpske kraljevske akademije LXXXVII. prvi razred, 36. Beograd, 1912. Str. 69. Cirilicom.

Darovne povelje srpskih vladara u srednjem veku ne znaju za ime Šar, dok se, naprotiv, u njima navode mnoga šar-planinska sela s pripadajućim ispašama na Šar-planini. Od planina bliskih našoj planini spominju se samo Suva gora tetovska, Žeden i Koritnik¹².

Do šesnaestog veka ništa ne znamo o današnjem obliku tog imena. Međutim je izvesno da se u narodu ono javilo mnogo ranije no što se dosad u geografiji mislilo. Godine 1540. spominje se Šar-planina u jednom svetogorskom zapisu¹³. Turski oblik s nastavkom »dagh« (= planina) mogao je da potekne od turske uprave, čija je administracija u svojim javnim ispravama srpske geografske nazive prevodila na turski¹⁴.

¹² Stojan Novaković: Zakonski spomenici srpskih država Srednjega veka. Beograd, 1912. Str. 658, 660 i 719. Cirilicom.

¹³ Ljubomir Stojanović: Stari srpski zapisi i natpisi. Knjiga I. Beograd, 1902. Str. 164. Cirilicom.

¹⁴ Isprave sela Belovišta za pašnjak Piribeg: turska tapija iz 1232. i presuda (»iljam«) Serijatskog suda u Tetovu iz 1284. hedžritske godine, s prevodima overenim u tetovskom Prvostepenom sudu pod br. 9039 i 9040 iz 1927. godine.

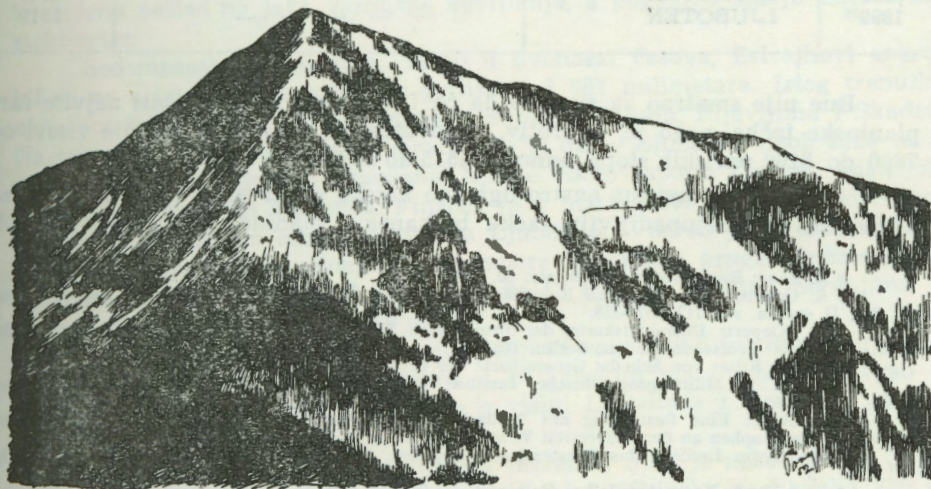
ODREĐIVANJE VISINE

Kolika je bila visina Scardusa, kolika Monte Argentara?

Ni antički ni pozniji izvori ne daju odgovor na to pitanje. U njima nema o tome nikakvih računskih podataka. Cvijić jedino navodi kako »se često uzimalo da Šar-Planina, kao centralni orografski čvor, mora biti i najviša planina Balkanskog Poluostrva«¹.

Među prvima to je potvrdio Bue kada je 1840. godine saopštio podatke o nadmorskoj visini nekih šar-planinskih tačaka. Posle njegovog putovanja po evropskom delu Turske osetilo se življe interesovanje za balkanske planine. Otad Šar-planina s Ljubotonom postaje najprivlačnija tačka zapadnih ispitivača.

Nadmorska visina visova određivana je raznim instrumentima: anero-idom, teodolitom, nivelirom, hipsometrom. Katkad se za osnovicu određivanja visine tačaka uzimao nivo Jadranskog a katkad nivo Egejskog mora. Usled kolebljivosti meteoroloških činilaca neizbežno su se javljali različiti rezultati merenja. Što se visine Ljubotena tiče, najtačnije podatke dao je Grizebah, a najgrublje Geografski institut austro-ugarske vojske. Tablica (1), iz devetna-estog veka, pokazuje rezultate određivanja visine dveju istaknutih šar-pla-ninskih tačaka u odnosu na kote bugarskih planina i tesalijskog Olimpa.

LJUBOTEN, GLEDAN SA JUGOZAPADA

¹ Osnove, III, str. 1076—1077.

Tablica 1

PREGLED ODREĐIVANJA VISINE

Godina	Naziv	Nadmorska visina	
		U starim merama	u m
1838 ²	Olimp	4200 pariskih stopa	1365
	LJUBOTEN	6112 " "	1986
	KOBILICA	6400 " "	2080
	KOBILICA	7389 " "	2401
1839 ³	Vitoša	7076 bečkih stopa	2365
	Rila	7717 " "	2439
	LJUBOTEN	7900 " "	2500
1853 ⁴	LJUBOTEN	6500 pariskih stopa	2112
	Vitoša	7000 " "	2275
	KOBILICA	7400 " "	2405
1869 ⁵	LJUBOTEN	1113 bečkih klaftera	2110
1877 ⁶	LJUBOTEN	1608 " "	3050
1890 ⁷	LJUBOTEN	— — — — —	2740
1891 ⁸	Rila	— — — — —	2930
"	Vitoša	— — — — —	2291
"	Rodope	— — — — —	2680
"	Olimp	— — — — —	2973
1896 ⁹	LJUBOTEN	— — — — —	2600
1897 ¹⁰	Rila	— — — — —	2923
"	Olimp	— — — — —	2974
1898 ¹¹	LJUBOTEN	— — — — —	2541
1899 ¹²	LJUBOTEN	— — — — —	2510

Bue nije smatrao za sigurno da će Ljuboten i Kobilica biti najviše šarplaninske tačke, nego je, naprotiv, nagovestio da između njih stoje visovi od 7800 do 8100 pariskih stopa, odnosno 2535 do 2632 m.

Geografski institut austro-ugarske vojske se prvenstveno interesuje za Ljuboten, kao najupadljiviju tačku balkanskih planina. Poručnik Šternek

² A. Boué: Europäische Türkei, str. 50, 109 i 134.

³ A. Grisebach: Reise durch Rumelien nach Brussa im Jahre 1839. Göttingen, 1841. I sveska, str. 293; II sveska, str. 112, 257—258.

⁴ H. Kiepert: Übersichtskarte der projectirten Eisenbahnlinie zwischen der Donau und Saloniki. 1:1,000,000 Deutschen Meilen. Berlin, 1867.

⁵ Joseph Ritter von Scheda: Generalkarte der europäischen Türkei. 1:864,000. 1869.

⁶ K. u. k. Militär-geographische Institut: General-karte 1:300,000, Blatt M 12, »Priština«. Wien, 1877.

⁷ J. Cvijić: Eine Besteigung des Sardagh. Sonderabdruck aus dem XVI. Jahresberichte des Vereins der Geographen an der Universität Wien. Wien, 1891. Str. 8.

⁸ Constantin Jireček: Das Fürstenthum Bulgarien, mit einer Karte. Prag — Wien — Leipzig, 1891. Str. 3.

⁹ Karl Vogel: Karte der Balkan-Halbinsel, 1:1,500,000. 1896.

¹⁰ J. Cvijić: Tragovi starih glečera na Rili. »Glas« Srpske kraljevske akademije LIV, prvi razred, 19. Beograd, 1897, Str. 52. Cirilicom.

¹¹ Navedeni izvor, str. 342.

¹² Steeb: navedeni izvor, str. 111.

1871. godine određuje geografski položaj Ljubotena, opazajući ga iz Vučitrna i kosovskog sela Skulanova. Zatim, drugog jula 1873, kapetan Milinković među prvima trigonometrijski određuje visinu Ljubotena. Milinković je s kosovske strane na vis upravio četiri vizure. Najkraća vizura iznela je 30 638 m, a najduža 79 895 m, upravljena iz blizine Podujeva s nadmorske visine od svega 645 m.

Kao rezultat Milinkovićevih merenja, 1877. godine pojavila se znamenita kota Ljubotena, 3050 m, na austrijskoj generalnoj karti 1:300 000.

Godine 1875, dok je ta karta bila još u radu, određivanju visine Ljubotena pristupio je austrijski inženjer Jeniš, službenik Orijentalnih železnica u Titovom Velesu. Trigonometrijska merenja je izveo sa skopske železničke stanice i s Karšjaka, oslanjajući se na već određene tačke železničkog nivo-manana. Dužina vizirnih pravaca s prve tačke iznela je 34 920 m, a s druge 35 035 m.

Jeniševa merenja, okončana 1876. godine, pokazala su da je Ljuboten visok 2510 m. Ali to se u javnosti saznalo tek 1899. godine, kad je Šteb, na osnovu prikupljenih podataka, izrazio sumnju u tačnost kote 3050 m, što je Cvijić već i bio dokazao posle svog penjanja na Ljuboten 1890. godine.

Cvijić je onda bio našao da je Ljuboten visok 2740 m. Nadmorsku visinu je određivao samo hipsometrom, jer se nije mogao poslužiti svojim aneroidima (dva holosterika), koji su se, kaže, ovde pokazali kao nepodesni. Trideset prvog avgusta u šest časova, pri jakom vetru i temperaturi vazduha od 8° C, voda u Cvijićevom hipsometru na ljubotenskom vrhu je ključala na 91,3°, što odgovara vazdušnom pritisku od 552 milimetra¹³.

Velike pripreme su prethodile merenjima doktora Estrajha, 1898. godine. Taj Nemač je nosio dva vrlo osetljiva aneroida, a oslanjao se na nivelmanske tačke železničke stanice u Kačaniku (475 m). U toku puta, svoje aneroidne je očitavao na sedam mesta ushodno i na deset mesta nishodno. Za kontrolna osmatranja služila su mu četiri barometra na meteorološkim stanicama u Skoplju, Solunu, Pljevljima i Skadru. Kaogod Cvijić, i Estrajh je na Ljubotenu naišao na jaka vazдушna kovitlanja, a pogotovo mu je smetao žestoki vetar.

Sedamnaestog septembra, tačno u dvanaest časova, Estrajhovi aneroidi su na vrhu pokazali vazdušni pritisak od 567 milimetara. Istog trenutka očitavani su oni kontrolni barometri u Skoplju, Solunu, Pljevljima i Skadru. Na osnovu svih tih osmatranja izračunato je da je Ljuboten visok 2560 m.

Ni ta kota nije bila pouzdana. Nju je ubrzo osporio Finacer, austrijski inženjer Orijentalnih železnica. Finacer je u martu 1899, jamačno po Štebovoj molbi, teodolitom određivao visinu Ljubotena. Vizirao je iz okoline Uroševca s četiriju tačaka oslonjenih na repere železničke pruge. Dužina Finacerovih vizura kretala se od 14 941 m do 17 873 m. Po tim merenjima je nađeno da je Ljuboten visok 2509 m.

Feldmaršal Šteb, neobično zainteresovan za visinu Ljubotena, uz to dobro upoznat s geografskim radovima o balkanskim planinama, podvrgao je proveravanju sve dotadašnje podatke o visini Ljubotena i, konačno, utvrdio da je taj vis visok svega 2510 m.

Osvrćući se pri tom na Cvijićeva merenja, Šteb je našao da su Cvijićevi podaci u krajnjoj liniji bili približno tačni. Visinsku razliku od 230 m,

¹³ Cvijić: Eine Besteigung des Šardagh, str. 6.

u odnosu na Jeniševe merenja, Šteb je pripisao prazninama austrijske meteorološke karte, koja nije predviđala onako velika kolebanja barometarskog pritiska na kakva je Cvijić, služeći se tom kartom, naišao baš na Ljubotenu.

Mladom srpskom geografu (Cvijiću je onda bilo dvadeset pet godina) Šteb je odao zaslužen priznanje:

»Cvijiću pripada zasluga što je on prvi dokazao nepouzdanost kote 3050 m u staroj generalnoj karti.«¹⁴

Šteb se trudio da objasni poreklo kote 3050 m, ali to pitanje je u suštini ostalo nerasvetljeno. Proveravajući naročito Milinkovićeve podatke, Šteb je utvrdio da ta kota nikako nije mogla da proiziđe iz Milinkovićevih opažanja. Naprotiv, Šteb kaže da je Ljuboten prema Milinkovićevim podacima mogao da bude visok najviše 2569 m. Prema svemu nađenom, Šteb pretpostavlja da se kota 3050 m zasnivala na nekom provizornom računu, ukazujući pri tom na okolnost da je prilikom opažanja iz Babinog Mosta ona udaljenost bila možda suviše velika, te je vizura mogla da bude izložena neobično jakoj refrakciji.

Svođenjem na visinu od 2510 m značaj Ljubotena nije bio umanjen. Na jednoj srpskoj karti javlja se opet kota 3050 m.¹⁵ Vis ne gubi već stečeni glas, glas najviše šar-planinske tačke. U geografskim kartama i udžbenicima, do 1927. godine, ističe se jedino kota 2510. Putopisci, međutim, i dalje stavljaju Ljuboten na prvo mesto. Štaviše, Todor Stanković mu odnekud nalazi visinu od 2900 m.¹⁶ Samo u izvesnim nemačkim delima, inače svetskog ugleda, Ljuboten je drukčije prikazan: negde je visok 2350 m;¹⁷ negde ga podređuju Babaasanici, koju kotiraju na 2400 m;¹⁸ drugde ga, najzad, dižu na 2700 m, a Babaasanicu pomeraju na 2510 m.¹⁹

Na starijim vojnim kartama, do 1927. godine, Ljuboten se pokazuje isključivo kao kota 2510 m, ali ne i kao najviši šar-planinski vis. Po tim kartama, inače vrlo nepouzdanim, najviša šar-planinska tačka jeste Akbunar (2512 m), što leži pet kilometara jugozapadno od Restelice.²⁰ Naziv tog visa je svakako pogrešan, jer za njega ne znaju ni najstariji ljudi u tim krajevima. Sudeći po obliku i položaju tog visa na staroj karti, to bi mogao da bude samo Abdav (2145 m), koji na novoj karti leži dva kilometra jugoistočno od Restelice.

Znamo da se docnije utvrdilo da Ljuboten nije najviši vis na Šar-planini, da nije, dakle, visok ni 2510 m nego 2496 m, kako je to predstavljeno na specijalnoj karti 1 : 100 000, sekcija »Kačanik« iz 1926. godine. Međutim, drugo dopunjeno izdanje te sekcije, odštampano 1949. godine, pokazuje da je Ljuboten opet nešto viši — 2499 m.

Poznati Buev nagoveštaj da između Ljubotena i Kobilice leže viši visovi potvrđen je tek 1911 godine. Rista Nikolić je onda našao da Ljuboten nadvišuju četiri visa, koje je ovako kotirao: 2552 m — Jezerce, 2561 m — Lera

¹⁴ Navedeni izvor, str. 111.

¹⁵ Milan J. Andonović: Etnografska karta srpskih zemalja s južnom granicom Stare Srbije i granicom Srbije cara Dušana, 1:2.000.000. Beograd, 1905.

¹⁶ Putne beleške po Staroj Srbiji 1871—1898. Beograd, 1910. Str. 52. Cirilicom.

¹⁷ Meyers Lexikon. Siebente Auflage. Leipzig, 1926. Sveska I, str. 1387; sveska II, str. 1512.

¹⁸ Brockhaus Handbuch des Wissens. 4. Band. Sechste Auflage. Leipzig, 1925. Str. 56.

¹⁹ Stieler's Hand-Atlas. Zehnte Auflage. Gotha, 1926—1927. Blatt 51, 52.

²⁰ Srpska Vrhovna komanda: Generalna karta 1:200.000, sekcija »Prizren«. Krf, 1916.

Mad, 2522 m — Babaasanica i, kao najviši, Džinibeg 2571 m.²¹ O Turčinu Nikolić kaže da je to samo »jedan od većih višova« ne navodeći mu visinu.

Posle vojno-geodetskih radova obavljenih 1923—1924. godine, pokazalo se da na Šar-planini ima nekoliko visova iznad 2600 m i, štaviše, jedan iznad 2700 m. Na specijalnoj karti taj tobože najviši vis dobija ime Turčin planina.

Steklo se uverenje da je pitanje visine Šar-planine ovoga puta konačno rešeno. Međutim, 850 m severno od pomenutog visa karta je pokazala jednu nekotiranu tačku za koju se, prema izohipsama, moglo utvrditi da je nešto viša od najvišeg kotiranog visa.

Na tu činjenicu prvi je skrenuo pažnju Boris N. Špora, ukazujući da je Turčin visok 2765 m.²²

Drugog maja 1953. jedna grupa tetovskih planinara altimetrom je proveravala visinu severnog visa, i našla da je visok 2884 m.²³ Značaj Triglava bio je tom vešću za trenutak doveden u pitanje. Najzad, zainteresovan tim pitanjem, Geografski institut naše Armije istog leta je nivelmanskim merenjima utvrdio da je severni vis visok 2747 m.²⁴ TO JE TITOV VRH.

Možda je time najzad okončano jedno pitanje koje u geografiji hramlje punih sedamdeset sedam godina, ispisavši za to vreme jedan zavidan geodetski letopis kakav, jamačno, nije dala ni najviša planina na svetu.

²¹ Navedeni izvor, str. 59, 62, 72 i 76.

²² Glasnik Skopskog naučnog društva, knjiga peta. Skoplje, 1929. Str. 315. — Docnije su na to, ne znajući za šporino saopštenje, ukazali poručnik Rudolf Humar (1934. godine u skopskom »Vardaru«) i slovenački geograf Bogdan Jordan (1939, u »Planinskom vestniku«).

²³ »Politika« od 13. jula 1953. Str. 6.

²⁴ Dr Atanasije Urošević: Visina Šar-planine. »Naša domovina« br. 1. Beograd, 1954. Str. 11.

GLAVNI PRILAZI

Pružena između dveju kotlina s razvijenim suvozemnim saobraćajem, šar-planinska podgorina sa severa i jugoistoka vezana je prugama normalnog koloseka, a s juga drumom Ohrid — Debar — Gostivar — Tetovo — Skoplje. U izgradnji je pruga normalnog koloseka Gostivar — Kičevo.

Za Vojvodinu i severni deo Srbije Šar-planina predstavlja najbližu i najlakše pristupačnu visoku planinu, ne uzimajući u obzir Kopaonik i Staru planinu, čije kote, znamo, jedva dostižu visinu šar-planinskog bila. Od Beograda do podnožja Šar-planine danas se vozom stiže za deset časova.

U pogledu saobraćajno-turističkih veza sa susednim zemljama, Šar-planina je najbliža Albaniji, i to Skadarskim putem s prilazom preko Prizrena. Kad se u Albaniji bude razvio turizam, Skadarski put, kojim su se nekad kretali trgovački karavani između jadranskog primorja i Skoplja, postaće važna arterija u međunarodnom turizmu, kome će Šar-planina onda biti najprivlačnija oblast na tome putu. Jer dužina druma između Prizrena i najbližih letovališta našeg južnog primorja — Bara i Ulcinja — preko Sukobina i Skadra iznosi 216 km. Što se ostalih susednih zemalja tiče, zasad je najbliža Grčkoj. Od Soluna je terestrički udaljena 244 km, što upravo odgovara dužini železničke pruge Beograd — Niš. Inače, Grcima Šar-planina nije nepoznata. Februara 1955. godine grupa grčkih studenata nalazila se na skijanju u Brezovici Nerodimskoj.

Turističko kretanje na Šar-planini, oslonjeno na domove »Ljuboten« i »Popova šapka«, do nedavno bilo je usmereno samo na jugoistočnu, makedonsku stranu planine. Sasvim je bila zapostavljena severozapadna strana, sa prilazima iz Prizrena i Siriničke župe. Otvaranjem planinarske kuće »Stružje«, iznad Prizrena, najzad je i s ove strane omogućen najkraći pristup u centralni deo Šar-planine. Takođe, osnivanjem turističkog centra u Brezovici Nerodimskoj i uspostavljanjem autobuskog saobraćaja između ovog naselja i Uroševca, omogućeno je neposredno penjanje na Ljuboten sa severozapadne strane.

Prilaz Ljubotenu oslanja se s jedne strane na dolinu Lepenca, a sa druge na Tetovsku kotlinu, dok se prilaz Popovoj šapki oslanja isključivo na Tetovsku kotlinu. Prilaz planinarskoj kući »Stružje« vezan je jedino za Prizren.

Prema tome se, ocenjeni kao najpodesniji, uz to i uslovljeni lokacijama turističkih domova i planinarskih prihvata, mogu da odrede tri glavna prilazna pravca: tetovski, lepenački i prizrenski, varijantno vezana za najbliže železničke stanice.

TETOVSKI PRILAZ

Vežan je za prugu normalnog koloseka Skoplje — Tetovo — Gostivar, koja severoistočnim i severnim podnožjem Žedena (1260 m) prolazi kroz klisuru Derven, dugačku petnaest kilometara. Na klisurskom delu pruge nalaze se tri tunela i dve železničke stanice — Raduša i Orašje. Klisurom teče Vardar izlazeći iz Tetovske kotline. Središnji deo Dervena je naseljen. Tu leži šiptarsko selo Raduša, koje se, s poznatim rudnikom hroma, razvilo u veliko rudarsko naselje.

S druge strane, između Žedena i Suve gore (1748 m), tetovski prilaz karakteriše još jedan tesnac, dug dvadeset dva kilometra. To je Kaldarmi bogaz, čiji se istočni, niži deo zove Suvodolica. Tim tesnacem vodi drum Skoplje — Tetovo (44 km) — Gostivar (25 km).

Tetovski prilaz sačinjavaju četiri glavne varijante.

STAROSELSKA VARIJANTA

Polazi od železničke stanice Orašje, udaljene od Skoplja 28 km.

Počevši s nadmorske visine od 359 m, iz neposredne blizine Vardara, put vodi na severozapad: preko Oraškog majdana, Staroselskih trla i Dubraice, zatim uz potok Zebljak i Staroselsko polje izlazi u Staro Selo (860 m).

Iz sela nas vodi krčanik uz južnu padinu Ljubotena. Taj put, dugačak svega četiri kilometra, zove se Džada. Zasad je prohodan samo lakšim motornim vozilima. Džada polazi od staroselske škole i drži se zapada sve do Mlake, gde skreće na severozapad, da potom okukama uz Matovu njivu zađe u šumu do ušća Male reke, leve pritoke Ljubotenske reke. Dalje nastaje konjska putanja, koja kroza šumu, uz jači nagib, vodi do kuće »Ljuboten«. Duž puta se vidi telefonska linija, što može poslužiti kao orijentacioni predmet.

Drugi jedan pravac, za pešake podesniji, vodi kojnskom putanjom, koja s prve raskrsnice na Džadi, nedaleko od sela, zalazi severozapadno u potese Pečalište i Petkovac, da potom skrene na sever i izvede u Cer, gde vidi-mo izvor. Držeći se uglavnom tog pravca, putanja se dalje penje uz Krajište i ulazi u šumu Čemerečku vodu. Tu se nailazi na staroselsku Brazdu, skrenutu iz Male reke. Uporedo s Brazdom pun čas hoda šumom vodi ravna, baš udobna konjska putanja čak do Sredoreka, gde putanju preseca Mala reka. Odatle se jedva naglašenom stazom, često zasutom šumskim snosinama, zalazi u potes Kajmačiju. Najzad, odatle izlazimo na pašnjak i, pored Staroselskog bačila, stižemo do kuće »Ljuboten«.

Prikazana varijanta, s visinskom razlikom od 1291 m, bilo prvim bilo drugim pravcem, zahteva pet časova hoda:

- a) Železnička stanica Orašje — Staro Selo, dva časa;
- b) Staro Selo — kuća »Ljuboten«, tri časa.

Na ovu varijantu nadovezuje se pristup kroz tetovski Podgor autobusom od Tetova do Vratnice (21 km). Od Vratnice do Starog Sela nema ni pun čas hoda. Čim se pređe most na Vratničkoj reci, s drumu se odvaja konjska putanja, koja zalazi uz južnu padinu Ljubotena i kroz kestenjak Cerje i Topilište izvodi u Staro Selo.

Na periferiji Vratnice, u prijatnom ambijentu kestenovih lugova, postoji motel s restoranom (100 sedišta) i nekoliko soba (21 postelja). Blizu motela izgrađeni su ribnjak i basen za kupanje dug 114, širok 40 m, sa dubinom od 0,40 do 4 m.

BELOVIŠKA VARIJANTA

Krenuvši prugom Skoplje — Tetovo — Gostivar, po izlasku iz trećeg tunela u Dervenu stižemo na železničku stanicu Jegunovce (400 m). Sa stanice put nas vodi severoistočno do prve raskrsnice, zatim pored Vorz neraštas i preko Beloviške reke, uz Neraško polje izbija u selo Nerašte. Od sela put skreće na sever i, uz potese Lug, Pavlev grm i Ograde, dovodi u selo Belovište.

Konjska putanja iz Belovišta odmah zalazi uz duboku dolinu Beloviške reke. Zatim se, kroz kestenjak Popove livade, penje uz Brazdu, Gumnište, Tumbu Bogojevu, Ramanov kamen i Javalicu, da najzad izbije na Trešnju kod Spirinog bačila. Sada, skrenuvši na severozapad, putanja ulazi u šumu Šopot i za pola časa izbija iznad vodopada zvanog Donja ckala.

Sad se putanja napušta. Skretanjem na zapad, strmom stranom duboke rečne doline prilazi se vodopadu. Spuštanje je vrlo teško. Silazi se pravim bespućem, često i opasnim, pridržavajući se čas o stene čas o drveće, što bezmalo traje pun čas. U Šopot na pređašnju putanju vraća se istim pravcem.

Iz Šopota, kratkim skretanjem na jugoistok, izlazi se na gornju putanju, koja, sad severno, uz šumske zahvate Čitin dol, Garina, Sredorek, Sredno ormanče i Same buke dovodi na pašnjak Skok, gde vidimo jedan upadljivi krečnjački odsek. Dalje, držeći se uglavnom severozapada, nastaje penjanje uz pašnjak Strdje, kojim izlazimo na Čardak, gde se nalazi prihvatnica »Piribeg« na visini od 2280 m.

Dužina ove varijante, s visinskom razlikom od 1880 m, iznosi gotovo devet časova hoda:

- a) Železnička stanica Jegunovce — Belovište, čas i po;
- b) Belovište — Donja ckala, dva časa;
- v) Donja ckala — prihvatnica »Piribeg«, pet časova.

LISEČKA VARIJANTA

Počinje od Tetova s nadmorske visine od 486 m. Čim se iz grada iziđe, nastaje konjski put koji severozapadno vodi do raskrsnice, gde skreće na jugozapad uz potes Vorđe djar (= garjansko groblje). Ispod puta se ulevo od groblja vidi prosta česma. Povijajući se stranom Kodre Stojani (970 m), put se zapadno penje uz Vorzu do druge raskrsnice, gde se vidi jedna betonska česma s turskim zapisom. Zovu je dvojako: Češme Bajeziti i Te češme garjes. S te česme se već vide lisečke kuće. Dalje, put preseca potok Čelaicu i skretanjem ulevo vodi do seoske vodenice. Sad smo već u poznatom šiptarskom selu Liscu, na visini od 1286 m. Put nas vodi pored džamije i seoske česme Kroj đat, od koje skrećemo dešno obraćajući pažnju na pravac telefonske linije.

Od sela put nas preko Mole arat izvodi na raskrsluicu u Vaje barzetitu. Zatim, ne menjajući pravac, prelazi potese: Ravaja, Đura, Urde Petkit, Guri bakai, Vaje made i najzad Špelo. U Špelu nailazimo na kolski put, kojim za pola časa stižemo u dom na Popovoj šapki.

Lisečka varijanta, s visinskom razlikom od 1229 m, traje tri i po časa hoda:

- a) Tetovo — Liseć, dva časa;
- b) Liseć — dom »Popova šapka« čas i po.

S druge strane, od Tetova do Popove šapke izgrađen je kolski put, prohodan i za teška motorna vozila. Vodi uz klisuru Pene do blizu Šipkovice, zatim se penje uz sredogorske potese Teće, Promke i Sidol, prošarane kestenovim lugovima, njivama i belogoričnim šumarcima. Put je dug 18,5 km, od čega je sedam km asfaltirano.

Od Tetova do Popove šapke najbrže se stiže turističkom uspinjačom — četrdeset minuta vožnje.

VEJČKA VARIJANTA

I ova varijanta polazi od Tetova. Iz grada se izlazi na Prizrenski put, koji vodi uz dolinu Pene. Držeći se severozapadnog pravca, put polazi pored hidrocentrale, banje Hisar, Livade tećes i starog šipkovičkog groblja, pa dovodi na česmu Te uri, kod ušća Studene reke u Penu. Tu se vide tri vodenice i dva mosta: jedan na Studenoj reci, drugi na Peni. Prešavši Penu, put izlazi u šiptarsko selo Brodec (1050 m).

U Brodcau ostavljamo Prizrenski put. Prostim putanjom skrećemo na sever kroz potese Pluni, Čoft i Drenje, pa istočnom padinom kote 1381 m zalazimo uz desnu stranu duboke doline Vejčke reke. Zatim prelazimo u potes Gornovicu, gde putanju presecaju dve desne pritoke Vejčke reke. Odatle, idući istočno, dolazimo u šiptarsko selo Vejce (1290 m).

Od sela naviše putanja zamiče severno i vodi do raskršća, gde skreće na severoistok uz istočnu padinu Rokopecta. Od kote 1670 m skreće opet severno, da preko vejčkih bačija izvede na Rokopec, gde vidimo malu prihvaticu »Crni vrh« (2300 m).

Dužina ove varijante, s visinskom razlikom od 1814 m, iznosi osam časova hoda:

- a) Tetovo — Brodec, tri časa;
- b) Brodec — Vejce, dva časa;
- v) Vejce — prihvatnica »Crni vrh«, tri časa.

Drugi jedan pravac Vejčke varijante vodi od Tetova uz dolinu Pene levom stranom preko sela Selca. Iz Selca putanja izlazi Venom livadom na kotu 1441 m, odakle skreće uz zapadnu padinu krševitog Orlovca, zatim preko Brezovice, Kabaša i Počeva izlazi u Vejce. — Penjanje ovim pravcem od Tetova do Vejca traje četiri časa.

Iako je nešto kraći od brodečkog, selački pravac je u stvari mnogo teži. Jači nagib zemljišta čini da je penjanje ovud napornije, pogotovu prilikom prelaza kote 1441 m.

TETOVO

Pominje se u XIII veku kao selo i trg Htetovo na reci Htetovštici, današnjoj Peni. U njemu se tada nalazio manastir Bogorodice htetovske, čijem je igumanu kralj Milutin bio odredio deseto mesto među igumanima. Oko 1300. godine u Tetovu je održan »skup vlastele i kraja«, sazvan da utvrdi granice imanja prizrenske eparhije. Stefan Dušan sa sinom Urošem obnovio je, 1337. godine, Htetovski manastir i priložio mu selo Htetovo, Darovnom poveljom Tetovo je bilo zaštićeno od svakog nasilja i oslobođeno od kuluka i svih dažbina. O manastirskoj slavi u Tetovu se držao panađur, na kome su trgovci plaćali carinu kao u Skoplju. Najzad, 1348. godine car Dušan je Tetovo i manastir poklonio Hilandaruu.

Turci su Tetovo zauzeli krajem XIV veka. Prema bugarskim izvorima, oko 1436. godine na Tetovo su udarili Albanci predvođeni Đurđem Kastriotom Skender-begom, »čija je majka bila rodom iz Tetova«. Skender-begovu vojsku kod Tetova razbio je škopski vojni zapovednik Isa-beg.

S doseljavanjem Turaka Tetovo je još u drugoj polovini XV veka počelo da se razvija u varoš, koju su Turci nazvali Kalkandelen. Godine 1528. Tetovo postaje sedište pološkog episkopa. Pominje se, 1635. godine, pološki vladika Nikanor, rodom iz tetovskog sela Leška, iz porodice Glavinovci. Godine 1689. Tetovo su bili zauzeli Austrijanci. Tada, jedan deo tetovskog stanovništva izbegao je s austrijskom vojskom na sever. Među ovim izbeglicama najpoznatiji je bio Jefrem-Tetovac Janković, koga je 1691. godine patrijarh Arsenije III imenovao za episkopa pečujskog.

Sredinom XVI veka Tetovom je upravljao Mehmed Hajredin Kukli-beg. Od njega je ostao kameni most na Vardaru blizu Željina. Početkom XVIII veka Tetovom je zagospodario albanski odmetnik Redž Palj, kome je to, po njegovom zahtevu, dato kao nagrada za smirivanje pobune u Ljumi, koju je on bio podigao. Redž Paljov unuk Redžep-paša, nasledivši svog oca, Redž Ljoka, proširio je svoju vlast na Gostivar i upravljao pološkim pašalukom sve do svoje smrti 1822. godine. Pašaluk je zatim pripao Redžepovom sinu Abdul Rahman-paši, čija je majka, hrišćanka Miljana, bila sestra gnjilanskog vojvode Mihaila, koga je Redžep-paša, ugušujući ustanak Srba u Gnjilanu, zarobljenog nasilno poturčio davši mu ime Mehmed-aga, a sestru

mu, oženivši se njome, načinio pašinicom. Lešački iguman Kiril Pejčinović — rodом iz Tearca — u svojim zapisima hvali Redžep-pašu i njegove sinove kao izdašne priložnike Bogorodičinog manastira u Lešku.

Između 1796. i 1820. godine Abdul Rahman-paša sagradio je svoje utvrđenje, tetovsko Kale, na Baltepetu (806 m) iznad Tetova. Po svom položaju kale je imalo veliki strateški značaj, jer je vladalo svim važnijim prilazima Tetovu. Oblik osnove kaleta je pravilan krug s prečnikom od oko 220 m. Nasred kaleta nalazio se pašin letnjikovac. U varoši je ovaj paša podigao hamam i kamene mostove na Peni. Sultanu je u Istambul slao godišnje: »dva-naest tovara masla, trideset sanduka jabuka i četrdeset kesa u novcu«. Moć ovog najpoznatijeg tetovskog paše prestala je 1841, ili 1843. godine, kada je pozvan u Istambul, odakle se nije više vratio. Umro je kao izgnanik u mestu Sutlidži. Godine 1844. srušeno je i njegovo kale na Baltepetu. Očuvani su delovi debelih zidova na svodovima i temelji letnjikovca.

Godine 1843. Tetovo i svekolik Polog zauzeli su albanski pobunjenici, koje je predvodio harambaša Derviš Džare. Pobunu je ugušio debarski upravitelj Dalib-beg. Posle ukidanja tetovskog pašaluka, 1843. godine, teritorija Pologa podeljena je na kaze, tetovsku i gostivarsku. Obe kaze pripadale su skopskom vilajetu, čije je sedište, po novom teritorijalnom ustrojstvu, te godine premešteno iz Skoplja u Prizren.

Tetovo je počelo osetnije da napreduje u XIX veku. Dok je 1837. godine u njemu bilo oko 5.000 stanovnika, uoči balkanskog rata ono je imalo 20.000. — Sedamnaestog oktobra 1912. u nebranjeno Tetovo ušla je srpska vojska, upravo bataljon kapetana Miloša Cvetića. Dva dana docnije Turci su napustili i Gostivar.

Godine 1933. u tetovskoj Gornjoj mali nađena je bronzana figura menade i jedna grobnica iz VI veka pre današnje ere.¹ Konstatovani su tragovi nekog vrlo starog naselja na mestu današnjeg Tetova. Prema N. Vuliću, rimsko utvrđenje Oenej, koje se u dokumentima pominje 169. godine pre današnje ere, »bi moglo biti Tetovo«.

U Tetovu nisu sačuvani nikakvi ostaci materijalnih objekata iz srednjeg veka. Kulturno nasleđe ovoga grada predstavljaju Šarena džamija (Aladža džami) i Harabati teče, poznato i pod imenom Gorno teče.

Tačna godina postanka Šarene džamije nije utvrđena. Prema predanju sačuvanom u tetovskoj porodici Mehmed-bega Palošija, Šarenu džamiju je podigla Huršide-hanuma oko 1566. godine. Po svojoj arhitekturi spada u red manjih, nezasvođenih džamija pokrivenih keramikom. Ono što ovu džamiju čini značajnom svakako je njen slikani ukras: blistave arabeske izražene »u plavom cveću i plamtećim suncima«. Masnim bojama našarana je i spolja i iznutra. Unutrašnji ukras naročito je naglašen na zidnom prostoru oko mimbera (propovedaonice). Izrađen od drveta, mimber je nadvišen izrezbarenim kubetom, koje drže četiri stubića. Arhitektonskom kompleksu ove džamije pripadaju tulbe i kamena česma. Ovo tulbe podigao je Abduh Rahman-paša i odredio ga sebi za grobnicu. U tulbetu je sahranjena samo jedna od dveju njegovih maćeha.

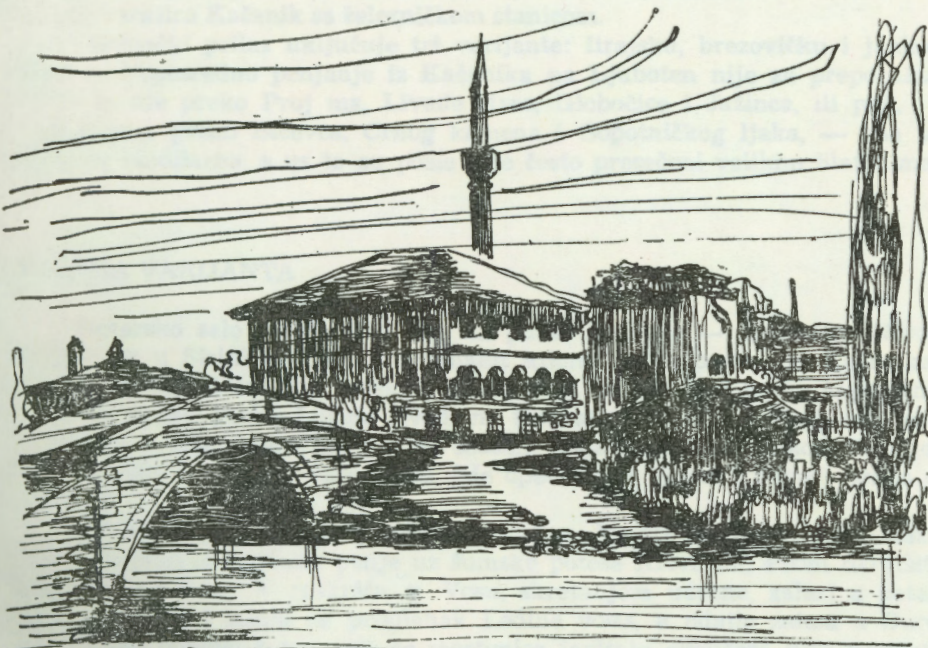
Harabati teče osnovao je Redžep-paša kao svoju zadužbinu u slavu anadolskog derviša Ali Harabati-babe. Tekija je pripadala dervišima bektaş-

¹ O tome videti: Sv. Radojčić: Menada iz Tetova. Glasnik Skopskog naučnog društva, knj. XII. Skoplje, 1933. Cirilicom.

kog reda. Obdarena velikim imanjem, ubrajala se među najbogatije tekije u Makedoniji.

Kompleks ove tekije, ograđen visokim zidom, sastoji se od nekoliko običnih zgrada, tulbeta, velike česme i prostranog dvorišta s voćnjakom. U tekijskom tulbetu su sahranjeni: Ali Harabati-baba, Redžep-paša i njegova kćerka Fatma-hanuma. Visoku kamenu česmu zidao je lično Redžep-paša za »hajrat« (za dobro), kako glasi turski zapis na njoj. Pažnju privlači »šadrvan«, otvoreni paviljon s kamenim vodoskokom; služio je za održavanje verskih obreda u letnje doba. Zimi su obredi održavani u »mejdan evi« (glavna kuća). »Misafir evi« (gostinska kuća) služila je isključivo za doček gostiju. U »ač evi« (otvorena kuća) spremalo se jelo samo za goste.

Jednom godišnje u tekiji se spravljalo »ašure«, prekrupljena kuvana pšenica pomešana sa šećerom. Ašure se narodu delilo desetog dana po isteku muslimanske Nove godine, to jest na praznik Jevmu Ašura, koji pada desetog dana meseca muharema. Taj običaj se održavao u čast »berićetli sene« (plodne godine).

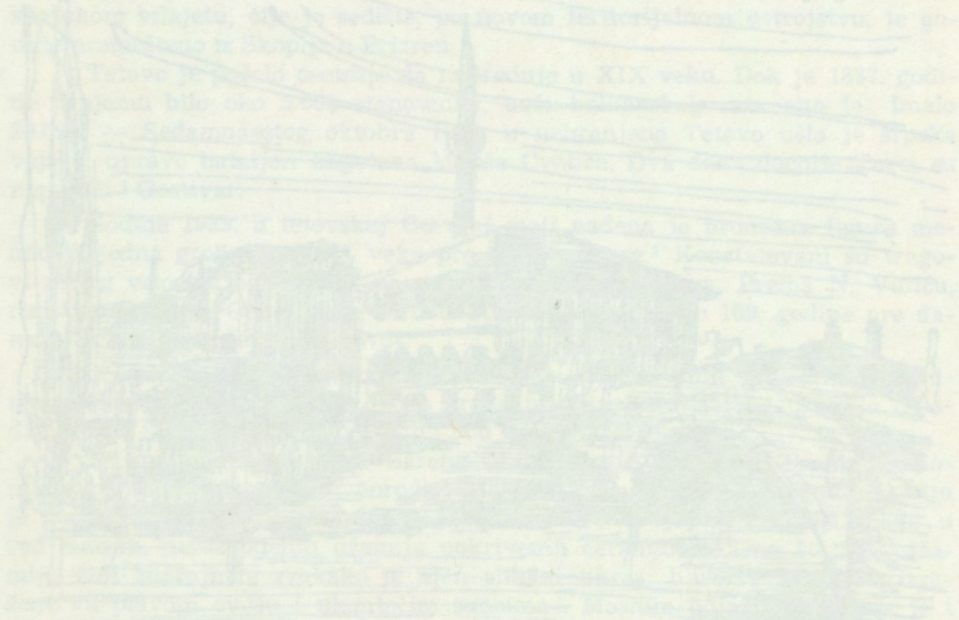
TEŢOVO: SARENA DZAMIJA I KAMENI MOST SA VODENICOM NA PENI. MOST I VODENICU SRUSILA JE POPLAVA 1935.

Kako je po Muhamedovom učenju gostoprimstvo sveta dužnost, tekijska trpeza, bila je pristupačna svakom bez obzira na veroispovest. Tetovskoj sirotinji tekija je često poklanjala prilične količine hleba iz svoje pekare. Ta pomoć se zvala »misafir sofrasi« (gostinska trpeza). Verskoj toleranciji pridavao se poseban značaj. Na Ilindan bi hrišćanske porodice odlazile u tekiju, gde su bile rado viđene baš kao o manastirskoj slavi u Lešku. Jedan bu-

garski autor saopštava kako je derviš Mehmed-baba u nemirna vremena po tetovskoj čaršiji držao muslimanima javne propovedi da bi zaštitio hrišćanski živalj.

Harabati teče danas je Muzej tetovskog kraja. Pored ostlaog, tu su izložene one teške kamene stupe u kojima su derviši krupili pšenicu spremajući ašure.

Za boravak u Tetovu uređen je hotel »Makedonija« (37 soba, 65 postelja). Obaveštenja o gradu i okolini daje gradski Turistički biro. Tetovo je prolazno mesto za sve autobuske linije koje od Skoplja, preko Gostivara, vode ka Mavrovim Hanovima, Lazaropolju, Debru, Strugi i Ohridu. Lokalni autobuski saobraćaj razvijen je na putu Tetovo — Tearce — Vratnica — Globočica.

LEPENAČKI PRILAZ

Vežan je za prugu Beograd — Raška — Skoplje, koja nadomak Šar-planine prolazi kroz Kačaničku klisuru.

Dugačka je ta klisura osamnaest kilometara. Gornjim delom klisure, počevši od Obice, protiče Nerodimka do svog ušća u plahoviti Lepenac, koji kod samog Kačanika ulazi u klisuru i teče njenim donjim delom do izlaska u skopsku kotlinu gde se uliva u Vardar, blizu sela Zlokućana. Usred klisure leži varošica Kačanik sa železničkom stanicom.

Lepenački prilaz uključuje tri varijante: firajsku, brezovičku i jankovičku. — Neposredno penjanje iz Kačanika na Ljuboten nije za preporuku. Bilo da se ide preko Proj ma, Livade štraz, Globočice i Jažinca, ili pak, s druge strane, preko Bičevca, Crnog kamena i Sopotničkog ljaka, — oba ta pravca su zaobilazna, a uz to su posle kiše često presečeni velikim blatištima.

FIRAJSKA VARIJANTA

Šiptarsko selo Firaja (763 m), na putu Uroševac — Brezovica Nero-dimska, leži u Siriničkoj župi sedamnaest kilometara zapadno od Kačanika. S drumu se polazi istočno, seoskim putem koji, presecajući nasip napuštene železničke pruge, preko Lužine izvodi na trokrako raskršće u Firajskom polju. Odatle skreće desno, pa pokraj seoskih pojata, prešavši potok Resulje, izbija na drugu trokraku raskrslu, gde opet skreće desno i dovodi pravo u Firaju.

Od sela navije polazimo južnim pravcem. Seoski put izbija na šumski krčanik, koji se zavojičasto penje uz šumske potese Krivi del, Proni dervišit, Špat grošes i Vose. S raskršća u Vosu, skretanjem udesno, zalazi u potes Kruni vosi tepr i izbija na proplanak Ledine vosis, a odatle zalazi u Dere vosis, mlađu bukovu šumu, gde se mestimice javljaju ogolićeni filiti nagnuti severozapadu.

S Dere vosis put vodi na proplanak Ledine e vosis tepr, gde s raskr-snice skreće desno da izbije na drugi jedan proplanak, Vi e re, s kojeg se odjednom otvara pogled na Ljuboten. Proplankom teče jedna brazda svrnuta iz levog izvornog kraka Ropotskog potoka, koji krak izvire u potesu zvanom Ispod bačila. Prelazeći preko potoka, put izlazi na raskršće, čiji levi krak jugoistočno izbija na Firajska bačila (1600 m), dok desni krak vodi jugozapadno k Livadičkom jezeru, udaljenom šest časova hoda.

S Firajskih bačila jugoistočno polazi ovčarska putanja, koja uz potese Renim i Ropotu epr vodi na Ajdučku česmu, — najviši izvorni krak Ropot-

skog potoka, — poznatu i pod imenom Pazarska česma (2020 m). Putanja se tu završuje. S izvora okrećemo na jug da, onako bespućem, često posrćući preko osulina, izbijemo na planinsko bilo, upravo na presedlinu Šiju (2130 m), koju sirinički Šiptari zovu Ljak livadicas. Sa Šije skrećemo istočno, da se zapadnom stranom visa popnemo na vrh Ljubotena.

Dužina varijante iznosi:

- a) Od sela do Firajskih bačila, tri časa;
- b) od Firajskih bačila do Šije, tri časa;
- v) od Šije do ljubotenskog vrha, nepuna dva časa.

Silazak s Ljubotena do turističke kuće najkraćim pravcem, jugoistočnim ljubotenskim grebenom, preko Police i Čardaka, zahteva dva časa; a od Šije do kuće, preko Golemog kamena i Karpe, čas i po.

Normalno uzeto, firajska varijanta zahteva ukupno deset časova hoda, pri čemu se za osam časova savlađuje visinska razlika od 1736 m. U stvari, ovom najkraćom varijantom možemo za nepuna dvadeset četiri časa stići iz Beograda na ljubotenski vrh i s njega se spustiti do ljubotenske kuće.

BREZOVIČKA VARIJANTA

U zapadnom delu Siriničke župe, jedanaest kilometara udaljeno od Firaje, nalazi se turističko naselje Brezovica Nerodimska (912 m), kojoj je Uroševac najbliža železnička stanica. Između Brezovice i Uroševca razvijen je autobuski saobraćaj.

Brezovica leži u ravnici na sastavcima Muršice i Lepenca, uokvirena čukarastim i ogoljenim visovima: Gradištem, Vučjim bregom i Lisinom, čija se visina kreće od 1000 do 1164 m. Naselje je jače otvoreno prema Šar-planini, koja je s ove strane dobrim delom šumovita, što naselju daje privlačniju boju.

Naselje čine dvadeset prizemnih kuća, tipa vile, gde može da se smesti stotina gostiju. Ima restoran, električno osvetljenje i uređene česme, čija voda u letnje vreme pokazuje temperaturu od dvanaest stepeni.

Brezovica je novije naselje, podignuto za vreme drugog svetskog rata. To je bila radnička kolonija rudnika hroma, koji se nalazi u susednom selu Strpcu. Preuređeno za turističke svrhe, naselje je započelo poslovanjem prvog jula 1954. pod nazivom: Turističko preduzeće »Šar-planina«.

Iz Brezovice mogu se izvoditi penjanja na Piribeg i Livadičko jezero, a s druge strane, preko siriničkog Jažinca, i laki jednodnevni izleti na Prevalac.

Put na Piribeg vodi južnim pravcem uz Jelovarnik, Crnu čuku, Dubrišta, Rupe, Perevez i Brejačku rupu, gde prestaje konjska putanja. Na Brejačkoj rupi nalazi se jedna zadružna bačija, a poviše nje, na rubu četinarske šume, stoji šumarska kuća, zvana »Stojanova kuća«.

Pređeni predeo do Brejačke rupe u nižem, podgorskom pojasu karakterišu gusti leskovi lugovi ispresecani mršavim njivama, dok se u višem, sredogorskom pojasu vide bukove šume i ulivađeni proplanci s manjim bačijama. Slabijim pešacima taj predeo je pristupačan.

Dalje od Brejačke rupe, skretanjem na jugoistok, zalazi se uz pašnjak, kojim teče jedan od izvornih krakova Muršice. Zatim, naviše, nastaje severozapadna padina Piribega, upravo vrletna Brejačka karpa s prostranim cirkom, čijim obodom se izlazi na vrh Piribega.

Penjanje od Brezovice do Piribega zahteva sedam časova hoda, s visinskom razlikom od 1610 m.

S piribeškog vrha se za nepun čas južnom stranom silazi do piribeške prihvatnice na Čardaku, gde brezovički izletnici mogu da prenoće. S Čardaka se severoistočno, uz padinu Šatorice, potom pravo planinskim bilom, za tri časa stiže do Livadičkog jezera, S jezera se u Brezovicu vraćamo niz dolinu Jezeračkog potoka i Kaluđerske reke, zatim preko Štrpca, — ukupno pet časova hoda. Tim pravcem, inače najkraćim, može se obaviti jednodnevni izlet od Brezovice do Livadičkog jezera.

Jednodnevni izlet od Brezovice do Prevalca spada u lake šetnje sredogorskim predelom, gde je priroda izražena bujnošću šume i obiljem vode. Put vodi preko siriničkog sela Jažinca, odakle postupnim nagibom skreće južno uz tok Suve reke, povijajući se kroz šumske potese Podusojna, Karaule i Vrljeg trapa. Dužina tog puta iznosi tri časa hoda, s visinskom razlikom od 603 m.

JANKOVIČKA VARIJANTA

Polazi od železničke stanice Đeneral Janković, na pruzi Beograd — Raška — Skoplje. Ova stanica je udaljena od Skoplja 24 km.

Penjanje počinje s nadmorske visine od 364 m. Konjski put vodi zapadno od stanice, prelazi most na Lepencu, pa se preko Rane penje uz pristranak Ledine skeme i Rođa paštrat. Skrenuvši odatle na sever, potesom Te kepi kulčeras, povija se kroz čestar Te kepi đuri limani i, pored česme Te kiša, dovodi u šiptarsko selo Režance.

Put kroz selo vodi jugozapadno do trokrake raskrsnice u Te kepi rovit, gde zatim skreće na zapad, da ravnim zemljištem, preko Ornice i Livađe režancas, povijajući se goranačkom visoravni, izbiže na izvor Ilesnicu, četvrt časa hoda udaljenu severno od sela Goranca.

S Ilesnice, dalje, put vodi do zabrana Te raja, gde s raskrsnice skreće zapadno i, pokraj izvora Česma gorancas, izlazi na raskrsnicu puta Globočica — Jažince, s koje skreće levo, na jugozapad. Silazeći odatle, pored česme Krujni Selimit, prelazi livade Čara i Pluđe, potom severno preko njive Dren ulazi u selo Jažince (800 m). To je krajnje šiptarsko selo na putu Đeneral Janković — Ljuboten.

Od Jažinca već nastaje penjanje uz jugoistočnu stranu Ljubotena. Selom vodi put kroz Koljovsku malu, zatim skreće na severozapad uz tok seoske brazde, svrnute iz Jažinačke reke. Dalje, preko Požara — tu se nalaze seoske vodenice — Zabelata premi i Česme Šaini, uz Hara vojvodas izlazi na Česmu karabunari. Odatle ulazi u šumski potes Proj fel i Milevu livadu, da uz proplanak Lasenovac dovede u Pašinu livadu i Čeprljicu i najzad u Samebuke. Tu prestaje putanja. Sad skrećemo na zapad i, onako nasumice, idemo do Elezove rupe, s čije se glavice vidi kuća »Ljuboten«. Odatle skre-

ćemo na jugozapad u Njivu Džemaila i dolazimo na putanju koja, između Okrša i Crvenog dola, vodi do kuće »Ljuboten« (1650 m).

Ova varijanta, s visinskom razlikom od 1286 m, zahteva bezmalo osam časova hoda:

- a) Deneral Janković — Režance, čas i po;
- b) Režance — Plešnica, jedan čas;
- v) Plešnica — Jažince, dva časa;
- g) Jažince — kuća »Ljuboten«, tri časa.

Iz Jažinca se može skrenuti jugozapadno u selo Rogačevo (dvadeset minuta hoda). Od Rogačeva vodi konjska putanja uz jugoistočnu padinu Ljubotena, i to severozapadnim pravcem kroz čečvaraste potese: Kučku padinu, Gradište, Ovči buzgun, Meščinu dupku i Korita, gde nalazimo izvor. S Korita se prelazi u Njivu Džemaila i Elezovu rupu, zatim pomenutom stazom iznad Okrša se stiže do kuće »Ljuboten«. Od Rogačeva do kuće ima tri časa hoda.

PRIZRENSKI PRILAZ

Do Prizrena se putuje železničkom prugom Beograd — Kraljevo — Peć, od koje se na železničkoj stanici Metohiji jedan krak, dug 58 km, odvaja za Prizren. Autobusom se u Prizren stiže sa dve strane: s jedne od Lipljana (57 km), s druge od Uroševca (62 km). Oba drumska pravca ukrštaju se u varošici Štimlju (570 m), odakle, tri kilometra severozapadno, počinje Crnoljevski klanac, dugačak 23 km. Ovom klisurom, krosred Crnoljeve planine (1177 m), prolazi drum Štimlje — Suva Reka — Prizren, čija jedna deonica vodi visinom od 754 m. Kroz tesnac teče reka Crnoljeva.

Prizrenski prilaz ima dve varijante.

STRUŽJANSKA VARIJANTA

Iz Prizrena (415 m) polazimo prekošarskim Prizrenskim putem. Polazeći od Sinan-pašine džamije, uza strme i krivudave sokake Varoš-mahale put vodi do ruševina Prizrenskog grada. Odatle skreće jugozapadno, da grbinom jedne bobije izvede na česmu zvanu Pašačešma, s koje se otvara pogled na Prizren s prostranom okolinom čak do Prokletija, a s druge strane na ždrelo Prizrenske Bistrice s ostacima grada Višegrada. Zatim ulazi u Topusko, da postupnim povijanjem uz ogoličene padine Cviljena, iznad sela Jablanice, izbiye na česmu Karapotok. Dalje prelazi Jablaničkim ćafom, pa uz Kuštendilski ćaf dovodi do raskršća na jednom zaravanjku. Odatle naš put levim krakom zalazi južno u belogoričnu šumu Koben, dok desnim krakom vodi jugozapadno ka Opolju.

Izišavši iz šume, dolazimo na Redžovu česmu. S tog izvora se razvija pogled na Sredsku župu čak do Prevalca i na planinsko bilo od Kobilice do Pribega. Za deset minuta se s Redžove česme izlazi na raskrsnicu, gde naš put desnim krakom skreće južno i dovodi na Tursku česmu. Tu se nalazi planinarska kuća »Stružje« (1280 m). — Levi krak puta vodi jugoistočno u šip-tarsko selo Stružje, od raskršća udaljeno čas hoda.

Dalje nastaje penjanje od kuće »Stružje« do prihvatnice »Crni kamen« (1700 m), koja leži na Guri kulasu.

Držeći se uglavnom južnog pravca, put vodi šumovitom kosom Slupe, potom kroz potes Uda made izbija na Preslap, odakle se otvara pogled na Opolje, Koritnik i Paštrik. Sad put zalazi u gorolisne potese Te kraj mret i Vlatk, pa izbija u Maslar, gde šumu smenjuju pasišta. S raskršća na Maslaru, gde se nalaze stružjanske bačije, jedan krak puta (levi) skreće jugoistoč-

no u selo Manastiricu, dok drugi krak, ka prihvatnici, vodi južno iznad bačija uz pašnjački zahvat Uj derven, Vorz čajs i Crni kamen.

S Guri kulasa, gde leži prihvatnica, zalazi se uz Arapsku planinu, kojom se Prizrenski put penje do svoje najviše tačke — na prevoj Šar (2060 m). Pre toga stoji raskršće u jednoj jaružici, kojom sa zapada teče poslednji, najviši potok ispod prevoja. Tu nalazimo jednu kapnicu sa zasečenom lokvicom, zapremine dva do tri litra, u koju voda kaplje iz filita.

Odvajajući se od Prizrenskog puta, s raskršća ispod prevoja putanja skreće jugozapadno i stranom jaružice izbija na planinsko bilo, otprilike u visini od 2120 m. Na planinskom bilu prestaje putanja, a javljaju se kamene belege koje nam, raspoređene po pašnjaku, pokazuju pravac do jezera Golemog đola.

Dužina puta iznosi:

- a) Prizren — kuća »Stružje«, tri i po časa;
- b) kuća »Stružje« — prihvatnica »Crni kamen«, dva časa;
- v) prihvatnica — Đol, tri i po časa.

Visinska razlika:

Prizren — kuća »Stružje« 865 m; kuća »Stružje« — prihvatnica »Crni kamen« 420 m; prihvatnica — prevoj Šar 360 m.

Varijanta je markirana bojom samo do planinskog bila, a dalje, ka Đolu, pomenutim kamenim belegama. Kako belege nisu česte, kretanje na ovom potesu za vreme magle moguće je samo pomoću busole, ako nemamo dobrog putovođu.

REČANSKA VARIJANTA

Od Prizrena do Rečana drum nas devet kilometara vodi jugoistočno uz klisuru Prizrenske Bistrice. Iz sela Rečana (600 m), gde napuštamo drum, skretanjem udesno, preko Prizrenske Bistrice, zalazimo u dolinu Ljubinjske reke, kojom seoski put, potesom Strane, izvodi u Donje Ljubinje (800 m).

Od Donjeg Ljubinja naviše konjska putanja, dobrim delom kroz belogoričnu šumu, vodi jugoistočno uz Pešćanicu i Dančovo do Jezera (1700 m), gde prestaje šumski pojas. Dalje se putanja, dugačkim zavojicama, uz Golubarnik i Jaokamen penje do kobiličkog prevoja (2175 m). S ove tačke skrećemo severoistočno, da pašnjakom Serdarice i Dojrana stignemo do prihvatnice »Crni vrh«.

Dužina ove varijante, s visinskom razlikom od 1885 m, iznosi deset časo-va hoda:

- a) Prizren — Rečane, dva časa;
- b) Rečane — Donje Ljubinje, dva časa;
- v) Donje Ljubinje — kobilički prevoj, tri časa;
- g) kobilički prevoj — prihvatnica »Crni vrh«, tri časa.

PRIZREN

Za vreme Rimljana Prizren se zvao Theranda, a u doba Vizantije pominje se kao Prizdrijan. Pod današnjim imenom javlja se početkom XI veka. Za vreme ustanka makedonskih Slovena protiv Vizantije, Prizren je zauzeo srpski kralj Mihailo i predao ga na upravu svome sinu Bodinu, koji se u Prizrenu krunisao za bugarskog cara 1073. godine. Posle poraza Srba na Moravi 1190. godine Prizren se opet našao pod vizantijskom vlašću.

U sastav srpske države Prizren je ušao za vreme Stevana Prvovenčanog. Počeo je da napreduje u doba kralja Milutina. Vrhunac slave i napretka Prizren je dostigao za vreme cara Dušana i cara Uroša, koji su ovde i u obližnjem Ribniku imali svoje dvorove. Kao važno tržište na starom Skadarskom putu poznatom još iz doba Rimljana, Prizren je tada bio jedno od najznačajnijih mesta u srpskoj državi. Gradom je upravljao carski namesnik u zvanju kefalije. Prizren je kovao svoj novac, srpske groševe. Dubrovčani su ovde imali svoju trgovačku koloniju i svoga konzula. Prizrenske sajmove, održavane četiri puta godišnje, posećivali su italijanski i grčki trgovci.

Posle Dušanove smrti Prizren je od 1355—1362. godine bio prestonica cara Uroša. Zatim je do 1371. godine bio u rukama kralja Vukašina. Iduće godine, 1372, Prizren je zauzeo Đurađ Balšić. Posle njega, Prizrenom su vladali Brankovići: prvo Vuk, potom Đurađ, poslednji srpski despot. Dvadesetog juna 1455, upravo dvadeset dana posle pada Novog Brda, na bedemima prizrenskog grada istaknut je barjak sultana Muhameda II.

U XVII veku Prizren se pominje kao velika varoš sa 12 000 kuća. Godine 1689. ovamo je prodrla austrijska vojska. Njen zapovednik, general Pikolomini, koga je ovde snašla smrt, sahranjen je u najstarijoj prizrenskoj crkvi, zadužbini kralja Milutina.

Napušten od Austrijanaca 1690. godine, Prizren je ostao pod Turcima sve do balkanskog rata i bio važan centar vojne i civilne vlasti. Srpske trupe su zauzele Prizren 19. oktobra 1912.

Prizren ima šta da pokaže ljubiteljima istorije, umetnosti i lepote. U njemu je najviše sačuvano srednjovekovnih srpskih starina.

Crkva Bogorodice Ljeviške, zadužbina kralja Milutina, velika trobrodna zgrada sa pet kupola, podignuta 1307. godine, najstariji je prizrenski hram. Uz crkvu je docnije dozidana spoljna priprata sa visokim zvonikom. Fasade su ukrašene raznovrsno poredanim opekama i drugim keramičkim detaljima. Nedavno otkriveni živopis ove crkve potiče iz prve decenije XIV veka. Ističe se galerija likova Nemanjića: Stevana Nemanje, svetog Save, Stevana Prvovenčanog i Milutina. U XVIII veku Turci su ovu crkvu preobratili u džamiju i dali joj ime Džuma-džami. Srbi su je nazvali Svetom Petkom, verovatno po tome što izraz »džuma« znači petak. Posle prvog svetskog rata ponovno je pretvorena u crkvu.

Crkva Svetog Spasa potiče iz prve polovine XIV veka. Pominje se u Dušanovoj povelji manastiru Svetih Arhandela kao vlasništvo vlastelina Mladena Vladojevića. Uz nju je docnije dozidana velika priprata sa sedmostranom apsidom. Freske u ovoj crkvi su iz novijeg vremena. Pod Turcima je nekoliko godina bila zapuštena i u nju se sklanjala stoka.

Crkva Svetog Đorđa, mala niska zgrada, pominje se u XVI veku kao porodična crkva bratstva Runovića, koji su se docnije poturčili. U XVII i

XVIII veku, posle opustošenja Bogorodice Ljeviške, pri njoj je bilo sedište prizrenske mitropolije.

Crkva Svetog Nikole, takođe mala, pominje se u Dušanovoj povelji prizrenskom manastiru kao Rajkova crkva. U XVIII veku zvala se Koraćeva. Jednom je bila zasuta bujičnim nanosom sa Cviljena, te je otkopana 1858. godine.

Ostaci manastira Svetih Arhandela nalaze se u klisuri Prizrenske Bistrice, 2,5 km jugoistočno od Prizrena. Car Dušan je ovu svoju glavnu zadužbinu podigao između 1348. i 1352. godine. Manastirsku crkvu namenio je sebi za grobnicu, u kojoj je i sahranjen 1355. godine. Dužina crkve iznosila je 32,70 m, a širina 16,70 m. Zidovi su bili obloženi mramornim pločama. Krov je bio načinjen od olova iz Trepče. Pod ove crkve, izrađen u mozaiku, »smatrao se kao jedno čudo u srpskoj državi srednjeg veka«. Dušanova grobnica nalazila se uz južni zid u zapadnom delu crkve. Grobnica je bila duga 2,65 m, široka 0,90 m i duboka 0,80 m. Uz manastir je bila kapela Svetog Nikole. — Posle zauzeća Prizrena Turci su manastir opljačkali i razorili. Prilikom iskopavanja njegovih ostataka, 1927. godine, nađeni su delovi čuvenog »patosa« i 1685 fragmenata od kamene plastike.

Značajno je i kulturno nasleđe Prizrena iz turskog perioda.

Gazi Mehmed-pašina džamija, iz XVI veka, poznata je po svojoj biblioteci, u kojoj se čuva primerak Korana pisan 1312. godine. Iz XVI veka je i Mehmed-pašin hamam. Sofi Sinan-pašina džamija sagrađena je 1615. godine od materijala sa manastira Svetih Arhandela. Od tekija je najpoznatije Halveti teče iz XVIII veka. Očuvan je i grob Suzi-Čelebije, turskog pesnika iz XV veka.

Za boravak u Prizrenu uređen je hotel »Tunist« (27 postelja). Drugi hotel je u izgradnji. Kamping se nalazi pored Prizrenske Bistrice. Obaveštenja o gradu i okolini daje Turistički biro. Redovnim autobuskim linijama Prizren je povezan sa Uroševcem (62 km), Peći (73 km) i Prištinom (76 km). Lokalni autobuski saobraćaj održava se na relacijama Prizren — Rečane — Sredska i Prizren — Dragaš.

DNEVNE TURE

Prvi dan je bil zelo lep, sonce je sijalo, voda je bila hladna, in vsi so bili srečni. Na poti smo našli mnogo zanimivih stvari, ki so bile zelo stare in lepe. Vsi so bili zelo zadovoljni, in vsi so bili zelo srečni.

Drugi dan je bil zelo lep, sonce je sijalo, voda je bila hladna, in vsi so bili srečni. Na poti smo našli mnogo zanimivih stvari, ki so bile zelo stare in lepe. Vsi so bili zelo zadovoljni, in vsi so bili zelo srečni.

Tretji dan je bil zelo lep, sonce je sijalo, voda je bila hladna, in vsi so bili srečni. Na poti smo našli mnogo zanimivih stvari, ki so bile zelo stare in lepe. Vsi so bili zelo zadovoljni, in vsi so bili zelo srečni.

Četrty dan je bil zelo lep, sonce je sijalo, voda je bila hladna, in vsi so bili srečni. Na poti smo našli mnogo zanimivih stvari, ki so bile zelo stare in lepe. Vsi so bili zelo zadovoljni, in vsi so bili zelo srečni.

DNEVNE TURE OD LJUBOTENA DO KALABAKA I VRELA VARDARA

Prvi dan je bil zelo lep, sonce je sijalo, voda je bila hladna, in vsi so bili srečni. Na poti smo našli mnogo zanimivih stvari, ki so bile zelo stare in lepe. Vsi so bili zelo zadovoljni, in vsi so bili zelo srečni.

Drugi dan je bil zelo lep, sonce je sijalo, voda je bila hladna, in vsi so bili srečni. Na poti smo našli mnogo zanimivih stvari, ki so bile zelo stare in lepe. Vsi so bili zelo zadovoljni, in vsi so bili zelo srečni.

Tretji dan je bil zelo lep, sonce je sijalo, voda je bila hladna, in vsi so bili srečni. Na poti smo našli mnogo zanimivih stvari, ki so bile zelo stare in lepe. Vsi so bili zelo zadovoljni, in vsi so bili zelo srečni.

Četrty dan je bil zelo lep, sonce je sijalo, voda je bila hladna, in vsi so bili srečni. Na poti smo našli mnogo zanimivih stvari, ki so bile zelo stare in lepe. Vsi so bili zelo zadovoljni, in vsi so bili zelo srečni.

Pet dan je bil zelo lep, sonce je sijalo, voda je bila hladna, in vsi so bili srečni. Na poti smo našli mnogo zanimivih stvari, ki so bile zelo stare in lepe. Vsi so bili zelo zadovoljni, in vsi so bili zelo srečni.

Predeli o kojima će se u ovom poglavlju govoriti prikazani su kao dnevne ture, gde kraćeg, gde dužeg pešačenja, što u prvom redu zavisi od konfiguracije zemljišta, zatim od položaja postojećih planinarskih kuća i mogućnosti prenoćišta tamo gde tih kuća nema.

Poznato je da se pešak po ravnici kreće srednjom brzinom od pet kilometara, a samarni konj svega četiri kilometra na čas. Ali mi se po Šar-planini takvim brzinama ne možemo kretati. Što se procenjivanja daljine tiče, tu nas oči uvek obmanjuju, pogotovo onda kad iz neposredne bazine visa posmatramo njegov vrh, na primer, Kobilicu gledanu s njenog prevoja (2175 m).

Prokrstarivši sve šar-planinske predele, mogao sam utvrditi da srednja brzina pešačenja po našoj planini ne iznosi više od 1,6 km na čas.

Po toj osnovici odmerene su dužine prikazanih tura uzimajući u obzir sledeće činioce:

- 1) Snošljiva težina ličnog opterećenja do sedam kilograma, jer veće opterećenje izaziva poremećaje pri disanju;
- 2) kretanje po grebenu i rečnim dolinama *pravcem njihovog pružanja*;
- 3) kretanje stranom *zavojičasto*, a ne upravno na pravac vrha visa;
- 4) dvočasovni odmor o ručku;
- 5) kraći zastanci radi užine, zatim razgledanja i snimanja predela, razgovora sa susretnicima, podešavanja obuće (uzbrdo je olabavljujemo, nizbrdo pritežemo), skretanja do izvora, i tome slično.

Pod navedenim uslovima, uz nagib od trinaest stepeni možemo prelaziti kilometar i po na čas, dok uz nagib od trideset pet stepeni napredovaćemo svega 510 m na čas.

Uzeta srednja brzina od 1,6 km na čas u stvari je umereno kretanje, kretanje bez naprezanja i izlaganja fizičkoj iznurenosti.

Planinarenje je ovde shvaćeno kao jedna razumna i plemenita sklonost bez onog bitnog obeležja sporta — takmičenja i rekorda — sklonost koja putem posmatranja i uživanja prirode doprinosi, s jedne strane, osvežavanju i zadobijanju fizičke snage za sutrašnji dan, a s druge, što je možda i glavnije, obogaćivanju duhovne riznice.

Ljuboten se diže na krajnjem, severoistočnom delu planine kao njen završetak, prekidajući svojim istaknutim likom jednolikost planinskog bila. Vrh visa je temenasto sveden na površinu od oko četrdeset kvadratnih metara i prilično obrastao travom i kamenikama.

Spuštajući se Kačaničkoj klisuri s jedne, i Tetovskoj kotlini s druge strane, Ljuboten je s istoka i juga prilično razvučen. S tih strana je gotovo do polovine zahvaćen šumom, ponajviše u istočnom delu, gde leži Bukovik. Iznad šumskog pojasa s obe strane počinju pašnjaci, koji pod vrh visa podilaze gotovo do 2200 m. Onda nastaju ona dva oštro svedena grebena: istočno Beli kamen, a jugoistočno Polica.

Istočnu padinu Police karakterišu krečnjački obluci Rupa i Zanoqe, oko kojih se vide neobično uska i dugačka točila, kakvih gotovo nema drugde na Ljubotenu. Niže tih obluka pružaju se dubodoline Nhorthe Isen Vojašit i Nhorthe mala, gde leže jažinačke bačije. Iz tog predela polaze izvorni kraci nekoliko reka: Jažinačke, Globočičke i Straške.

Oštru kosinu severne strane, naglo spuštenu prema dolini Lepenca, ublažuje uvalasti potes Sopotnički ljak, na kome se, otprilike u visini od 1900 m, ističu tri ostrozuba s odsecima okrenutim jugoistoku. I severozapadna strana visa je oštro zakošena. Gledajući s Piribega, reklo bi se da je šiljak visa baš na tu stranu čisto nakrivljen, kao da je pomenen iz svog težišta. U stvari, to je prosta optička varka, i nju verno pobija fotografski snimak visa.

Na severozapadnoj strani vidi se odsečni obluk Rupa lebeten, pružen do izvorišta Ropotskog potoka. Severno od vrha nastaje kraći greben Bela voda, na kome se ističe Mali Ljuboten. Iznad desnog izvornog kraka Ropotskog potoka pruža se poprečna kosa Golina, na čijoj se istočnoj strani nalaze sopotničke, a na zapadnoj brodske bačije.

Osobito je izrazita jugozapadna strana visa, mada je ona najkraća. Zahvaćen vrlo aktivnim procesom raspadanja i rastvaranja krečnjaka, Ljuboten je s ove strane izbrazdan točilima, niz koja, počevši od visine grebena, klize plazevi kao živi kameni potoci. U visini planinskog bila plazevi su razvijeni širinom cele strane od Čardaka do Šije. Srednjim delom klinasto zalaze u duboku dolinu Ljubotenske reke, gde, zasiljući njen gornji tok, obrazuju veliku plazinu.

Nadomak Šije, posred plazeva, diže se krečnjačka kupa Golemi kamen, visine oko trideset metara. Naniže, pak, nastaje izvorište Ljubotenske reke, čija se desna strana zove Solište, a leva je Mel. Na ovoj strani, bliže reci, javljaju se filiti, dok dalje od reke, u pravcu turističke kuće, nastaje krečnjački predeo s nekoliko izvora, među kojima je najjači Đindere.

Zapadno od turističke kuće leži listopadna šuma Orman, a istočno je šuma Okrš. Izvorišni deo potoka, što teče kroz Okrš, uočljiv po crvenkastim srovinama, zove se Crveni dol, a potok je Mala reka.

Između turističke kuće i Ljubotenskog vrha nema ugažene putanje. Ovčarske trage, što se oko kuće vide, ne zalaze uz vis. Na vrh se polazi onako nasumce. Od kuće se penjemo severoistočno uz Čardak sve do jednog livadastog zaravanjaka, gde vidimo nekoliko dovaljanih blokova. Odatle skrećemo na severozapad uz testerasti greben Police, čijeg se pravca neodstupno treba držati sve do samog vrha.

Ljuboten se na kartama javio pre Triglava, pola veka ranije. Posle naziva »Monte Argentaro Vulgo Lgliubotan«, od 1692. godine pa naovamo, u delima nalazimo: Gliubotin, Glubotan, Lubogna, Ljubatrin, Liubeten, Ljubotin, Ljubotin, Ljubotin vrh, Liuljatr, Libetin, Ljubintrn, Ljubotr, Ljubotron, Ljubatern, Ljubeten i najzad Ljuboten.

Cvijić je smatrao »da treba ostati pri imenu Ljubotin«.

Međutim, u meštana taj oblik nije bio odomaćen. Do pre četrdeset godina u Tetovu se govorilo samo »Ljubotr«, kako ga jedino Bugari nazivaju. Kačanički Šiptari znaju samo za »Ljubeten«, a sirinički za »Lebeten«. Inače, svugde se odomaćio oblik »Ljuboten«. Izvan šar-planinske oblasti, oko Laba i Toplice čuje se još i »Lipeten«.

Pokušaji da se oronim Ljuboten etimološki objasni sveli su se na razne pretpostavke. O tome su raspravljali: Bue, Šteb, geolog V. Petković i dr Ivan Krajač. Zalazeći u to pitanje dublje od ostalih autora, Šteb uglavnom naziv Ljuboten vezuje za lično ime »Ljubota«. I Petković se hvata baš za tu istu imenicu, mada on zamera Štebu što u to pitanje ulazi ovaj »Nemac bez ikakve stručne sprem«. — Ni narodna sredina ne pruža nikakav podatak o značenju oronima Ljuboten.

Znamo, Ljuboten nije najviši vis na Šar-planini. Ali, onako izdvojen, oštrih i primamljivih crta, Ljuboten je u stvari najupadljivija šar-planinska tačka. U narodu se priča da je Ljuboten, baš zbog svog izgleda, jedno vreme tetovske Podgorane držao u velikom strahu. Krajem devetnaestog veka, posle prolaska nekih Francuza kroz tetovski Podgor, u narodu se bila pronela vest da je Ljuboten vulkanska kupa, čija će se lava neizbežno sručiti u tetovsku kotlinu. Strepeći od erupcije, mnoga podgorska sela su onda ozbiljno pomišljala da se presele u skopske krajeve.

Šar-planina je najpre i najvećma postala poznata baš po Ljubotenu. Prikazujući se u vidu piramide, jedinstveni izgled ovog viša opaža se zaista izdaleka: s Vlainice, iz skopske kotline, s preševske povije, pa čak i s Prepolca, nadomak Podujeva. Gotovo svi pisci tu prividnu piramidu pominju uz laskave prideve: moćna, kršna, gorda, veličanstvena... Spiridon Gopčević, kome ni mnoge više planine nisu bile nepoznate, na jednom mestu ističe da Ljuboten ostavlja utisak koji zaista imponuje.

Ljuboten se u svoj okolini prvi zorom okreće suncu, i poslednji s večera, odbacivši svoj kalpak od oblaka, skreće u sumrak. Dok je dan u kotlini već izdahnuo, na tom isturenom šiljku još se prelivaju odsevi zodijske svetlosti. I skopska čobanica, i kosovski govedar i pološki stočar vide u Ljubotenu predskazivača vremena, kao što i putnik u njemu nalazi pouzdan putokaz. Doista, i najbolji poznavalac Šar-planine, zašavši dublje u nju, namah se oseti nekako sigurnijim čim mu se taj šiljak odnekud ukaže.

Privlačeći oko sebe magle i cepajući oblake, tučen gromovima, šiban olujama, potresan tutnjavom usova — prkoseći svoj toj stihiji, stoji Ljuboten onako ispršen i gord u svom ispolinskom zamahu, stoji taj naš Olimp kao usključali talas židine skamenjen u zaletu k vašionskoj pučini.

S Ljubotena se jugozapadnom stranom spuštamo na planinsko bilo. Čim predemo plazine, dočekuje nas prevoj Šija. Pod travom i cvetnim šarenilom, Šija prijatno deluje odskakući onako upadljivo od jednolikosti golog ljubotenskog krečnjaka.

Šija je složena od filita, dok je ostali deo do Piribega od kristalastih škrljaca. Otuda se uz tu promenu u geološkom sklopu, drukčijem od Ljubotena, menja i oblik i izgled zemljišta počevši od Šije do Piribega. Planina se na ovom delu blago diže, s visinskom razlikom od svega 392 m. Planinsko bilo je baš široko, gdešto ravno kao polje i svekoliko pod pašom. Ogoljene površine se tek mestimice javljaju, ali bez izrazito naglašenog grebena. Visovi su s jugoistoka razvučenih padina, jednoliki, kubasto završeni, tako da je dva nešto odskaku od planinskog bila. Najviši je Piribeg (2522 m), predeo između Vratničkih livadica i Odranske reke.

Severozapadna strana ovog dela planine, u svoje doba osetnije zaleđena, jačeg je nagiba i grebenasta, s cirkovima i odsecima koje samo ponegde oživljuje vegetacija. Severozapadni predeo između Šije i Livadičkog jezera zove se Udut, a između jezera i Piribega pružaju se Meance i Crvena karpa.

Drukčije izgleda jugoistočna strana, ona je blažeg nagiba i mirnije plastike. Svega na dva mesta je odsečna i pojače nagnuta: iznad izvorišta Ljubotenske reke i, još jače, oko čelenke Beloviške reke. Drugde je inače sva pod pašom počevši od šumske granice. Na ovoj strani se razlikuju četini pašnjaka: Sejmenska kula, Gradske livadice, Vratničke livadice i Piribeg.

Polazeći sa Šije onako bez puta, krećemo se pravcem planinskog bila. Prešavši grebenastu kotu 2203 m, potom Sejmensku kulu (2314 m), vododelnicom bila izbijamo iznad onog jezera koje smo, ako nije bilo magle, zapazili još s ljubotenskog vrha. Skrenuvši udesno, sad se niz odseke i preko plazeva, izbegavajući ovuda klizave snežanike izdužene po točilima, s planinskog bila spustamo u duboki cirk, gde nas prima Livadičko jezero.

Opraštajući se od jezera, zaleđem cirka izlazimo na cirkusni prevoj, iza kojeg leže dva različito izložena cirka: jedan ka jugozapadu, drugi ka severoistoku. Prvi, bliži cirk zove se Šiležarnik. Od prevoja severoistočno se pruža plečata kosa Jelovarnik (2350 m).

S cirkusnog prevoja skrećemo južno, uz vrletno bespuće, birajući prolaz između odseka i obronaka, dok opet ne izbijemo na planinsko bilo. Pred nama su sad Vratničke livadice (2491 m), čijim kapastim vrhom prelazimo na Šatoricu (2365 m). Između ta dva visa zamiče putanja što vezuje tetovski Podgor i Siriničku župu. Jugozapadno od ovog puta, prešavši Šatoricu, nailazi se na eolsko jezerce Malo jezero.

Odatle se pravo penjemo na Piribeg, najviši, rekoh, vis u ovom predelu. Vrh visa je blago sveden, prostran, obrastao travom i kamenikama, ali je isprovaljivan stancima kristalastih škrljaca. S jugoistočne strane je razvučen, izdeljen poprečnim kosama i uvalastim potesima, koji se zovu: Strde, Gragor, Dupka, Mađarski grob, Gornja ckala i Čardak. S druge, severozapadne strane vis je grebenast i vrlo strm. Već od vrha prelazi u odseke, koji či-

ne zaleđe velikog cirka Brejačke karpe. Zapadna strana cirka je sva pod plazinama i urvinama. Obe te pojave su ovde veoma razvijene. U ovom cirku nema izvora ni potoka, ali se u njemu dugo održavaju veliki snežanici, čija sočnica na mestu ponire.

S pribeškog vrha južno se spustamo do prihvatnice »Piribeg«.

Prikazana tura, s visinskom razlikom od 872 m, traje deset časova:

- a) Kuća »Ljuboten« — ljubotenski vrh, dva i po časa;
- b) Ljuboten — Šija, jedan čas;
- v) Šija — Livadičko jezero, dva i po časa;
- g) Livadičko jezero — Vratničke livadice, čas i po;
- d) Vratničke livadice — Piribeg, dva časa;
- đ) Piribeg — prihvatnica »Piribeg«, pola časa.

MALA GABROVNICA — JEZERCE — DOBROŠKA JEZERA — ČAUŠICA

Jugozapadno od Piribega počinje eruptivni predeo, predeo granitoidnih stena, koji, prema Nikoliću, traje do Bistrice. Karakter divljine na ovom delu planine jako je naglašen i po širini i po visini. Naglim sužavanjem, planinsko bilo prelazi u greben povijajući se jače zapadu. Visovi nisu više onako potravljeni nego se dižu kao gole gromade i razorci. Gotovo se i ne oseća morfološka razlika između jugoistočne i severozapadne strane ovog dela planine. I s jedne i s druge strane nalazimo cirkove, jezera, jača izvorišta i dublje rečne doline. Obe strane su razvučene i jače spuštene dubljim zalaženjem u polje, skoro dva kilometra dublje no u predelu između Ljubotena i Piribega. Sem toga, razučene su vrletnim kosama čije najviše tačke dostižu visinu planinskog bila. Pašnjaci su isprekidani stenovitim zahvatima, te ne deluju više svežinom zelenog prostranstva.

Čak ni gledana iz Tetovske kotline, Šar-planina na ovom delu ne može da sakrije svoje oštre crte, dok izgledom sa suprotne strane, iz doline Lepenca, tu oštrinu samo pojačava. Odovud se, upravo, taj predeo sagleda u punoj gromoradnosti s grupom isprepletanah visova koji, nadvišujući jedan drugog, u svemu podsećaju na alpijske krajeve.

Od prihvatince »Piribeg«, severozapadno, zalazimo na Malu Gabrovnicu. To je mršavi pašnjak, nesrazmerno više pritisnut stenama i pleglom smrekom nego pašom. Gabrovničke padine su izložene jačem odiranju, a grebenasto bilo je iskrastravljeno velikim gomilama granitoidnih blokova, kao nagoveštaj kamenoj pustoši u koju se tek ima da zađe. Usporenim hodom, često skačući s bloka na blok, stižemo na gabrovnički prevoj (2325 m), kojim vodi jedna poprečna putanja između tetovskog Podgora i Sredske župe.

Jugoistočno od prevoja počinje dublja dolina levog izvornog kraka Gabrovnice. Iznad sutoka svih njenih izvornih krakova ističu se upadljivi oštriji Prvačke karpe (1765 m). Vide se čak s Piribega isturene kao džinovska krezubina. Jugozapadno od prevoja diže se vis Mala Gabrovnica (2510 m), čijim grebenom, skrenuvši zapadno, prelazimo u predeo Jezerca.

Na severnoj, vrlo odsečnoj strani Jezerca pružaju se dva prostrana cirka. U nižem cirk, gde izvire Blateštica, leži Vrbešićko jezero na visini od 2180 m. Zapadno od njega nalazi se drugi cirk u kome je Malo jažinačko jezero (2240 m). To su sitna, plitka jezera koja žive od izvoraca i snežanika. Spuštanje do tih jezera je prilično naporno i, s povratkom na greben, zahteva dobra dva časa. Pristupačnija su nam ona jezera na jugoistočnoj strani. Do njih se spuštamo pre penjanja na najvišu tačku Jezerca, upravo, skretanjem s grebena južno u izvorišni zahvat desnog kraka Gabrovnice.

Pred nama je cirk u kome leže dva jezera, Dobroška jezera. Niži, prostraniji deo cirka zove se Gropa made, a viši, manji je Gropa lera. Za razliku od dosad prikazanih cirkova, ovde preovlađuju mirniji oblici ublaženi svežinom paše. Naniže od Gropa made nastaje dublja dolina desnog kraka Gabrovnice, gde se nalazi jedna dobroška bačija u visini od 1900 m.

S Grope lere, to jest od Gornjeg dobroškog jezera polazimo uz zaleđe cirka i tek za dobar čas hoda izbijamo na vrh Jezerca (2604 m). To je prvi šar-planinski vis kojim sa severoistoka prelazimo u predeo iznad 2600 m nadmorske visine. Pogled s Jezerca na Čaušicu vrlo je poučan. Nije naodmet da se s ove visoke tačke čaušički predeo što bolje osmotri da bi se dobila jasnija predstava o težini puta koji nam onuda pretstoji.

Čaušički masiv, s vrlo ostrim grebenom, dugačkim 3,7 km, počinje prevojem (2400 m) jugozapadno od Jezerca i traje do Bistrice. Na njemu se ističu dva visa: Lera vogl (2580 m) i Lera mad (2640 m). S jugoistočne strane pruža se cirk Kazani, iz kojeg polazi levi, najviši izvorni krak Tearačke Bistrice. U ovom cirku se nalazi jedno stalno jezerce. Nad levom stranom cirka pruža se poprečna, vrlo nagnuta kosa Kamenica (2260 m). Na severozapadnoj strani Čaušice leži cirk u kome je Veliko jažinačko jezero. Zapadno od njega izvila se poprečna kosa Dovedenica (2340 m). — Spuštanje s onog prevoja (2400 m) do ovog jezera traje dobar čas. Pri povratku na greben skrećemo od jezera jugozapadno, tako da izbijemo na Leru vogl, što traje dva časa. Sad smo već u dohvat Lere mad, od koje nas deli čas hoda, teškog i pažljivog hoda.

Čaušica iznenađuje svojom divljinom. I vrhovi, i greben, i cirkovi čaušički pokriveni su ogromnim blokovima granitoidnih stena. Ne vidi se ovde nikakav red, nikakva postupnost, tako reći. Sve je tu rastreseno, sve pomereno sa svog iskonskog mesta, da u čudesnom neredu, pod pritiskom unutrašnjih Zemljinih sila, bude izbačeno na površinu, gde će opet druge sile, mada slabije od prethodnih, smrviti sve ono što je u tome bilo neotpornije, ostavljajući samo oglodani kostur, koji se i danas, budući da je tvrdog sastava, uporno odupire žestini tih spoljnih sila.

Jedinstven na Šar-planini, prizor koji ovde vidimo podseća na razoreni lanac džinovskih utvrđenja. Nema tu ni temeljnog stanca ni odsečne litice. Svaki blok je izdvojen, svaki drukčijeg oblika, svaki je za sebe stanac i litica u istu mah. Između njih zjape opasne rupčage, gde uže, gde šire, kašto i takve da čovek može u njih sav odjednom upasti. Čisto gola pustoš, nema tamo drugog bilja osim tvrdog lišaja na steni i opore kamenike uvrežene između stena. Tek na kilometar niže Velikog jažinačkog jezera, niz dolinu Suve reke, javljaju se ispaše i četinarska šuma.

Usred te kamene stihije čovek se prosto gubi osećajući se u neku ruku kao usamljeni plivač na pučini. Često u nedoumici na koju bi stranu, oprežno zagleda svaku stopu, pažljivo odmerava svaki korak. Kretanje ovuda je baš vrlo naporno, na mahove čak i opasno. Rukama se ovde isto toliko pomažemo koliko i nogama. Biva ovde da se naiđe i na surova iznenađenja: na gdekoji »labavi« blok koji se pri dodiru malčice zaklati, trgnuvši time čoveka, koga trenutno zbog toga podiđu žmarci, kao da je bosonog nagazio na zmijski splet.

Grebenom između Jezerca i Bistrice tovarna grla ne mogu uopšte prolaziti, čak ni najspretnija brdska mazga, inače neobično vešta u biranju prolaza.

Orijentaciju za vedrih dana ovuda nam pružaju sami visovi. Pouzdajući se u njih, tada možemo s grebena zalaziti u cirkove i dublje doline. Ako je pak magla, kretanje bez precizne busole i veštog čitanja karata ovde može dovesti do teških posledica.

S Lere mad jugoistočno se spuštamo do najbliže čaušičke bačije (1700 m), gde nalazimo prenočište. Šator bi se mogao upotrebiti tek kad se pređe zapadno od Bistrice (2540 m), jer dotle na grebenu nigde nema za to podesnog mesta.

Prikazana tura, s visinskom razlikom od 940 m, zahteva dvanaest časova hoda:

- a) Prihvatnica »Piribeg« — Mala Gabrovnica, dva časa;
- b) Mala Gabrovnica — Dobroška jezera, dva časa;
- v) Dobroška jezera — Jezerce, jedan čas;
- g) Jezerce — Jažinačko jezero, dva časa;
- d) Jažinačko jezero — Lera vogl dva časa;
- đ) Lera vogl — Lera mad, jedan čas;
- e) Lera mad — čaušička bačija, dva časa.

Najzad, valja obratiti pažnju i na neke netačnosti u vojnoj karti 1 : 100 000 (sekcija »Kačanik«, oba izdanja). Na ovoj sekciji javljaju se »Jezerine« i »Jezerska čuka«, ali ta imena u narodu ne postoje. U stvari, »Jezerine« je Gropa lera, a »Jezerska čuka« je Jezerce. Kota 2640 nije Bistrica nego, videli smo, Čaušica. Prava Bistrica je u stvari kota 2540 m.

Dr Krajač, ne obraćajući pažnju na skraćenice u kartama, preinačio je »Jezersku č.« (-uku) u »Jezersku Čaušicu«. ¹ Tako je Krajač penjući se na Jezerce, pouzdan u kartu, tvrdo verovao da se penje na Čaušicu. I ne samo on nego i svi ostali koji su se dosad tom kartom služili.

¹ Dr Ivan Krajač: Sar-planina. »Hrvatski planinar« br. 1. Zagreb, 1927. Str. 5.

PREVALAC — GLAVA BISTRICE — BISTRICA — CRNI VRH

Prevoj Prevalac (1515 m) leži osam kilometara jugozapadno od Brezovice Nerodimske, a tri kilometra istočno od Gornjeg Sela (1171 m). Predvajajući župe Sirinića i Sredske, Prevalac je u isti mah i razvođe dvaju slivova — jadranskog i egejskog. Iznad prevoja severozapadno se pruža okubasti vis Bor (1946 m) s četinarskom šumom koja, gdešto prokinuta manjim proplancima, zahvata i Popovo prase (2006 m), čiji sivi šiljak, izvijen iznad mrkih četinara, često vidimo sa šar-planinskog bila. Predeo tih visova ne pripada šar-planinskoj oblasti.

Izbijajući na čistinu Prevalca, pogotovu ako se dolazi iz Sirinića, odjednom se oseti doista prijatna promena: putnika obuzme vedrije raspoloženje, ne toliko zbog predaha posle duže uzbrdice, koliko zbog privlačnosti samog predela. Smireni pogled najpre pada na Gornje Selo, na njegove zabate s teškim krovovima od škrljčevih ploča, kružeći potom preko njiva u prisojštu i livadastih kosa s vitkim bukvicima podnu vlažnih jaruga, da se najзад pogled iznenadno zaustavi na strahotnim liticama šar-planinskog grebena negde tamo između Čaušice i Crnog vrha.

Polazeći s Prevalca naviše držimo se južnog pravca sve do izvora Prizrenske Bistrice. Konjskom putanjom između proređenih bukava stižemo do jedne bačije, gde prestaju bukve i putanja, a nastaje pašnjak L'ka, kojim prelazimo u Tošinicu. Za dobar čas hoda s Tošnice zalazimo u sklop Pavlova kamena (2085 m) i Velike konjuške (2481 m). Dok uzbrdo zamičemo onako poteže bez puta, prati nas rezak šum Bukovske reke, koja užom, gorovitom dolinom prašteći žuri Prizrenskoj Bistrici.

U nižem delu pomenutog sklopa, na visini od oko 2000 m, pruža se cirk Međedina, u kome leži Malo jezero, koje zovu i Mico jezero. Međedinski cirk je izložen severozapadu, prilično prostran i sav u kristalastim škrljcima. Dno cirka je stupnjevite ravni, pretežno pod pašom. Zaleđe cirka predstavlja visoki odseci prosečeni koritom Prizrenske Bistrice, čiji je tok upravljen desnom, severoistočnom stranom cirka, koja je sva pod pašom. S leve, jugozapadne strane cirka vidi se mnogo oburvanog materijala, čak i prilično golemih blokova, koje čobani s malo truda vešto prilagode za kolibu.

Držeći se toka Prizrenske Bistrice, zaleđem Međedine penjemo se uz visoki odsek, niz koji pada jedan od najvećih bistričkih slapova. Stešnjenom dolinom reke, preskačući mestimice rečno korito, s naporom se probijamo između odronaka i plazina osetljivih na dodir. Prešavši jedan viši odsek iznad slapa, ulazimo u veliki cirk Donji šiležarnik. Tu je izvor Prizrenske Bistrice, koji zovu Glava Bistrice.

I taj cirk je sav u kristalastim škrljcima. Izložen je severozapadu. Dno cirka je blagog nagiba i većinom pod travom. Srednja visina dna cirka

je oko 2360 m. Strane cirka su mahom odsečne, s izrebrenim stenama, između kojih ima dobre paše. Zapadna strana cirka zove se Donja gužbaba, istočna je Gornji šiležarnik, a u zaleđu je Gornja gužbaba.

S Glave Bistrice polazimo jugozapadno ka planinskom bilu. Uz Donju gužbabu zamičemo jednom ovčarskom putanjom koja se, izložena osulinama, ubrzo gubi, prepuštajući nas bespuću, gde sami moramo ocenjivati prolaz onako odoka. Predeo je isprepletan prostruzima i dubodolinama između kojih se, odvaljene od Bistrice i Velike konjuške, protežu teške nabrekle koše odsečnih bokova i oštrijeg hrbata, s mnogo više goleti nego paše. Izbivši na grebenac Donje gužbabe, ugledaćemo šar-planinsko bilo, do koga stižemo blažom stranom jednog povijarca, često posrćući preko krutih osulina. Posle dužeg penjanja kroz zavučeni predeo, gde je vidik skučen, opet smo se domogli slobodnih visina, odakle se vidik širi na sve strane.

Počevši s Bistricom, planinsko bilo se do Kobilice jače povija ka jugozapadu i postupno se snižava menjajući izgled. Onaj oštro izbačen granitni greben odjednom prelazi u široko, potravljeno bilo, složeno od kristalastih škriljaca i tek ponegde od filita.

Takva je Bistrica, što nastaje jugozapadno od Čaušice pružajući se do Crnog vrha. Najviši bistrički viš je Dobra strana (2540 m), zaobljenog vrha i sav pod pašom. Južna bistrička strana procepljena je prostranom i vrlo dubokom dolinom reke Tearačke Bistrice, u kojoj vidimo nekoliko cirkova. Najviši i najveći cirk je pod Malim vrhom, visokim 2445 m. (Taj Mali vrh treba razlikovati od istoimene kote 2005 m, severozapadno od Crnog vrha). U tome cirku, izloženom severoistoku, leži plitko jezerce posred livadaste ravni. Ne presušuje, održava se protokom jedne pritočice desnog kraka Tearačke Bistrice.

Jugoistočno od Malog vrha (2445 m) izdužila se teška kosa Kučbaba, s visom višim od Ljubotena, 2522 m, pustivši tri svoja ogranka podublje u dolinu Tearačke Bistrice: Preslap (2241 m), Kule (1375 m) i Vrtište (1650 m). Najjače se ističu Kule, s visokim oštreljima, nalik doista na ostatke bedema kakve tvrđave.

I na severnoj bistričkoj strani ispod Dobre strane postoji oveći cirk. Okrenut je severoistoku, dobro zaklonjen, te se u njemu i za sušnih godina održavaju snežanici. Dno cirka je mirnije plastike, a strane u manjim odsecima i pod pašom. Iz filita u zaleđu cirka izbija tanji izvor. U ovom cirku leži Golemo jezero.

Bilom Bistrice, prelazeći Dobru stranu, izlazimo jugozapadno na Crni vrh (2584 m), od kojeg se dalje, do Kobilice, pružaju Dojran (2310 m) i Sendarica (2223 m). Između Crnog vrha i Dojrana leži niži pašnjački predeo Rokopec. — Kao što vidimo, ovaj deo planinskog bila je uglavnom jednolike visine, čak se i snižava kod Kobilice onim prevojem na 2175 m. Površ planinskog bila je gotovo spljoštena, pa na više mesta i slegnuta uzdužnim uvalicama dužine do 400 m.

S jugoistoka ovaj deo planinskog bila je predstavljen prostranim pašnjacima, koji su samo niže Rokopeca, jugozapadno od Kučbabe, zamašno prosečeni vrlo odsečnim i dubokim gornjim tokom Vejčke reke.

U severnoj strani Crnog vrha, gotovo u visini od 2500 m, izvire Petrošnica, čiji se levi krak zove Marin potok, a desni je Burnički potok. Na

severoistočnom predelu razvijen je veliki cirk Duboka rupa sa izvorištem Šarštica i jednim jezercem. Niže cirk nastaje zaravan Konjuška ravnica (1820 m), kojom teče Šarštica.

Dupnica je predeo na zapadnoj strani Crnog vrha između Malog vrha (2005 m) i gornjeg toka Duječke reke. Mrvljena zubom vremena, Dupnica je sva pretvorena u odseke, žlebove i oštre ljaste zubine. Istureni širom strane i stepenasto poređani, nadvišujući jedan drugog, svaki odsek je izdvojen i svaki naglašenim zaleđem vezan za čvrstu podlogu, tako da im se šiljci gotovo mogu prebrojiti. Ovi šiljci različitog oblika, gde klinasti, gde zatubasti, onako isprani i posiveli, odskakujući od pobusanih obronaka, podsećaju na otkopane spomenike neke davno izumrle civilizacije. Stanci odseka su s lica srezani kao čiste litice, dok im se kabasto zaleđe svakom zeleni od trave. Oko bokova odseka vide se sitni plazevi, koji se zbog kratke putanje i, sledstveno, slabog zaleta ne mogu jače razviti. Reklo bi se, na prvi pogled, da u Dupnici nema mesta za čovečju stopu. Međutim, tuda pasu jaganjci verugajući se uz procepe, lakonogi kao divokoze, da se najzad dočepaju sočne paše na zaleđu odseka, povrh čije se litice, često visoke do stotinu metara, opruži čobanin da, isturivši glavu preko litičnog ruba, motri na stado.

Mnogo je pitomiji severozapadni predeo između Duječke reke i reke Pobenice. To je pašnjak blagog nagiba, ali pritisnut smrekom i borovnicama. Razlikuju se na njemu četiri potesa: Jaokamen (1750 m), Golubarnik, Dančovo i Peščanica.

U Golubarniku, baš na putu ka Ljubinju, postoji lokva koju zovu Jezero. Leži iznad šumskog pojasa u visini od 1700 m. Prečnik lokve je trideset metara, a dubina oko metra. Obod joj je livadast, a dno stenovito i, do petnaest santimetara, zasuto muljem, na kome se razvija šaš. Tu se sočnica ujezeri i služi za pojilo. Kad sočnica omali, lokva se onda veštački održava dovođenjem vode brazdom iz najbližeg potoka.

S Crnog vrha se jugoistočno spuštamo na Rokopec, gde nas dočekuje prihvatnica »Crni vrh«.

Dužina prikazane ture, s visinskom razlikom od 1069 m, iznosi jedanaest časova hoda:

- a) Prevalac — Malo jezero, dva časa;
- b) Malo jezero — Glava Bistrice, jedan čas;
- v) Glava Bistrice — Dobra strana, (2540 m) tri časa;
- g) Dobra strana — Golemo jezero, dva časa;
- d) Golemo jezero — Crni vrh, dva časa;
- đ) Crni vrh — prihvatnica »Crni vrh«, jedan čas.

Jugozapadno od Rokopeca uz padine dojransko-serdaričkih pašnjaka izlazi se na kobilički prevoj (2175 m). Neposredno od prevoja počinje Kobilica (2526 m). Presecajući svojom glomaznošću jednoliku pljosan planinskog bila, ta teška izrazbijana masa odjednom se pred nama diže kao s neke ravničarske livade na koju je moćno tresnuta.

Nikolić ističe Kobilicu kao »tipični krečnjački greben« koji geomorfološki predstavlja osobitu celinu na Šar-planini. S juga i delimično istoka, sa svim blizu prevoja, potravljene strane viša pod nagibom od trideset pet stepeni neobično se ističu s nabreklih oblinama. Južnu stranu zahvataju pašnjaci Mečkin vrh i Gornovica, oba prošarana ostenjacima, pogotovu Gornovica, koju, u visini od 2000 m, preseca jedan upadljivi, oko 600 m dugačak niz oštrelja, nalik na bocenske piramide. Ovom stranom vis prelazi u kubasti vrh s jako razvijenim čelom i prostranim temenom razvučenim ka zapadu. Zbog te razvučenosti, vršna tačka odstupa nekako od središta visa, unoseći time izvestan nesklad u opštu simetriju visa. Prostor samo čini Kobilicu onako izrazitom kakvu je prividno vidimo iz Tetovske kotline, naime u obliku piramide.

Od temena visa već počinje greben raščlanjen u dva čvora.

Zapadna greda grebena, dugačka skoro dva kilometra, predvojena je dubljim prolomom na dužini oko 500 m. To je goli, isprani krečnjak, sav preobličen u zupce i oštrelje, pod kojima vise teški, valjda do sto metara visoki odseci. Plazevi se tuda suljaju uništavajući svaki džbunić iz čijih bi žila mogla zamirisati blaga zemlja.

Severni ogranak grebena, kraći i snižen po sredini, takođe je sav u odsecima, između kojih, okrenut severoistoku, leži cirk Crvena karpa u kome se vide plazevi i snežanici. Na više mesta, osobito prema severozapadu, odsečni slojevi krečnjaka su rastreseni i horizontalno ispucali. Tuda su se uveliko razmnožile kamenike, čiji kitnjasti bokori unose prijatnu promenu u odbojno sivilo natmurenih stena.

Kao što vara svojim likom izdaleka, Kobilica obmanjuje i svojim prostorom izbliza. Prkosi taj vis svojom snažnom oblinom, privlači svojim kosturastim grebenom. Lakonogi meštani gubili su opkladu verujući da će s kobiličkog prevoja, onom izbočenom stranom, pravo na vrh visa stići za jedan čas. Gledalac potcenjuje onaj prostor od 351 m visinske razlike, smatrajući da će jednim lakim naskokom kao od šale pregaziti kobilički vis.

Izbivši najzad gore, na vrh, čovek odjednom zastaje preneražen grebenom koji, iščerečen ostricom prirodnih sila, likuje u pijanstvu kamenog prelivanja pokazujući svoje izrebrene oštrelje i krnjatke, rasute kao kosti i-

zumrle zemlje. Zaista, čini se da ništa strašnije od toga Šar-planina nema da pokaže. Čovek tu nije više gospodar planine, nego se, zacementiran, ma koliko mu to teško padalo, mora da podvlasti neumitnom zakonu tog grebena, s čijeg se strašnog lica odasvud čita, ispisana nevidljivom rukom, jeziva opomena svakom upornom klinu i konopcu.

Sve što neposredno oko vrha vidimo, jedva obuhvaćeno krotkim pogledom, jeste samo delić, samo neznatan odlomak onoga što Kobilica sobom predstavlja. Prava slika Kobilice uočava se tek sa severa, kad se gleda onako celovita, izražena u punom zamahu snage i lepote. Džinoviti masiv s moćnim grebenom, obremenjen teškim nizom litica i kamenih ogranaka razuđenih grudi, protegao se kao ostrvljen u prostoru bezglasne visine, prikazujući upečatljiv prizor večnog rušenja i večnog stvaranja; a u nižem pojasu, kao zbaceni plašt s te kamene golotinje, razgrnuo se paševiti Treskavac, oživljen potocima, dajući maha određenom broju biljnih vrsta da se u zanosu raščinja, eto, veselo šire do praga presečenog života, do međe pustoši, gde počinje večna jalovost, gde se ugašeni život, lišen sokova, više ne obnavlja.

Kobilički vrh napuštamo zapadnom padinom visa. Izbegavajući neprohodni deo grebena, pružen do kote 2153 m, krećemo se, u stvari, južnom stranom planine, tako da greben ostaje postrani lišavajući nas pogleda na sever. Razume se da je i ovaj deo bespuća vrlo naporan, te se često nameću oprezna skretanja da bi se zaobišle prepreke. Svaki pokušaj kretanja duž grebena bio bi zacementiran uzaludan, ako ne i skupo plaćen. Ispitivači, zbog toga, nisu onuda prolazili, već greben prikazuju samo po viđenju.

Zapadno od kote 2153 m prima nas Šilidže. I to je greben, samo nešto blaži i dvovrh. S njega se dižu Šilidže vogl (2473 m) i Šilidže mađ (2502 m), teži visovi s kamenitim šiljcima koje deli prevoj visok 2280 m. Severna strana Šilidža zove se Vrtop. Zemljište je tuda jačeg nagiba, većinom stenovito, s karpama i točilima, tako da se morfološki ne izdvaja mnogo od grebena. Južnu stranu čine pitomijom prostrani pašnjaci Carevo gumno i Bačilišta. Zapadno od Bačilišta, između izvornih krakova Derventa, uz visinu od 1400 do 1900 m protegao se karpoviti zahvat Veliki kamen, s naherenim oštreljom, što se može opaziti čak iz okoline Vešala.

Ostavljajući grebenasto Šilidže, jugozapadno zalazimo u pitomiji predeo, uostalom i drukčijeg geološkog sastava. Pred nama opet oživljuje planina s prostranim bilom, prijatnim za oko, udobnim za nogu. Dočekuje nas pašnjak Murava, potom Pašino, kojim, skrenuvši severozapadno, izlazimo na poznati prevoj Šar.

Taj prevoj je širok oko 150 m. Sastavljen je od kristalastih škriljaca i sav pod pašom koju guši smreka. S istoka ga stešnjava Pašino (2106 m), a sa zapada karaničoličko bilo. Severna padina prevoja zove se Arapska planina, a južna je Spajski grob, gde se ističu tri uporedno isprečena odseka koji, gledani poizdale, podsećaju na sfinge.

Ako nemamo šator, naći ćemo prenočište u šeremetičkoj bačiji, koja, u visini od 1800 m, leži jugozapadno od Šara, pod jednom karpom na severoistočnoj strani Šeremetice. Prizrenskim putem proći ćemo pored jedne proste česme, zatim s puta, pregazivši Karaničolsku reku, skrenuti na ovčarsku putanju koja vodi do bačije.

Prikazana tura zahteva jedanaest časova hoda:

- a) Prihvatnica »Crni vrh« — kobilički prevoj, tri časa;
- b) prevoj — Kobilica, dva časa;
- v) Kobilica — Šilidže mad, 3 časa;
- g) Šilidže mad — Šar, dva časa;
- d) Šar — šeremetička bačija, jedan čas.

Visinska razlika iznosi: prihvatnica »Crni vrh« — Kobilica 226 m; Kobilica — šeremetička bačija 726 m.

Sa Šara zalazimo u južni deo šar-planinskog bila.

Držeći se vododelnice planinskog bila gotovo do Džinibega, bez osetnijeg zamora preći ćemo jedan lanac visova između kojih ne leže razmaci duži od dva kilometra. Često će nas jezera dozivati da skrenemo s planinskog bila, kao da su ljubomorna na prostrani vidik od koga nas po čas dva neizbežno hoće da odvoje.

Jugozapadno od Šara pruža se Karanikola, s poširokim bilom, sniženim u sredini, na kome su dva glavičasta visa. Spram prevoja zapadno se diže niži vis (2408 m), a jugozapadno od ovog je viši vis (2473 m), koji s ove strane zahvata do prevale pod Karatašem. Severozapadni predeo Karanikole, pružen do sela Brodosavca, blažeg je nagiba i svekolik pod pašom. Jače spušten ka dolini Pene, jugoistočni predeo izražava češću golet i, oko kote 2473 m, cirkove s jezerima.

Pošavši od Šara jugozapadno onim markiranim pravcem dolazimo na veliko karanikolsko jezero Golemi đol.

Iznad tog jezera severozapadno se diže odsečnija padina, iza koje leži viši cirk na jugoistočnoj strani karanikolskog visa (2473 m). Ovaj cirk je izložen severoistoku i sastavljen od škrljaca. Zaleđe cirka je blažeg nagiba i pod pašom, jedino se uvrh obluka vide, odseci sa snežanicima. S jugoistočne, vrletnije strane cirk je načet urnisom. Niže tih urvina izbijaju dva slabačka izvora. Dno cirka je ravno i potravljeno. U ovom cirku leži Mali đol.

S Malog đola levom stranom cirka penjemo se na planinsko bilo, ka najvišem karanikolskom visu, da se preko njega južnim pravcem spustimo na široku prevalu u visini od 2460 m. Istočno od prevale odvaja se poteža kosa Šeremetica (2340 m), a južno vidimo Karataš (2478 m), s vrlo upadljivim vrhom, svedenim u stvari na jedan blok krečnjaka. Jugozapadno je prevoj (2240 m) kojim prelazi Opoljski put.

S Karatašem počinje Babaasanička, koja se južno pruža do Donjeg Džinibega završno s visom Strikulje. Babaasaničko bilo je dugačko jedanaest kilometara. Vrlo vrhovito, načičkano je grupom visova, uglavnom jednolikih, koji se u podnevačkom pravcu nižu ovako: Karataš (2478 m), Skakalac (2494 m), Golemi srt (2520 m), Ploča (2467 m), Bećir Radeša (2411 m), Kleč (2312 m), Ljuboviška planina (2365 m) i Strikulje (2360 m). Između Ljuboviške planine i Strikulje leži prevoj Čule, u visini od 2200 m, kojim prelazi put između Gore i doline Pene. Severni deo babaasaničkog bila je izlomljen i grebenast. Tuda se vide grohotasta uzvišenja od teških blokova, kao ostaci smrvljenih vrhova. Jugoistočna strana, odsečna i teže pristupačna, obiluje cirkovima, dubodolinama i urvinama. Pitomija je zapadna strana, koja je pod ma-

njim nagibom jače razvučena s poprečnim kosama. To su čisti pašnjaci, u stvari odlični skijački predeli, ponegde samo prekinuti većim površinama krupnih isprovaljivanih stena.

Od Skakalca severozapadno se pruža dubodolina Guri keč, koja zahvata do kulturnog pojasa. Siromašna vodom, u njoj je svega nekoliko mršavih izvora od kojih postaje potok. Od planinskog bila se ka gorskom Brodu proteže kosa Mitevski rid, predvojena u pravcu severozapada dubokom dolinom Stredok, kojom teče bujnija reka. Južnom stranom Stredoka pruža se pašnjak Miljevo. Dalje se nadovezuju istaknute kose Krvara (1745 m), Kačina glava (2206 m) i zapadni bečiroradeški povijarac visok 2369 m.

Babaasanica je različitog geološkog sastava. Najviši vis, Golemi srt (2520 m), sastavljen je od krečnjaka. Inače, svugde se javljaju kristalasti škriljci, a mestimice samo filiti i serpentin.

Između Golemog srta i Skakalca na severnoj strani, postoji cirk Lećem. Dno cirka je livadasto, a zaleđe blaže nagnuto, većinom pod pašom, s nešto karpi i urvina. Strane su takođe potravljene i obe dostižu visinu zaleđa. Na levoj, zapadnoj strani, završenoj odsekom, sočnica je usekla tri uporedna korita. Desna strana cirka prelazi u kupasti vis Mali srt (2420 m). U nižem delu cirka leži jezero Crni đol, poznato još i pod imenom Lićen i zi. Severozapadno od jezera, na desetak minuta hoda, postoji nekoliko vedaraca oko kojih se održavaju snežanici. Naniže od lećemskog cirka počinje stenovita dolina Skakalske reke.

Na istočnoj strani Skakalca nalazi se drugi cirk, po veličini sličan čaušičkim cirkovima. Sav je stenovit i izložen urnisu, kako u zaleđu tako i po stranama. I ovde nalazimo jedno malo jezero u nižem delu cirka. Jezero je zagaćeno bedemom visokim dva metra. Ne presušuje iako se hrani samo sočnicom i svega jednim izvorom. Oko jezera se održavaju veliki snežanici. Odlika se poniranjem. Njegova otoka izbija pet stotina metara niže jezera, što se moglo utvrditi proticanjem mutne vode prilikom kupanja ovaca.

Pod vrhom Ploče, na istočnoj strani, leži cirk od kristalastih škriljaca. U njemu nalazimo jedno jezerce s livadastim obodom. Duboko je pola metra. Na jugozapadnom delu obale ima krupnih urvina, među kojima se ističu tri izvaljena bloka kao tri čobanske kolibe. Ni ovo jezerce ne presušuje. Hrane ga snežanici i jedan izvor. Iz jezera otiče potok, koji se uliva u Čepenovsku reku, koja teče kroz Čepenovsko.

S vrha Ljuboviške planine, dokle smo stigli idući jednako planinskim vencem, spustićemo se na prevoj Čule. Zaobilazeći Strikulje, što pred nama leži, s raskrsnice na prevoju polazimo istočno, desnim krakom putanje, koja jugoistočno vodi ka Džinibegu. Tim putem, povijajući se severnom stranom Strikulje i Bardoleva, izlazimo u severozapadni, najveći džinibeški cirk, potom na njegov prevoj, gde nas dočekuje prihvatnica »Džinibeg« (2280 m).

Prikazana tura, s visinskom razlikom od 460 m, traje gotovo dvanaest časova hoda:

- a) Šar — Golemi đol, jedan čas;
- b) Golemi đol — Mali đol, pola časa;
- v) Mali đol — Golemi srt, tri časa;
- g) Golemi srt — Ljuboviška planina, četiri časa;
- d) Ljuboviška planina — prihvatnica »Džinibeg«, tri časa.

POPOVA ŠAPKA — VAKAF — SMREKA — BOGOVINJSKO JEZERO — BELO JEZERO — DŽINIBEG — IZVOR PENE

Popova šapka leži na jugoistočnoj strani Ceripašine u južnom delu Šar-planine. Predstavlja uvalasti pašnjak, s nizom kosanjica, u čijem se zaleđu diže glavičasti vis Popova Šapka (1845 m). Pašnjak predvajuju dve kratke doline koje se stiču kod turističkog doma, gde prelaze u dužu dolinu zvanu Rasa. Njome teče reka koja postaje od pet kraćih potoka što izviru u Te delu blizu doma. Izložen istoku — jugoistoku, pašnjak je sa severa zaklonjen jačom kosom Kodra bulgarit, a sa severozapada visokim bilom Ceripašine. Visinom leži između 1500 i 1845 m, pod srednjim nagibom od petnaest stepeni, poprečno razvučen s površinom oko četiri kvadratna kilometra.

Predeo oko doma sav je pod pašom, čist i blago ustalasan, bez karpi, bez šume i senki, osim nešto malo crnogorice u onom pristranku iznad doma.

Jugozapadno od Popove šapke pruža se pašnjačka brdoravan između kulturnog pojasa i Jelovljanske planine na jugoistoku i visokog venca Ceripašine i Bakrdana na severozapadu. Dužina ove brdoravni je 8,5 km, s površinom od blizu šesnaest kvadratnih kilometara i srednjom visinom od 1986 m. Deli se na tri glavna potesa: Ulevericu, Vakaf i Karabunar.

Ponegde samo načet vododerinama, niz koje sočnica zapeva s proleća, taj pašnjački predeo jednolike visine vaskolik je utonuo u smirenu pitomost. Kao da su se razorne sile prirode ovde stišale, tu se na prvi pogled ne oseća ni rušenje ni obnavljanje. Potoci, ne baš tako česti, tromo protiču pašnjakom čisto se, kao, pomišljajući na koju će stranu sputani ravnicom.

S Popove šapke polazimo zapadno, preko reke, konjskom putanjom koja kroz potese Te del reka, Te pšaon pljaka i Urve ajdudve vodi preko Uleverice, gde s pašnjaka kraće zalazi u južnu stranu jedne vododerine, usečene u kristalaste škrljce. Njome vodi staza samo do jedne veštačke brazde, »palčiške«. Odatle prelazimo na »džadu«, jedan zapušteni krčanik projektovan pre rata pravcem Lešnica — Karpa — Vakaf — Karabunar. Dopršen je samo do Kajnaka, te se njime možemo služiti svega čas i po.

S palčiške brazde zalazimo na Vakaf. Krčanik nas vodi iznad reke i vakafskih bačija, gde se vide nekolike zgrade. To je »sklad«, to jest glavna bačija jedne stočne farne. Odatle zalazimo na Kepi kuć, gde se ističe visoki odsek crvenkastog krečnjaka. Prešavši najzad jedan potok, stižemo na Kajnak, izvorište Kamenjanske reke na međi Vakafa i Karabunara.

S Kajnaka zapadno vodi konjska putanja kojom ćemo preko karabunarskog pašnjaka za čas hoda, prešavši neki manji potok, stići do upadljive grupe blokova kristalastih škrljaca, što se posred pašnjaka dižu kao kakav razoreni grad. To mesto se zove Kula.

Dalje, ravnim pašnjakom put vodi još svega pola časa, potom nailazimo na potok koji teče sa severa. Odatle se već otvara pogled na Bakrdan i turčinske visove. Jačom kosinom preko potoka se spuštamo u prostranu dolinu kojom teče Smreka. Put je ovuda težji, često u jačoj vrleti, tako da se na tovarno grlo mora naročito obraćati pažnja.

Levu stranu doline predstavlja pašnjak Golema smreka, a desnu Mala smreka, na kojoj su dve bačije: jedna uz reku, druga u strani na pola časa iznad reke.

Od gornje bačije skrećemo, donekle južno, hrbatom paševite kose, a potom zapadno, da nas ubrzo primi valov u kome leži Bogovinjsko jezero.

S jezera zalazimo u prostranu udolinu što se zapadno-jugozapadno od jezera pruža do Belojezerskog rida, omeđena sa severoistoka Malom smrekom, a s jugoistoka Brustovcem. Taj pašnjački predeo se zove Jezersko.

Ovčarskom putanjom uz visoko zaleđe valova, prešavši Bogovinjsku reku, premošćenu drvenim propustom, izlazimo na bačiju zvanu Jezero. S bačije polazimo zapadno uz tok potoka koji izvire iz Belog jezera. Nakon pola časa stižemo do jedne litice, gde se nalazi betonski bašen za kupanje obolelih ovaca. Pogled s te tačke jugoistočno privlači timorasti Brustovec, načičkan oštreljima s dugačkim točilima i mnoštvom snežanika. Sad skrećemo severozapadno uz besputni pašnjak, inače prilično krševit. Oseća se jači nagib. Tovarno grlo uz nas mora češće da zaobilazi, tražeći lakši prolaz, sve dok ne uđemo u mirniji predeo cirka gde nas dočekuje Belo jezero.

Ovaj cirk se pruža pod jugoistočnom stranom Belojezerskog rida u visini od 2280 m. Sastoji se od kristalastih škrljaca. Okrenut je jugoistoku i izložen jačoj insolaciji. Kišovitog leta 1953. godine u cirku sam video svega tri omanja snežanika. Zaleđe cirka je manjim delom pod pašom, a većinom je u odseku visokom oko sto metara. Istočna strana je blagog nagiba i sva pod pašom, samo na rubu privrh strane javljaju se ogolićeni slojevi škrljaca. S desne, zapadne strane cirka diže se Belojezerski rid (2595 m), s jačim odsecima, iz kojih se odronjavaju teški blokovi. Ipak jezero nije time ugroženo, pošto ga s te strane štiti jedan bedem, iza kojeg leži uvalica gde se urvina zadržava.

S Belog jezera se penjemo u severozapadnom pravcu. Zaleđem cirka prelazimo u ogolićeni zahvat kristalastih škrljaca, potom uz jedno kotlašto proširenje, gde se vide snežanici, izbijemo na Skalu džinibegi (2400 m), prevoj između Belojezerskog rida i Džinibega.

Od prevoja, ne osvrćući se na putanju koja njime prelazi, skrećemo severno, da uz greben blažeg nagiba, savlađujući visinsku razliku od 210 m, izbijemo na vrh Džinibega (2610 m). Spuštajući se s visa njegovom severoistočnom padinom, ugledaćemo putanju što izlazi na prevoj visok 2360 m, s kojeg, istočno, skrećemo ka prihvatnici »Džinibeg«.

Prikazana tura, s visinskom razlikom od 895 m, traje jedanaest časova hoda:

- a) Dom »Popova šapka« — Kajnak, dva i po časa;
- b) Kajnak — Bogovinjsko jezero, tri i po časa;
- v) Bogovinjsko jezero — Belo jezero, čas i po;
- g) Belo jezero — Džinibeg, dva i po časa;
- d) Džinibeg — prihvatnica »Džinibeg«, jedan čas.

Džinibeg je prostrani pašnjački predeo poprečno pružen od turčinskog masiva do Belojezerskog rida, a uzdužno od pašnjaka Smreke do Strikulje. Razvođem sliva Bogovinjske reke i Pene predvojen je na dva glavna potesa: Gornji Džinibeg sa zahvatom od pašnjaka Smreke do izvorišta Pene, i Donji Džinibeg sa zahvatom od izvorišta Pene do Strikulje. U središnjem delu pašnjaka, baš na razvođu, diže se vis Džinibeg (u gorskom Brodu zovu ga »Džindibeg«), s razvučenim grebenom između dva prevoja. Završkasti vis, iako glomazan, jednolikog je izgleda i uglavnom pod pašom. Velikim cirkom prostrugan je s jugoistočne strane u koju se dublje useklo izvorište Smreke. Teški odseci s plazevima čine tu stranu gotovo nepristupačnom. Severoistočno od visa pruža se prostrana dolina Pene.

Na severozapadnoj strani visa pruža se cirk u visini od 2430 m. Desna strana ovog cirk obiluje plazevima, dok je leva blaže nagnuta i paševita, i u njoj su dva izvora. Zaleđe je odsečenije i prošarano plazevima. U ovom cirk vidimo dva jezerca i nekoliko vedaraca. Oba su livadastog oboda, plitka i muljevita, i leže u istoj ravni, spojena kratkim potočićem. Jedno jezerce se održava prilivom tog potoka, dok je drugo počelo da se pretvara u tresavu. Krajem jula oko njih je bilo nekoliko snežanika.

Iz tog cirk cirka severoistočno prelazimo u valov iznad kojeg se diže prevoj visok 2480 m. Uvrh valova leži povremeno jezerce, plitko i muljevito, s obimom od četrdeset dva metra. Ispred jezera vidi se potravljena prečaga, po sredini predvojena usekom dubokim dva i po metra. Tuda protiče sočnički potok, koji se, tekući svega pedeset metara, razliva po livadastoj ravni. Dvadesetog jula usred useka ležao je dugački snežanik.

Na četrdeset metara dalje leži livadasta ravan, okružena potravljenim komčićima. U toj ravni nalazi se izvor Pene. Idući naniže svega trideset metara, dolazimo do jezera kojim protiče Pena.

To jezerce, drugo po redu, leži u onoj livadastoj ravni gde se izliva pomenuti sočnički potok. Obim ovog jezera je devedeset metara. Dno mu je plitko i muljevito. Temperatura vode bila je trinaest stepeni, dvadesetog jula u 16 časova. I oko ovog i oko onog gornjeg jezera postoji niz vedaraca: dvadeset pet. Neki vedarci su odvojeni, neki pak povezani vijugavim brazdamama bez dodira s jezerima. Prečnik vedaraca kreće se do tri metra.

Treće jezerce leži na deset minuta hoda severno od izvora Pene. Obim ovog jezera je pedeset metara. Korito mu je uglavnom kruškastog oblika, obod livadast, a dno muljevito i plitko. Uz nešto sitnijeg nanosa, u njemu se vide četiri bloka kristalastih škriljaca. Temperatura vode, dvadesetog jula, bila je osamnaest stepeni. Jezerce ne otiče, ne zapažaju se ni izvori koji bi ga hranili.

Krenuvši odatle severozapadno niz dolinu, onim putem što vodi ka Baasanici, nakon pola časa hoda nailazi se na omanji cirk u severoistočnoj strani Bardoleva. Ovaj cirk se sastoji od kristalastih škriljaca. Izložen je severoistoku, sav pod pašom i jedino privrh zaleđa litičast. Posred zaleđa sočnica je plitkim koritom naglasila svoj tok. I u ovom cirk leži jedno jezerce. Obim mu je šezdeset metara, a dno muljevito, plitko, prilično zasuto pločastim i uobljenim komadom. Temperatura jezera bila je dvanaest stepeni u 19 časova dvadesetog jula. Jezerce hrane snežanici. Dva su se videla u zaleđu cirka. S gornje strane jezera pruža se livadasta ravan, dobrim delom pod tresavom. Jezerce ne otiče, no čini mi se da ponire, jer ispod stenovitog

bedema u nižem delu cirka izbija tanji izvor, a pet metara niže javlja se i jedan jači izvor. Jezerce je za dve trećine bilo splasnulo, ali kažu da ne pre-
sušuje, da mu je dno uvek pod vodom, koju jamačno dobija iz one tresava-
ste ravni.

Šetnja od prihvatnice »Džinibeg« do svih džinibeških jezera, uključu-
jući i povratak, ne zahteva mnogo vremena. Četiri časa hoda biće nam do-
voljno da upoznamo ovaj predeo koji ne osvaja samo svojim reljefom, nego
još i nizom pojedinosti, naizgled prostih, u suštini međutim skladno slivenih
u privlačnu sliku, sliku kojoj bogatstvo vlage, trave i cveća (osobito plamene
krunice »geum coccineuma«) daje pečat smirene lepote.

MALI TURČIN (2702 m) — TITOV VRH (2747 m)

S Gornjim džinibegom nastaje prostraniji deo površi, s koje se diže jaka grupa od dvanaest visova, raznizanih u prividnom neredu na prostoru između Jezerskog, Ceripašine i gornjeg toka Pene, gde se površ, pravcem do-line Pene, proširila do jedanaest kilometara.

Na ovom delu površi, severoistočno od Džinibega, zahvativši svojom supodinom površinu od pet kvadratnih kilometara, pored ostalih, izvila su se tri najviša šar-planinska visa, zbijeni jedan uz drugi tako da im vršne tačke, ako ih na karti međusobno spojimo, obrazuju jedan raznostrani trougao sa, između Malog Turčina i Bakrdana, najdužom stranom od 1800 m.

Turčinski greben pruža se u pravcu jugozapad — severoistok između Krive šije, Gropi te hana i Gornje Lešnice. Dugačak je gotovo dva kilometra, sav u kristalastim škrljcima, ogoljen, s jedva nešto vegetacije, ali nije britko sveden, te penjača mnogo ne zamara. S grebena se kao blizanci dižu Mali Turčin i Titov vrh, koje deli vazдушna udaljenost od svega osam stotina pedeset metara.

Mali Turčin je izdužen pravcem severozapad — jugoistok, zdepast, zaobljen i nenametljiv, kako se s Džinibega vidi. Vrh visa predstavlja ispupčeni plato s prečnikom od osam metara. Pokriven je drobinama kristalastih škrljaca, između kojih izviruje busenje s travom i kamenikama.

Južna strana visa, okrenuta Džinibegu, sva je pod pašom i tek mestimice prošarana manjim točilima. Iako strma, pod uglom od četrdeset pet stepeni, ona je ipak lako pristupačna. Sličnog izgleda je i istočna strana prema Karabunararu.

Zapadna strana je krševita, te penjaču nameće veću opreznost. Jače nagnuta, sva u kristalastim škrljcima, gotovo bez ikakve vegetacije, teško je pritisnuta odsecima i plazevima, većinom onim sitnim pločastim drobinama, ne većim od dlana i rasutim bez ikakvog reda. Iz razdruzganih slojeva mestimično strče čvršći stanci prelazeći iz jednog oblika u drugi: ponegde kao rastresene i nedorušene piramide, negde opet kao teški stubovi, podlokani i nahereni s nekim pretećim naglaskom. Otuda se u pravcu krivošijskog cirka spuštaju jaki plazevi i urvine.

Severna strana iznad 2600 m je sva u odsecima i dubokim žlebovima, podvučenim do samog vrha. Dobro zaklonjeni, tu se održavaju veliki snežanici, koji se na nekoliko mesta, neposredno oko vrha, žešće ukopavaju u razvođe grebena snizujući ga svojom erozijom. S ove strane u visini od 2500 m postoji cirk Kodra, čije je prostrano dno ispunjeno urvinama, na kojima se obično vidi veliki snežanik. Severoistočno od Kodre nastaje manji pašnjački zahvat Gropi te hana, na kome se nalazi turčinska prihvatnica (2320 metara).

Na Mali Turčin polazimo od džinibeške prihvatnice severnim pravcem. Puta nema. Penjemo se strmom stranom kose i na dva mesta, u razmaku od petnaest minuta, prelazimo preko karpi i urvina od kristalastih škrljaca. Skrenuvši od urvina severoistočno, stižemo na livadasti komčić, gde vidimo izvor i ovčarsku putanju, kojom skrećemo zapadno, da za deset minuta hoda izbijemo na prevalu između kote 2505 m i Malog Turčina, upravo iznad krivošijskog cirka, u kome se vidi jedno jezerce. S ove prevale zalazimo na istok penjući se postupno uz južnu stranu visa. I pored jačeg nagiba, penjanje ovom stranom nije naporno, jer je biljni pokrivač izrovašen sočnicom čije su brazde, gde vijugave, gde poprečne, plitko usečene između čvršćeg busenja, koje, poput stepenica, pruža siguran oslonac za nogu. Tek neposredno pod vrhom nailazimo na stenovite površine.

Penjanje od džinibeške prihvatnice do maloturčinskog vrha traje dva časa, s visinskom razlikom od 422 m.

Najviša tačka naše planine, TITOV VRH, leži severno od Malog Turčina. Složen je od kristalastih škrljaca i razvučen u pravcu jugozapad — severoistok. Temenasti vrh visa, čija je širina iznosila oko devet metara, danas stoji pod zgradom, koja je svojom kružnom osnovom zahvatila površinu vrha.

Od vrha se prema severu, ka Lešnici (2570 m), spušta oštija grebena-sta kosa, čije strane u nižim delovima, bliže supodini, ublažuje paša, ali se i tuda na mestima vide plazevi sa snežanicima. S istočne i jugoistočne strane vis je pod pašom.

U najvišem delu jugozapadne strane vis je sav pod odsecima. Svojim ostrim izgledom osobito se ističe jedna grupa od pet najvećih odseka, visokih i rastresenih, poređanih uporedo s naherenim liticama, nalik na razobručene kiklopske zidine, koje se čine kao da se svakog časa mogu opučiti.

Dublje u planinu zavučen, bez nekog posebnog obeležja, sličan toliko Malom Turčinu koliko i Bakrdanu, — Titov vrh, taj treći po visini jugoslovenski vis, jedva se pogledu nameće onako u spletu teških i ne mnogo nižih visova. Tražeći ga okom iz doline, možemo ga osmotriti jedino s jugoistoka iz okoline Gostivara, još ponajbolje s drumu između Zdunje i Gostivara, vazdušno udaljenog 22,9 km. Čak i gledan iz neposredne blizine, Titov vrh je mogao obmanjivati svojim izgledom. Bivalo je, naime, izletnika koji su verujući da se penju na Titov vrh u stvari se peli na Bakrdan.

Od prihvatnice »Džinibeg« na Titov vrh polazimo istim pravcem kojim idemo i na Mali Turčin. Kad se domognemo one prevale iznad krivošijskog cirka, onda ćemo severozapadnom stranom Malog Turčina skrenuti na severoistok, da ubrzo izbijemo na jednu drugu prevalu na zapadnoj strani Titovog vrha. Penjući se odatle pravo uz greben, nailazimo na konjsku putanju, koja od turčinske prihvatnice vodi do vrha.

Penjanje ovim pravcem traje dva i po časa, s visinskom razlikom od 467 m.

S Popove šapke se turčinskim visovima najlakše prilazi onim prikazanim pravcem preko Uleverice, Vakafa i karabunarskog pašnjaka. Pod južnom stranom Bakrdana put skreće na severozapad ka turčinskoj prihvatnici u Gropi te hana, udaljenoj od turčinskih vrhova svega jedan čas hoda. S te sredokračice severozapadno nas konjska putanja izvodi na Titov vrh, a jugoistočno se bez ikakve putanje penjemo na Mali Turčin.

CERIPAŠINA — KAZANI — KARABUNAR — BAKRDAN (2700 m)

Slivom Pene, duboko uvučenim u planinu, planinsko bilo je predvojeno u severozapadni, glavni deo, to jest Babaasanicu i Karanikolu, i jugoistočni, gde se ističu Kazani i Karabunar.

Ovaj deo planinskog bila počinje na severoistoku Ceripašinom i traje do Bakrdana na jugozapadu, držeći se visine od 2400 m do 2500 m. Sa severozapadne strane planinsko bilo je paševito, ali jače nagnuto i dublje isprekidano tokovima desnih pritoka Pene, dok na suprotnoj, jugoistočnoj strani, takođe paševitoj, mirnije prelazi u uleveričko-vakafske pašnjake. Na više mesta, međutim, pokazuje osobine grebena izlomljenog jačim povijanjem ka slivu Pene. Sastavljen je delom od krečnjaka, delom od kristalastih škrljaca. S njega se, naglašeni oštrije svedenim vrhovima, dižu Ceripašina (2525 m), Kazani (2562 m) i Karabunar (2565 m).

Ledeno doba je i u ovom predelu ostavilo tragove. Između Ceripašine i Kazana, u visini od 2200 m, leži veliki kazanski cirk, okrenut severu. U njemu izvire jedna od desnih Peninih pritoka s ušćem niže Vešala, koja se od srednjeg toka naniže zove Pržina. Na jugoistočnoj strani Ceripašine, u zahvatu između Špelo e vajve egra i Šuplje karpe, nalaze se četiri cirka. među kojima se svojim prostranstvom ističe cirk u kome je izvoriste Uleveričke reke.

Jugozapadno od Karabunara nastaje Bakrdan. Onako u neposrednoj blizini Malog Turčina i Titovog vrha, ovaj treći po visini šar-planinski vis mahom ostaje nezapažen od izletnika. Na vojnoj karti je predstavljen samo izohipsama, bez naziva i kote.

Bakrdan leži jugoistočno od Titovog vrha, odskačući svojom masom između pašnjačke zaravni Karabunara i duboke doline Lešničke reke. Sastoji se od krečnjaka i od kristalastih škrljaca. Vrh visa je sveden na širinu od šesnaest metara. Jedino istočni odsečak vrha je pitomijeg izgleda — ovde sam nalazio encijane i pomenak — dok ostala površina vrha predstavlja golet veoma izloženu eroziji: vide se izvaljeni blokovi krečnjaka veličine do šest kubnih metara.

Vis je ogoljen sa zapadne i severozapadne strane. Tuda se vide točila sa snežanicima i velikim plazinama. Južni deo visa je blažeg nagiba i sav pod pašom, samo se u najvišoj zoni, bliže vrhu, javljaju ogolićeni škrljci i manja točila. Pod pašom je takođe i istočna strana, s koje slazi nekoliko potoka prema karabunarskom pašnjaku. Severnim delom vis prelazi blažim nagibom u poširi, prevalasti zahvat pod jugozapadnom stranom Karabunara.

Zavisna od polaznog pravca, prikazana tura vezana je, s jedne strane, za prihvatnice »Džinibeg« i »Turčin«, a s druge za domove na Popovoj šapki i Jelaku.

Krenuvši na Bakrdan od džinibeške prihvatnice držimo se severoistočnog pravca, tako da južnim podnožjem Malog Turčina izbijemo na greben iznad turčinske prihvatnice. Odatle, zapadnom stranom Bakrdana, skrećemo na istok pravo ka vrhu visa. Ovuda se uz pašnjak penjemo svega dvadeset minuta, potom nailaze teže, stenovite površine s velikim gomilama škrljaca u raspadanju.

Penjanje od džinibeške prihvatnice do bakrdanskog vrha traje dva i po časa, a od turčinske prihvatnice čas i po. Visinska razlika u prvom slučaju iznosi 420 m, u drugom 380 m.

S Popove šapke se na Ceripašinu polazi zapadno, upravo pravcem ski-jačke uspinjače. S Jelaka se pak penjemo jugozapadno, pravcem gornjeg toka Studene reke.

U oba slučaja izlazimo na greben severno od Ceripašine, s čijeg vrha skrećemo zapadno i zaleđem kazanskog cirka izbijamo na vrh Kazana. Dalje, držeći se grebena koji se odatle povija ka jugozapadu, prelazimo na Karabunar, s kojeg se, takođe jugozapadno, spuštamo na jedan preslap, visok 2500 m, kojim počinje Bakrdan.

Prikazanim pravcem od Popove šapke do Bakrdana ima osam časova hoda, a od Jelaka šest časova. Visinska razlika iznosi: za prvi pravac 985 m, za drugi 870 m.

S bakrdanskog visa možemo se spustiti: za jedan čas do turčinske, a za dva časa do džinibeške prihvatnice.

Na vojnoj karti (sekcija »Kačanik«) oko Popove šapke javljaju se neki nazivi narodu nepoznati: »Šilibašina planina«, »Pašina planina«, »Alivodska planina« i »Crni kamen«.

»Šilibašina planina« i »Pašina planina« u stvari je Ceripašina, samo njen položaj na karti nije tačno predstavljen. Ona se ne pruža pravcem severozapad — jugoistok, nego pravcem severoistok — jugozapad.

Tobožnja »Alivodska planina« (1946 m) zove se Džibre Ali Vokas. To je pašnjački potes, nazvan po Aliji Voki iz Šipkovice, koji je, u ime Šipkovice, Garja i Lisca, bio poslan u Carigrad da kod sultana izmoli da se ovim selima dodeli jedan deo od velikih pašnjaka kojima je sultan bio obdario šipkovičku tekiju.

Naziv »Crni kamen«, na karti ispisan istočno od Popove šapke, meštanima nije uopšte poznat.

S Popove šapke severno polazi konjska putanja, koja uz pašnjak, bez osetnijeg nagiba, preko Garjanske brazde i Džibre teče izbijajući na kosu Kodra bulgarit, s čijeg zaravanjka se odjednom otvara vrlo izraziti pogled na Kobilicu i predele severozapadno od nje. S te čistine putanja skreće na severozapad u Gurstengul, zatim stranom ispod Ramadanovog groba, ne skrećući, vodi pravo do turističke kuće »Jelak« (1830 m).

Pašnjački potes Jelak leži na severoistočnoj strani Ceripašine. Od Jelaka se pravcem jugozapad — severoistok pruža Studena reka, prostrana dolina kojom istoimena reka teče do Brodca, gde se uliva u Penu. Severozapadnom stranom doline pruža se Crni vrh (1860 m), a jugoistočnom Molaka, iznad koje nastaje pašnjak Guri keč. Kod sastavaka izvornih krakova Studene reke, u povećem proširenju, nalaze se bačije sela Šipkovice.

Plahoviti potoci s obiljem vode, njive i pašnjaci, uokvireni crnogoričnom šumom, daju ovom zabačenom predelu vrlo privlačan izgled. Molaka je sva obrasla četinarima, što ne vidimo na jugoistočnoj strani Crnog vrha, gde su četinari, usled povoljnije ekspozicije i pristupačnosti, prosto krčenjem uništavani da bi se, preobraćanjem apsolutnog šumskog zemljišta u zirat, proširile obradive površine.

Zapadno od Jelaka pašnjakom vodi ravna putanja do Solišta, čija se severozapadna strana završava odsekom Guri ljubve. Prešavši levi izvorni krak Studene reke, putanja skreće jugozapadno u četinarsku šumu Stani lokit, gde se nailazi na česte izvore, koji se u mlazevima razlivaju preko kristalastih škrljaca. Iz šume putanja izlazi na pašnjak, uz koji skreće jugoistočno, da nakon pola časa, kod Lere vešalas — jedne čuke raslojenih škrljaca — izbije na onu »džadu« što vodi između Lešnice i Vakafa. Idući tim krčanicom desetak minuta, nailazimo na raskršnicu, s koje istočno skrećemo ovčarskom putanjom, koja vodi do ceripašinske bačije (1986 m).

Prostrani ceripašinski pašnjak, na kome je ta bačija, uglavnom predstavlja uvalu spuštenu između bila Ceripašine na jugoistoku i Vardiše na severozapadu. Nižim, severoistočnim delom, otprilike u visini od 1800 m, pašnjak prelazi u duboku dolinu reke Pržine, čija se desna, vrlo strma strana zove Gurn brezit, u stvari teški odsek, koji pada severozapadno od Lere vešalas.

Vis Vardiša (2396 m) završen je u obliku klika, ali je s jugoistočne strane potravljen i lako pristupačan, dok je sa severozapadne i zapadne strane, prema dolinama Pene i Lešničke reke, najvećim delom pod ljutim odsecima. Severoistočno od Vardiše pružaju se karpoviti potesi Plat i Bataklište, čije su strane, iznad doline Pene, do izvesne visine obrasle listopadnom i četinarskom šumom.

S ceripašinske bačije polazimo južno. Ovčarska putanja uz jače nagnuti pašnjak vodi između izvornih krakova Pržine — srednjeg i levog — zatim ispod kazanskog cirka skreće jugozapadno, da naposljetku, između Kazana i Vardiše, izbije na jednu zaravan iznad doline Lešničke reke. S te zaravni putanja se zavojičasto spušta u Gornju Lešnicu.

Gornja Lešnica je vrlo prostrana udolina, pružena pravcem jugoistok — severozapad. Njen gornji deo čini veliki cirk, čije teško zaleđe predstavljaju visovi Karabunar, Bakrdan i, severoistočno od Titovog vrha, Lešnica (2570 m). Cirk je složen od kristalastih škriljaca i okrenut severu-severozapadu. Srednja visina dna cirka je 2350 m. S teške strmeni u zaleđu, dno cirka je pokriveno jakim osulinama i krupnim urvinama.

U cirku izvire Lešnička reka, čiji gornji tok čine dva kraka. Kod njihovog sutoka, u visini od 2000 m, razvijena je poširoke ravan, sva ulivađena, pod bujnom pašom i šarenilom cveća. Reka tuda teče u meandrima.

Neposredno uz korito levog kraka reke leži jedno sitno jezero na visini od 2200 m. Basen mu je okrugao i stenovit, izdubljen u škriljcima, a dno obraslo bujnom pašom. Jezerce je duboko pola metra i puni se jedino kad nastupi izliv onog rečnog kraka.

Donjim delom, počevši od ravništa gde postoji gornjolešnička bačija, prostrana udolina prelazi u oštru sutesku, kojom je Lešnička reka prosekla greben između Vardiše i Lešničke karpe (2464 m).

Ovu sutesku zvaćemo Lešnički osoj. (U Donjem Pologu, »osoj« je lokalni makedonski naziv za klisure, tesnace, suteske, a potiče otuda što su takva mesta slabo izložena suncu).

Dugačka je ta suteska dva kilometra, a pruža se u apsolutnoj visini od 1500 do 1840 m. Dubina tesnaca, odnosno visina njegovih strana kreće se od 556 do 964 m. Obe strane su do izvesne granice obrasle četinarima. Pad Lešničke reke na tom profilu, s visinskom razlikom od 340 m, iznosi sedamnaest od sto. Tesnacem vodi konjska putanja između Gornje i Donje Lešnice. Oko gornjeg ždrela suteske jako su razvijeni plazevi i urvine.

Pred donjim ždrelom suteske pruža se Donja Lešnica. Tu se nalaze jedna pecačka kuća i jedna šumarska zvana Šumska kula (1500 m). Lešnička reka, izlazeći iz tesnaca, ovim potesom teče još svega dvesta metara do svog ušća u Penu.

Što se prirodne lepote tiče, može se slobodno istaći da je Donja Lešnica dostojna posestrima čuvenoj Logarskoj dolini. Poseban karakter Donjoj Lešnici daje pojas četinarske šume odjednom presečen strahovitim litičnim zidom Lešničke karpe, zidom baš nimalo blažim od severne triglavske stene, koja je od njega relativno niža gotovo dvesta metara. Na Lešničkoj karpi mogu se izvoditi eskaladne ture do VI stepena teškoće.

Iz Donje Lešnice polazimo jugozapadno uz dolinu Pene. Desnom stranom reke vodi konjska putanja, kojom se za pola časa stiže do ušća Krivošijske reke u Penu. Od ušća, dalje, putanja skreće na istok zalazeći, uz tok Krivošijske reke, u jednu drugu sutesku, iznad koje nastaje Kriva šija (na karti pogrešno »Krvashi«).

Po svom postanku srodna Gornjoj Lešnici, Kriva šija takođe predstavlja prostranu udolinu s cirkom i jezerom. Krivošijska udolina se pruža sa severozapadne strane Titovog vrha, a jednom jačom paševitom kosom odvojena je od izvorišta Pene. Na severnom delu te kose diže se blaži glaviča-

sti vis (2397 m), na južnom jedan oštiri i viši vis (2505 m), dok su između njih, u srednjem delu kose, naglašena još dva visa, oba pločastih vrhova i jednake visine (2440 m).

Uvrh udoline, pod severnom stranom kote 2505 m, leži cirk s po široko razvijenim stranama. Okrenut je severu. Zaleđe i desna strana cirka su u odsecima i jakim plazinama. Dno cirka je mirnije plastike i paševito. U ovom cirku leži Krivošijsko jezero.

Naniže od jezera, dvesta metara dalje, izvire Krivošijska reka, koja udolinom teče do visine od 1860 m, gde potom ulazi u sutesku prosečenu između Lešničke karpe i Sredne karpe (2511 m).

Ovu sutesku nazvaćemo Krivošijskim ošojem. Dužina ovog tesnaca iznosi 2,2 km. Dno mu se pruža visinom od 1600 do 1860 m. Krivošijska reka na tom profilu, s visinskom razlikom od 260 m, pokazuje pad od 11, 8 od sto. Relativna visina strana, odnosno dubina tesnaca, kreće se od 911 do 651 m. Leva strana je viša no desna. Gornji otvor tesnaca predstavljen je teškim ždrelom, čije se levo, jugozapadno krilo zove Stara baba, a desno, severoistočno Špelo Sinanica. Iznad oba krila vide se pećine.

Špelo Sinanica, u stvari jugozapadna strana Lešničke karpe, završena je klikom (2464 m), od koga se neposredno, gotovo pod uglom od devedeset stepeni, spušta krečnjačka litica visoka preko sto metara, predestinirana za najsloženije eskaladne ture. Potom nastaje jedna prečaga s kraćim odsekom, koji je niže prelomljen drugom prečagom, od koje se teška strmen spušta do rečnog korita.

Stara baba, upravo istočna strana Sredne karpe, završena takođe klikom (2511 m), mada blaža, ali jače ogoljena, u celosti je nekako strašnija i teža od Špelo Sinanice. Dok na ovoj poslednjoj pretežu veliki sipari, supodinu Stare babe pokrivaju blokovi urvina, veličine osrednje seljačke kuće. Po sastavu škrljasti, neki blokovi su se raslojili kao skamenjeni listovi kakve ovlaš otvorene knjige. Neki su opet razdruzgani i načičkani džbunjem, koje izbija iz dubokih pukotina, u koje su krilata stvorenjca i vetar naneli, eto, iskru života.

Taj haos od urvina, sručenih s visine od nekoliko stotina metara, baš ovde uliva zebnju i strah, namećući prolazniku veliku opreznost kao nigde drugde u planini.

Na jugozapadnom delu grebena Sredne karpe, prolomljenom ostrim tesnacem Pene, upravo na mestu gde ta reka vrlo uskim ždrelom zalakuje ka severoistoku, diže se baš iznad desnog krila ždrele jedna teška litičasta masa, visoka 2360 m. Položani je nazivaju Džinibeškom karpom, a Gorani Ropokom.

Obuhvaćen opštim pogledom, predeo od Ropoka do Vardiše, s visovima raznizanim na desnoj strani sliva Pene, čini osobito snažan utisak kad se posmatra s Babaasanice, kojoj su sva četiri visa: Džinibeška karpa, Sredna karpa, Lešnička karpa i Vardiše, okrenuta severozapadnom stranom, izložila svoje pojedinosti: živopisne suteske, i četinarske šume, i čudesni sklop grebena, oštrelja, litica, ostrozuba i čukara. Zamućena isparenjima, izjutra je ta slika sasvim tmasta: suteske guši sumaglica, šume se čine kao pepelom zaprašene, stenoviti oblici izgledaju prividno bezlični, bez dubine i perspektive. Ali u podnevnim časovima, izloženo povoljnom osvetljenju, sve to se od-

jednom preobrazi, sve zablista oživljeno raskošnom svetlošću, prepuštajući dubokoj senci samo istočnu stranu Džinibeške karpe.

Klikasti vrhovi tih visova pristupačni su jedino s južne i delom s jugoistočne strane. Najteže litice, strašnije od ostalih, jesu one na severozapadnoj strani Lešničke karpe u Donjoj Lešnici. Posred njih iskosilo se i jedno dijagonalno točilo sa snežanikom, jedino takvog oblika na Šar-planini.

Prikazana tura traje bezmalo dvanaest časova hoda:

- a) Popova šapka — kuća »Jelak«, četrdeset pet minuta;
- b) kuća »Jelak« — ceripašinska bačija, dva i po časa;
- v) ceripašinska bačija — gornjolešnički cirk, tri časa;
- g) gornjolešnički cirk — gornjolešnička bačija, jedan čas;
- d) gornjolešnička bačija — Donja Lešnica, pola časa;
- đ) Donja Lešnica — Krivošijsko jezero, dva časa;
- e) Krivošijsko jezero — prihvatnica »Džinibeg«, dva časa.

Visinska razlika iznosi: između kuće »Jelak« i Lešnice 740 m; između Donje Lešnice i prihvatnice »Džinibeg« 780 m. Ukupno dakle 1520 m.

BELOJEZERSKI RID — BRUSTOVEC (2662 m) — CRNO JEZERO

S Gornjim Džinibegom prestaje ona neprekinuta linija planinskog bila s razvođem. Gubi se kamivao s kojeg se kamen može odvaljati i na jednu i na drugu stranu. Sad zalazimo u unutrašnjost Šar-planine.

Krenuvši s džinibeške prihvatnice južno, konjskom putanjom što vodi severnom-severozapadnom stranom Džinibega, izbijamo na Skalu džinibegi. Ostavljajući putanju, s ovog prevoja se jugozapadno penjemo na Belojezerski rid (2595 m), neobično upadljiv svojim izgledom u obliku trapeza razvučenog pravcem istok — zapad. Vis je složen od kristalastih škrljaca, a završen potravljenim platom, dugačkim dvesta i širokim oko trideset metara. Pogled s ovog visa pada na oba jezera u slivu Bogovinjske reke — Belo i Bogovinjsko — i, jugozapadno, na greben Koraba.

Zapadnu i severozapadnu stranu Belojezerskog rida karakterišu odseci škrljaca u raspadanju. Ovakav, izrazito poučan primer razoravanja i raspadanja škrljaca duž pukotina ne vidi se nigde više na Šar-planini. U zapadnom delu visa, na putu što vodi između Gore i Pologa, kao strašila strče glave otpornijih slojeva u vidu stubova, obrazujući uske vratnice, kroz koje pomenuti put prolazi.

Na severnoj strani visa pruža se cirk u kome leže tri povremena jezera, stepenasto poređana, u visini od 2350 m. Sasvim plitka, sredinom avgusta bila su već presušila, samo se u srednjem jezercu videlo nekoliko vedaraca.

Niže tog cirka se ka severozapadu pruža dolina Duške reke, čije se izvoršte zove Čeren. Duž doline su razvijeni pašnjački potesi: severozapadno Bučka, a na severoistoku Kotev, Polopanikov grob i Štedim. Srednji deo doline, između 1500 i 1700 m, predstavljen je dubokim tesnacem, koji nosi naziv Suteska. Celom svojom dužinom od 1,2 km Suteska je usečena u crvenkaste krečnjake, po čijim se odsecima vide žlebine. Dva kilometra niže Suteske, u visini od 1417 m, sastaju se Duška i Leva reka, od kojih postaje Brodska reka. To mesto gde su sastavci zove se Šolin most.

Između Duške i Leve reke leži pašnjak Bela strana (2219 m), gde se nalazi jedna zadružna bačija, čas i po hoda udaljena od gorskog Broda. Na levoj strani Leve reke, severozapadno od belostranske bačije, diže se okubasti vis Stoga (1740 m), čiju istočnu stranu karakterišu slojevi škrljaca, u kojima se vide žlebine.

S Belojezerskog rida jugozapadno se spuštamo na prostranije bilo, s kojeg se, istim pravcem, penjemo na Čubričevo. Na bilu vidimo jednu puta-

nju, kojoj s desne strane leži jedno plitko eolsko jezerce i koja se zavojičasto, jugoistočnom stranom Čubričeva, spušta u široku udolinu, gde je izvorište Bogovinjske reke.

Čubričevo je kratak greben, pružen između Leve i Duške reke pravcem severozapad — jugoistok. S tog grebena se dižu dva blizanačka visa (2540 m i 2533 m), koji samo ka jugozapadu padaju blaže, dok su s ostalih strana odsečni.

S višeg čubričevskog visa jugoistočno zalazimo u pomenutu udolinu Bogovinjske reke. Privrh udoline, na levoj strani reke, leži jedno plitko jezerce, s muljevitim dnom i livadastim obodom. Zasuti deo jezera obrastao je travom, samo se još održava nekoliko vedaraca.

Dalje se tom paševitom udolinom krećemo jugoistočno, držeći se uglavnom visine od 2250 m. Vidik je sad sasvim umanjen, ograničen na najbliža uzvišenja, jedino se na severoistoku vidi Bogovinjsko jezero. Prešavši levi, zapadni krak Bogovinjske reke, kao i konjsku putanju, koja naniže vodi ka bačiji na Jezerskom a jugozapadno ka Čelepину, ubrzo nailazimo na desni, jugoistočni i glavni, najviši krak Bogovinjske reke. Idući sad uz taj krak, stižemo na njegov izvor, što izbija iz urvina od škrljaca. Pred izvorom je omanja ravan, u vidu police, kojom se potok tiho povija u malim meandrima. S tog izvora se uz krševitu stranu, povijajući se između glomaznih blokova, penjemo na greben visok 2400 m, s kojeg severoistočno zalazimo uz Brustovec.

Na južnom delu šar-planinskog bila najvišu tačku planinske pustinje predstavlja Brustovec (na karti pogrešno »Brustavec« i bugarski »Borislajec«). Južno od njega prestaju visovi, opada izdizanje planine, nastaje čisto bilo, izduženo nad zapadnim obodom tetovske kotline, plečato i zaobljeno, s najvišom tačkom Kučibabom (2200 m).

Sa severa i juga Brustovec je ograničen valovima Bogovinjskog i Crnog jezera, istočno zalazi do pašnjaka Vojvodino (2100 m), a zapadno do čelepinskog prevoja (2320 m). Tako reći bez grebena, viš je obao poput stoga, s pločastim vrhom, zvanim Mala rupa, ali je opor i krševit, obremenjen široko razvučenim plećima koja ga, onako usamljenog i prostranog, čine neobično glomaznim. U severnom delu visa nalaze se dva cirka, oko kojih se nižu odseci i točila. S južne, jače nagnute strane vidi se paša, ali su točila i ovde razvijena. Severozapadnu padinu, gotovo do visine od 2400 m, obremenjuje grdno mnoštvo blokova, silimice istrgnutih iz planinskih slabina i ovamo dovaljanih uz strahoviti tresak. Kao kakvi džinovski spomenici istesani iz jednoga komada, mnogi blokovi su se izokrenuli pod uglom od četrdeset pet stepeni, a gdešto i jače, stvorivši time dobre zaklone, gde se za vreme nepogode može naći zaista sigurno прибежиште.

Mada visok 2662 m, Brustovec ne odaje onu prkosnu lepotu Ljubotena, ni onu strašnu i privlačnu snagu Čaušice i Kobilice. Bez tih osobina, onako težak i zbijen, Brustovec deluje samo težinom svoje mase, dinamizmom svoje glomaznosti. Ma na kojem drugom visu oseća se pojam nizine i visine; a ovde, na Brustovcu, samo pojam širine, razmetljive i zbunljive, s nečim nasilničkim u sebi, što pomalo kao tišti dušu, izazivajući utisak da se ovde gubi dimenzionalni odnos između sićušne jedinke i gorostasne planine.

S Brustovca se južnom padinom visa, držeći se međutim jugozapadnog pravca, spuštamo u valov, gde nas dočekuje Crno jezero.

Kraj jezera postoji bačija, prilepljena uz karpu kao lastino gnezdo. U toj bačiji naći ćemo prenočište.

Prikazana tura zahteva deset časova hoda:

- a) Prihvatnica »Džinibeg« — Belojezerski rid, čas i po;
- b) Belojezerski rid — Čubričevo, čas i po;
- v) Čubričevo — greben iznad izvora Bogovinjske reke, dva časa;
- g) greben — Brustovec, tri časa.
- d) Brustovec — Crno jezero, dva časa.

Visinska razlika iznosi ukupno 922 m: između prihvatnice »Džinibeg« i Brustovca 382 m, a između Brustovca i Crnog jezera 540 m.

ČILEPINO — ĐINIVODA — GOLEMA VRACA (2623 m)

— TIJAVODA — ŠUTMAN — ČEMERIKA — VELIBEG

— PEŠTERKA — VRAČANSKA JEZERA — BELI KAMEN

— LUKOVO POLJE

Jugozapadno od Brustovca nastaje najširi deo šar-planinskog bila, predstavljen pašnjačkom brdoravni, kojom se pruža venac dug dvanaest kilometara pravcem severoistok — jugozapad. Počevši s visinom od 2400 m, taj venac je izražen grebenom s koga se dižu devet visova, među kojima leže dva prevoja.

S tom promenom u horizontalnom prostranstvu planinskog bila menja se i raspored visova i raspored vodotoka. Severozapadno i jugoistočno od grebena raznizali su se visovi u prividnom neredu kao plašće po livadi. To su uzvišenja zabačenog položaja, retko viša od 2200 m i skrivenih vrhova, nedostupnih pogledu iz nizine. Rečna mreža u predelu severozapadno od grebena, zrakasto razvijena, pašnjačke potese na ovoj strani raščlanila je plitkim dolinama, kojima trome i bezglasne reke teku u svim pravcima, preplićući se s ovčarskim vrvicama i karavanskim putanjama, takođe zrakasto razvijenim.

Jezera na ovoj strani leže mahom oko puteva, u nižim cirkovima, te su lako pristupačna.

S Crnog jezera krećemo ka severozapadu, penjući se uz valov, tako da opet izbijemo na greben iznad onog najvišeg izvora Bogovinjske reke. Odatle se stranom, držeći se uglavnom visine oko 2300 m, penjemo na čelepinski prevoj (2320 m). Ovde se sretamo s karavanskom putanjom, kojom ćemo skrenuti ka jugozapadu.

Na ogoljenoj zaravni prevoja vidi se zasuto jezerce, u kome još buja nešto šaša crpeći vlagu iz zaostalih vedaraca. Drugo jedno jezerce, pod vodom, leži u cirk ulevo od puta.

Zatim nailazimo na rasputicu, s koje levi krak vodi jugozapadno ka Đinivodi, a desni zapadno ka Čelepinu.

Pred nama stoji čelepinski pašnjak, naglašen jezerima i dvama visovima. Istočnu stranu pašnjaka nadvišuju Čelepinska vrata (2410 m), a zapadnu Roša (2323 m). Između njih leži prostrana udolina uvrh koje se nalazi Čelepinski izvor, izvor krajnjeg, jugoistočnog kraka Leve reke. Iznad izvora leže Čelepinska jezera, ima ih tri.

S ovih jezera skrećemo južno uz pašnjak, da nakon nekoliko minuta, prešavši jedan niz blokova iz kojih dopire osetan šum ponornice, ugledamo

cirk u kome leži Đinivodno jezero. Odatle počinje Đinivoda, čiji se pašnjački potes (2295 m), između Čelepina i Golemih vraca, jugozapadno pruža do Tijavode.

Ostavljajući karavansku putanju, koja prolazi mimo Đinivodnog jezera, jugoistočno se uz pašnjak penjemo na Golema vraca, najvišu tačku jugozapadnog venca.

Gorostasni viš, po razmerama sličan Brustovcu, sa zapadne strane je u nižim delovima pod pašom, a u višim pritisnut odsecima, ali uglavnom mirnije sveden, pa nije teško pristupačan. Severoistočno od Golemih vraca diže se Crnojezerski vrh (2542 m), a jugozapadno je prevoj (2100 m), kojim prelazi karavanska putanja između Gore i Pologa. S južne i jugoistočne strane, gde se pružaju pašnjaci Dumkovo i Krdžalino (na karti pogrešno »Kržalika« i »Kržalina«), Golema vraca su isprekidana odsecima i cirkovima, od kojih počinju duboko uvučene doline Demir-reke i dveju pritoka Mazdraže.

S Golemih vraca jugozapadnom padinom visa spuštamo se na prevoj (2100 m), odakle se za čas i po možemo popeti na Srednja vraca (2582 m). Usamljen, jugozapadno od prevoja, s jače isturenim šiljkom, ovaj vis podseća na eruptivnu kupu rudničke Ostrovice. Severozapadno od Srednjih vraca uspravila su se Mala vraca (2482 m), plečata i zaobljena, kao da su prosto s grebena odbačena poslednjim izdahom kamene pustinje na južnom delu šar-planinskog bila.

Severnom padinom Srednjih vraca, zaobišavši zapadno Mala vraca, silazimo na Tijavodu (2132 m), pritisnuta jedrim biljnim pokrivačem, čija živozelena boja, naglašavajući preobilje vlage, vaskolikom predelu daje čudesnu svežinu. Na ovom podbarnom pašnjaku vide se ostaci nekadašnjeg jezera.

Severno od Tijavode nastaje Šutman, pašnjački potes u izvoristu Leve reke, visok 2200 m. Hodeći severno uz Tijavodu, presecamo karavansku putanju, što severozapadno vodi ka gorskom Brodu, pa se potom preko jedne prevalice spuštamo u cirk, gde leži Šutmansko jezero. Zapadno od njega se iznad puta vide dva zasuta jezera.

Ostavljajući Šutmansko jezero, karavanskom putanjom uzbrdo izbijamo na rasputicu, s koje se vidi Tijavoda. Odatle skrećemo ka jugozapadu. Put nas dalje vodi preko Čemerike, udoljastog pašnjaka, što leži zapadno od Šutmana i Tijavode, dok se severozapadno pruža ka Carevoj česmi do potesa Krem mreta. Na južnom delu Čemerike diže se upadljivi krečnjački vis Mramor (2305 m), čijom južnom supodinom vodi putanja ka Velibegu. S našeg puta vidi se zadružna bačija na levoj strani čemeričke udoline.

Pašnjak Velibeg se jugozapadno pruža od Mramora do Gornjeg defa, a južnim delom zalazi do prevoja (2202 m), između Srednjih vraca i belokamenskog grebena. Na tom visokom prevoju se, baš pored karavanskog puta, nalaze Vračanska jezera.

Jugozapadno od prevoja (2202 m), počinje najtvrdi deo venca, belokamenski greben, u dužini od 2,6 km. Na njemu se ističu dva oštra krečnjačka visa: jedan je visok oko 2400 m, a drugi, Beli kamen, 2452 m. U severozapadnoj strani grebena, pruženoj duž Gornjeg i Donjeg defa, razvijen je cirk s točilima i urvinama, dobro upadljiv sa svog belog mramorastog krečnjaka.

Idući karavanskom putanjom niz Velibeg uzetim pravcem, nailazi se na raspuće, gde vidimo četiri muslimanska groba. Ovo mesto nosi dvojake

nazive: jedni ga zovu Miloš čobanin, drugi Jurička grobišta. U tome potesu izvire najviši krak reke Čemerike, koja protiče kroz Restelicu. Istočno od grobova, upravo s leve strane puta, leži Pešterka u visini od 2100 m. To je poveliki kamalj škrljaca, visok deset metara. U južnom odseku Pešterke postoje dve duplje, u koje bi se moglo smestiti desetak ljudi. Na vršnom delu Pešterke, lako pristupačnom s pašnjaka, podignuta je struga za jaganjce.

Na miloščobanskoj raskrsnici, gde se ukrštaju karavanske putanje s više strana, obratićemo pažnju na dva rasputna kraka: na jedan, koji južno — jugozapadno zalazi ka velibeškoj bačiji i Defu, i na drugi, koji istočno — jugoistočno vodi ka prevoju (2202 m) Srednjih vraca. Ovim drugim krakom zaputićemo se na Vračanska jezera, ako pre toga nismo bili odlučili da jezerima priđemo neposredno od Mramora, gde bismo nasumce skrenuli uz pašnjak prečim pravcem. Ali, Pešterka bi nam onda ostala neviđena.

Jugozapadno od Velibega nastaje Def, pašnjački potes pružen do Gornjeg Lukovog polja, naime do iza kote 2133 m, a istočno nadvišen belokamenskim grebenom. Predvojen kraćom rečnom udolicom, Def se deli na Gornji i Donji.

S Vračanskih jezera prelazimo u Gornji def, na čijem potesu leži Defsko jezero. Sad smo izvan puta. Spuštajući se s prevoja (2202 m), izlazimo na jednu širu, mestimice podbarnu ravan, još u sastavu Velibega. Odatle se pravo penjemo na jednu stenovitu kosanjicu, s koje se severozapadno dogleđa velibeška bačija, a na jugozapadu Defsko jezero udaljeno pola časa hoda.

S Defskog jezera polazimo zapadnim pravcem. Neposredno preko kote 2112 m izlazimo na karavansku putanju, koja jugozapadno vodi u Donji def i Lukovo polje. Prelaz iz Gornjeg u Donji def gotovo je neosetan. Putanja ponegde vijuga između glavčastih izbrežaka, drugde opet preseca potočiće, koji tihim romorom teku s istoka i juga.

Grabeći pašnjakom, noge tako reći i ne osećaju tlo, dok oči upijaju golemo prostranstvo blagih ispaša pruženih čak do Koraba, gde ih odjedanput smenjuje strahoviti krečnjački greben načičkan gustom povorkom izgledanih vrhova, koji, gotovo svaki ogrnut snežaničkim plaštom, za letnjih zaranaka kad je sunce prividno na zapadu, to jest oko sedamnaest časova, onako u senci izgledaju još strašniji pružajući upečatljivu sliku ograšja prirodnih sila. Jednako pred očima, ali promenljiv i vazda drukčiji, taj prizor nas drži u napetosti sve dok s Defa i Lukovog polja ne zamaknemo ka Čaf kadiji.

Lukovo polje leži jugozapadno od Defa između gornjeg toka Radike i Čaf kadije. Prostrani pašnjak deli se na Gornje (1916 m) i Donje Lukovo polje (1740 m). Središnji deo ovog nižeg potesa predstavljen je uzdužnim udoljem, u kome se vlaga jače oseća, te je paša ovde bujnija no u gornjem potesu. Po dnu udolja vide se tragovi jezerskih basena, oko kojih verugaju potoci.

Prva bačija na koju sad naiđemo, posle jedne rasputice čiji južni krak vodi na Rasengul, opomenuće nas da smo iz Donjeg defa prešli u Gornje Lukovo polje. Mesto gde je ta zadružna bačija zove se Radika (1916 m). Idući od ove bačije naniže još pola časa, s karavanske putanje ćemo desno, upravo severno, spaziti drugu jednu bačiju, manju i neugledniju od prethodne. To je donjolukovopoljska bačija, gde ćemo, završujući današnju turu, zateći prenoćište. Ali, razume se, možemo zanoćiti i u bačiji na Radiki.

Prikazana tura zahteva jedanaest i po časova hoda:

- a) Crno jezero — Čelepinski izvor, dva i po časa;
- b) Čelepinski izvor — Dinivoda — Golema vraca, dva i po časa;
- v) Golema vraca — Tijavoda, čas i po;
- g) Tijavoda — Šutmansko jezero, pola časa;
- d) Šutmansko jezero — Vračanska jezera, čas i po;
- đ) Vračanska jezera — Defsko jezero, jedan čas;
- e) Defsko jezero — donjolukovopoljska bačija, dva časa.

Visinska razlika iznosi u svemu 1324 m: između Crnog jezera i Golemih vraca 501 m; između Golemih vraca i donjolukovopoljske bačije 823 m.

Na vojnoj karti (sekcija »Debar«, oba izdanja) pokazuje se »Vraca platinina«. Taj naziv je proizvoljan i u narodu se ne čuje. Meštani tačno razlikuju sva trija Vraca: Golemo, Srednje i Malo, čija granica na jugozapadu ne prelazi kotu — prevoj 2202 m.

Pogrešno je nazvan i onaj greben jugozapadno od kote 2202 m. Taj greben se ne zove »Crni kamen«, nego sasvim obratno, Beli kamen.

Kota 2132 m u stvari je Tijavoda, a ne »Šutman«.

KALABAK — DRŽAVNA GRANICA — ŠERUPA — POPOVA
ŠAPKA — PROJ ĐUZEL — BOŽINO — ČAF KADIJA
— IDRIZOVA RUPA — KOČUBEJA — FIDAN BRDO
— HADŽINA REKA

Nemirnijeg izraza je pašnjački predeo koji nastaje severno — severo-zapadno od Defa i Lukovog polja, naime, između reke Čemerike i državne granice. Ovde vidimo gušći splet kosa s kraćim pobiljima i blažim uzvišenjima, među kojima se ističu: Crni kamen, Demitaš, Abdav, Golem argač, Globočička planina i Kalabak. Ovaj predeo je jače razveden i izukrštan glasnijim potocima. Obilje vode daju razvijena izvorišta Kleka, Soputice i Čajlske reke, čije su dublje usečene doline gdešto spuštene do trista metara. Glavne konjske putanje što tim dolinama prelaze povezane su s nizom sporednih putanja koje vode po pašnjacima, što čini da je ovaj predeo vrlo pristupačan.

S bačije u Donjem Lukovom polju put nas vodi ka severozapadu. Prešavši glavni izvorni krak Radike, putanja zalazi uz pašnjak Crni kamen, zapadno od kote 1903 m, i dovodi na jedan prevoj visok 1860 m, gde vidimo raskrsnicu, čiji desni, istočni krak vodi ka Demitašu (2183 m). S tog raskršća se putanjom pravo spuštamo u izvorište levog kraka Čajlske reke, obeleženo kotom 1789 m. Sad ostavljamo putanju i skrećemo levo, ka zapadu, kuda se neposredno uza stranu, prelazeći neke pliće potoke, penjemo na Globočičku planinu (2058 m).

Izdužena pravcem severoistok — jugozapad, ova pločasto svedena kosa srasla s Goleim argačem (2029 m, na karti pogrešno »Argat«) i Dejkinim kamenom, leži u izvorištu Čajlske reke. Njihov severni potes, gde izvire Soputica, zove se Mrtvi čovek (1712 m). Istočno od ove tačke, odvojen dolinom Kleka, diže se Abdav (2145 m), sa spljoštenim vrhom.

Prateći pogledom Kalabak, s Globočičke planine se zapadnom stranom visa spuštamo u dolinu desnog izvornog kraka Čajlske reke, otprilike u visini od 1700 m. Iz ove doline, držeći se već uzetog zapadnog smera, izlazimo pravo na jugoslovensko — albansku granicu, na Kalabak (2174 m), krajnju zapadnu tačku šar-planinske oblasti.

Taj granični vis leži samo jugoistočnim delom na jugoslovenskom zemljištu, dok ostalo pripada Albaniji. Severoistočno od Kalabaka, duž razvođa predvojeni graničnom linijom, nastaju: presedlina Trmkin grob (1900 m), zatim uzvišenja Šištevačka planina (1980 m) i Murga (2040 m).

S druge strane granične linije, u Albaniji, pruža se brdovita oblast Ljuma, danas čudna u svojoj smirenosti kao da je na samrti, kao da nikad nije bila obremenjena nezavidnom prošlošću. S Kalabaka vidimo samo sre-

dišnji deo Ljume, između Čajlske reke i njene desne pritoke Akbuke, ispunjen nizom uzvišenja, od kojih je najviši Kalabak vogel (2112 m). U zapadnoj strani Kalabaka izvire najviši krak reke Ljume, zvani Proni vakafit, u čijem se izvoristu nalazi tekija Šeh Tahmut na visini od 1680 m.

Krenuvši s Kalabaka jugoistočno, ubrzo nailazimo na zavojičastu putanju, kojom niz potok silazimo u dolinu Čajlske reke, upravo na mesto gde ova reka prelazi državnu granicu visinom od 1640 m.

Odatle pa do svog ušća u Buštricu, kod ćuprije zvane Ura ljubove (565 m), Čajlska reka je uklesala duboku klisurastu dolinu, dugačku osamnaest kilometara. Naselja u njenom srednjem i donjem toku, zametnuta na desnoj strani doline, dopiru do visine od 1600 m. Uz dolinu vode putanje kojima su bile vezane oblasti istočno i zapadno od Kalabaka.

Iz Čajlske reke se uz popriličnu stranu penjemo na Buštericu (1968 m), s čijeg vrška putanjom preko pašnjaka nastavljamo do Šerupe (2105 m), gde se odjednom na vidiku, deset kilometara jugozapadno, ukazuje severni, najviši greben Koraba, čudesno utočio u svoj veličanstveni mir.

Na Šerupi se najzad, bacivši oproštajni pogled na bliske albanske visove u srednjem toku Čajlske reke — Kalabak vogel, Šutani letnit (2096 m) i Kapi džanit (2122 m) — konačno odvajamo od granične linije. Istočno se spuštamo na prevoj, visok 1900 m, gde se ukrštaju dve putanje: poprečna, koju presecamo, vezuje dve suprotne doline — Čajlske reke na severu, Radike na jugu — a onom uzdužnom se, istočno, penjemo na Popovu šapku (2080 m). To je paševita kosa, izdužena pravcem severoistok — jugozapad, s plećatim pobiljem i jedva naglašenim vrhom.

Južnom padinom Popove šapke se, preko Proj džuzela, spuštamo na sutok glavnih izvornih krakova Radike, istočnog i zapadnog. Od sutoka severozapadno pruža se pašnjak Karamustafa (1790 m), a jugoistočno je talasasto Božino (2123 m), udaljeno od Torbeškog mosta svega jedan čas i po hoda.

Južno od sutoka počinje sasvim ravan, ali duboko spušten deo doline (1550 m) kojim je osetno usporen tok Radike. S čestim meandrima ovud reka teče zaista tromo, baš kao kakav ravničarski potok. Ovamo se na pašu izjavljuju goveda i konji, te se često nailazi na velika blatišta. Zapadno od ove doline pružaju se pašnjaci: Balta (2105 m), Belondža (1940 m) i Proj žaba (1894 m), ograničeni Štirovičkom rekam.

Hodeći od sutoka niz dolinu, gdešto putanjom, gdešto bez nje, gazeći reku, nakon pola časa hoda dolazimo do jedne potočne jaružice, kojom ćemo istočno uz pašnjak izbiti na božinsku bačiju. Zatim odavde, istim pravcem, preko božinskog vrha nastavljamo do ćafkadijskog preslapa, obeleženog kotom 1855 m.

Kad sam 1927. godine ovuda prolazio, na ovom preslapu su ležale teške gomile razbacanih kostiju, ponajviše golenjača i lobanja, koje su onako izbeljene, odudarajući od zelene paše, ostavljale vrlo mučan utisak. Biva i danas da noga ovde nagazi na komad cevanice, ne sluteći, naravno, da je to ostatak nečijeg sina, istrulelog na Ćaf kadiji posle teškog okršaja na ovom mestu 1918. godine. Naime, jedna četa austrijskih vojnika, povlačeći se te jeseni iz Albanije, ovde je zapala u zasedu neke jače pljačkaške družine iz Topojana. Posle neuspešnih pregovora,* četni oficir ubije pljačkaškog vođu Ra-

* Po pričanju savremenika, Austrijanci su bili voljni da odmah predaju svu svoju opremu, samo pod uslovom da ih pljačkaši svedu s planine, ali ovi nisu na to pristali pošto im pojačanje nije bilo daleko.

ima Muharema. U nastalom sukobu pljačkaši zarobe pedeset vojnika, smesta ih poubijaju i, opljačkavši ih do gole kože, ostave nage leševe onako nasred razbojišta...

Pašnjački potes Čaf kadija pruža se jugoistočno od Donjeg Lukovog polja, severno ograničen oštreljastim Rasengulom (2383 m), a južno dubljom dolinom Fidanskog potoka. Na karti je ovaj potok pogrešno nazvan »Čafa kadis«. Severozapadni deo pašnjaka naglašen je ogoljenim krečnjačkim vrhom (2216 m), kojim se na jugozapadu završuje belokamenski greben.

S čafkadijskog preslapa, gde se ukrštaju dve putanje, naš put vodi pravo na jug sve do jednog ostenjaka kristalastih škrljaca, od koga skrećemo istočno. Iznad puta se ulevo nalazi česma, podignuta 1924. godine uz čafkadijsku karaulu, čije ruševine još stoje na stenovitom okomku, visokom 1940 m. Idući dalje stranom, ispresecanom udolicama, stižemo na čafkadijsku bačiju u visini od 1900 m. Sad se spustamo u dolinu Fidanskog potoka. Na rečici vidi se mostić, s kojeg putanja uz pojaču padinu vodi na Idrizovu rupu, gde u prostranoj zaravni, visokoj 1821 m, leži bačija.

Idrizova rupa, na karti netačno nazvana »Čafa kadis«, pruža se od Čaf kadije južno, između Fidanskog potoka, Hadžine reke i prevoja Kočubeje (2100 m). To je jači krečnjački greben, na kome se razlikuju dva visa: jugoistočni (2180 m) i severozapadni (2153 m). Na severoistočnoj strani grebena naglašen je cirk, s odsecima nadnesenim kao zid, urvinama i točilima. Niže cirka je pomenuta zaravan s bačijom. Sa suprotne, jugozapadne strane greben je u višem delu nešto blaži, dok u nižem, duž doline Hadžine reke, prevlađuju odseci bezmalo sve do sastavaka Fidanskog potoka i Hadžine reke.

Dolina Fidanskog potoka se pravcem istok — zapad pruža do jugoistočnog božinskog odseka obraslog četinarima, gde potok zalakćuje jugozapadno ulazeći u kraći, klisurasti deo doline, kojom teče do svog sutoka s Hadžinom rekom. Desna pritoka Fidanskog potoka, koja s čafkadijskog preslapa teče u pravcu jugoistoka, zove se Reka.

Istočno od bačije na Idrizovoj rupi putanjom se izlazi na kočubejski prevoj, s kojeg već vidimo Gornje Jelovce u dolini Goleme reke. Severoistočno od Kočubeje, zahvatajući jugoistočnu stranu belokamenskog grebena, pružaju se veliki pašnjaci Govedarnik i Mazdrača, isprekidani kamaljastim kosama.

Kod Budimovog groba, na potesu Mazdrače, u visini od 2145 m leži jedna lokva u krečnjačkom basenu, s livadastim obrubom u prečniku od dva deset metara. Po dnu se vidi sloj mulja debeo pola metra. Lokva ima otoku koja se uliva u Proševsku reku. — Druga lokva, istih osobina kao prethodna, nalazi se u potesu Ravša đolsu na Kučibabi (2200 m). Sredinom avgusta ova lokva je još bila pod vodom.

Jugoistočno od Budimovog groba leže pašnjački potesi Mengova kula (1940 m; na karti »Mengulova« kula) i Guri maf (1995 m), s kojih saviru življe pritoke Goleme reke: Starošelska reka, Meljadinski potok i Bela voda.

Kočubeja je uglavnom pločasta kosa s presedlinom, pružena podnevačkim pravcem do prevoja kod Lere made. Zapadno od Kočubeje, iznad izvorišta Fidanskog potoka, gde se vidi cirk, diže se stenoviti vis Fidan brdo (2224 m; na karti »Fuđan« brdo). Njegovom jugoistočnom padinom vodi putanja kojom s Kočubeje prelazimo u Hadžinu reku, u čijoj se dolini na visini od 1900 m, nalazi bačija. Ovde ćemo pasti na konak.

Dužina prikazane ture iznosi gotovo jedanaest časova hoda:

- a) Donjolukovopoljska bačija — Kalabak, tri časa;
- b) Kalabak — Pušterica — Šerupa, dva časa;
- v) Šerupa — Popova šapka — Božino — Čaf kadija, tri časa;
- g) Čaf kadija — Idrizova rupa, čas i po;
- d) Idrizova rupa — hadžinorečka bačija, jedan čas.

Visinska razlika iznosi ukupno 644 m: između donjolukovopoljske bačije i Kalabaka 374 m; između Kalabaka i hadžinorečke bačije 270 m.

HADŽINA REKA — REČKI ČAM — IZET KULA — BRODEC
— LERA MADE — DEDELJBEG — DEDELJBESKA JEZERA

Između Idrizove rupe na severu i Ovnina kamena (2033 m) na jugu pruža se pašnjak Hadžina reka, predvojen krečnjačkom dolinom, kojom teče istoimena reka. To je dublja dolina, delom klisurasta, pružena pravcem jugoistok — severozapad u dužini od četiri kilometra. Pad reke na tom profilu, s visinskom razlikom od 360 m, iznosi devet od sto. Blago nagnutim koritom reka teče gotovo bez brzaka. U srednjem toku, na pola časa hoda niže bačije, reka ponire u nanos i tek na kilometar niže opet se javlja, samo za jedan stepen hladnija.

Od hadžinorečke bačije putanja niz dolinu vodi uporedo s rekam. No u donjem toku reka je niz korito neprohodna usled odsečno stešnjenih strana doline. Zaobilazeći odseke desnom stranom, jakih sto metara iznad reke, zapadamo u neku gustu žilavu travu, svrh kolena izđikalu po vrlo strmoj padini, tako da se ovuda, bez dobro potkovane obuće, teško silazi do ušća Fidanskog potoka. S tovarnim grlom mora se povisoko zaobilaziti stranom sve dok se u Fidanskom potoku ne naiđe na stazu da se njome grlo svede na niže.

Fidanski potok i Hadžina reka sastaju se u visini od 1540 m pod jugoistočnom, vrlo odsečnom stranom Božina, gde se, rekoh, vide četinari. Ovde Hadžina reka skreće jugozapadno ulazeći u duboku klisurastu dolinu, kojom teče još tri kilometra do svog ušća u Radiku kod Torbeškog mosta (1400 m), gde upravo počinje klisura Radike, koja se ne prekida do sela Rajčice (540 m) jugoistočno od Debra. Ova poznata klisura dugačka je četrdeset sedam kilometara.

Sam predeo na sutoku Hadžine reke i Fidanskog potoka vrlo je slikovit. Spram četinarske šume sučelice su se izvili odseci Božina surovo okomljeni ka reci. U manjim proširenjima između skrkljanih stena oko sutoka iskrsne po komadić zelenog tla, nudeći prijatno odmorište posle teškog penjanja. Pored reke se, uz ostalo vlagoljubivo bilje, razbujao repuh krupnih listova, čije široke senke, kao rašireni suncobrani, padaju na plitke peskovite virove u kojim tularci grade svoje čauraste kućice. Dolinom struji prijatna svežina, pripeka se ne oseća ni kad je sunce u zenitu. Temperatura vode na sutoku bila je 13°, a temperatura vazduha 24° devetog avgusta u jedanaest časova.

Već od sutoka naša putanja uporedo s rekam neposredno zalazi u duboku klisuru, čiji se levi predeo zove Rečki čam, s visom dignutim do visine od 2168 m (na karti netačno »Brodac«). Oblasla četinarima, ova strana čini suštu protivnost onoj desnoj, svekolikoj u odsecima visokim do 220 m. Kilo-

metar niže, međutim, odseci se javljaju i na levoj strani, dok se u onima na desnoj mestimice vide nepristupačne duplje s otvorima širokim do šest metara. Rečno korito na tom delu, inače vrlo stešnjeno, zakrčeno je blokovima opušanim s desne i usovskim snosinama nanetim s leve strane.

Taj najdivlji, neprohodni deo klisure Hadžine reke traje do Torbeškog mosta. Mada sam u dva maha pokušavao, meni nije uspelo da se tuda niz reku spustim do Torbeškog mosta.

Zaobilazeći visoko iznad odseka, putanja se levom stranom tesnaca jugozapadno penje kroz četinarsku šumu. Dobar čas hoda treba da se iz šume iziđe na čistinu u visini od 2000 m. Sad prelazimo u potes Reč, poznat i pod nazivom Bješka rečit. Putanja, s koje jugozapadno vidimo greben Koraba, vodi dalje stranom jače zakošene padine, čijim nižim delom preovlađuju odseci s četinarima. Izvori se duž puta javljaju svega na tri mesta. Stigavši južno do visine od 1700 m, najzad ćemo u klisuri pod nama ugledati Torbeški most. Sad se zapadnom stranom kote 1836 m, idući poduže kroz čečvar i neku gustu visoku travu što usporava kretanje i veoma smeta razgolićenim kolenima, spuštamo na drum kod Izet-kule, u visini od oko 1300 m, blizu ušća Štirovičke reke u Radiku.

Na tom mestu nekada je stajala usamljena pustajiska kula Izeta Selmana iz Štirovice, koga su Austrijanci kao odmetnika ubili u Albaniji 1916. godine. O Izetu se priča da je bio glavni pomagač Sabrije Trnice, »osvetnika za pare« — kako ga u narodu smatraju — čije su selo Trnicu uništili Srbijanci 1912. godine. Kod Trnice postoji Sabrijina rupa, mesto gde je taj ubica skidao glave, da najzad i sam, 1914. godine, bude smaknut rukom Čake Isakovskog, četničkog vojvode iz Beličice. Krvna osveta za Sabrijinu glavu, dugo pamćena kao »krvni dug«, dug koji se, ako ne dođe do mirenja zavađenih strana, ne zaboravlja i koji se bilo kad mora da »uzme«, da naplati, izvršena je tek 1942. godine ubistvom dvojice Beličićana.

Drum od Izet-kule jugoistočno nas, preko Baratice i Stražnika, vodi do iznad Starog Brodca, odnosno, pod drugim imenom, Vau Pljakita, gde skreće severoistočno pa preko Bunarskog kamena, mestimice kroz prosečene useke, dolinom Brodečke reke izlazi u selo Brodec (1440 m). Duž dugačkog useka na tom krajnjem delu puta često se u krečnjaku vide salivi sige. Na jednom mestu, četvrt časa ispred sela, u visokom useku se zapaža uži otvor, iza koga nastaje neka dublja šupljina, koliko sam površno uz teški pristup mogao da zapazim.

Brodec leži u izvorištu Brodečke reke, koju zovu još i Kruj vault. Iznad sela severozapadno se pruža kosa Gropas (1870 m; na karti pogrešno »Grobovska pl.«), a jugoistočno je oporija ali delom pošumljena kosa Brodečka šuma (1933 m). Između ove kose i Bunarskog kamena pruža se odsečnija dolina, duga 2,5 km, kojom je Brodečka reka, do 1959. godine, proticala u Radiku.

Iz Brodca nam predstoji penjanje na Leru made. Putanje koje u tom pravcu polaze od sela izreda vode samo do manjih privrednih površina, predstavljenih njivama, ispašama i senokosima. Ovim zamršenim putanjama se koristimo samo delimično, gdekad pola časa, gdešto ni toliko. Zbog toga, polazeći na Leru made, moramo se pridržavati pravca određenog busolom. S polazne tačke ne vidimo vrh ovog visa.

Neposredno iz Brodca zalazimo istočno uza Šenu, prostrani uvalasti potes, gde se sredinom avgusta još vide tek klasala žita i tek pokošeni senoko-

si. Severno od Šene pružaju se Kaprnik i Resim, a južno je Buvol kamen. To su takođe privredne površine. Potoci su u ovom predelu dosta česti, mada slabije snage. Glave potoka ponegde leže iznad 1900 m. Čak se nailazi i na podbarna mesta sa žmiravcima.

Preko Resima, držeći se severoistočnog pravca, uz blagu paševitu padinu Bješke ničpurit (na karti posrbijeno »Ničpurska pl.«), izlazimo na Lera made (2197 m).

Ovaj škrljasti vis leži jugoistočno od izvorišta Hadžine reke. Vrh visa je stožasto sveden, sav obrastao travom, samo je na jednom mestu, sasvim blizu temene tačke, razriven kao da je gromom pogođen. U tome razorku vide se slojevi ogoljenih škrljaca s vertikalnim pukotinama, kroz koje je ubačeni kamičak padao tri sekunde. Istočna strana visa je strma, pretežno u odsecima, dok o zapadnoj, uz koju smo se popeli, znamo da je sasvim blaga. — Sasvim izdvojena i naglašena u okolini, Lera made se odlikuje prostranim razgledom: Ljuboten, skopsko-porečke planine, Suva gora, Buković tepe, Bištra, Dešat i celokupni Korab — sve to vidimo s njenog vrha.

Plećatom severnom padinom Lere made spuštamo se na prevoj iznad izvorišta Hadžine reke, visok 2020 m. Istočno od te presedline nastaje pašnjak Dedeljbeg, predstavljen udolinom Goleme reke (na karti pogrešno »Jelovljanska r.«). Po stranama ovog potesa vide se stenovite glavice, a u zaleđu su odseci i cirkovi. Odovud polaze nekoliko potoci, oko kojih se na više mesta vide tresavaste površine. Dedeljbeška bačija se nalazi na dnu udoline u visini od 1800 m.

Sad se približavamo dedeljbeškim jezerima, koja ćemo, prema njihovoj veličini, zvati Veliko i Malo.

S presedline (2020 m) skrećemo severoistočno. Za desetak minuta hoda spuštamo se do cirka, u kome leži Veliko dedeljbeško jezero. Krenuvši s njega jugoistočno, ka krajnjem jugozapadnom kraku Goleme reke, dolazimo na stenovitu prečagu, čijim odsečnim zastrankom silazimo u drugi cirk, gde se nalazi Malo dedeljbeško jezero.

Od ovog jezera, pošavši južno, uz desni zahvat pašnjaka, ubrzo stižemo do konjske putanje, koja jugoistočno izlazi na hrbat jedne kose u visini od 2040 m, jugozapadno od Juričkog groblja (1997 m; na karti pogrešno »Juriško«). Sad nas, dalje, svega dvadeset minuta putanja vodi ka severoistoku. Potom nailazimo na grupu blokova između kojih, kao kroz kakve vratnice, putanja skreće na jugoistok i nakon pola časa hoda dovodi do zendeljbeške bačije u visini od 1850 m. U ovoj bačiji nalazimo prenočište.

Prikazana tura traje deset i po časova hoda:

- a) Hadžinorečka bačija — ušće Fidanskog potoka, jedan čas;
- b) ušće Fidanskog potoka — Rečki čam — Izet-kula — Brodec, pet časova;
- v) Brodec — Lera made, dva i po časa;
- g) Lera made — Veliko dedeljbeško jezero, pola časa;
- d) Vel ded. jezero — Malo dedeljbeško jezero, pola časa;
- đ) Malo dedeljbeško jezero — zendeljbeška bačija, jedan čas.

Visinska razlika iznosi ukupno 1564 m: između hadžinorečke bačije i Brodeca 460 m; između Brodeca i Lere made 757 m; između Lere made i zendeljbeške bačije 347 m.

Južno od Dedeljbege nastaje Zendeljbeg, krajnji pašnjak na južnom delu šar-planinskog bila. Sa zapadne strane pašnjaka diže se glavičasta kosa Morava (2150 m), a sa istočne je šuma Dolga livada. Između njih se pruža kraća dolina najvišeg izvornog kraka Vrutočke reke. Desni potes ove doline u najvišem delu zove se Krajište, a s leve strane su Mirče njive i Ambar kamen na kome se nalazi jedna zadružna bačija. Od šume Buke, gde se u visini od 1280 m sastaju oba izvorna kraka Vrutočke reke, počinje duboka klisurasta dolina, dugačka 3,5 km, koja traje do Vrutoka. Teški odseci vide se većinom s desne strane doline, u Brezovačkoj šumi, nad kojom se diže grebenasta kosa Ostrica (1117 m).

Putanja od zendeljbeške bačije nizbrdice vodi istočno pravo u selo Pečkovo. S bačije hodeći stranom kose zalazimo u Čadorine, gde se još vidi sočna paša, koju već domalo naniže, u visini od 1800 m, smenjuje jedan jalovi potes, iskrastavljen ljuskavim filitima, koji se prostiru do gornje granice šumskog pojasa. Južno od ove granice pa sve duž puta do Pečkova pruža se krečnjačko zemljište. Na mestima se usred šume ističu čisti odseci, iz kojih meštani uzimaju sirovinu za kreč koji spravljaju na licu mesta, obično blizu puta između Vrbice i Star-kladenca.

S Čadorinama prestaje visoka planinska površ. Ovde se, upravo, odvajamo od gorostasnog planinskog bila, koje se naglim zamahom sad spušta jugu ka izvoru Vardara. Pred nama je šumoviti potes Krstilovac, niz čiju strmu, stenovitu padinu zamiče široka konjska putanja, izrovašena vododerinama. Povijajući se između proređenih i kržljavih bukava, putanja prelazi niz potes Vrbicu, gde se među listopadnim šibovima vide sitne obradive površine, sasvim mršave njivice, gdešto podgrađene suhomedinom da tanki sloj zdravice ne bi otplavila voda. Posle Vrbice, idući još kroza šumarak, dolazi se na česmu Star-kladenac, odakle se putanja između seoskih imanja spušta u selo Pečkovo (960 m).

Sad južnim obodom sela naš put vodi uporedo s jazom kojim se iz Vrutočke reke dovodi voda za navodnjavanje. Idući dosad istočnim smerom, na prvoj raskrsnici pred nama ostavljamo jaz i skrećemo južno. Dalje, između njiva, vinograda i kestenjaka zalazimo u šumoviti potes Gornji kamen, koji najzad prekida jedna strma golina, zvana Raskrsnica, kojom putanja silazi u Vrutok, gde nas naposljetku dočekuje drum. Sad s drumom skrećemo desno da krosred sela za nekoliko minuta stignemo na vrelo Vardara.

Od zendeljbeške bačije do vrela Vardara prikazanim pravcem putujemo četiri časa. Visinska razlika iznosi 1150 m.

Uz to nam predstoji još čas i po hoda do Gostivara (525 m), najbliže železničke stanice, udaljene od Vrutoka sedam kilometara.

DRUGI DEO

RAZVOJ METEOROLOŠKE SLUŽBE NA ŠAR-PLANINI

U razvoju službe na ovoj veći poviši u vremenskim prilikama se vrlo razlikuju. Najbolji pogledi izlaze izvan na drugom kraju vremena, i u svojim razlozima se kao, posebno u slučaju, izlaze na drugi put. U ovom slučaju, kao što ćemo se kasnije bliže videti, oni se razlikuju od onih, koji su u pogledu vater.

Prilike, posebno u slučaju u ovom slučaju, prilikama, kao što se vidi, razlikuju se od onih, koji su u pogledu vater. U ovom slučaju, kao što ćemo se kasnije bliže videti, oni se razlikuju od onih, koji su u pogledu vater. U ovom slučaju, kao što ćemo se kasnije bliže videti, oni se razlikuju od onih, koji su u pogledu vater.

VREMENSKE PRILIKE

Prilike, posebno u slučaju u ovom slučaju, prilikama, kao što se vidi, razlikuju se od onih, koji su u pogledu vater. U ovom slučaju, kao što ćemo se kasnije bliže videti, oni se razlikuju od onih, koji su u pogledu vater.

Prilike, posebno u slučaju u ovom slučaju, prilikama, kao što se vidi, razlikuju se od onih, koji su u pogledu vater. U ovom slučaju, kao što ćemo se kasnije bliže videti, oni se razlikuju od onih, koji su u pogledu vater.

Prilike, posebno u slučaju u ovom slučaju, prilikama, kao što se vidi, razlikuju se od onih, koji su u pogledu vater. U ovom slučaju, kao što ćemo se kasnije bliže videti, oni se razlikuju od onih, koji su u pogledu vater.

Prilike, posebno u slučaju u ovom slučaju, prilikama, kao što se vidi, razlikuju se od onih, koji su u pogledu vater. U ovom slučaju, kao što ćemo se kasnije bliže videti, oni se razlikuju od onih, koji su u pogledu vater.

Prilike, posebno u slučaju u ovom slučaju, prilikama, kao što se vidi, razlikuju se od onih, koji su u pogledu vater. U ovom slučaju, kao što ćemo se kasnije bliže videti, oni se razlikuju od onih, koji su u pogledu vater.

1. Izvješće, 19. 10. 1917. str. 11.

2. Izvješće, 19. 10. 1917. str. 11.

3. Izvješće, 19. 10. 1917. str. 11.

RAZVOJ METEOROLOŠKE SLUŽBE NA ŠAR-PLANINI

U starijim izvorima se vrlo malo govori o vremenskim prilikama na našoj planini. Naučni putnici ukazuju samo na trenutno stanje vremena, i to utoliko ukoliko se ono, povoljno ili nepovoljno, odrazilo na njihova putovanja. Uglavnom, kao što ćemo iz docnijih izlaganja videti, oni se redom žale na kišu, maglu i ponajviše vetar.

Pojedini putopisci daju o tome strahovito preterana obaveštenja, kao da su ovim naročito hteli da našu planinu prikažu kao neku ukletu i beživotnu oblast na koju se blaga sunčeva svetlost baš nikad ne izliva. Najdalje je u tome otišao Miloš Milojević. Kod njega čitamo da na Šar-planini »večno grmi i tutnji, tama je i mrak, a i sneg vele večno pada...« Prelazeći iz Prizrena u Tetovo dvadeset petog jula 1870, on se, kaže dalje, na prevoju Šaru nije mogao zadržati »jedino zbog velike i ogromne studi«, jer »ko zastane i nepunih pet minuta na Šaru, taj prozebe a konj mu konačno propadne...« Prevoj Šar je tobože bio onda sav zavejna »snegom od nekoliko stopa napadalim ovog meseca na stari neotkravljeni«. ¹ Pa i Miloško Veselinović, povodeći se za Milojevićem, nadovezuje da ovde »neprestano duvaju jaki vetrovi i večna zima caruje...«. ² Najzad i jedan Hrvat, Slišković, govori o Ljubotenu »koji je vazda mračan i oblačan«. ³

Uvođenju meteorološke službe na Šar-planini pristupilo se tek 1934. godine. Škopska Direkcija šuma je onda kod šumarske kuće na ljubotenskom Crnom kamenu postavila prvu stanicu, opremljenu kišomerom i ekstremnim termometrima. Posmatranja na ovoj stanici trajala su do aprila 1941, ali podaci nisu objavljeni.

Godine 1936. Ministarstvo građevina je postavilo kišomere na Popovoj šapki i u sirinićkom Jažincu, a 1937. i u Dragašu. Posmatranja na ovim mestima vođena su do aprila 1941. Objavljeni su podaci o padavinama do kraja 1940.

Godine 1953. na severozapadnoj strani planine osnovane su dve stanice: jedna u Brezovici Nerodimskoj, s kišomerom i ekstremnim termometrima, druga u Firaji, samo s kišomerom. U sirinićkom Jažincu bio je postavljen jedan totalizatorski uređaj. Godine 1956. totalizatori su postavljeni na Titovom vrhu i na Karabunaru (2565 m).

Meteorološka stanica II reda na Titovom vrhu, osnovana 20. oktobra 1956, preseljena je na Popovu šapku 30. oktobra 1957.

¹ »Srpstvo« br. 11, 1888. Str. 87.

² »Bratstvo«, IV, 1890. Str. 110.

³ Jakov Slišković: Albanija i Makedonija. Sarajevo, 1904. Str. 26.

Boraveći duže na Ljubotenu 1925. godine, pokušao sam da pratim vremenske prilike u ovom predelu, služeći se najprostijim priborom: običnim prozorskim termometrom, jednim bakračem odgovarajućeg prečnika i foto-grafskom menzurom. Termometar, u zaklonu na propisnoj visini, očitavan je triput dnevno, a padavine su beležene u pet časova. Beleženja otpočeta prvog maja po vedrini, naglo su prekinuta sedamnaestog novembra, kad sam se pod žestokom vejavicom morao da povučem s planine.⁴

Godine 1935. pokušao sam da organizujem stalnu službu posmatranja na Ljubotenu i Popovoj šapki. Beogradska Meteorološka opservatorija, i sama zainteresovana za taj posao, rado je bila ustupila opremu za dve stanice trećeg reda. Tako je 22. avgusta te godine, onde gde se pre deset godina video običan bakrač, bio postavljen »Helmanov« kišomer i podignut zaklon za ekstremne »Lambrehtove« termometre.⁵

Opazanja na Ljubotenu otpočeta prvog septembra, prekinuta trećeg novembra, savesno je obavljao ondašnji čuvar planinske kuće Nastas Dimović, zemljoradnik iz Jažinca. Na Popovoj šapki posmatranja nisu uopšte vršena, jer se čuvar kuće nije mogao da snađe u tom poslu. Najzad, usled nastalog sukoba između turističkog društva »Jug« i Društva planinara Južne Srbije, meteorološka služba na Šar-planini, koja je u stvari bila zamišljena tako da posluži i za turističke i za naučne svrhe, konačno je napuštena.⁶ Kod mene su se očuvali samo podaci oktobarskih posmatranja na Ljubotenu.

Krećući se duže po Šar-planini, vršio sam i maršrutna i, po za dan-dva, stacionarna merenja temperature vazduha. Služio sam se džepnim živinim termometrom, očitavanim na metar i po iznad zemljine površine. Pravce vetra određivao sam pomoću busole i barjačica od lake zavojne materije. Brzinu vetra cenio sam odoka po Boforovoj skali.⁷

⁴ »Hrvatski planinar« br. 2, 1934. Str. 80.

D. Varnailev: Sara. »Nova Makedonija« od 11. oktobra 1955. Skoplje. Str. 9.

⁵ »Vardar« od 16. avgusta 1935. Skoplje. Str. 5.

⁶ »Vreme« od 10. februara 1936. Beograd. Str. 6.

⁷ Meteorološke podatke o Popovoj šapki nisam mogao da dobijem. Nadležni organ mi je rekao da se oni daju samo Štabu za odbranu od elementarnih nepogoda. Zbog toga, morao sam da se oslonim na podatke iz predratnog perioda.

BELEŠKE O VREMENU

Kao što smo videli, s klimatološke strane je šar-planinska oblast najmanje poznata. Pa i podaci koji će se ovde izneti, mada prikupljeni s više strana, vrlo su oskudni i, razume se, daleko su od toga da bi mogli poslužiti za temeljnije poznavanje vremenskih prilika jedne visoke i razgranate planine.

Duže serije posmatranja imaju meteorološke stanice u Tetovu i Prirenu (1925 — 1940) koje su pored ostalog beležile i temperaturu.¹ Po tim podacima možemo da, bez grublje greške, računskim putem iznađemo srednju mesečnu temperaturu za bilo koju tačku na Šar-planini.

TEMPERATURA VAZDUHA

Zna se da je klima na planinama uvek oštija nego u ravnicama. Ukoliko se uz planinu više penjemo, utoliko i temperatura vazduha sve više opada. Nađeno je da to opadanje u planinskim predelima iznosi prosečno 0,56° na svakih sto metara visine, i osetnije je u prolećnim nego u jesenjim mesecima. Uzrok tome opadanju objašnjava se time »što na visinama susrećemo sve razređeniji vazduh«, čije prizemne slojeve sunčani zraci neznatno zagrevaju. Razređen i uskovitlan, s manje ugljene kiseline i prašine, vazduh na visovima se teže zagreva i teže hladi, dok u cirkovima i rečnim dolinama biva obrnuto: danju se jače zagreva, noću sporije hladi.

Sledeći pregled pokazuje srednje mesečne temperature na Titovom vrhu (2747 m), Ljubotenu (2499 m) i Popovoj šapki (1715 m) izračunate prema podacima o temperaturi u Tetovu:

1925 — 1940.	Titov Vrh	Ljuboten	Popova šapka
Januar	—13,6	—12,2	— 8,0
Februar	—12,8	—11,4	— 7,0
Mart	— 6,5	— 5,1	— 0,9
April	— 0,7	0,7	4,9
Maj	4,3	5,7	9,9
Jun	8,0	9,4	13,6
Jul	10,4	11,8	16,0
Avgust	9,6	11,0	15,2
Septembar	5,6	7,0	11,2
Oktobar	0,5	1,9	6,1
Novembar	— 4,9	— 3,5	0,7
Decembar	—12,6	—11,2	— 7,0

¹ Savezna uprava hidrometeorološke službe FNRJ: Prilozi za poznavanje klime Jugoslavije, 1. Temperatura, vetar i oblačnost u Jugoslaviji. Rezultati osmatranja za period 1925—1940. Beograd, 1952. Str. 4.

Januar je dakle najhladniji, a jul najtopliji. Godišnje kolebanje temperature iznosi dvadeset četiri stepena.

Toplije vreme nailazi tek u maju, ali biva da se i u maju, pa i docnije, temperatura spusti ispod nule. Sedmog maja 1925, u pet časova, kod patrolnih zemunica (1650 m) na ljubotenskom pašnjaku temperatura je bila $-3,5^{\circ}$, te su stočari bili prinuđeni da se s bačija povuku u šumu. Tridesetog juna iste godine na vrhu Ljubotena u osam časova temperatura je bila deset stepeni ispod nule. Krajem juna 1957. jedan strahoviti vremenski poremećaj uništio je na planini 1070 grla sitne i krupne stoke.

Za vedrih dana jula i avgusta u visokom nadgorju temperatura se danju obično kreće od 3° do 27° , dok se noću u cirkovima (tablica 3) može približiti i do nule.

Na Titovom vrhu, 15. avgusta 1954, između dvanaest i četrnaest časova, temperatura se kretala od 21° do 27° . Nailazio sam i na temperaturne ekstreme iznad trideset stepeni. Devetnaestog jula 1953, pri tišini, kod džinibeške prihvatnice termometar je u jedanaest časova pokazivao 31° . Još višu temperaturu, 33° , zabeležio sam na Golemom srtu 22. jula 1953. u dvanaest časova, i to za vreme guste magle i jugozapadnog vetra. — To je maksimalna temperatura koju sam dosad uopšte na Šar-planini našao.

Na zapadnom delu planine usred leta, ponekad zavlada teška nesnosna sparina, praćena vrućim zapadnim vetrom. Prve desetine avgusta 1956. temperatura se u tom delu svakodnevno, između deset i sedamnaest časova, kretala od 20° do 27° . Vazduh onda čisto žeže i guši. Nepovoljno utiče i na ljude i na stoku. Ovce se unezvere, dok se najzad oboreni glava dahćući ne skrede same u gomilu ne mareći za pašu. Čovečji organizam u takvoj atmosferi omiljavi. U mene je slabio i prohtev za duvanom i apetit, a javljala se neutaživa žeđ koja se nije mogla ublažiti ni hladnim ni vrućim pićima.

Sasvim je drukčije stanje u tom predelu kad pri tako visokim temperaturama duva severozapadni vetar. Onda se oseća prijatna svežina, na mahove čak i pro hladna. Temperatura se u toku nepunog časa koleba za tri do šest stepeni.

Za vreme oblačnosti ili kiše u letnjim mesecima se temperatura danju obično kreće od jedan do devet stepeni.

Tablica 2

MARŠRUTNA MERENJA TEMPERATURE VAZDUHA
PRAVCEM STARO SELO — LJUBOTEN

Visinska tačka	2. februara 1925.		12 sept. 1935.	
	Čas	$^{\circ}\text{C}$	Čas	$^{\circ}\text{C}$
Staro Selo (860 m)	5	$-16,3$	5	12,9
Sredorek (1200 m)	7	$-19,1$	7	9,6
Kajmačija (1400 m)	8	$-18,4$	8	8,5
Starosel. pašnjak (1650 m)	9	$-9,7$	9	13,2
Polica (2200 m)	12	1,5	12	10,7
Ljuboten (2499 m)	14	7,2	14	8,3

Tablica 3

STACIONARNA MERENJA TEMPERATURE VAZDUHA

U cirku Dobroških jezera 12—13. jula 1953.		Na obali Golemog dola 12. avgusta 1954.					
Čas	°C	Čas	°C	Čas	°C	Čas	°C
22	6,0	5	8	12	10	19	12
23	4,0	6	10	13	11	20	9
24	3,0	7	12	14	12	21	9
1	1,5	8	11	15	15	22	8
2	0,5	9	14	16	14	23	7
3	0,5	10	14	17	9	24	5
4	0,5	11	14	18	12		

Letnja jutra su osetno sveža, pa ni kožuh nije naodmet. Predvečerja su proladna, te je vatra vrlo prijatna. Noći su baš hladne — bez dva dobra ćebeta nema ni pod šatorom mirnog sna. Za letnjih meseci razlika između spoljne noćne temperature i temperature u šatoru iznosi obično tri stepena, a u bačiji najviše dva stepena.

Usled smanjenog vazdušnog pritiska, koji opada s porastom nadmorske visine, voda proključa na planinskim visovima brže nego u nizini. Petnaestog avgusta, u devet časova, na najvišem šar-planinskom visu voda je ključala na 90,6° pri temperaturi vazduha od 14°. Na vrhu Kobilice ključala je na 91,3° pri temperaturi vazduha od 16°, sedamnaestog septembra u petnaest časova.¹ Ove tačke ključanja odgovarale bi vazdušnom pritisku od 538 mm, odnosno 552 mm.

VETAR

Za šar-planinsku oblast karakterističan je »vardarac«, pretežno »zimski vetar, suv i prilično hladan«, sličan buri i košavi. Duva sa severa. U tetovskom Podgoru vardarac izvaljuje drveće i obara crepove s kuća, što bi značilo da ovde duva brzinom od preko sedamdeset kilometara na čas.

U severoistočnom delu planine preovlađuju vetrovi ovih pravaca: S, SI, I, JI, Z, SZ; a u južnom delu: S, SI, I, JI, J, JZ, Z, SZ. Tablica 4. prikazuje raspored pravaca lokalnih vetrova, osmatranih većinom u letnjim mesecima.

¹ Za tu svrhu upotrebio sam jedan turistički sud za kuvanje (aluminijumski »koher«, zapremine jedan litar, zagrevanje špiritusom) kome je, da bi donekle odgovarao mehaničkoj funkciji hipsometra, bio dodat naročit poklopac s cevčicom za umetanje termometra sa skalom od nule do 100,5 stepeni.

Tablica 4

RASPORED PRAVCA VETROVA

Predeo	P r a v a c		
	pre podne	posle podne	s večeri i noću
Od Ljubotena do Karanikole	SI, JZ JI, Z	SI, JZ JI, SZ	S, I
Popova šapka, Vakaf, Uleverica, Karabunar	JI	JI	SZ
Bogovinjsko jezero, Belo jezero, Belojezerski rid	I, SZ	Z	S, SZ
Mali Turčin, Titov vrh, Dži- nibeg, Smreka, Kriva šija, Ba- krdan	J, SZ	J	S, SZ
Babaasanica, Ploča, Ljuboviška planina, Lešnica, Vardiša	SI	I, JZ	SI
Crno jezero, Brustovec, Čelepino, Roša, Šutman	Z, S	SZ	SZ
Cemerika, Vraca, Tijavoda, Ve- libeg, Def, Beli kamen, Luko- vo polje, Kalabak	Z	JZ	S
Jelak, Ceripašina, Kazani i Caf kadija, Mazdrača, Lera Made, Idrizova rupa, Rečki čam, Ha- džina reka, Zendeljbeg	JZ	Z	S

U letnje doba navedeni vetrovi svakodnevno duvaju promenljivom brzinom do 6B. Popodne se najjače oseća severozapadni vetar. Kašto valjda dostiže brzinu do 8B: čoveku usporava hod, s raširene geografske karte pokreće kamenice teške 430 grama (na Belojezerskom ridu šesnaestog avgusta). Stočari su zapazili da ovaj vetar nepovoljno utiče na stoku, jer ovce onda teško pasu i stoga daju manje mleka. Nije međutim hladan. Ako duva za vedrih noći, na visini od 2400 m temperatura se kreće oko deset stepeni (devetnaestog jula u četiri časa), dok se za vreme severca, pod istim uslovima, temperatura spusti na 3°.

Na severoistočnom delu planinskog bila u popodnevrim časovima se sučeljavaju vetrovi sa severozapadne i s jugoistočne strane. Za to vreme temperatura vazduha na jugoistočnoj strani je znatno viša nego na severozapadnoj. Ali na tački sučeljavanja nastupaju promene, vrši se izmena vazduha, to jest, jugoistočni vetar se rashlađuje a severozapadni se zagreva, tako da na toj granici temperatura vazduha pokazuje, gotovo matematički tačno, srednju vrdenost obeju bočnih temperatura.

Od svih šar-planinskih vetrova može najtopliji biti jugozapadni vetar, koji u šiptarskom Novom Selu zovu »debarski«. Na Golemom srtu, dvadeset drugog jula, za vreme tog vetra i guste magle u popodnevrim časovima temperatura se kretala od 30° do 33°. Ima mesta na babaasaničkom bilu gde je trava sasvim sažežena ovim vrelinim vetrom.

Retke su tišine na Šar-planini. Gotovo su češće danju nego noću. Kao i da i nema tamo onog tišeg vazdušnog strujanja, onog prijatnog čarlijanja pod kojim se stub dima stidljivo zanosi, a lišće na drveću jedva da zatreperi. Najvetrovitije šar-planinske tačke su vrh Ljubotena, Šija, Šar i vračanski prevoji.

MAGLA

Magla, zgusnuta vodena para, postaje u najnižim slojevima rashlađenog vazduha. Pojava magle nije vezana za određeno godišnje doba, nego se, pod nastalim uslovima zavisnim od mesnih prilika, može pojaviti u svako doba. Ima nekoliko vrsta magli. Našu pažnju, međutim, privlače samo *planinska magla* i *magleno more*.

Planinska magla se uglavnom javlja u visini iznad hiljadu metara. Ovakvoj magli u letnje doba prethode ove pojave: gomilanje gustih crnih oblaka ili na jugoistoku ili na severozapadu, vetar jačine oko 4B s naglim padom temperature i grmljavinom. U avgustu se na visini od 2400 m temperatura u toku jednog časa tada spusti za sedam do devet stepeni. Potom nailazi olujni pljusak, koji se kašto pretvori u grad, čija zrna mogu dostići prečnik od četrnaest milimetara (na krupnija zrna nisam nailazio). Ponekad biva da se ovaj vremenski poremećaj svede na nekoliko uzastopnih naleta kiše, inače vrlo krupnih kaplji. Magla, koja najzad ovlada, može se zadržati četiri do pet dana. Dok ona traje, obično sipi izmaglica iz najnižih slojeva vazduha.

Posle obilne kiše u kotlini, često se i kotlina zamagli. Onda iz kotline naviru talasi magle, koji se ubrzo, naišavši na hladnije struje, razvlače u kudeljke i pramenove izvijajući se uz planinu. Kad se domogne visine šumskog pojasa, to raščesljano pramenje se prikuplja i, prilagođavajući se obli-

cima zemljišta, počinje uvlačiti u duboke rečne doline gde se zadrži nekoliko časova, ne zahvatajući pri tom pobilja poprečnih kosa. Najzad, izbivši na planinsko bilo, ispredvajani talasi magle podležući jačim vazдушnim strujama bivaju raščijavani u sijaset pramenova, tako da sad oko svakog vrha gotovo, jedreći na vetru, obleće po nekoliko čuperaka magle.

Takvo stanje može potrajati nekoliko dana. Za to vreme održava se oblačnost ne manja od sedam desetina. Ponekad biva da uz to mestimice kiša pada i sunce prosijava u isti mah. I duga se onda pojavljuje kao pouzdan vesnik lepših dana. Naposletku, kad osvane vedrina, iznad planinskog grebena se naniže dugačka povorka belih oblaka, vedronosnih kumulusa, čije osvetljene površine, prelivajući se kao svila, veoma odudaraju od mekog nebesnog plavetnila. Pojava ovakvih oblaka uvek pojačava lepotu predela.

Magleno more se pretežno javlja u proleće i s jeseni, i to češće u Tetovskoj nego u Kosovskoj kotlini. Retko biva da se istovremeno pojavi u obema kotlinama.

Magleno more nije vezano isključivo za kišne dane, nego samo za izvesne vremenske situacije. Obično se pojavi kad u kotlini preovladaju tišine i vazduh miruje, a temperatura se pri tom održava iznad nule. Na severozapadnoj strani ova magla zahvati visinu do 1000 m, a na jugoistočnoj do 1200 m uglavnom, mada ponekad i Žeden (1260 m) prekrije. Danima se drži ovih granica, katkad i do dve nedelje bez obzira na godišnje doba.

Šar-planinsko sredogorje i nadgorje ostaje onda izvan pojasa maglenog mora. Za to vreme, pretežno s jeseni, u tim višim predelima vlada vedrina: sija sunce, dnevna temperatura može prelaziti dvadeset stepeni (tablica 13. i 14), samo se oko istaknutijih visova nabiraju beli izdvojeni oblaci šarajući svojim senkama još sveže pašnjake.

Podložno vazдушnim strujama, magleno more nikako ne miruje već se neprestano komeša kao da ključa. Iz tog previranja nastaju raznovrsni magleni prizori, kašto i takvi da, gledani izdaleka, čisto liče na kakav planinski greben s nizom visova. Ova obmana se na mahove toliko približuje stvarnosti da se samo dogledom može razlikovati.

Kad magleno more stane da se razilazi, iz kotline onda pokuljaju talasi magle koji naglo rastu, bivajući tim veći što se više izdižu. Pri tom svaki talas ostavlja za sobom podugačak pramenak. Dostigavši svoju visinsku granicu, talasi se brže izdvajaju, raspredaju u tananije pramenje i kudeljke, i tako razbarušeni odleću onamo kamo ih vazdušne struje gone, da se najzad rasplinu iščezavajući u bezglasnoj visini.

43

PADAVINE

Kišomerna stanica na Popovoj šapki nije pratila debljinu sneznog pokrivača, ali je u svojim izveštajima snegopadne dane označavala odgovarajućim znakom. Stoga se iz tih podataka može preračunavanjem količine vode, dobijene od snega palog u kišomer u toku dvadeset četiri časa, iznaći visina napadalog snega. Obično se uzima da visina od pet santimetara snega, izmenenog ubrzo posle padanja, odgovara visini od deset milimetara vode.

Sledeće tablice prikazuju petogodišnje stanje padavina, zatim snegopadnih dana i dana bez padavina na Popovoj šapki.

Tablica 5

DEKADNE KOLIČINE NAPADALOG SNEGA NA POPOVOJ ŠAPKI

Godina	1936.			1937.			1938.			1939.			1940.		
Dekada meseca	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III	I	II	III
Januar	20,7	4,1	8,8	5,3	5,4	12,0	5,3	12,0	5,5	10,5	1,7	41,7	6,4	16,9	4,9
Februar	60,3	42,6	45,3	8,7	54,5	—	2,5	15,6	0,9	—	2,2	12,2	2,3	3,5	—
Mart	48,3	38,2	—	61,2	24,1	20,5	0,8	1,6	2,9	37,5	27,5	—	5,4	—	—
April	2,7	1,5	0,8	66,1	17,6	67,6	6,7	37,2	—	—	—	2,1	4,8	24,7	—
Maj	—	—	—	20,7	—	25,5	—	—	—	—	—	—	—	8,2	—
Jun	3,1	5,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2,8	—	—
Septembar	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3,0	—	—
Oktobar	54,4	—	107,5	—	—	—	—	—	—	—	2,1	3,1	—	2,6	—
Novembar	—	—	22,6	—	13,5	66,0	—	—	—	2,9	8,6	0,4	—	—	—
Decembar	9,7	5,4	2,4	21,5	51,5	38,7	—	—	3,6	9,3	—	2,4	26,7	15,8	11,2
Godišnja suma	484,0			580,4			94,6			164,2			139,2		

NAPOMENA: Nedostaju podaci za 7, 8, 11, 17, 18, 19, 21 i 22. decembra 1938. Srednja godišnja vrednost: 292,4 cm

Tablica 6

GODIŠNJE KOLIČINE PADAVINA NA POPOVOJ ŠAPKI U PERIODU 1936—1940.

Godina	1963	1937	1938	1939	1940
Padavine (u mm)	1865	2137	648	609	524
Srednja godišnja vrednost: 1156,6					

Tablica 7.

**MESEČNE KOLIČINE NAPADALOG SNEGA NA POPOVOJ ŠAPKI
U PERIODU 1936—1940. (u cm)**

Mesec / I		II	III	IV	V	VI	IX	X	XI	XII
1936.	33,6	148,2	86,5	5,0	—	8,7	—	161,9	22,6	17,5
1937.	22,7	63,2	105,8	151,3	46,2	—	—	—	79,5	111,7
1938.	22,8	19,0	5,3	43,9	—	—	—	—	—	3,6
1939.	53,9	14,4	65,0	2,1	—	—	—	5,2	11,9	11,7
1940.	28,2	5,8	5,4	29,5	8,2	2,8	3,0	2,6	—	53,7

Tablica 8.

**SEZONSKE KOLIČINE NAPADALOG SNEGA NA POPOVOJ ŠAPKI
U periodu 1936—1940 (u cm.)**

4. okt. — 5. maj 1936/1937.	13. nov. — 16. apr. 1937/1938.	4. dec. — 24. apr. 1938/1939.	11. okt. — 2. jun 1939/1940.
591,2	282,2	139,0	108,7

Tablica 9.

MESEČNI BROJ SNEGOPADNIH DANA NA POPOVOJ ŠAPKI

Mesec	I	II	III	IV	V	VI	IX	X	XI	XII	Suma
1936.	8	16	7	4	—	2	—	7	2	12	58
1937.	13	5	7	12	3	—	—	—	5	6	51
1938.	4	7	3	6	—	—	—	—	—	9	29
1939.	8	2	6	1	—	—	—	5	4	5	31
1940.	7	3	3	3	2	1	1	1	—	8	29

Tablica 10.

MESEČNI BROJ DANA BEZ PADAVINA NA POPOVOJ ŠAPKI
U periodu 1936—1940

Mesec	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Suma
1936.	23	13	20	16	15	16	24	24	26	18	24	17	236
1937.	13	23	24	18	19	18	24	26	28	23	23	25	264
1938.	23	22	25	22	26	26	28	28	24	22	27	21	294
1939.	23	25	23	27	21	25	28	30	21	20	23	27	293
1940.	24	26	28	24	21	24	27	25	25	28	28	23	303

Za približnu ocenu vremenskih prilika na jugoistočnoj i severozapadnoj strani Šar-planine možemo se osloniti jedino na podatke o padavinama u Tetovu, Gostivaru, Dragašu, Prizrenu, sirinićkom Jažincu i Kačaniku, uzimajući opet period 1936—1940.

Srednja godišnja količina padavina u Tetovu je manja (1057 mm) nego u Prizrenu (1102 mm) i sirinićkom Jažincu (1235 mm), dok je najveća na zapadnoj strani, u Dragašu (1425 mm), gde je u stvari veća nego na Popovoj šapki. Takođe je veća na severoistoku u Kačaniku, (903 mm) no na jugu, u Gostivaru, (685 mm).

Srednja godišnja vrednost dana bez padavina za Tetovo iznosi 254,4, a za Prizren 249,8, što znači da su dani bez padavina u Tetovu češći nego u Prizrenu (tablica 12).

Upoređivanjem odnosa padavina u Tetovu i na Popovoj šapki za tromesečje jul-septembar u periodu 1936—1940. mogli bismo, bar donekle, da se približimo poznavanju vremenskih prilika za to doba u južnom delu šar-planinskog bila.

Tablica 11.

MESEČNE KOLIČINE PADAVINA U TETOVU I NA POPOVOJ ŠAPKI
ZA TROMESEČJA JUL — SEPTEMBAR U PERIODU 1936 — 1940

	Tetovo	Popova šapka	Tetovo	Popova šapka	Tetovo	Popova šapka
	jul		avgust		septembar	
1936.	43,0	46,0	83,0	52,0	72,0	24,0
1937.	126,0	183,0	8,0	41,0	51,0	60,0
1938.	16,0	32,0	47,0	45,0	18,0	44,0
1939.	17,0	6,0	41,0	4,2	125,0	24,0
1940.	51,0	35,0	60,0	68,0	30,0	47,0

Srednja godišnja vrednost padavina navedenog tromesečja za Tetovo iznosi 155,6 mm, a za Popovu šapku 142,2 mm.

Tablica 12.

MESEČNI BROJ DANA BEZ PADAVINA U TETOVU, PRIZRENU I NA POPOVOJ ŠAPKI ZA TROMESEČJA JUL — SEPTEMBAR U PERIODU 1936 — 1940.

	Tetovo	Prizren	Popova šapka	Tetovo	Prizren	Popova šapka	Tetovo	Prizren	Popova šapka
	jul			avgust			septembar		
1936.	23	27	24	25	24	24	26	23	26
1937.	22	18	24	30	18	26	28	17	28
1938.	30	27	28	27	22	28	29	23	24
1939.	28	27	28	30	26	30	23	20	21
1940.	27	23	27	27	22	25	27	27	25
Sred. god. vred.	26,0	24,4	26,2	27,8	22,4	26,6	26,6	22,0	24,8

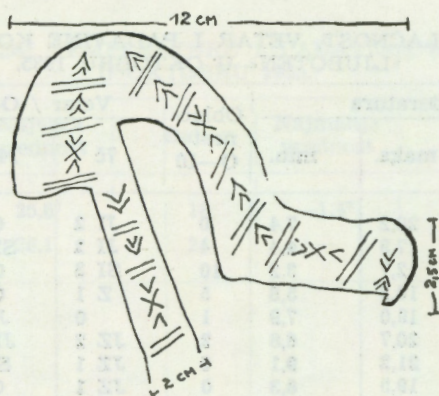
Prema tablici 10. i 12. izlazi da su vremenske prilike u južnom delu Šar-planinskog nadgorja najpovoljnije u toku tromesečja jul-septembar. Mesečni broj kišnih dana ne prelazi osam. U odnosu na jun, padavine se osetno smanjuju, te i dani bivaju topliji. Kiša potraje obično dva dana, dok u junu biva da traje i do sedam dana. Izuzetno je u julu 1936. bilo šest uzastopno kišnih dana, kad je palo ukupno 45 mm kiše s dnevnim maksimumom od 13,8 mm (peti jul).

Na Popovoj šapki kiša u proseku godišnje pada četrdeset osam dana. Čestina padanja kiše iznosi 54,6% od svih dana s padavinama. Najviše kiše padne u maju, do 235 mm (1937), i biva da dnevni maksimum iznese 66,7 mm (11. maja 1938). Tokom navedenog tromesečja u Tetovu je palo više kiše nego na Popovoj šapki (tablica 11), ali na Popovoj šapki ima manje dana bez padavina (tablica 12). Ovo bi se moglo objasniti time što su letnji pljuskovi na planini češći nego u tetovskoj kotlini.

Za ocenu snežnih prilika u južnom delu Šar-planine karakteristična je godina 1940. Na Popovoj šapki te godine palo je svih padavina upola manje nego u Tetovu (524 mm prema 1038 mm), dok je snega napadalo deset puta više nego u Tetovu (139 cm prema 13,5 cm). Na primer, drugog juna u planini je palo 2,8 cm snega, dok je u Tetovskoj kotlini u toku februara palo svega 2,5 cm, a u martu 1,5 cm snega.

Prema dosadašnjim posmatranjima, i kišomernim i empiričkim, može se uzeti da pravo snežno doba na Šar-planini počinje uglavnom novembra i traje do maja. Snegopadni dani su najčešći u decembru i januaru, ali najviše snega napada u februaru, martu i aprilu (tablica 7). Septembra se sneg javlja ređe, i to mahom u prvoj ili trećoj dekadi. Snegopadni dani su češći u oktobru nego u maju (tablica 9). Prvi, jesenji sneg retko zahvati nadmorsku visinu ispod 1700 m, dok se poslednji, prolećni sneg gdešto spusti do ispod 1000 m. Međuvremena razlika između prvog i poslednjeg padanja snega iznosi 242 dana (tablica 8).

Na Popovoj šapki sneg prosečno godišnje pada trideset devet dana (tablica 9). Čestina padanja snega iznosi 45,4% od svih dana s padavinama. Od ukupne petogodišnje sume padavina na Popovoj šapki palo je 50,7% u obliku snega. Najveće vrednosti napadalog snega u periodu 1936—1940. kretale su se ovako:

OVCARSKI STAP »KRLJUK«

Dnevni maksimum 36,7 cm (četvrtog oktobra 1936);
 dekadni maksimum 107,5 cm (treća dekada oktobra 1936);
 mesečni maksimum 161,9 cm (oktobar 1936);
 godišnji maksimum 580,4 cm (1937);
 sezonski maksimum 591,2 cm (oktobar — maj 1936/1937).

Može se pouzdano reći da skijačka sezona na Šar-planini može da traje dobrih pet meseci. S te strane se ova naša planina s pravom može uporediti s najpoznatijim skijačkim centrima Srednje Evrope.

OPAŽANJA NA LJUBOTENU

Tablica 13.

VREMENSKE PRILIKE KOD LJUBOTENSKIH ZEMUNICA (1650 m) OD 1. MAJA DO 16. NOVEMBRA 1925.

Mesec	Temperatura		Broj dana s pojavama				Padavine mm
	maks.	min.	vetar	magla	kiša	sneg	
Maj	14,9	—3,5	31	13	9	5	196,0
Jun	18,7	3,8	30	6	11	—	119,0
Jul	20,8	4,3	31	2	6	—	16,8
Avgust	22,9	8,4	31	2	4	—	21,2
Septembar	19,0	0,2	30	2	5	1	92,5
Oktobar	17,3	—1,3	31	7	5	1	75,2
Novembar	22,0	—7,1	16	1	2	1	29,7
Suma			200	33	42	8	550,4

Tablica 14.

TEMPERATURA, OBLAČNOST, VETAR I PADAVINE KOD PLANINSKE KUĆE
»LJUBOTEN« U OKTOBRU 1935.

Dani	Temperatura			Oblač- nost O—10	Vetar / O—12 B			Pada- vine mm
	Sred. dnev.	maks.	min.		7č	14č	21č	
1	13,8	20,2	7,4	0	JI 2	O	SI 3	—
2	11,1	17,9	4,4	4	JI 2	SZ 1		—
3	7,9	12,7	3,2	10	SI 3	O	S 2	4,6
4	11,0	16,3	5,8	5	Z 1	O	S 1	—
5	13,4	19,0	7,9	1	0	JI 1	S 2	—
6	13,7	20,7	6,8	2	JZ 2	JZ 2	SI 1	—
7	15,1	21,2	9,1	0	JZ 1	SI 1	I 1	—
8	13,9	19,5	8,3	0	JZ 1	O	I 2	—
9	15,6	21,7	9,5	2	0	JI 1	I 1	—
10	11,9	19,2	4,7	0	JZ 3	SI 2	SI 2	—
11	14,0	22,0	6,1	0	0	JZ 3	I 4	—
12	13,1	21,3	4,9	0	JZ 3	0	I 4	—
13	11,2	18,8	3,7	3	JI 1	JZ 1	SI 2	—
14	10,5	18,1	2,9	2	SI 2	0	SI 2	—
15	13,3	19,3	7,4	5	Z 1	0	I 1	—
16	14,4	20,5	8,3	0	JI 2	JZ 4	SI 4	—
17	14,7	21,8	7,6	0	Z 1	JZ 3	SI 3	—
18	16,8	25,6	8,1	0	Z 1	JZ 1	S 2	—
19	10,9	18,7	3,1	2	SI 3	SI 3	SI 3	—
20	13,5	20,4	6,7	6	SZ 3	SZ 2	SI 4	—
21	10,5	17,6	3,4	10	SI 4	SI 2	SI 2	0,8
22	7,2	12,1	2,3	10	SZ 2	SZ 2	SZ 3	18,3
23	6,8	11,0	2,7	10	SI 4	SI 4	SI 6	—
24	5,1	9,0	1,3	10	SI 4	SI 3	SI 5	26,1
25	3,3	7,8	—1,1	10	SZ 5	SI 5	SI 4	9,8
26	1,2	3,9	—1,4	10	SI 6	SI 6	SI 6	3,9
27	2,1	1,6	2,7	10	SI 3	SZ 3	S 4	6,4
28	5,3	8,4	2,3	10	SI 6	SI 6	SI 7	13,2
29	2,3	5,1	—0,4	10	SI 6	SI 6	SI 6	9,7
30	2,3	3,2	1,3	5	Z 3	Z 2	I 3	7,4
31	3,0	6,0	0,1	10	Z 1	0	I 2	—
Sred. vred.	10,2	15,5	4,4	4,7	2,3	2,1	2,9	3,2
Suma								100,2

Tablica 15.

PREGLED VREMENSKIH PRILIKA NA LJUBOTENU U OKTOBRU 1935.

B R O J D A N A

Vedrih	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9
S oblačnošću 1 do 4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7
S oblačnošću 5 do 10	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15
Burnih (jačina 6 B)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Mraznih (jedna temperatura ispod 0°)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3
Toplih (jedna temperatura iznad 25°)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
S kišom od 0,1 do 0,9 mm	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
S kišom od 1,0 i više mm	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5
Sa snegom od 1,0 i više mm	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
S maglom	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7

Tablica 16.

MESEČNI EKSTREMI TEMPERATURE I PADAVINA NA LJUBOTENU
U OKTOBRU 1935.

Pojava	Najveća vrednost	Datum	Najmanja vrednost	Datum	Razlika
Temperatura	25,6°	18	—1,4°	26	27,0°
Padavine, mm	26,1	24	—	—	—

NARODNO PREDVIĐANJE VREMENA

Srođen s planinom i za nju ekonomski vezan, šar-planinski seljanin je odvajkada, brižljivije no ma koji ravničar, obraćao pažnju na izvesne pojave koje, po njegovom shvatanju, ukazuju na promenu vremena. Postepenim upoznavanjem zakonitosti vremenskih promena bogatilo se njegovo iskustvo, da bi se najzad, potvrđeno nizom praktičkih zaključaka, prelazeći s kolena na koleno ustalilo kao dokazano pravilo.

Narodno predskazivanje vremena u šar-planinskim krajevima zasniva se:

na posmatranju neba;
na praćenju atmosferskih pojava;
na ponašanju izvesnih životinja, životinja »s barometarskom« osetljivošću;
na nekim povremenim biljnim pojavama.

Kad se zvezde vide slabije, kad su »retke«, biće lepo vreme.

Kad je mesec, bez obzira na njegove mene, prevučen senkom oblaka, potrajaće kišno vreme.

Kad se zapad izveče zarumeni, biće vedra noć.

Kad se duga pojavi, nastupiće razvedranje.

Posebna pažnja obraća se na izvesne višove oko kojih se, pred nevreme, svijaju magle ili nabiraju oblaci. Takve tačke se zovu *nišan*. Na tetovskoj strani se kao pouzdani nišani osobito uvažavaju: Ljuboten, Piribeg, Jezerce, Skakalac i Orlovec, a na kosovskoj Ljuboten i Kobilica.

Kad se na Ljubotenu ili Kobilici crni oblak pojavi pre sunca, nastupiće nevreme.

Pojava magle oko Piribega, ili Jezerca ili Orlovca nagoveštava kišu. Pojava mrke magle na Skakalcu predskazuje oluju. Kad se magla zadržava oko Bogovinjskog jezera, potrajaće kiša; ali kad magla krene s jezera naviše, nastupiće razvedranje.

Gomilanje crnih oblaka na jugozapadu i zapadu sluti na kišu. A beli oblaci su znak lepog vremena, pogotovo ako se kreću ka istoku. Kad se oko zenita vide crvenkasti, »alevi« oblaci, nastupiće jači vetar.

Kad se na zapadu razvedrava, predstoji lepo vreme.

Kad na jugoistoku grmi, kiše neće biti, ali kiša predstoji ako se grmljavina čuje na severozapadu. Položani veruju da su na njihovoj strani grmljavine ređe nego na kosovskoj. Grom zamišljaju kao malo ali strahovito đule s vatrenom putanjom, to jest munjom, koju u makedonskim selima zovu *veda*. Veruju da grom najčešće udara u orahova i dudova drveta. Inače, uzimaju da s grmljavinom ne nastupa uvek kiša.

Kižu ili sneg donose ovi vetrovi: severni, severoistočni, istočni i jugo-zapadni. Pološki Šiptari ih nazivaju ovako: *vir*, *ladost*, *fortuna*, *debarski* i *era* (*ere* je albanski izraz za vetar uopšte). U Gori se južni vetar zove *solunski*, a *ladost* je zapadni, kome se pridaju osobine toplih, fenskih vetrova, jer s njime nastaje naglo topljenje snega. U gornjorečkom Brodci severac je *pajroz*, južni vetar je *ladoz*, a jugoistočni se zove *bunec*, po tome što duva s vladničkog prevoja Bunca. U Siriniću severac je *golemi vetar*, a u tetovskom Podgoru Makedonci ga zovu *frtuma*. To je u stvari vardarac, ali ovaj naziv u narodu nije poznat.

U Belovištu, Vratnici i Starom Selu o frtumi postoji jedno verovanje, inače bez ikakvih dodirnih tačaka s predviđanjem vremena. Kad frtuma, naime, žešće duva izvaljujući drveta ili obarajući crepove sa zgrada, veruje se da je neka kopilača udavila i zakopala svoje novorođenče, te ga vetar, besan na taj prestup, sad uporno traži.

Kad se ovce na paši izležavaju, biće lepo vreme; kad se zbijaju u gomilu, u takozvani *vap*, biće žega; kad se stresaju, predstoji kiša ili sneg; kad neće da pasu, nastupiće jaka zapara kao predznak kiše.

Kad goveda porane na pašu, dan će biti vedar; ako se pak izjutra izležavaju ne žureći na pašu, biće oblačno, a može i kiša da udari; kad se međusobno biju, biće vetra; kad se štrkljaju, biće kiše; kad zimi na pojilu počnu da *igraju*, biće jakog mraza.

Kad psi mnogo zevaju, nastupiće promena vremena; kad zavijaju i urliču, predstoji jak mraz; kad se u prisoju izležavaju na suncu onako izduženi, potrajaće lepo vreme.

Kad petlovi izveče kukuriču, očekuje se promena vremena.

Kad pčele izvode visoke letove, biće kiše.

Kad mravi žurno beže u zemlju i sklanjaju svoje »malecke«, nastupiće kiša.

Kad muve žestoko peckaju tovarna grla, predstoji jaka žega.

Najređi je primer predskazivanja vremena po nekim biljnim pojavama. Našao sam ga samo u Vrapčištu. Zasniva se na sledećem: kad lešnici dobro rode; kad bukov žir obilato ponese; kad je sva čemerika »muška«, to jest bescvetna: biće onda jaka zima.

Razume se da narodno predskazivanje vremena nema nikakvu naučnu vrednost što se meteorologije tiče, ali je ono ipak, s druge strane, zanimljivo baš zbog toga što ukazuje na brižljivu pažnju s kojom narod, opirući se žestini prirodnih sila, već ko zna koliko vekova prati vremenske promene. Tako je narod pažljivim posmatranjem došao do niza praktičkih saznanja pomoću kojih, na svoj način, objašnjava pitanja o vremenskim prilikama.

Uostalom, i svakom drugom čoveku, bez obzira na stepen njegovog obrazovanja, to pitanje se nekako samo po sebi nameće čim se on nađe u čudljivoj planini, gde se u toku od svega jednog časa iz pripeke ulazi u oluju s gradobitinom i iz nje naglo izlazi opet u prijatnu vedrinu. Stoga, uzete s turističke strane, narodne prognoze vremena ne mogu biti na odmet. Valja znati da se u Dolomitima i Alpima sasvim ozbiljno turistima preporučuje da se pored barometra i meteoroloških prognoza takođe oslanjaju i na narodno predviđanje vremena.

VRSTE I OBLICI SNEGA

Poznato je da se sneg sastoji od ledenih kristala koji, obično pri temperaturama od minus dva do plus dva stepena, padaju u obliku šestougao-nih zvezdica, pločica i pahuljica. Iz visokih slojeva hladnog i suvog vazduha sneg pada suv, a vlažan je kad pada iz toplijih i vlažnijih slojeva.

Ali kakav god bio, suv ili vlažan, dospevši na zemlju sneg ubrzo me-nja svoje fizikalne osobine. Pod uticajem temperature, vlage, vetra i pritiska gornjih slojeva na donje, u snežnom pokrivaču nastaju promene, i to ne sa-mo odozgo, s površine, nego i odozdo, to jest od zemlje, gde se temperatura obično kreće oko tačke mržnjenja.

U nas se još nisu pojavili nazivi za sve vrste snega i njegove oblike. Od srpskohrvatskih izraza poznati su ovi: *susnežica*, *sušac*,¹ *celac*,¹ *pršac*,² *pe-peljavac*,² *prećavac*, *kapa*, *inje*, *smet* i *babini jarci*. U Makedonaca u tetovskom Podgoru takođe se govori *sušac*, dok babine jarce zovu *štrkov sneg*, a *smet* je *smít*.

Prvi jesenji sneg na Šar-planini u stvari je *susnežica*, posle koje u, ve-ćini slučajeva, može nastupiti kiša ili opet *susnežica*. Ako se ponekad i desi da se planina već početkom oktobra svekolioka zabeli, svojstvo tog prvog sne-ga, bez obzira na napadalu količinu, još neće odgovarati skijačkim zahtevi-ma. Pošto se u to doba temperatura vazduha na Šar-planini još kreće oko 0°, taj sneg krupnih pahuljica ne pada suv nego vlažan. Dalje, na inače loše osobine tog snega vrlo nepovoljno utiče kiša, koja u to vreme nije retka po-java, kao što vidimo iz sledećih podataka o padavinama na Popovoj šapki u oktobru 1936:

Datum	Padavine	mm	cm
2	susnežica	5,4	—
4	sneg	—	36,7
7, 8, 9	kiša	84,5	—
10	sneg	—	17,7
11, 12, 14 . .	kiša	122,0	—
21, 29, 30, 31	sneg	—	107,5

Zatim je i u novembru, od trećeg do sedmog, na taj sneg palo još 89 mm kiše, to jest osamdeset devet litara vode na kvadratni metar snežnog pokrivača.

¹ Vuk Stefanović Karadžić: Srpski rječnik. Četvrto izdanje. Beograd, 1935. Str. 751 i 838. Cirilicom.

² Dr Sima Trojanović: Usov. Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka. Knjiga IV. Zagreb, 1929. Str. 1008.

Tako natopljen sneg, slepljenih kristala, postaje čisto kašast. Pod pritiskom se savija kao testo, lako se zgrudvava, veoma vlaži obuću i prijanja za podlogu. Lepljiv kao gusto blato, gotovo neosetljiv na maziva, za skije se nahvata slojem debelim po čitav pedalj. S koje se god strane uzme, kretanje po takvom snegu pravo je mučenje.

Međutim, kad nastupi zahlađenje, površinski sloj toga kašastog snega se zakori, prelazi u sleđenu koru, tanju ili deblju, promenljive čvrstine. Gde-što se ipak i pod korom nađe još neslegnut sloj po kome skije obično posrću, te je kretanje po takvom celcu, dok se ne propri, često varljivo.

Sasvim drukčije osobine pokazuje sušac, odnosno — kako ga izvan šar-planinskih krajeva nazivaju — pršac ili pepeljevac, koji pada pri osetno nižoj temperaturi. Na Šar-planini sušac se uglavnom javlja tek u decembru. U periodu 1924—1928. svega jednom je zavejao ranije: 16. novembra 1925.

Sušac je suv, rastresit sneg, težak trideset do sto kilograma po kubnom metru. Ne prijanja za podlogu, a zgrudvava se samo zagrevanjem u ruci. Za skijanje je vrlo gibak i odličan. Ako se skijama krećemo sporije, nje-govi kristali se pod pritiskom ne savijaju nego lome, odajući pritom tiho ujednačeno škripanje; ako pak razvijemo veću brzinu, oni se razleću ispod skija i, raspršujući se, stvaraju za nama pramenje snežne prašine.

Dužim ležanjem, pod uticajem procesa kravljenja i smrzavanja, snežni kristali se pretvaraju u ledena zrnca. Sneg se uzrnjava, postaje troškast. To je zrnavač, stari uležani sneg, od koga zaostaju snežanici. Težina zrnavača kreće se od dvesta do šest stotina kilograma po kubnom metru, što zavisi od toga da li se slegao suv ili vlažan. Skije odlično klize po zrnavcu, kašto i bolje nego po sušcu, pogotovo kad mu površinski sloj raskravi prigrrevica.

Razume se da snežni pokrivač, bez obzira na količine napadalog snega, nije ravnomerno raspodeljen po svekolikoj planini. Ovo se objašnjava time što snežne pahuljice pri padu zanosi vetar menjajući im putanju. S druge strane, snežne čestice s pokrivača vetar prenosi s jednog mesta na drugo gomilajući ih gde manje gde više, zavisno od oblika zemljišta i od brzine vetra.

Sneg je uvek uznemiren vetrom. Sneg je igračka vetra. Čim zaduva brzinom od 24 km na čas, vetar počinje da diže sneg. Pređe li brzinu od 30 km na čas, tada već nastaje vejavica.

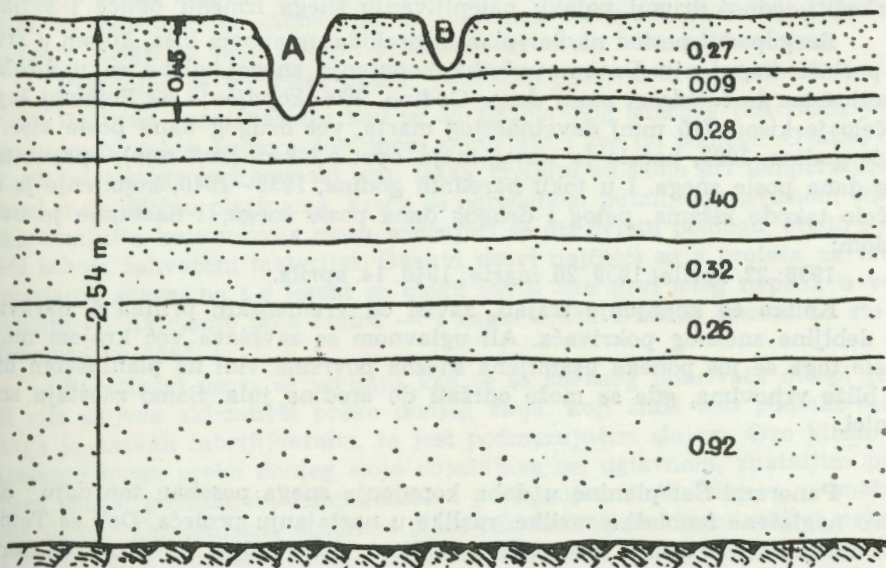
I kad ne veje sneg, vetar podiže sa snežnog pokrivača oblake i talase snežnih čestica. Oko vrhova se tada mogu videti *snežni svojevi*. To su viho-rići snežnih čestica, visoki po nekoliko metara, kašto tako snažni i iznenadni da skijača zacementiraju svojim naletom.

Za vreme vejavice se na pogodnim mestima nagomilavaju velike količine snega. Takvi smetovi, sastavljeni od sitnog i veoma sabijenog snega, — teškog pedeset do trista kilograma po kubnom metru, što zavisi od brzine vetra — često se pod sopstvenom težinom odrone, upravo prepolute, stvarajući dublje prolome u koje neoprezni skijač može upasti kao u kakovu rupu. Smetovi na Piribegu i Kobilici bivaju visoki do šesnaest metara.

Pored mesta s kojih vetar sasvim razveje sneg, mogu se videti i takva gde se održi samo tanji, gotovo sleđeni sloj snežnog pokrivača koji je, takođe uticajem vetra, dobio nemirne oblike: žlebove, rebra i uvalice, tako da se skije čas propinju, čas opet zarivaju gubeći ravnotežu, pošto se ne mogu valjano ubrazditi.

Na jače izloženim pristrancima pojavljuju se uslojene, koraste naslage, koje vetar stvara čestim nanošenjem sitnog snega. Ta *snežna okorina* — da je tako nazovemo — u stvari je celovita kao kakva ploča, pa se zbog toga potkorni sloj snega odvajanjem od nje mestimice može slegnuti. U slegnutom sloju nastaju onda šupljine, katkad tako prostrane da skijač u njih upada na prečac do pojasa. Skije se u ovakvu okorinu gotovo i ne usecaju, ne ostavljaju brazdu, nego se opterećena okorina mahom zvezdasto raspukne po nekoliko metara od središta pritiska. Labavo ili baš nimalo vezana za podlogu, biva da se od okorine takođe pod teretom otcepi poveća tabla koja odmah sklizne niz snežni pokrivač. Odlomke takvih tabli, debele do pola metra, nalazio sam u izvoristu Ljubotenske reke.

Snežne strehe stvara vetar prevejavanjem snega s jedne na drugu stranu planinske površi. Česte su na severozapadnoj strani između Ljubotena i Kobilice. To su zbijene pločaste naslage, isturene u vazduhu poput nastrešnica, ponegde i do tri metra. Javljaju se mahom na mestima gde ravan pla-

PRESEK SNEŽNOG POKRIVAČA NA SJU 11. MAJA 1935. A — UPADANJE NEOPTEREĆENOG PESAKA TEŽINE 56 KG; B — UPADANJE OPTEREĆENOG SKIJACA TEŽINE 56 + 12 KG

ninskog bila prelazi u odseke. S čela su posuvraćene, a s ivica im se obično, usled kravljenja i smrzavanja, spuštaju ledeni visuljci nalik na stalaktite. Nailazio sam na takve visuljke dugačke do dva i po metra s prečnikom od četrdeset santimetara.

Snežne kape se obično vide po odsecima na osojnoj strani. One postaju kad snežni pokrivač, usled jugovine, stane da klizi podbarenom podinom i jednim delom se nadnese ili prosto prevesi iznad odseka. Ako je gornji deo odseka iole isturen, onda prevešena kapa visi kao platno, gotovo ne dodirujući zemljište svojom stražnjom stranom. Od kape se povremeno otkidaju po teži komadi, koji na pogodnim mestima mogu izazvati ušove.

Snežni pokrivač se sastoji od nekoliko slojeva različite debljine, već prema tome koliko je puta te zime i u kolikim merama sneg padao. Nisam nalazio oštrije prelomljene delove snežnog pokrivača, bar ne takve koji bi u preseku mogli izraziti pouzdanu sliku svih slojeva. Međutim, početkom maja se na severozapadnoj strani Šije mogu videti preseći snežnog pokrivača koje načine seljaci iz Firaje, uzimajući odatle sneg koji na tovare prodaju u Uroševcu. Crtež prikazuje jedan takav presek snežnog pokrivača u kome se razlikuju sedam slojeva.

U proleće, kad s povišenjem temperature vazduha nastupe kiše, jugovina i prigrrevica, planina počne da se razbremenjuje snežnog pokrivača. Nastaje kopnjenje. Odozgo, s površine, sneg se razmekšava, dok se odozdo, s podine, topljenjem podbaruje i najzad prelazi u tečno snaje — u sočnicu.

Dok se razmekšani snežni pokrivač, spavši na debljinu od oko pola metra, sasvim ne pretvori u lapavicu, loše svojstvo njegovog površinskog sloja moglo bi se još savladati dobrim podmazom skija, ali se pri tom teško može doskočiti jednoj drugoj pojavi: nalepljivanju snega između obuće i skija.

Snegopadni period na Šar-planini prekida uglavnom kiša, kojom u stvarima počinje kopnjenje. Datum početka kopnjenja snega koleba se u širokim granicama: do četrdeset osam dana. Godine 1936. kopnjenje na Popovoj šapki počelo je kišom (15 mm) devetnaestog marta, već drugog dana posle kiše. Iduće godine, 1937, počelo je šestog maja, opet s kišom (20,7 mm), upravo trećeg dana posle snega. I u toku narednih godina, 1938—1940, kopnjenje je otpočelo takođe kišama, petog i drugog dana posle snega, i nastupilo je ovim redom:

1938: 22. aprila; 1939. 26. marta; 1940. 14. aprila.

Koliko će kopnjenje trajati, zavisi od vremenskih prilika i, naravno, od debljine snežnog pokrivača. Ali uglavnom se završava već krajem maja. Posle toga se još poneka usamljena snežna površina vidi na planinskom bilu ili bliže vrhovima, gde se može održati do sredine jula. Samo zaostaju snežanici.

Panorami Šar-planine u doba kopnjenja snega poseban ton daju one oštro naglašene fenološke razlike, razlike u nastajanju proleća. Dok se Tetovska kotlina već uveliko zaodenula zelenilom, dotle biljni život u sredogorju tek podrhtava u pomamnoj uznetosti na buđenje, tek cveta dren, tek pupi bukva, a u visokom nadgorju još miruju visovi zagrljeni snegom i ledom.

A voda! Kuda se god pogleda, svugde buče nabujale reke sa zaglušnim bukovima, valjajući mrtvo drvlje zaostalo nekad u koritu i podlokavajući teške stene, koje će, kad im voda raznese potporni materijal, to jest osnovu, izgubiti ravnotežu, da se najzad same svale.

Tutnje planinske doline od silnog naleta vode, i kao samrtni krik razležu se odjeci što se penju planinom i opet niz nju vraćaju ne gubeći se nikako. Ječi gorostasna planina, guši se stenjući kao da je tobože nemoćna da odoli toj prolećnoj stihiji. I opusti planina za neko vreme. Živi svet što je u njoj prezimio sad beži ka visini, uzmičući pred čudesnom hajkom koju je proleće uzvitlalo. Čini se da svaka stena drhti, da svaka učestvuje u tom veličanstvenom preobražaju koji se ujednačeno ponavlja još od postanja Zemlje.

Kao što s kakvog zakošenog krova skliznu hrpe vlažnog snega padajući s treskom na ulicu, tako se i na pogodnim planinskim mestima javlja odvaljivanje snežnih masa s obrušavanjem u doline. Ove najstrašnije snežne pojave, izazvane promenama u prividno uravnoteženom snežnom pokrivaču, razvijaju se na strminama koje leže pod nagibom između dvadeset tri i pedeset tri stepena.¹ Ne zameću se na nagibima većim od poslednjeg, jer prijanjanje snega na tako strmim padinama ne može više naći oslonac.

Razlikuju se tri vrste usova: *podinski*, *površinski* i *prašinski*.

Podinski usovi nastaju kad se od podbarenog snežnog pokrivača jedan deo pokrene celom svojom debljinom zahvatajući sve do podloge. Ovakvi usovi, vlažni i stoga zapreminski vrlo teški, javljaju se samo pri temperaturama iznad nule. Slično plazinama, kreću se određenom putanjom, zavisnom od oblika zemljišta koje usovna masa, sručujući se niz čvrstu podlogu, erodira noseći sobom zahvaćeni materijal. Ovakvi usovi najčešći su s proleća za vreme kopnjenja snega, no i s jeseni se mogu javiti ako prvi sneg napada u većoj količini — najmanje pola metra — i naglo ojuži. Dostižu brzinu do sto kilometara na čas.²

Površinski usovi se javljaju kad se sa snežnog pokrivača otcepi jedan ili više slojeva skliznuvši preko donjeg sloja, koji služi kao podmazivač i stoga je nazvan *lubrifijantnim*, to jest podmazujućim slojem. Ovo klizno pokretanje snega preko donjeg sloja objašnjava se, uglavnom, znatnijim padanjem snega, povišenjem temperature i postojanjem krutih slojeva u snežnom pokrivaču.³ Opućeni kao ogromne ploče niz snežnu površinu, ovakvi usovi se u zaletu lome i pokreću druge slojeve, izazivajući pri tom jaku tutnjavu. Kreću se brzinom do dvesta kilometara na čas (Voellmy, str 214).

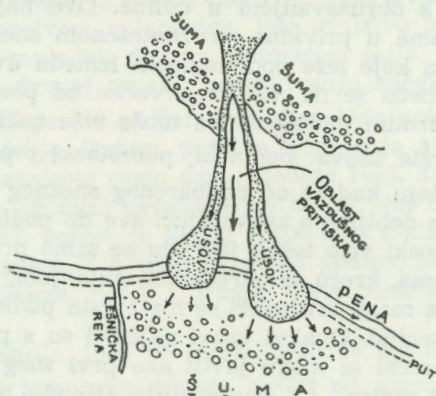
Prašinski usovi postaju kad se velike količine suvog snega, debljine iznad jednog metra, prekoračivši ugao nagiba pokrenu sopstvenom težinom bez uticaja donjeg podmazujućeg sloja. Rasprašujući se u zaletu, ovaj najstrašniji tip usova juri u vidu oblaka ne pridržavajući se nikakve putanje koju bi uslovljavao oblik zemljišta. Razvija brzinu do trista osamdeset kilometara na čas (Voellmy, str. 214). Rasprašeni sneg povlači za sobom znatnu količinu vazduha s jakim strujanjem. Snažne struje vazduha i čestica leda stvaraju neku vrstu teškog gasa, koji je nazvan *aerazol*. Nađeno je da ova

¹ Dipl. ing. Hans Richter: Die Wildbach- und Lawinenverbauung, ein technisch-biologische Aufgabe. »Die Bautechnik«, Heft 1, 1955. Berlin. Str. 13.

² Dr A. Voellmy: Über die Zerstörungskraft von Lawinen. »Schweizerische Bauzeitung«, № 15, 1955. Zürich. Str. 214.

³ Andre Roch: L'étude des avalanches fait naitre une science de la neige. »Science et vie«, № 413. Paris, 1952. Str. 118.

mešavina, inače teža od vazduha, ima jače dejstvo no sam vazduh.⁴ Aerosol struji brzinom do četiri stotine pedeset kilometara na čas (Richter, str. 12), a pri zaletu na visinskoj razlici od 1000 do 2000 m fijuče kao bomba teškog kalibra (Roch, str. 119). Dalje, pretpostavlja se da se pri tom u tešnim dolinama donji sloj vazduha sabija i stvara neku vrstu »jastuka« iznad koga usov projuri da bi se ponovo, ovoga puta ispod tog »jastuka«, vratio unazad i počistio dolinu u protivnom pravcu, to jest u pravcu svog početnog zaleta (Roch, str. 119). Kao primer dejstva ovakvog usova Roš, na istom mestu, navodi da su u jednoj švajcarskoj dolini stubovi električnih vodova bili poobarani u pravcu suprotnom zaletištu usova; zatim, na nekom drugom mestu, jedna drvena zgrada bila je potpuno pretvorena u prašinu, a ostaci su joj bili razbacani do na pet stotina metara daljine. — Sem toga, ovaj tip usova pri jurenju razvija grmljavinu i sevanje, što se doskora smatralo maštarijom.

SEMATSKI PRIKAZ DEJSTVA PRAŠINASTOG
USOVA U DONJOJ LEŠNICI 1956. GODINE

Navodeći o tome saopštenje jednog pisca iz starijeg doba, Rorer ističe da to »nije fantazija, nego zaistinska mogućnost«, jer usled trenja, osobito pri temperaturi između minus šest i minus deset stepeni, u prašinastom usovu nastaje elektricitet, čija količina zavisi od brzine ledenih čestica. Napon ovakvog usova iznosi više viljada volti, a količina energije nekoliko miliampera (Rohrer, str. 56—57).

Vlažni usovi jure sporije, suvi brže. Brzina zavisi od nagiba strmine i od količine i vrste snega. Težina snega, zavisno od vrste, kreće se od 30 do 600 kg po kubnom metru (Voellmy, str. 212). Dužina usova uslovljena je oblikom zemljišta. Navodi se da je jedan usov, dugačak četiri kilometra, svukao tri miliona kubnih metara snega.⁵ Da bi se shvatila silina ovih snežnih pojava, dovoljno je ukazati da je na tirolskom bojištu u prvom svet-skom ratu »jednog jedinog dana«, 12. decembra 1916, preko tri hiljade austrijskih vojnika našlo smrt pod usovima (Trenker, str. 111).

Usled nenaseljenosti visokih delova Šar-planine i nerazvijenog zimskog turizma, rasprostranjenost usova je ovde samo delimično poznata. Meštani ne

⁴ Ernst Gerber und Ernst Rohrer: Wesen und Wirkung der Staublawinen. »Die Alpen«, № 3, 1956. Bern. Str. 57.

⁵ Luis Trenker: Meine Berge. Unter Mitarbeit von Walter Schmidkunz. Berlin, 1931. Str. 111.

zalaze zimi u pašnjački pojas, a skijaška kretanja su zasad ograničena na predele gde usovi još nisu zapaženi. Zbog toga, zasad se može sa sigurnošću govoriti samo o onim usovištima na kojima stradaju ljudska staništa, bačije i šumske površine. Usovišta, koja sam neposrednim promatranjem mogao pozudano utvrditi, vide se iz sledećeg pregleda:

Potes obrušavanja	Ekspozicija	Mesto sručivanja
Abdav	S i SZ	Restelička reka
Babaasanica	Z	Krivošijska reka
Baratica — Reč	JZ	Izet kula — Radika
Bela strana	JZ	Leva reka
Božino	Z	Torbeški most
Božino	JI	Hadžina reka
Guri đat	JI	Novo selo
Guri pečit	SZ	Brodec (Gornja reka)
Kodra bugari	SZ	Golina
Ljuboten	SZ	Ropotski potok
Ljuboten	JZ	Solišta
Ovniin kamen	S	Hadžina reka
Pecina korija	SZ	Brodec (Gornja reka)
Plat	SZ	Pena
Rečki čam ⁶	SZ	Hadžina reka
Rodina	JZ	Bozovce
Sahat dere	JI	Pena
Udut	SZ	Kaluđerska reka
Ceripašina	S	Guri ljobve
Ceripašina	SZ	Ceripašinska bačija
Čepenovo	JI	Pena — Donja Lešnica
Proj žaba	SZ	Štirovičke vodenice

Usovi na severozapadnoj strani Ljubotena odvajkada satiru listopadnu šumu u desnom, izvorišnom kraku Ropotskog potoka. Od usova koji se srućuju u Solišta stradaju divokoze, koje u potrazi za hranom po ljubotenskim odsecima pokrenu površinske usove. Tu sam u proleće nalazio po nekoliko leševa divokoza. Usov s Kodre bugari 1955. godine porušio je sve firajske bačije na Golini. Usovi duž Uduta, na potesu od Šije do Livadičkog jezera, zakrče gornji deo doline Kaluđerske reke, gde mestimice, prema obaveštenjima meštana, sručene snežne mase dostignu visinu od trideset metara. Tutnjava usova s Uduta čuje se čak u Štrpcu.

Usovi na severozapadnoj strani Ceripašine 1955. godine su razorili bačiju. Usovi u Guri ljobvu, februara 1956, izvalili su veliki broj četinarskog

⁶ I još na dva mesta u istom potesu na levoj strani Hadžine reke, sa istom ekspozicijom i sručivanjem u Hadžinu reku.

drveća. Ovi usovi se srućuju u stenovito korito jednog potoka, duž koga se razlikuje putanja podinskih usova, široka deset metara.

Prema predanju, Bozovce su usovi zahvatili prvi put oko 1850. godine, kad su srušili jednu kuću i pobili šestoro čeljadi i nekoliko grla stoke. Udes je, govori se u selu, preživela samo jedna koza, koju je usov bio odbacio u neko ječmište izvan sela. Ovaj događaj je jamačno istinit.⁷ Otada selo nije bilo ugrožavano sve do noći četvrtog februara 1954, kad su usovi s Rodine srušili tri kuće, usmrtili trojicu ljudi i povredili četvoricu. Još teža nesreća se desila trinaestog februara 1956: tada je porušeno nekoliko kuća, bilo troje mrtvih i sedmoro ranjenih i uz to nastradalo desetak grla krupne i sitne stoke. Ugroženo usovima, devetnaestog februara iste godine Bozovce je dobrim delom — oko osamdeset domaćinstava — moralo da se premesti u susedna Vešala.

Usovi s Guri data dvanaestog februara 1956. porušili su jednu kuću i tri plevne i ubili jednog domaćina i dvoje govedi.

Na Platu, najprostranijem šar-planinskom usovištu, usovi čitavom širinom padine satiru veliki potes četinarske šume. Usovi se na ovom potesu javljaju većinom u proleće.

Usovi s Čepenova, u nižem delu, iznad korita Pene, srućuju se niz korito jednog sočnickog potoka, duž koga su kroz šumu, ogolivši zemljište, iskrčili putanju široku oko pedeset metara. Nedaleko od sručišta, nailazeći na otporne ostenjake, čepenovski usovi se cepaju u dva kraka. Od usova sručenih na donjolešničku šumu, u proleće 1956, jedan krak je bio širok oko sedamdeset a drugi do sto metara. Desni krak je poobarano drveće izneo oko deset, a levi oko petnaest metara iznad suprotne, desne obale Pene. — Takav prizor zatekao sam u Donjoj Lešnici šestog avgusta 1956.

Usovi sa Sahat dere u proleće 1956. srušili su bačiju na ušću tog potoka u Penu. Putanja tih usova određena je pravcem toka Sahat dere.

Istog proleća usovi na Beloj strani uništili su dve stočarske zgrade, odbacivši pri tom svu drvenu građu na suprotnu, levu stranu doline Leve reke.

Vrlo su razvijena usovišta Ovniog kamena i Rečkog čama na levoj strani doline Hadžine reke. Njihove putanje, dugačke po jedan kilometar a široke trideset do pedeset metara, prosečene su kroz šumu i podsećaju na suvopotočine. S proleća 1956. usovi su u ovom predelu iskorenili veliki broj četinarskih stabala. Na jednom mestu, niže sastavaka Hadžine reke i Fidanškog potoka, iščupano drveće je prebačeno na suprotnu stranu doline, oko petnaest metara iznad korita Hadžine reke. U februaru iste godine nadomak sifonskog postrojenja u Hadžinoj reci usov je porušio transformatorsku stanicu i dve radioničke barake.

Usovište na Božinu, s leve strane Radike, predstavljeno je pašnjakom, koji neposredno iznad Torbeškog mosta prelazi u odsek visok oko pedeset metara. Pod tim odsekom bilo je podignuto nekoliko radničkih stanova, na koje se noću jedanaestog februara 1956, preko odseka, pod nagibom od devadeset stepeni, strahovitom silinom survao usov uništivši tri zidane barake i pobivši dvanaest ljudi.

⁷ U pomenutom Trenkerovom delu, na strani 109, prikazan je jedan sličan slučaj iz 1689. godine, kad su »dva nečuveno velika usova«, srućivši se na dva švajcarska sela — srušeno je 166 kuća i pobijeno 177 ljudi i 300 grla stoke — poštedita »samo jedno dete, jednu bibliju i jednu korpu punu jaj«.

Usovište na jugozapadnoj strani Baratice — Reča predstavljeno je po-
točnom jarugom uvrh koje se vidi proređena šuma, dok je po njenim strana-
ma krčljivo žbunje. Usov koji se na Izet-kulu sručio jedanaestog februara
1956, u ponoć, uništio je dve barake odvučavši ih u Radiku. Tri lica su ov-
de poginula, a jedno je ranjeno.⁸ Širina tog usova, razvijenog u tri kraka, na
sručištu je iznosila oko trista metara, a visina svučenog snega petnaest me-
tara.

Usovište Guri pečit, poznato i pod imenom Guri kariz, predstavlja od-
sek visok oko pedeset metara, u čijem srednjem delu počinju točila. Pecina
koriya ili, kako je još zovu, Koriya e re, u stvari je pašnjak s nešto malo
kamenjara. Oba usovišta leže blizu sela, odvojena samo Brodečkom rekom.
Širina njihovih sručišta zahvata oko sto pedeset metara. Šesnaestog februara
1956. usov s Guri pečit srušio je u Brodču jednu plevnu, a usov s Pecine ko-
rije jednu kuću.

Sudeći po vremenskim prilikama i po času nesreće, kao i po podacima
prikupljenim od očevidaca, februarski usovi sručeni na Bozovce, Brodec, Tor-
beški most i Izet-kulu bili su izvesno prašinsti, dok su ostali bili nesumnji-
vo podinski. Prečnik snesenih četinarskih stabala, iskrlianih s korenem, kre-
tao se od 0,50 do 0,75 m, a kod drugih, prelomljenih u korenu, većinom 1,20
m. Dužina stabala iznosila je do deset metara. Prema visini do koje su po-
dinski usovi izneli drveće i ostali materijal na suprotne strane Pene, Leve
reke i Hadžine reke, izlazi da se debljina ovih usova na mestu sručišta kre-
tala od deset do petnaest metara.

Jedan od podinskih usova sa severozapadne strane Rečkog čama, duži-
nom od jednog kilometra i širinom od pedeset metara, sneo je do 25 000 kub-
nih metara snega. Kako je za usov ovog tipa potreban sloj od najmanje po-
la metra slegnutog snega, izlazi da je usov u Hadžinoj reci bio u najmanju
ruku težak 10 000 tona.⁹ U proleće usovi zakrče duboke doline, pogotovo do-
linu Radike, i, zaustavivši vodotok, stvore takozvana *urivališća*. Za razbija-
nje jednog takvog urivališća u Hadžinoj reci, nedaleko od sifonskog postro-
jenja, u proleće 1956. morao se upotrebiti eksploziv. Visina zagata ovde je
iznosila dvadeset metara.

Iz izloženih podataka vidi se da su usovi uglavnom razvijeni na svim
delovima Šar-planine, počevši od severoistoka do juga. Najveći broj usovišta
izložen je severozapadu (jedanaest), a najmanji jugoistoku i zapadu (po dva).
Javlja ju se svake godine, gde jače gde slabije, zavisno od vremenskih pri-
lika. Razume se da je opasnost od usova utoliko veća ukoliko su količine
napadalog snega veće.

Za usov se u šar-planinskim krajevima čuju dva izraza: *plat* i *draga*.
Prvi se govori na jugoistočnoj i severozapadnoj strani planine, drugi u seli-
ma oko gornjeg toka Radike i u Gornjem Jelovcu. U Šipkovici se i snežanici
svrstavaju u plat.

U Siriničkoj župi se o mehanici usova zna ovo: ako je prvi sneg kru-
pnih pahuljica i vlažan, dobro prionuo za zemlju, pa ubrzo na taj sloj padne
suv, sitan sneg, »kao so«, onda je opasnost od usova u proleće umanjena.

⁸ Podaci o ljudskim žrtvama i materijalnoj šteti kod Torbeškog mosta i na Izet-kuli uzeti
su iz »Saopštenja« Izvršnog veća Makedonije od 16. februara 1956 (»Politika« od 17. februara 1956).

⁹ Prema obaveštenju jednog mog prijatelja, inženjera-statičara, za krlijanje četinarskog stabla
dugog deset a debelog 1,20 m potrebno je opterećenje od 270 tona po kvadratnom metru.

Prema kazivanju goranskih stočara, usovi se javljaju na Malim i Golemim vratima, takođe i u Crmici, odakle se ispod Krasotičkog peša survavaju u Dušku reku nedaleko od Suteske.

Sirinićani pamte da je usova bilo i u Vrljem trapu na potesu Carevih livada. Prema njihovom predanju, oko 1800. godine, od usova s Vrljeg trapa sručenog u Svinjarski potok, kod Karaule, poginula su dva sejmena, idući ka Prevalcu, gde je trebalo da sačekaju turskog ulaka, koji je, preko Sirinića i Sredske, nosio poštu iz Skoplja u Prizren. Kako ulak, stigavši na Prevalac, nije zatekao određenu pratnju, turske vlasti optuže Gornje Selo i siriničko Jažince za ubistvo sejmena. Međutim, seljani zamole da se suđenje odloži do proleća. Kad se sneg otopio, nađeni su leševi oba sejmena i leš jednog medveda, takođe ubijenog od usova. Turske vlasti su tada naredile da se put skrene udesno, i na mestu nesreće postavljen je kamen s natpisom koji je opominjao na opasnost.

SNEŽANICI

Posle otapanja snežnog pokrivača zaostanu snežanici, najkitnjastiji u kras planinskog nadgorja, pogotovo kad se nađu uz jezera. Susret s tom blistavom masom, koja usred leta zrači ledenom svežinom, zacelo je prijatan doživljaj.

Snežanici se većinom nalaze u cirkovima, zatim u točilima, odsecima i gornjim tokovima ponekih reka. Cirkovi su glavne sabirne oblasti i najpovoljniji oblici za održavanje snežanika. U livadičkom cirku, na primer, osmog jula 1953. oko jezera je ležalo osamnaest snežanika. Po cirkovima leže većinom u zaleđu, manje u stranama. Ređe se vide na planinskom bilu i po uvalastim mestima oko najviših visova, gde se ponekad nakupe veliki snežni smetovi, čije otapanje traje uglavnom do kraja avgusta.

Raspored snežaničkih mesta izložen je u sledećem pregledu:

Naziv potesa	Ekspozicija
Bakrdan — — — — —	S, SZ
Bardolevo — — — — —	SI
Belo jezero — — — — —	JI
Belojezerski rid — — — — —	SZ, JI
Bogovinjsko jezero — — — — —	S
Brustovec — — — — —	SI, SZ
Titov vrh — — — — —	SI, SZ, S
Velika vraca — — — — —	SZ, SI, S
Gabrovnički prevoj — — — — —	SZ
Gornje vračansko jezero — — — — —	SI
Govedarnik — — — — —	SI
Golemo jezero — — — — —	SI
Golemi srt — — — — —	SI, JI
Gornja Lešnica — — — — —	SZ, SI
Gornje Lukovo polje — — — — —	SZ
Dobra strana — — — — —	SZ, JI
Jažinačko jezero — — — — —	SZ, S
Jezerce — — — — —	SZ, JZ
Kazani — — — — —	JI, S
Karanikola — — — — —	SI

Snežanici se zadržavaju između 1900 m i 2690 m visine. Od viđenih snežanika najniži je ležao u Lešničkoj karpi, a najviši u jednom točilu na Bakrdanu. Mada je najveći broj snežaničkih potesa izložen severozapadu, na ovoj strani je nađen manji broj snežanika no na severoistočnoj.

Snežanik čine slojevi zbijenog i uležanog snega, teškog 650 do 900 kilograma po kubnom metru. Sneg sam merio na nekoliko mesta različite ekspozicije, pre i posle kiše, isecajući sekirom kocke veličine kubnog decimetra. Lomi se kao led i ne zgrudvava se, jer je osetne tvrdoće. Površinski sloj snežanika izmreškan je lokvicama i uzdužnim žlebovima, dubokim do pola metra. Krila snežanika i čeona ivica gdešto se zalede do debljine od deset santimetara, i s njih kaplje sočnica. Snežanička mesta poznih snežanika većinom su ogolićena snežaničkom erozijom.

Površina pojedinih snežanika iznosi do četiri stotine kvadratnih metara. Takvi su bili većinom snežanici u turčinskim i babaasaničkim cirkovima dvadesetog jula 1953. Od njih znatno odstupa jedan snežanik od dve hiljade kvadratnih metara, viđen istog leta u lečemskom cirku; zatim snežanik u onom iskošenom točilu Lešničke karpe, dugačak oko sto a širok petnaest metara. Viđao sam ga svakog leta u toku 1953—1957, i verovatno dočekuje novi sneg.

Debljina snežanika koji leže uz reke i jezera, gde ih voda podlokava, kreće se do pet metara. Snežanik u koritu Pene pod Ropokom, viđen četvrtog avgusta 1956, bio je dug 58 m, širok u proseku 13,8 m, a debeo 6,20 m. Veličina snežanika manje zavisi od nadmorske visine a više od količine snega, od oblika i ekspozicije zemljišta i od uticaja vetra. Ukoliko je leglo snežanika dublje i zaklonjenije, utoliko je i količina zaostalog snega veća.

Zanimljivi su snežanici u rečnim koritima, gde voda donje slojeve snega razriva i otapa, tako da se iznad korita pojavi *snežni prokop* u vidu tunela, gdešto visok preko šest, a dug do trista metara. Donji sloj takvih snežanika, u stvari svod, izrovašen je i namreškan sitnim bradavicama s kojih sočnica kaplje, slično kapanju vode s pećinskog svoda. Na mestima gde je vodotok usporen, obično oko virova i bučnica, voda isparavanjem probije snežanik, stvori *rečnu odušku*, kroz koju za vedrih dana suklja para. U nižem delu, na mestima gde rečna struja jače udara u obalu, voda podloče snežanik s jedne strane u vidu potkapine. Podlokani snežanici su česti na jezerima, gde ih podlokavaju talasi.

Snežanici uglavnom traju do kraja leta. Najduže se održe u cirkovima i zaklonjenim uvalicama. Pored atmosferskih pojava, otapanje snežanika ubrzavaju i ovce, koje se za sparnih dana skrde po snežanicima, tako da tapkanjem u mestu razriju površinski sloj kao da je motičicom prekopan.

Snežanička voda, sočnica, najvećim delom ponire na mestu ili se, na pašnjačkim površinama, prosto razliva gubeći se isparavanjem. Vrlo male količine se utvrđenim koritima slivaju u jezera ili u rečice. Korita sočničkih potoka najvećma su razvijena u lečemskom cirku: na levoj strani cirka vide se tri uporedo, a u zaleđu je četvrto kojim je, jula 1953, sočnica iz četiri snežanika proticala s jakim žuborom. Na drugim mestima, na primer u cirkovima: livadičkom, bogovinjskom, džinibeškom i bardolevskom, sočnička korita su slabije izražena.

Temperatura sočnice, na više mesta merena u vertikalnom mlazu, bila je tri do pet stepeni.

Pravda je da se u ovom slučaju može govoriti o tome da je u ovom slučaju...
 ...

...

VODE

...

...

...

...

...

...

JEZERA

Poznato je da su u ledeno doba Zemljine prošlosti, kad je i u našoj zemlji vladala hladnija i vlažnija klima, na Šar-planini bile razvijene ledničke pojave. Pored mnogih ledničkih jezika, koji su se kao troma smrznuta reka kretali niz planinske strane, nađeno je da je na Šar-planini postojao jedan lednik, dugačak oko sedam kilometara, koji je ispunjavao gornji deo doline Lepenca.

Nesumnjivi svedoci ledenog doba na našoj planini jesu cirkovi, valovi i morene.

Cirkovi su polukružna udubljenja, usečena u strane grebena ili visova. To su uglavnom nekadašnje rečne izvorišne čelenke koje je lednička erozija preobratala u cirkove. Cirkovi su obično vrletni i odsečni, otvoreni samo prema dolini i od nje odvojeni odsekom. Ako su usečeni u visove ili u uzdužni greben, što je većinom slučaj na našoj planini, strane su im onda niže nego zaleđe. Ako su pak usečeni u kakav poprečni greben, na primer kao livadički cirk, onda su im strane često više od zaleđa. Dna cirkova su izdubljena u vidu kotla i obično izdužena ka dolini. Posle otapanja lednika, u mnogima se zadržala voda i tu se ujezerila.

Valovi su pređašnje rečne doline koje su lednici preinačili krećući se njima kao koritom. Valovi počinju od cirkova, pa se niz planinsku stranu pružaju do izvesne visine. Od rečnih dolina razlikuju se po tome što su im strane kraće, a dno široko i izdubljeno.

Morenama se nazivaju snosine koje je lednička masa sobom vukla. To je sitnije i krupnije komade kamenja koje je utisnuto u mulj i pesak i s njima sasvim izmešano, bez ikakve slojevitosti, pa se sav taj materijal tako i naslagao kad se lednik otopio.

Posle otapanja lednika, najveći broj šar-planinskih jezera se razvio u cirkovima. Takva jezera, čiji su baseni izdubljeni ledom i zagrađeni morenskim bedenom, nazivaju se cirkusnim ili morenskim.

Tačne dimenzije velikih šar-planinskih jezera nisu se mogle određivati bez kakvog plovnog sredstva. Ja sam za to upotrebio drveni splav, sastavljen na licu mesta. Pomoću metriranih konopaca odgovarajuće dužine (jedan je bio vezan za prednji, drugi za stražnji deo plovila) splav se mogao poddesno otpuštati i povlačiti, tako da je tačno vođen po profilnoj liniji, obeleženoj metriranim konopcem. Još pre metriranja svi konopci su duže držani u vodi da bi im se otklonilo istezanje.

Dubine sam određivao čeličnom inženjerskom pantljikom s decimetarskom podelom. Pantljika s tegom i termometrom spuštana je kroz otvor načinjen tačno u središtu splava. Providnost vode određivao sam belom kera-

mičkom pločicom, formata 15 x 15 cm, kojoj je, obešenoj o pantljiku, s naličja bio dodan teg.

Snimio sam oba profila Livadičkog jezera i Golemog đola. Duge profile Bogovinjskog jezera nisam mogao da snimim usled nedostatka jednog najdužeg konopca, nestalog na putu. Jedino sam u istočnom delu ovog jezera snimio jedan kraći poprečni profil (160 m). Inače, što je glavno, ispitao sam dubinu ovog jezera, preplovivši ga unakrst po dužini i širini, a zatim i plovljenjem kosimice pravcem severozapad — jugoistok i severoistok — jugozapad. Dubinu Crnog jezera nisam uspeo da odredim, jer su mi Novoseljani odneli splav s Bogovinjskog jezera, gde sam ga, ukotvljenog na petnaest metara od obale, bio ostavio za merenja u idućoj godini.

Na vojnoj karti se šar-planinska jezera pokazuju većinom bez naziva. Ni sam narod mnogima nije odredio imena, nego ih obično zovu *đol* ili *jezero* ili *jezerče*. Da bi se jasnije obeležila, ja sam se usudio da takvim jezerima odredim naziv prema položaju i mestu na kome se ona nalaze.

Bogovinjsko jezero, — na vojnoj karti i kod B. Milojevića¹ pogrešno nazvano »Belo jezero«, — meštani prcsto zovu *Jezero*, bez ikakve druge oznake. To je doznao i Nikolić koji tačno kaže: »Tako ga zovu bliski Arnauti, a ono gore (je) Belo jezero« (navedeni rad, str. 79). Da bi se jasnije razlikovalo, ja sam ovom najvećem šar-planinskom jezeru dodao pridev *Bogovinjsko* po nazivu reke koja kroz njega protiče.

LIVADIČKO JEZERO

Skriveno u dubokom cirku na severozapadnoj strani planine, izvan domašaja slučajnih pogleda, nije privlačilo pažnju ispitivača sve do 1911. godine. Putnici ga dotle pominju samo po kazivanju drugih, ili po neposrednom viđenju s Ljubotena odakle se za vedrih dana može sagledati.

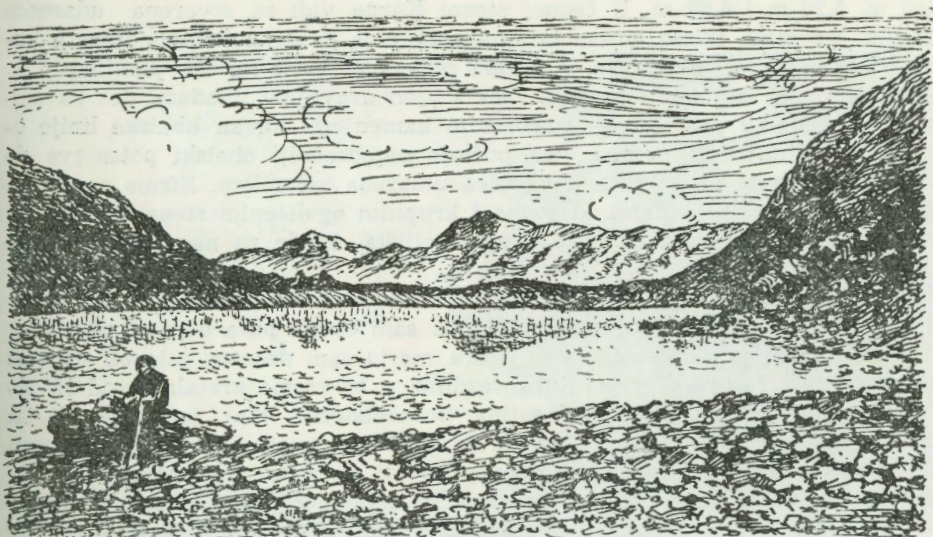
Prve su na njega ukazale Makenzi i Irbi, doznajući od svog pratioca da blizu ljubotenskog vrha »leži jedno jezero kojega su obale od snega«.² Zatim ga pominju: Sreten Popović, Sava Dečanac, Cvijić, Estrajh, V. K. Petković, J. Slišćković i Todor Stanković.

Jezero je ispitivano tek sedmog jula 1911. Prvi njegov ispitivač, Rista Nikolić, prikazao ga je u glavnim potezima s naročitim osvrtom na ledničke tragove. Dimenzije jezera cenio je slobodnim okom: dužina 130 a širina 60 do 70 m i smatra da »nije mnogo duboko«. U cirku je video dvanaest snežanika i kaže da oni hrane jezero. Nivo jezera bio je tada do dva metra niži od najvišeg nivoa. Jezerska otoka je ponirala kroz oba morenska bedema, a izbijala »ispod njih kod snežanika debljine do dva metra« (navedeni rad, str. 56 i 57).

Livadički cirk sirinički Srbi nazivaju Jezeračkom rupom, zaleđe cirka Nadjezerom, a samo jezero Jezerom. Tetovski podgorani ga znaju kao Livadičko jezero, i pod tim imenom je najvećma poznato. Naziv »Jezero Livadiča«, ispisan na kartama, u narodu se nigde ne čuje.

¹ Borivoje Z. Milojević: Visoke planine u našoj kraljevini. Beograd, 1937. Str. 405 i 412. Cirilicom.

² G. Mjur Makenzi i A. P. Irbi: Putovanje po slovenskim zemljama Turske u Evropi. S engleskog preveo Čedomilj Mijatović. Beograd, 1868. Str. 159. Cirilicom.

LIVADICKO JEZERO, SA LJUBOTENOM U POZADINI

Cirk je složen od jedrih škrljaca i okrenut severoistoku. Dno cirka leži na visini od 2173 m, dok se zaleđe, u stvari cirkusni prevoj, diže do 2300 m.

U zaleđu, kojim teče potok, vide se dva koritasta proširenja ispunjena snežanicima. Levi deo zaleđa je blažeg nagiba i pod pašom, dok je desni vrletan i teže pristupačan zbog odseka i obronaka, između kojih se zadržavaju snežanici. S tog kraja slaze velike količine urvina. Najkrupniji blokovi, do šezdeset kubnih metara, vide se oko onih proširenja u središtu zaleđa.

Leva strana cirka diže se do 2350 m. Izložena je jugoistoku, blaže nagnuta i pod dobrom pašom, tako da se ocedine niz nju ujednačeno slivaju. Povrh strane izrebrili su se kamaljasti ostenjaci. Kretanje ovom stranom olakšavaju ovčarske trage.

Drukčije izgleda desna strana cirka, visoka 2400 m i okrenuta severozapadu. Rezana zubom vremena, sva se pretvorila u nepristupačne odseke i odrone, počevši od planinskog bila pa do oboda jezera. Još je Nikolić zapažio na ovoj strani »vrlo mnogo oburvanog stenovitog materijala«. Pod najširim točilom, izduženim celom visinom strane, vidi se veliki sipar na zaranjku blizu severoistočne obale jezera. Na njoj su razvijeni urnisi s putanjom upravljenom ka središtu jezera. Usled toga deformisan je oblik jezera. Urvine su glavnim delom nalegle na jednu ogromnu stenu koju zovu Karpa, i samo s njenog levog boka dužim klinom zalaze u jezero.

Severoistočna strana Karpe je čista litica, uspravljena pod uglom od devedeset stepeni. Gornji deo Karpe je isprepucan gde manje, gde više. U tim pukotinama razvilo se bilje: krtulj, kamenike, smreka, mahovina i sleč., Relativna visina Karpe, uzeta od maksimalnog nivoa jezera, iznosi 6,90 m, a u jezero je zašla dužinom od 22 m i za toliko, razume se, pomerila obalu ka severozapadu. Pod Karpom se dubina jezera na tri mesta pokazala različita:

4,80 m, 5,20 m i 4,60 m. U čeonj strani Karpe vidi se, stvorena udarnom snagom jezerskih talasa, prava talasna potkapina pružena širinom litice u koju se udubila dva metra. To je jedina pojava te vrste na Šar-planini.

Jezerska obala je stenovita. Čak i njen uravnjeni livadasti deo na morenskom bedemu prošaran je izrebrenim kamenjem. Ravan obalske linije oštro je prekinuta Karpom, kojom počinje najodsečniji obalski potes sve do zaleđa cirka, gde je divljina mestimice ublažena zelenilom. Strma severozapadna obala je isprekidana odsecima i krupnim ogolićenim stenama. Oko jezera nema ni vedaraca ni podbarnog zemljišta. Obale su na svim delovima čiste.

Imajući logorsku opremu, na jezeru sam ovoga puta boravio od osmog do jedanaestog jula 1953. Dubinu jezera merio sam desetog jula od trinaest do osamnaest časova. Temperatura vazduha u to vreme kretala se od 12° do 17°, a naoblachenost oko osam desetina. Severoistočni vetar, jačine do 5B, za čula neprijatan, osećao se toliko da se bez tople odeće nije moglo opstati na splavu. Talasi uzburkanog jezera prelivali su splav, čija stabilnost nije sasvim zadovoljavala. Bose noge osećale su nepodnošljivu studen i zahtevale obuću. Pri merenju uzdužnog profila, kod dubine između 2,70 m i 1.90 m, pojači talasi su izokrenuli splav pod velikim uglom. Manevrisanje je bilo uzaludno: ravnoteža nije mogla da se uspostavi i, što sam inače predviđao, najzad sam se našao u hladnoj vodi.

Uzdužni profil jezera, podeljen na deonice od pet metara, premeren je pravcem severoistok — jugozapad. Poprečni profil, s deonicama od tri metra, meren je pravcem severozapad — jugoistok. Izvan oba profila, pomerajući splav u raznim pravcima, ispitao sam još nekoliko dubinskih tačaka, odabranih onako nadohvat.

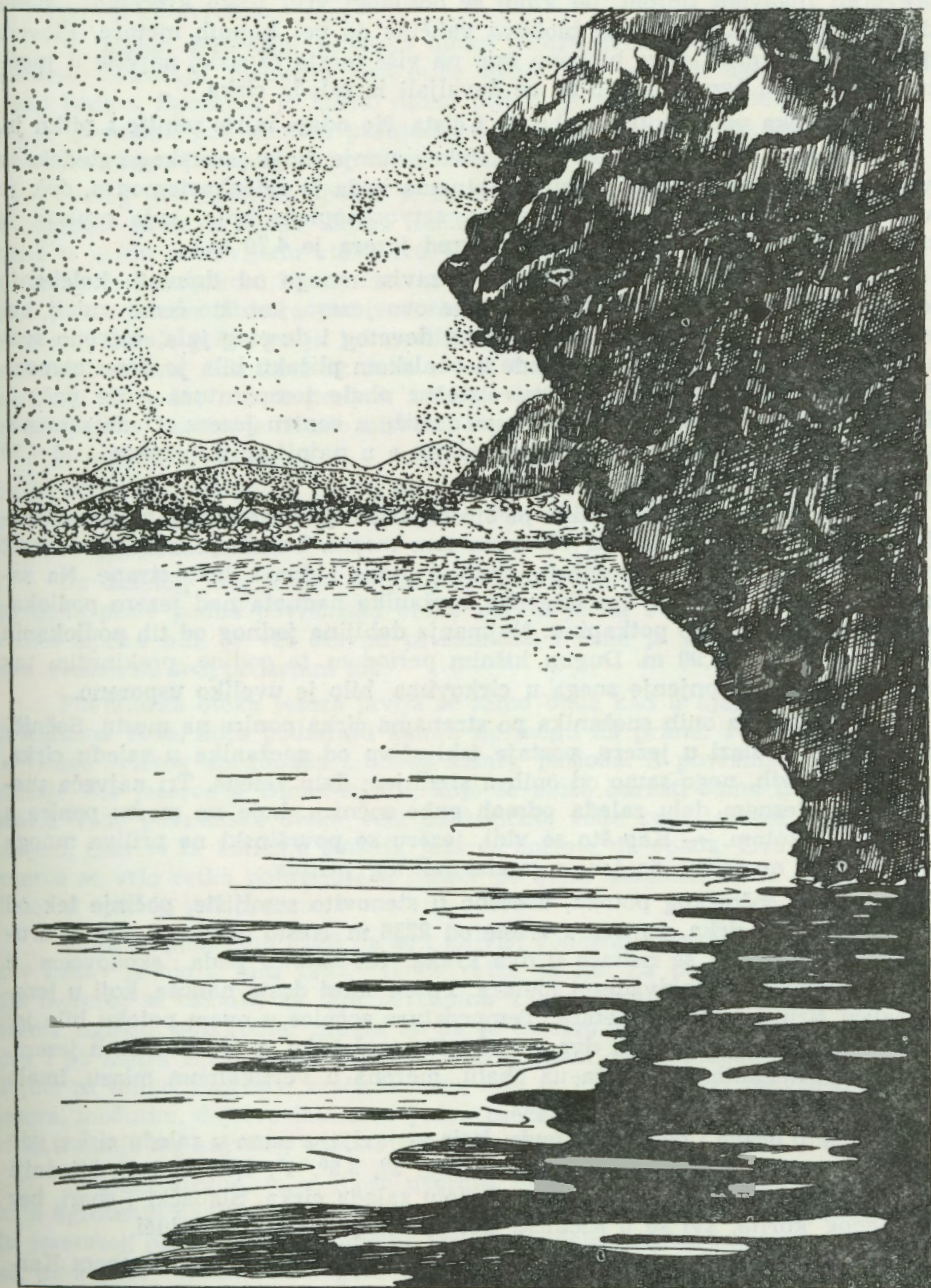
Jezero leži na visini od 2173 m. Dugačko je 228 m, široko 120 m, s obimom od 578 m. Površina jezera, iznađena planimetrom, iznosi 20 740 kvadratnih metara.

Jezero je bilo dostiglo svoj najviši nivo. Bilo je prevršeno, te je voda žuboreći oticala preko morenskog bedema. U vreme merenja, dakle, bila je uhvaćena sva voda.

Na uzdužnom profilu najveća izmerena dubina je 7,05 m, a na poprečnom sam našao neznatno veću: 7,30 m. To je maksimalna dubina Livadičkog jezera.

Jezersko dno je uglavnom koritasto. Poprečni profil dna je najbliži obliku karlice. Strane su mu strme i nemaju znatnijih preloma. U srednjem delu poprečnog profila dubina se kreće između 6,70 m i 7,30 m. Na ovom delu dno je gotovo ravno u dužini od šezdeset metara. Razlika nivoa ovde iznosi svega 0,60 m, ili tačno jedan od sto.

Uzdužni profil dna je nemirnije plastike. U srednjem delu ovog profila utvrđen je jedan klinasti prelom, dužine 32 m i srednjom razlikom nivoa od 1,30 m. Od niže strane ovog preloma, gde je nađena dubina 4,40 m, jezersko dno, spuštajući se severoistoku, prelazi u kablasto udubljenje čije su strane u najvišim tačkama predvojene razmakom od 54 m. Dužina tog udubljenja je 21 m s razlikom nivoa od svega pet santimetara. Izmerena dubina na tom delu kreće se od 7,00 m do 7,05 m.

KARPA SA POTKAPINOM NA LIVADICKOM JEZERU

Jezerski basen je stenovit. Po dnu se vidi pločasti i zaobljeni nanos, prevučen ljjigavom tinjom, po kojoj se bosonogi vrlo teško krećemo. Među tim nanosom ima i sručenih blokova veličine do pet kubnih metara. Ploveći splavom po jezeru, takve blokove sam na više mesta zapazio, najviše u jugo-zapadnom delu jezera, kamo su se dovaljali iz zaleđa cirka.

Jezerska voda je u čaši bistra i čista. Ne odaje miris zemlje i pitka je.

Zavisna od dubine i od atmosferskog stanja, boja jezerskog ogledala je različita. U srednjim, priobalskim dubinama voda je zelenkastomodra, dok je na najdubljem mestu, u centru jezera, zatvorenoplave boje, koja prelazi u crnkastu. Najveća providnost vode nasred jezera je 4,70 m.

Letnja temperatura ove vode ne zavisi mnogo od dnevnih kolebanja letnjih temperatura vazduha, po čemu se ovo jezero, kao što ćemo videti, sasvim razlikuje od Golemog đola. Osmog, devetog i desetog jula, mereno sva-kog četvrtog časa, temperatura vode u obalskom plićaku bila je deset stepeni. Tek na šezdesetom metru od severoistočne obale temperatura vode počinje da opada za jedan stepen, a minimum dostiže u centru jezera. Ovde sam našao svega šest stepeni u površinskom sloju, a u najnižem dubinskom, od 7,30 m, temperatura vode bila je pet stepeni.

U julu 1953. livadički cirk je bio neobično prošaran snežanicima. Nika-da ih u tolikom broju nisam video na tom mestu. Ležalo je ovde osamnaest velikih snežanika: osam u zaleđu, osam s desne i dva s leve strane. Na sa-moj obali, pod zaleđem, dva dugačka snežanika nadneta nad jezero podloka-vali su talasi baš kao potkapinu. Najmanja debljina jednog od tih podlokanih snežanika bila je 1,90 m. Dugim kišnim periodom te godine, prekinutim tek trinaestog jula, kopnjenje snega u cirkovima bilo je uveliko usporeno.

Sva sočnica onih snežanika po stranama cirka ponire na mestu. Sočnički potok, koji slazi u jezero, postaje isključivo od snežanika u zaleđu cirka, i to ne od svih, nego samo od onih u srednjem delu zaleđa. Tri najveća snežanika na desnom delu zaleđa odmah gube sočnicu, koja na mestu ponire s osetnim kлокotom. — Kao što se vidi, jezeru se površinski ne priliva mnogo sočnice, bar ne toliko da jezero zavisi od tog priliva.

Korito sočničkog potoka, usečeno u stenovito zemljište, počinje tek od polovine zaleđa cirka, upravo s visine od 2236 m. Nešto niže, kod jednog sru-čenog bloka, potok se rastače u dva kraka. Na sutoku pada skokovcem i probija snežanik, dug dvadeset metara. Potok snosi dosta nanosa, koji u jeze-ro zalazi širinom od pet metara. Temperatura sočnice u ovom potoku bila je: 4° na mestu ceđenja, 5° na dva metra niže snežanika, a 9° na ušću u jezero. Sočnica podlokanih snežanika uz obalu, merena u vertikalnom mlazu, imala je pet stepeni.

Jezero hrane i podzemne vode, koje se javljaju samo u zaleđu cirka, gde ima jedanaest izvora različite temperature: 3°, 3,5°, 4°, 4,5°, 5° i 6°. Hladniji su izvori u južnom nego u zapadnom delu zaleđa cirka. Slabački i spori, bez utvrđenog korita, svi se u sočnički potok slivaju onako vrljajući.

I podvodnih izvora ima u jezeru. Oni se javljaju samo pod onom Kar-pom, gde stalno klobučaju.

Jezero se odliva. Iz njega izvire Jezerački potok, najviši izvorni krak Kaluđerske reke. Gornji deo valova kojim teče taj potok, počevši od cirka pružajući se severoistoku, zove se Dimer-kapija, srednji deo valova je Čopu-

re, a u donjem delu, gde reka skreće severozapadu, razlikuju se Široko polje, Krivi rid i Gavrenik.

Pri nižem vodostaju jezerska otoka ponire kroz morenski bedem. Pri najvišem vodostaju, međutim, ona otiče stenovitim koritom usečenim u morenski bedem. Spočetka je korito otoke plitko, gotovo nepun metar široko, s niskim stranama pod gustom pašnjačkom travom. Oblik korita opominje da voda njime samo privremeno proteče.

Osmog jula Jezerački potok je na dužini od sto metara proticao do jedne livadaste ravni u Dimer kapiji. Razlivajući se po njoj, skretao je ulevo od korita u jednu potravljenu utoleglicu, gde se videlo jedno jezerce, dugo 24 m, široko 10 m i duboko 1,30 m. Sasvim sveže bilje na dnu utoleglice opominjalo je da je ona odskora pod vodom, to jest, da je prosto naplavljena. Jezerce se odlivalo pošto ga je još uveliko održavao Jezerački potok svojim površinskim tokom. Ali, devetog jula u šest časova jezerce je već bilo osetno splasnulo. U podne mu se prečnik sveo na četiri metra, a u devetnaest časova istog dana sasvim je iščezlo izlivši se u ponor.

S time je i površinski tok Jezeračkog potoka, ali samo na tom mestu, bio prekinut. Odatle potok podzemno teče dužinom od 176 m, a zatim ponovo izbija ispod bloka kristalastih škriljaca. Pet metara niže potok je podvirao pod snežanik deo 2,5 m.

Do desetog jula jezero se još neprestano odlivalo preko bedema. Tek tog dana posle podne površinska otoka počela je na bedemu da opada. Sutradan izjutra bila je već sasvim presahnula, i time je Jezerački potok bio opet sveden na svoj podzemni tok.

Površinska otoka jezera javlja se samo onda kad u njega navre najveća količina vode, koju podzemni kanali ne mogu da prime. To biva izuzetno za vreme velikog snegopada i dužeg kišnog perioda. S površinskom otokom nastaje ono jezerce u Dimer-kapiji, koje se može održati samo dotle dok je protok vode površinske otoke veći od količine vode koju jezerce gubi poniranjem. Čim se ta količina smanji, jezerce počinje da opada. Ovo povremeno jezerce se vrlo retko pojavljuje i, sudeći po svim znacima, teško da se održi duže od šest do sedam dana.

Može se pouzdano uzeti da se i najviši vodostaj Livadičkog jezera, onakav kakav je bio u julu 1953, takođe retko javlja. Za poznavanje tog pitanja možemo se osloniti na onu potkapinu kao na pouzdani vodomjer. Sudeći prema izgledu potkapine, zapaža se da je dejstvo talasa najjače na dva do dva i po metra ispod najvišeg nivoa jezera. Znači da se vodostaj jezera, opadajući za toliko, najčešće kreće između 5,30 m i 4,80 m. Pri najvišem nivou jezera, međutim, dejstvo talasa se jedva oseća, po čemu je izvesno da je period trajanja tog najvišeg vodostaja vrlo kratak.

S druge strane, to se može utvrditi još i po kretanju pašnjačkih insekata ugroženih naglim nadolaženjem jezera. Ovoga puta su se u najširem delu jezerskog plićaka, inače obraslog travom, videle grupice bubamara koje su se, uzbunjene vodom, bile nagrozdile po vršicama biljčica što su još virile iznad vode. Po dnu plićaka bilo je mnoštvo i živih i uginulih bubamara i bačlegara. Razvejane jezerskim talasima, mnoge bubamare, još žive, nalazio sam nasred jezera, gde su se, kao brodolomnici, grčevito hvatale za splav, ne mogavši, okvašenih krilaca, da lete.

Po tome izlazi da je jezero tek tih dana bilo dostiglo svoj najviši vodostaj, koji se, izvesno, može da održi svega dan ili dva duže od onog jezera u Dimer-kapiji.

Zimi je u jezeru najmanje vode. Splasnuti deo jezerskog basena ispunjen se snegom, koji se s proleća, kad jezero stane da nadolazi, nađe u vodi, gde ga talasi podlokavaju i otapaju.

Priroda livadičkog cirka, iskonski divlja i pomalo zastrašujuća zbog toga što kao da tutanj urnisa i usova ovde nikad ne prestaje, odiše zaista privlačnom atmosferom, koju, s jedne strane, dočaravaju snežanici, jezersko ogledalo, stene i krajičak pašnjaka, a s druge, pak, oni blaži, kolebljivi prizori što ih izazivaju promene jednog jedinog dana.

Za vedrih letnjih dana, izjutra, cirkom struji severoistočni povetarac nabirajući jezersko ogledalo u blage sitne talase, popale kao otkosi otave, talase s belim krestama, o čije se vazdušne mehuriće blistajući prelamaju sunčani zraci. Docije tu sliku često prigrle senke oblaka doplovelih s jugozapada, pa se jezersko ogledalo čas po blista, čas opet osenči, menjajući time i boju i providnost vode: boja postaje tamnija, providnost se smanjuje.

Smirivanjem jezerskog ogledala gube se i blistanja i senčenja: boja vode dobiva svetliji ton, providnost se uvećava. Sad se u mirnoj jezerskoj vodi, kašto tako mirnoj da se na njoj razlikuje i najmanji krug izazvan dodiranjem leptirovih krilaca, ogleda celokupna slika cirka s isečkom svedenog neba. Beli pramenasti oblaci, koji tada zaplove iznad cirka, dopunjuju tu živu prirodnu sliku, ne muteći je više svojom senkom, nego, naprotiv, ulepšavajući je ogledanjem svog blistavog lika u mirnoj vodi.

Takvi prizori se mogu dugo i dugo posmatrati. Pogled ih žudno upija. Uvek su lepi, uvek drukčiji, uvek mladi...

DOBROŠKA JEZERA

U Gropi madi leži Donje dobroško jezero na visini od 2400 m. Dugačko je 55 m, široko 77 m, duboko 0,5 m. S obimom od 225 m zauzima površinu od 3760 kvadratnih metara. Dno jezera je ravno i peskovito, s nešto pločastog nanosa i nekoliko humaka trave. Izloženo je zasipanju sitnim nanosom, pošto leži na širokom ulivađenom prostoru. Jezero hrane snežanici. Oko njega protiču potočići, te se za sušnih godina može duže održati. Presahne tek sredinom avgusta. Dvanaestog jula 1953, u sedamnaest časova, temperatura jezera bila je 13° a temperatura vazduha 14°.

Iznad jezera nastaju dva stepenasta odseka, kojima prelazimo u Gropu leri, gde leži Gornje dobroško jezero u visini od 2440 m. S obimom od 125 m, dugačko je 32 m, široko 50 m, duboko 1,5 m. Površina jezera je 1200 kvadratnih metara. Leži u stenovitom basenu. Po dnu ima nanosa. Obod jezera čine krševiti odseci, gotovo bez ikakvog zelenila. Jezero ne presušuje, samo opada za pola metra, i tada presahne njegova otoka, koja teče ka donjem jezeru. Zato što je dobro zaklonjeno, snežanici se oko njega duže održe, ponekad i do sredine avgusta. U julu 1953. bilo je svekoliko uokvireno snežanikom, debelim 1,30 m. Jezersko ogledalo je zelenkastoplave boje. Dvanaestog jula 1953, u petnaest časova, temperatura vode bila je 11°, a temperatura vazduha 14°.

VELIKO JAŽINAČKO JEZERO

Cirk u kome je ovo jezero na zapadnoj strani Jezerca, okrenut je severu i, prema Nikoliću, sastavljen od granitoidnih stena. Usečen između Jezerca i Čaušice, spada u najkrševitije šar-planinske cirkove. Strane ovog cirka, pod nagibom od četrdeset pet stepeni, većinom su pritiskute teškim blokovima, isprebacanim jedan preko drugog. Isto takav izgled pruža i gornji, viši deo dna cirka, neposredno pod zaleđem nad kojim je onaj prevoj visok 2400 m. Svega pet manjih snežanika bilo je šestog avgusta 1954. u zaleđu cirka.

Na levoj strani cirka postoji utoleglica, u kojoj se, dok traje priliv sočnice, održava jezerce. Leži usred strane, jugozapadno od velikog jezera, i da se opaziti samo s onog prevoja ili s vrha Jezerca. U julu 1953. utoleglica je bila pod vodom, u avgustu 1954. bila je suva.

Veliko jažinačko jezero se nalazi u nižem delu cirka, na visini od 2180 m. Dugačko je 150 m, široko 90 m, s obimom od 360 m i približnom površinom od 9 890 kvadratnih metara. Leži u stenovitom basenu jajastog oblika. Zagaćeno je morenskim bedemom visine oko tri metra. Duž čistih i lako prohodnih obala vide se mestimice blokovi. Jezersko ogledalo je zatvoreno-plave boje, koja ka plićaku prelazi u zelenkastu. Koliko se s obale vidi, po dnu se zapaža uglavnom stenoviti nanos, ponegde pokriven muljem, i to većinom na južnom delu. Šestog avgusta 1954. temperatura jezerske vode bila je, u četrnaest časova, 10°, a temperatura vazduha 12°.

Vodostaj jezera bio je tog dana metar i po niži od najvišeg vodostaja, čiji se tragovi zapažaju duž obalske linije. Nemajući splav, dubinu ovog jezera nisam mogao da odredim, ali svakako spada u dublja. Cenim da mu pri najvišem vodostaju dubina neće biti ispod pet metara.

Jezero prima vodu jednog jedinog potoka, što izvire pod prevojem, a gubi je otokom koja ponire kroz morenski bedem. Šestog avgusta 1954. u jedanaest časova, temperatura izvora tog potoka bila je 4°, a temperatura vazduha 10°.

Naniže od jezera, ka severu, nastaje dolina desnog kraka Suve reke, čiji se viši potez zove Kučin klet, a niži Orman.

MALO — MICO JEZERO

Leži u cirku Međedini na visini od oko 2000 m. Jezero je dugačko 25 m, široko 15, duboko svega 1 m. Jezerski basen je udubljen u kristalaste škriljce, zagrađen prečagom i uokviren livadastim obodom. Dno je pokriveno slojem mulja debelim deset santimetara. Ima i nešto sitnijeg nanosa, ubačenog rukom. Okrugli oblik jezera je s jugozapadne strane deformisan krupnim blokovima. Mada na dodiru urvina, jezero nije izloženo zasipanju, pošto je bedemom umrtvljenih urvina zaštićeno od suljevina što slaze sa strane cirka. Petog avgusta 1954. u sedamnaest časova, temperatura vode nasred jezera bila je 9°, a temperatura vazduha 21°.

Jezero održavaju tri jača izvora, koji izbijaju iz urvina. Navedenog dana, u petnaest časova, temperatura jednog izvora bila je 6°, kod ostalih izvora 5°, a temperatura vazduha 23°. Jezero se odliva kratkom otokom koja se u cirku sliva u Prizrensku Bistricu.

GOLEMO JEZERO

Nalazi se na visini od 2400 m u onom cirk u severnoj padini Bistrice ispod vrha Dobre strane. Leži u stenovitom basenu, dugom 95 m, širokom 55 m, a dubokom oko 2 m. Dno je ravno i zaslojeno muljem debelim preko 70 cm. Vodu dobiva samo od padavina. Pri najvišem vodostaju se na istočnoj obali odliva otokom usečenom u prečagu, kojom je jezero zagrađeno. Šestog avgusta 1954. trećina jezera bila je presušila. Splašnjavanje jezera iznosi oko 1,5 m. Pomenutog dana, u dvanaest časova, temperatura jezerske vode bila je 14°, a temperatura vazduha 16°.

GOLEMI ĐOL

Cirk u kome leži ovo karanikolsko jezero sastavljen je od škrljaca i okrenut severoistoku. Blagih strana i zaleđa zajednički ogrnutih biljnim plaštom, bez bujevitih potoka i pritajenih plazeva, ovaj široko raskriljeni cirk s prostranim jezerom iznenađuje svojom primamljivom pitominom, koja kao da je prisno usklađena s osobinama ovog najtoplijeg šar-planinskog jezera. Po svemu spada u najpristupačnije šar-planinske cirkove.

Udaljeno od Prizrenskog puta s kojeg su naučni putnici retko skretali, jezero se otimalo pažnji ispitivača sve do kraja devetnaestog veka. Pre Nikolića, koji je Đol promatrao jedanaestog jula 1911, jedino je Estrajh zapazio da ovde postoji »jezero kružnog oblika«, ne pružajući međutim o tome nikakve druge podatke. Starije vojne karte ne pokazuju Đol. Na novim kartama (sekcija »Prizren«) Đol je zamenjen onim gornjim Malim đolom, i oba su pokazana bez naziva.

Đol leži na visini od 2180 m. Čiste mere jezerskog basena su ove: dužina 290 m, širina 115 m, obim 675 m. Pri najvišem vodostaju dubina jezera je 5,60 m. Površina Đola iznosi 26 240 kvadratnih metara, računato planimetrom.

Oblik jezera uglavnom se približuje elipsi. Do dubine od 2,5 m basen je stenovit, potom nastaje mulj u koji je visak od 400 grama upadao do deset santimetara. Istočna obala je do polovine krivudava, s najvećom deformacijom od trideset metara, dok je zapadna gotovo pravolinijska. Obadve su strme, pogotovo zapadna, gde krupni nanosi otežavaju kretanje, prisiljavajući posetioca da oprezno skače s bloka na blok. Ostali delovi obale su sasvim blagi, osobito oko jedne stene na jugozapadu gde se plicak, sa sitnijim šljunkom, dvadeset sedam metara pruža u jezero do dubine od 1,5 m.

Dubinu Golemog đola merio sam trinaestog avgusta 1954. od sedam do četrnaest časova. Vreme je bilo povoljno: apsolutna vedrina, severoistočni povetarac jačine do 2B, a temperatura vazduha se kretala između 17° i 28°. Uzdužni profil jezera pravcem jugozapad-severoistok premeren je po deonicama od pet metara, a poprečni profil po deonicama od tri metra pravcem severozapad-jugoistok.

Jezero je bilo u opadanju. Pomenutog dana, s vodostajem opalim dva metra, dužina jezerskog ogledala bila je 270 m, a širina 95 m.

Uzdužni profil jezerskog basena simetrično je sveden na oblik karlice. Najveće udubljenje leži u srednjem delu, gde je izmerena dubina 3,60 m. Na

tom delu dno je zaravnjeno u dužini od sedamdeset metara, s razlikom u nivou od svega pet santimetara.

Poprečni profil, nemirnije plastike, nema onu simetriju uzdužnog profila. Sa zapadne strane dno se pod nagibom od 45° i dužinom od 38,5 m ujednačeno spušta do dubine od 3,45 m, odnosno 5,45 m pri najvišem vodostaju. S istočne strane dno je dužinom od 21,5 m oštrije zakošeno do dubine od 1,80 m, gde zatim prelazi u zaravnjeni deo s dužinom od 12 m. Potom nastaje strmi pad s dužinom od osam metara i razlikom u nivou od 1,35 m. Srednji deo dna je zaravnjen u dužini od 55 m, s razlikom u nivou od svega 0,25 m. Tu je najveća nađena dubina 3,55 m, odnosno pri najvišem nivou 5,55 m.

Boja jezerskog ogledala zavisi od atmosferskog stanja. Za vedrih časova boja vode u plićaku je otvorenozelena, a u dubljim delovima zatvoreno-plava. Prilikom plovljenja, sa splava se jasno videlo dno u dubini od 3,60 m. Pri najvišem vodostaju biće i providnost vode svakako veća.

Trinaestog avgusta 1954, u dvanaest časova, temperatura vode u površinskom sloju nasred jezera bila je 23°, a u najdubljem sloju našao sam 22,5°. Suvi termometar je pokazivao 28°.

Temperatura ove vode, zavisna uveliko od temperature vazduha, pokazuje osetnija dnevna kolebanja, po čemu se Đol neobično razlikuje od ostalih velikih jezera na Šar-planini.

Sredinom avgusta Đol je dvanaest časova izložen suncu, naime, od pet do šesnaest časova i četrdeset pet minuta. Za to vreme u cirku se smenjuju vetrovi: severoistočni, zapadni i severni. Temperatura vazduha menja se češće no temperatura jezerske vode. Te promene sam pratio boraveći na Đolu od jedanaestog do četrnaestog avgusta 1954.

Jedanaestog avgusta, u šesnaest časova, temperatura vode u jezerskom plićaku bila je 22°, a temperatura vazduha 18° sa severcem jačine oko 3B (docnije sam se grejao uz vatru). U 21 čas jačina vetra bila je oko 6B, suvi termometar je pokazivao devet stepeni, a temperatura vode u jezerskom plićaku bila je 13°. Sutradan u četiri časa osvanula je vedrina s rosom. Nakon pola časa tišinu je prekinuo severoistočni vetar jačine oko 4B. U tablici 18. prikazana su jednodnevna kolebanja temperature vazduha i temperature jezerske vode.

Tablica 18.

TEMPERATURE VAZDUHA I GOLEMOG ĐOLA 12. AVGUSTA 1954.

Čas	Vetar	Temperatura		Čas	Vetar	Temperatura	
		vazduha	jezera			vazduha	jezera
5	SI	8°	13°	14	SI	12°	19,5°
6	SI	10°	13°	15	SI	15°	20°
7	SI	12°	14°	16	SI	14°	20°
8	SI	11°	14°	17	Z	9°	17°
9	SI	14°	18°	18	Z	12°	15°
10	SI	14°	18°	19	Z	12°	14°
11	SI	14°	18°	20	S	9°	14°
12	SI	10°	18°	21	S	9°	14°
13	SI	10,5°	18°	22	S	8°	13°

Zagrevanje Đola počinje s jutarnjim porastom dnevne temperature vazduha, a hlađenje s njenim popodnevnom opadanjem. Maksimum dnevnog zagrevanja jezera biva tek oko četrnaest časova, to jest, posle sunčeve kulminacije, dok se dnevni maksimum hlađenja javio već u sedamnaest časova, upravo kad je jezero ušlo u senku. Dnevna razlika temperature vazduha i dnevna razlika temperature jezera dvanaestog avgusta bile su iste vrednosti, 7°, ali jezero je u toku tog dana bilo 2° do 8° toplije no vazduh. Biva međutim i obrnuto: da se vazduh zagreje jače nego jezero, čak i do pet stepeni više, kao što je bio slučaj trinaestog avgusta. Maksimalna temperatura Golemog đola zabeležena trinaestog avgusta osetno je viša od letnjih temperatura Ohridskog i Dojranskog jezera, i odgovara srednjoj letnjoj temperaturi Jadranskog mora.

Na temperaturu Đola svakako utiču i njegovi podvodni izvori. U julu 1953, pri najvišem vodostaju jezera, podvodne izvore u njemu pratio sam do deset metara od obale. Najviše ih ima u plićaku na jugozapadnom delu dna. Ponegde se vide usamljena, ponegde u grupama od tri do sedam. To su nastupni izvori, s prekidima od petnaest do četrdeset minuta. Klobučanje im traje do dvanaest minuta. Jedan vrutak, na istočnoj obali, šikljao je uvis sedam santimetara izbacujući klobuk s prečnikom od šesnaest santimetara. Svaki izvor izbacuje fini pesak, većinom zrnca belutka, među prstima oštra (pesak, hvatan cediljkom za čaj, razgledao sam običnom lupom). Kod mnogih izvora, na dubinskom profilu od jednog metra, termometar se mogao u dno zavlaci svega petnaest santimetara. Temperatura izvora izmerena na takvim mestima bila je jedan stepen viša od temperature njihovih klobuka i od temperature površinskog sloja jezerske vode.

Aktivnost ovih podvodnih vrutaka zavisna je od kolebanja jezerskog ogledala. Kad se vodostaj spusti ispod njihovog horizonta, oni ubrzo, ostavši na vlažnom dnu, presušuju. Dvanaestog avgusta 1954, u dvadeset časova, bilo je u jezeru još podosta aktivnih vrutaka, ali su već sutradan izjutra redom bili presušili, pošto je Đol tada bio u osetnom opadanju.

Kako Đol nema nikakve površinske pritoke, njemu svakako ovi podvodni vruci daju najveću količinu vode. Od malog priliva sočnice u ovom slabom zaklonjenom cirkul jezera ne bi moglo da opstane. U julu 1953. ovde su ležala svega dva manja snežanika, i to u vrh zaleđa cirka, a u avgustu 1954. tu se video samo jedan snežanik. Isto stanje našao je Nikolić u julu 1911, dok B. Ž. Milojević ovde nije zatekao nijedan snežanik u avgustu 1931.

Pri najvišem vodostaju, uglavnom s proleća, Đol se odliva otokom koja je na suprotnoj strani morenskog bedema usekla korito. Inače, vodu gubi poniranjem i isparavanjem. Đol splašnjava najviše 2,5 m. Pojas splašnjavanja jasno se razlikuje po nanosu sa sasušenom tinjom, koja je na suvom, pod uticajem pripeke, dobila crnkastu boju. Od jedanaestog do četrnaestog avgusta 1954. jezero je za sedamdeset časova bilo splasnulo petnaest santimetara, upravo svakog sata je splašnjavalo 2,14 milimetra. Po tome računu, uzevši u obzir celokupnu površinu jezerskog ogledala (26 240 kvadratnih metara) Đol u prvom satu splašnjavanja izgubi 56 153 litra vode.

S moje strane podnet na analizu, litar vode iz Đola ispitan je u Higijenskom institutu SR Srbije.¹ Hemijska analiza pokazala je sledeće:

¹ Odeljenje za ispitivanje voda: izveštaj br. 1213 od 12. novembra 1954.

Bistrina i boja	opalescentne
Miris	bez mirisa
Ukus	bez ukusa
Reakcija: pH-vrednost	6,5
Nitrati N_2O_5 mg/1	4,0
Nitriti N_2O_3 mg/1	0,0
Amonijak NH_3 mg/1	0,0
Hloridi mg/1	6,0
Utrošak $KMnO_4$ mg/1	17,0
Ostatak isparejna mg/1	32,0
Gvožđe Fe mg/1	slab trag
ukupna	4,9
Trvrdoća °dH	
karbonatna	1,9
Alkasnost ccm/1 n/10 HCl	7,0
Sulfati mg/1	0,0

Prema stručnom mišljenju datom uz analizu, ova »voda ima slabo kiselu reakciju, jer je pH = 6,5, a iz suvog ostatka i tvrdoće vidi se da je voda jako meka«.

Zanimljivo je istaći da je voda s pH-vrednošću ispod 7,0 »u nas rijetkost«, kaže Petrik, i dosad su poznata svega tri takva izvora: na Dunavu kod Novog Sada (6,95), u istarskoj Raši (6,0) i u Kalinovici kod Samobora (6,95).² Među tim retkim izvorima Golemi đol, dakle, dolazi na drugo mesto.

U Bozovcu i Vešalima Đol se smatra lekovitom vodom, uglavnom protiv reumatizma i protiv neke očne bolesti. Za piće se uzima samo s nevolje, pošto je suviše mlaka. Nije ni čista, jer se za sparnih dana u pličaku izležavaju goveda. Ja je nisam upotrebljavao ni za pranje posuđa. Međutim, što se kupanja tiče, Đol zaista spada u prijatne vode, rekao bih u jednu od onih koje naročito privlače svojom blagom temperaturom.

MALI ĐOL

Nalazi se na visini od 2300 m u onom višem karaničkom cirku. Leži u stenovitom basenu kruškastog oblika. Oko njega se vidi livadasti obod. Jezero je dugo 115 m, široko 102 m, a duboko 80 cm. S obimom od 313 m veliko je 8 240 kvadratnih metara. Zagaćeno je bedemom visokim oko 3 m. Dno je zaslojeno muljem debelim do 10 cm. Ponegde ima nanosa, i uobljenog i pločastog. Voda je bistra, ali kad se gleda savrh zaleđa cirk, pokazuje tamniju boju, boju pomute, što dolazi do blatnjavog dna.

² Inž. Milivoje Petrik: Opskrba vodom. »Komunalna higijena«. Beograd — Zagreb, 1953. Str. 274, 280, 282 i 284.

Dvadeset osmog jula 1953, u devet časova, temperatura Malog đola imala je 23° i bila izjednačena s temperaturom vazduha.

Jezero ne presušuje iako nema izvorskog priliva. Pri najvišem vodostaju odliva se stenovitim, jače udubljenim koritom. Preko jednog odseka otoka pada slapom visokim 5 m. Potom, trideset metara niže, ponire u krupan nanos. Spočetka, otoka teče ka severoistoku, zatim skreće ka istoku protičući severno od donjeg Đola oko pedeset metara niže od njegovog bedema. Krajem jula 1953, kišne godine, odliv jezera bio je vrlo slab. U nižem delu cirka, idući niz otoku, javljaju se tresavaste površine i blatišta gline. S leve strane otoci pritiču tri slaba izvorska mlaza. Niže tih izvora, u jednoj livadastoj ravni, leži utoleglica, koja se s proleća puni od preliva jezerske otoke. Prečnik utoleglice je 7,5 m. Plitka, gotovo je sva ispunjena nanosom, poprnelim od pripeke.

CRNI ĐOL — LIČEN I ZI

Nalazi se u cirku Lećemu na visini od 2340 m. Jezero je dugačko 90 m, široko 70 m, s obimom od 225 m i površinom od 3640 kvadratnih metara. Duboko je 0,5 m. Leži u stenovitom basenu, uokvirenom livadastim obodom. Zagaćeno je bedemom visokim 1,80 m. Po dnu se vidi sloj mulja debeo 10 cm, samo na jednom mestu ima stenovitog nanosa, unetog jezerskom pritokom.

Ta pritoka izvire iz škrljaca na petnaest metara od jezera. Pred izvorom se nalazi plitka šljunkovita lokvica u prečniku od 1 m. Vrutak usred nje stalno klobuča, izbacujući žućkasti pesak. Iz jednog snežanika, u zaleđu cirka, sočnica je izdašno priticala jezeru. Na zapadnoj strani cirka vide se uporedo tri korita izdubljena sočnicom. Jezero se odliva otokom. Dvadeset drugog jula 1953, u sedamnaest časova, temperatura jezera bila je 11°, a temperatura vazduha 15°.

Severozapadno od jezera, na deset minuta hoda, nalazi se nekoliko vedaraca sa snežanicima. Naniže nastaje odsečna dolina Skakalske reke.

KRIVOŠIJSKO JEZERO

Leži u krivošijskom cirku na visini od 2250 m. Dugačko je 115 m, široko 87,5 m, s obimom od 325 m i površinom od 7400 kvadratnih metara. Oko njega se vidi livadasti obod. Zagaćeno je bedemom visokim oko 5 m. Stenovito dno zaslojeno je muljem debljine oko 0,5 m. Jezero se održava pritokom iz nekoliko izvora, a odliva se otokom koja ponire kroz bedem. Četvrtog avgusta 1955, u jedanaest časova, temperatura jezera bila je 10°, a temperatura vazduha 18°.

Očuvani tragovi opominju da je ovo jezero bilo prostranije. Njegova dužina bila je onda 190 m, a širina 112 m. Jezero je najpre snosinama, nanešenim i sa zapadne i sa istočne strane, bilo predvojeno na dva dela, čije se

površine razlikuju za 960 kvadratnih metara. Južna polovina jezera, površine 6440 kvadratnih metara, bliža zaleđu cirka, uništena je zasipanjem i obrasla šašem. Ostalo je tu još nekoliko vedaraca, povezanih meandrima. Gledajući s grebena u zaleđu cirka, dobiva se utisak kao da ovde leže dva jezera, od kojih je jedno presušilo.

BELO JEZERO

Nalazi se na visini od 2280 m u onom cirku pod istočnom stranom Belojezerskog rida. Leži u stenovitom basenu jajastog oblika i niskih obala, obraslih pašom. Obim jezera je 540 m, dubina 1 m, a površina mu je oko 18000 kvadratnih metara. Dno je pokriveno pločastim nanosom i muljem. Severozapadni deo jezera zahvaćen je šašem, razvijenim na dubrevitim snosinama što slaze iz zaleđa cirka. Na ovoj strani oko obale izbija nekoliko izvora stalnih i nastupnih. Na istočnom delu obale vide se podbarna ulegnuća sa žmiravcima i manjim vedarcima. Morenski bedem je presečen plitkim koritom kojim se jezero odliva, predajući svoju otoku Bogovinjskoj reci.

Vodostaj jezera ustaljen je izdašnim prilivom vode iz podbarja i površinskih izvora. Jezero ne zavisi od snežanika, pošto se oni u ovom slabo zaklonjenom cirku, izloženi jačoj insolaciji, ne održe dugo. Kišovitog leta 1953. bilo je ovde svega tri snežanika, najveći s površinom od dvadeset kvadratnih metara. Osamnaestog jula 1953, u šesnaest časova, temperatura jezerske vode bila je 15°, a temperatura vazduha 22°.

Belo jezero s bistrim ogledalom i mirnim zelenim okvirom zasenjuje svojim izgledom, kao da su ga njegovi sićušni stanovnici — i oni nemi u vodi, i oni grlati na suvom — pripremili za kakvu svetkovinu. Gusta paša oko jezera pršti svežinom radosno i silovito, ispunjavajući cirk nekom tako prijatnom atmosferom da gledaoca prosto opčinjava, ne dajući mu da misli na raščerečene bokove Belojezerskog rida, čija odvaljena rebra, razbacana po jednoj uvalici blizu jezera, ipak uvećavaju lepotu Belog jezera.

BOGOVINJSKO JEZERO

Nalazi se na severnoj strani Brustovca u prostranom valovu, udubljenom između Male smreke i Brustovca. Valov je sastavljen od kristalastih škrljaca i izložen istoku. Strane valova su nejednake visine i osetnijeg nagiba. Severna strana je obrasla biljem, dok je južna pretežno stenovita. Najniži deo dna valova, izdužen pravcem zapad — istok, dugačak je 700 m. Zaleđe valova predstavlja odsek, čija je relativna visina 40 m.

Jezero leži u visini od 1960 m. Dugačko je 452,5 m a široko 225 m. S obimom od 1 200 m, obuhvata 66 880 kvadratnih metara. To je najveće šarplaninsko jezero.

Leži u stenovitom basenu i zagaćeno je morenskim bedemom. Svojim veoma izduženim oblikom, s velikim razlikama u širini, ono se s te strane sasvim razlikuje od ostalih šarplaninskih jezera. Dok na zapadnom delu po-

činje širinom od 170 m proširujući se ka centru, u istočnom delu, kod otoke, svedeno je na širinu od 10 m.

Obale su krivudave, mestimično veoma uvučene, osobito južna, s najvećom deformacijom od 45 m. Severna obala je nešto uža od južne. Na obe- ma se vidi pločasti nanos, kojim je takođe zahvaćen i istočni deo obale. Za- padni deo prostranog obalskog pojasa, najjače izložen zasipanju, pretvoren je sav u močvar obraslu šašem i čemerikom.

Ploveći po jezeru za vreme njegovog najvišeg vodostaja, dno sam mo- gao da vidim na svim delovima. Dno je razvijeno u obliku karlice, sasvim mirne plastike, bez upadljivih preloma. Stenoviti pojas nanosa duž severne i južne strane u jezeru se vidi svega na dva metra od obale. Zatim nastaje mulj, koji pokriva svekoliko dno izuzev, u manjoj meri, istočni deo plićaka pred otokom, gde se po dnu vidi pločasti nanos, a po stranama blokovi ur- vina. Tu je jezero najčistije, i samo u tom delu kupaju ovce.

Putopisac Jovanović, ističući svoja tobožnja merenja Crnog jezera i o- vog, navodi da ovo jezero ne prelazi »veću dubinu od šest do sedam meta- ra«.¹ — Ja sam najveće udubljenje našao nasred jezera, gde je izmerena du- bina 2,20 m, ne računajući uneseni mulj čiji je sloj — izmeren letvom deci- metarske podele i okovanog šiljka — na tom mestu debeo 1,30 m. Jezero je još 30 cm bilo dublje sve do 1952. godine, kada su meštani iz Rakovca pro- dubili u bedemu korito otoke da bi povećali količinu vode u svojoj brazdi za navodnjavanje.

Po svemu se može zaključiti da dubina ovog najprostranijeg šar-pla- ninskog jezera, do početka zasipanja, nije prelazila četiri metra.

Mnogi starci iz Urviča i Novog Sela uporno su me uveravali da najve- ća dubina leži u onoj izbočini na zapadnoj strani jezera. Preplovivši svestra- no taj deo na širini od sto metara, ja sam ovde našao dubinu od svega 1,30 m i sloj mulja debeo devedeset pet santimetara. Do dvadeset metara od oba- le dubina se na jugoistočnom delu kreće do 0,5 m, a na severozapadnom ne prelazi 1 m.

Boja jezerske vode izbliza je žučkastozielena, dok poizdalje gledana pre- lazi u plavo. Ona ne zavisi samo od atmosforskog stanja nego i od sastava dna. Sedamnaestog jula 1953, između deset i dvanaest časova, temperatura vode bila je: 13° u plićaku, 12° na površini i dnu u centru jezera, a 14° kod otoke, dok se temperatura vazduha kretala između 17° i 18°.

Voda je prilično mutna i nečista, za piće neupotrebljiva, usled nečisti koja se s bliske bačije unosi rekom. Za vreme jačeg vetra jezero buči od us- ključalih talasa, visokih oko metar i po. Tada se i zamuti pošto talasi pokre- ću mulj raznoseći ga po jezeru, pogotovu kada duva istočni vetar, ovde naj- češći, koji talase nagoni u zapadni deo, gde je dubina jezera najmanja, a sloj mulja najdeblji.

Jezero pritiču velike količine vode: s jedne strane Bogovinjskom rekom, koja se u jezero uliva i protokom iz njega izliva, a s druge — od većeg broja izvora po stranama i dnu valova. Naniže od jezera Bogovinjska reka s brza- cima ulazi u duboku dolinu zvanu Škala.

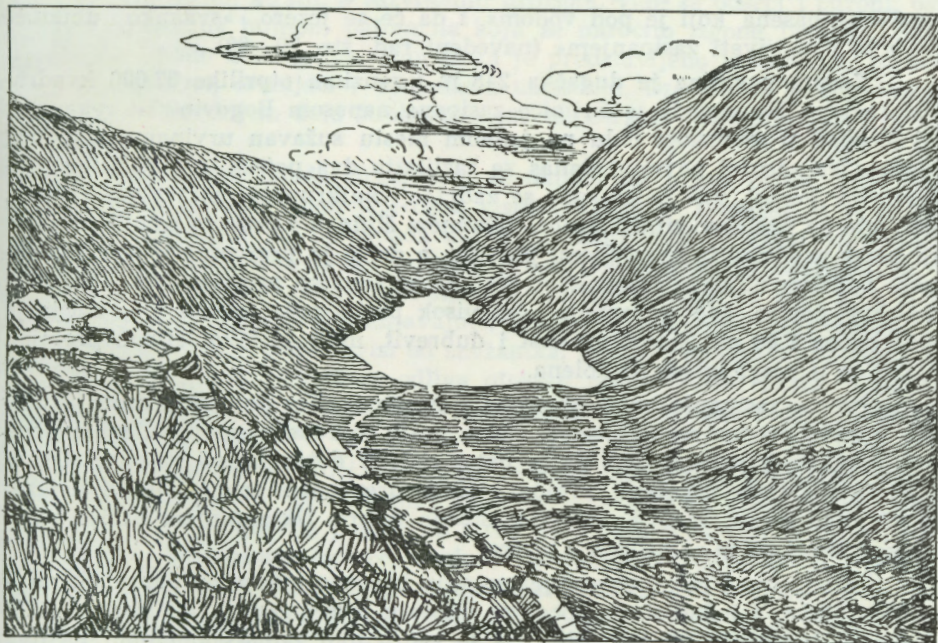
¹ Mihailo Jovanović: Rudoka. Letnji almanah Srpskog planinskog i turističkog društva. Beograd, 1939. Str. 4. Cirilicom.

Nedaleko od bačije na Jezerskom, tekući s jugozapada, dva vilovita kraka Bogovinjske reke u valov ulaze s velikim padom, gradeći slapove i bučnice. Oba kraka sastaju se pod zaleđem valova, gde se opet rastaču, pa dalje kroz ravnicu, meandrirajući, teku gotovo uporedo, predvojeni razmakom od stotinu metara širine. Mada oslabljen jačim odlivom vode u levi krak, desni krak oštrije meandrira, pogotovu od sredine ravnice, gde na mestima zaokreće pod uglom od devedeset stepeni. Na ušću, razlikujući se od mutne jezerske vode, oba kraka bistrim strujama u jezero zalaze dužinom od osam metara.

U višem delu valova, gde je ovaj sužen urvinama, vide se veliki blokovi i jedna bedemasta naslaga rečnog nanoša, visoka dva metra. Blizu te naslage postoji sedam vedaraca, s prečnikom do 2 m i dubinom oko 0,5 m. Po dnu vedaraca vidi se šljunak s tanjim slojem mulja. Jedan od njih je pod vodom, dok su ostali bili u fazi presušivanja. Taj vedarac ima otoku koja se jugozapadno uliva u potok. Temperatura vode u tom vedarcu bila je 13°.

Uz tu grupu vedaraca leži jezerce, izduženo u pravcu pružanja valova. Dužina jezera je 21 m, širina 7 m, dubina 1,70 m. Usred šljunkovitog base-na vide se izvori, ali jezero hrane i dva površinska izvora, od kojih je jedan muljevit, dok je drugi, izbijajući iz škrljaca, sasvim bistar. Jezerce je bilo splasnulo 70 cm. Ima i otoku. Temperatura vode u jezercu bila je 10°, a u izvorima 6° i 8°.

Izvori se u valovu javljaju na više mesta. Jedan izvor u livadi izbacuje fini mulj, koji se taloži u plitkoj lokvi s prečnikom od jednog metra. Temperatura tog izvora bila je 8°. Do njega su još dva izvora s nešto višom temperaturom: 9° i 11°. Na obodu ravnice iz škrljaca se javlja jači izvor s klo-

BOGOVINJSKO JEZERO: UNISTEN JE PREDNJI DEO, GDE SE VIDI REKA SA MEANDRIMA

bukom, čiji je prečnik deset santimetara. Temperatura ovog izvora bila je 10°. Privrh ravnice, na severnoj strani, leži plitka lokva veličine osam kvadratnih metara. U njoj izbija desetak nastupnih vrutaka, čije se klobučanje ponavlja svake treće sekunde. Temperatura tih vrutaka bila je 8°. Blizu njih iz škrljaca izbija jedan izvor, koji se izliva u potok. Oko tog izvora ima nekoliko vedaraca dubokih do 80 cm. Temperatura vode u tim vedarcima bila je 10°, a temperatura bliskog izvora 7°.

Na severnoj strani valova izvire jači potok, koji, prašteći niz korito široko 2 m, a duboko 1 m brzacima teče do ravnice, gde se, na šezdeset metara ispred ušća, razliva u dva kraka, koji meandrima ulaze u jezero. Temperatura tog potoka je na uvoru bila 14°.

S južne strane valova saviru dva potoka, pomešana sa sočnicom snežanika, kojih je povišoko u strani bilo šest. Oba potoka se gube u padini na stotinu metara iznad jezera, ponirući upravo onde gde prestaju njihova stenovita korita. Znatno oslabljeni, javljaju se ponovo u supodini, gde se kao slabi curci razlivaju po obali. Dalje, na južnom obodu ravnice blizu obale postoji sedam izvora, raspoređenih u istom horizontu na širini od 120 m. Tri izvora izbijaju iz kristalastih škrljaca, jedan iz nanosa obraslog mahovinom, a ostali prosto iz livade. Jedan izvor klobučajući izbacuje čestice mulja i biljnih sastojaka. Letva je kroz žmiraste mahovine na tom mestu mogla da se zabode 1,20 m. Temperatura tih izvora, merena u isto vreme, kod svih nije pokazala istu vrednost: kod jednih je nađeno 5°, kod drugih 6°, kod trećih 7°. Neposredno uz južnu obalu leži još šest izvora, čija je temperatura bila četiri stepena.

Nikolić napominje da je zasuti deo ovog jezera »prostran koliko i deo jezerskog bašena koji je pod vodom«, i da će se jezero »svakako ubuduće sve više smanjivati zasipanjem« (navedeni rad, str. 79—80).

Zasuta površina je dugačka 248 m i zauzima otprilike 57 000 kvadratnih metara. Sa zapada je širimice zasipana nanosom Bogovinske reke, dok joj je obod u severnom delu na jednom mestu sužavan urvinama s jednog odseka. Na zasutoj površini danas se razlikuju dva potesa, gotovo istog prostranstva: gornji, viši potes, gde se zadržao najkrupniji materijal, i donji, niži, gde se naslagao sitniji nanos, uglavnom šljunak s peskom i muljem. Gornji potes predstavlja umrtvljenu plavinu, a donji je pretvoren u močvar obraslu barskim biljem i čemerikom. Najjače je zabaren prostrani deo zapadnog obalskog pojasa, gde se razbujao šaš visok preko pola metra. Sloj mulja je ovde debeo 1,90 m. Židak, crnkast i đubrevit, mulj je lako letvom probijan i lako se u njega upada do kolena.

Proces zasipanja ovog jezera nije prekinut. Taj proces je samo ublažen, upravo sveden na najmanju meru, pošto je reka zasipanjem izjednačila nivo naplavnog potesa, tako da je potes najzad dobio izgled ravnice. Otada Bogovinska reka, usporena, svojom slabom prenosnom snagom unosi u jezero još sitan pesak, mulj i ponajviše stočno đubre. Uklanjanjem bačije s Jezerskog umanjilo bi se zasipanje jezera.

Sa severne i južne strane jezero nije izloženo jačem zasipanju. Samo u predelu otoke, s južne strane, ocedine unose u jezero zemlju i đubre zaostalo od ovaca dovođenih na kupanje. Šaš se već u tom zablacenom delu na dva mesta razvio.

Jezero sam ispitivao sedamnaestog i osamnaestog jula 1953. Još jedared, u avgustu 1954, na njemu sam boravio dva dana, te sam tada imao prilike da posmatram jezero uzvitlano olujom i tučeno gradom.

Sedamnaestog jula od sedam do dvanaest časova, za vreme mog plovljenja, temperatura vazduha se kretala između 12° i 18°, naoblačenost je bila tri do devet desetina, a istočni vetar duvao je jačinom do 3B.

Stabilnost splava dopuštala je da slobodno krstarim po jezeru razgledajući ga na svim delovima. S druge strane, to je bilo zaista retko uživanje, uživanje u jedinstvenom plovljenju po jednoj tihoj vodenoj površini na koju se tek tada, verovatno prvi put otkako je ona postala, bilo navezlo ljudsko biće.

Gledano sasred svog ogledala, Bogovinjsko jezero ostavlja zaceo utisak većeg no što jeste, što posmatrača zbunjuje i, što se dubine tiče, dovodi u nedoumicu. Ne treba da se čudimo meštanim koji mu, posmatrajući ga sa obale, iznenađeni njegovim prostranstvom, pripisuju dubinu koja, eto, nije mogla da se dokaže.

CRNO JEZERO

Cirk ovog jezera složen je od kristalastih škrljaca i okrenut istoku. Sa severa je ograničen Brustovcem, sa zapada Crnojezerskim vrhom, a s juga istočnim delom grebena jednog visa visokog 2540 m. Severna strana cirka je stenovita i bezvodna, više izbrazdana točilima nego što je obrasla kržljivim biljem. Na južnoj strani, s razvijenim urnisom, vide se odseci i odroni, osveženi na mestima bujnom pašom na koju se naročito izgone jaganjci. Zaleđe cirka je takođe u odsecima. Dno cirka je predstavljeno pašnjakom, po kome se vide blokovi, ostenjaci i bedemasta uzvišenja. Dno cirka je dugačko oko 900 m, a u srednjem delu široko oko 500 m. Cirk je vrlo prostran i potežak za prelaženje.

Silazeći niz zaleđe cirka, prvo se nailazi na jednu ravan, gde, zaklonjeno odsecima, leži jedno jezerce u visini od 2350 m. Dugačko je 30 m, široko 15 m, duboko 1 m. Sa zapada mu je livadasti obod prokinut odsekom. Po dnu stenovitog basena taloži se mulj, dosad debeo šezdeset santimetara. U jezercu ima humaka mahovine i neke tanke trave, nalik na situ, koja u plićaku izbuja do kolena. Splašnjavajući, jezero je bilo opalo pola metra. Pri toke nema, nego jezerce zavisi od snežanika, koji se ovde ne održe dugo. Dok traje priliv sočnice, jezero se odliva otokom niz utvrđeno korito. Osamnaestog avgusta 1954, u trinaest časova, temperatura jezerske vode bila je 6°, a temperatura vazduha 8°.

S tog jezera se, idući niz korito njegove otoke, slazi u drugu jednu ravan, obraslu gustom čemerikom i obremenjenu jednim kamaljastim uzvišenjem, s kojeg se razvija pogled na Suvu goru i Polog. U toj ravni, na visini od 2300 m, leži zasuto jezerce, svedeno na vedarac dubine 0,5 m i prečnika 2 m. Po zasutoj površini vijuga potok što iz vedarca teče u Crno jezero. Temperatura vedarca bila je 7°.

S te ravni se niz povisoki odsek, poprilično naporno spuštamo do Crnog jezera.

Crno jezero leži u severnom, nižem delu dna cirka, neposredno uz južnu supodinu Brustovca, na visini od 2122 m. Dugačko je 248 m, a široko 185 m. Najšire je u zapadnom, a najuže u centralnom delu — 125 m. S obimom od 825 m, koliko iznosi dužina obala, jezero zahvata 33 520 kvadratnih metara. Leži u stenovitom basenu i zagaćeno je morenskim bedemom, visokim oko 6 m. Obale su niske i lako prohodne, uglavnom mirnijih linija, izuzev na severnom delu. Usećena u brustovečku supodinu, obala je na tom delu u odsecima — visokim do tri metra — i jače izlomljena uvlačenjem u jezero jednim klinom, dugim četrdeset metara. Na zapadnoj strani jezera diže se povisoki odsek, s prostranijom žlebinom, uz koju je dograđena bačija. Izložen zasipanju đubretom s te bačije, obalski pojas na tom delu je nečist i zablacen, a uneseni sloj mulja je debeo 1,30 m. Dobar deo jezerskog plićaka tu je već uništen i obrastao šašem.

Plićak se na svim delovima, izuzev severnog, vidi na tri do četiri metra od obale. Potom nastaju veće dubine, o kojima se, dok ne budu izmerene, ne može ništa pouzdano reći. Samo je izvesno da je ovo jezero dublje od Bogovinjskog jezera. Pod jednim odsekom na severnom delu obale našao sam dubinu od 2,20 m. Obala je na tom delu vrlo odsećna, a na dnu se vidi stenoviti materijal. Voda je zatvorenoplave boje i bistra. Osamnaestog avgusta 1954, u šesnaest časova, temperatura jezerske vode bila je 10°, a temperatura vazduha 6°. U sedamnaest časova zapadni vetar, jačine 4B, uzburkao je jezero dižući talase visoke pola metra.

Duž obalske linije vide se tragovi višeg vodostaja. Jezero je bilo splasnulo svega 1 m. Vodu dobiva od onog potoka što izvire iz vedarca. Ali ta količina vode ne bi bila dovoljna za održavanje jezera. Ono svakako prima vodu i s drugih strana. Na južnoj obali postoji nekoliko slabijih izvora, čija je temperatura bila 4°.

Jezerska otoka zove se Mateni. Sliva se u Mazdraču. Još za vreme Turaka, korito otoke je produbljivano radi odvođenja što veće količine vode za natapanje useva. Od starih ljudi u Kalištu slušao sam da je dotad jezero bilo još aršin dublje.

CELEPINSKA JEZERA

Dva jezera se nalaze iznad Čelepinskog izvora, uvrh udoline kojom teče krajnji jugoistočni krak Leve reke. Oba leže u škrljastim basenima na visini od 2250 m.

Idući naviše od izvora, nailazi se na najveće jezero, okruglog oblika, s prečnikom oko 60 m. Duboko je svega 0,5 m. Stenovito dno zaslojeno je muljem debelim 20 cm. U jezeru se vide četiri humka obrasla šašem. Duž obala leži sitan nanos, dok je široki obalski pojas sav pod travom. Na severozapadnoj strani diže se komčić kristalastih škrljaca visok oko 5 m. Proces zasipanja ovog jezera naglašen je na jugoistočnom delu obale. Jezero živi od sočnice nakupljene s proleća. Za kišnih godina ono je stalno pod vodom i onda se odliva. Takvo je bilo u avgustu 1955, dok istog meseca prethodne godine, kada sam ga posetio, beše gotovo presušilo. Petog avgusta 1955, u jedanaest časova, temperatura jezera bila je 20°, a temperatura vazduha 15°.

Drugo jezero leži blizu ovog, odvojeno samo jednom užom potravljenom prečagom. Ono je manje od prethodnog. Ugroženo je zasipanjem i za dve trećine već sasvim uništeno.

Treće jezero se nalazi blizu karavanske putanje, svega tri minuta hoda jugozapadno od prethodnih. Ugledaćemo ga čim pređemo jednu onižu kosu. Ovo jezero leži u manjem cirk, okrenutom severozapadu. Po obliku i veličini slično je onom prvom jezeru, ali je podleglo uništavanju. Dve trećine jezerske površine već je zasuto i, izuzev nekoliko vedaraca i brazdica, obraslo visokom travom »mlakom«. Preostali deo prigušio je šaš. Tu ima još vode i jezero se odliva. Njegova otoka ne otiče u pravcu pružanja cirk, nego sasvim suprotno, na jugoistok i uliva se u ponornicu, koja teče ka jugu. Devetnaestog avgusta 1954, u deset časova, posle dvodnevne kiše, temperatura jezerske vode bila je 16°, a temperatura vazduha 9°.

DINIVODNO JEZERO

Leži na visini od 2260 m u prostranom cirk na zapadnom delu Crnojezerskog vrha. Cirk se sastoji delom od krečnjaka, delom od kristalastih škrljaca i okrenut je severozapadu. Jezero je dugačko 109 m, široko 55 m, a duboko svega 80 cm. Površina mu iznosi 4 830 kvadratnih metara. Obrubljeno je čistim livadastim obodom. Zeleni pojas s južne i jugoistočne strane je pojače stenovit. U jezeru ima okruglastih i izduženih humaka obraslih travom. Po dnu leži mulj, debeo 1,80 m, pomešan sa stočnim đubretom i ostacima biljnih organizama. Dno je najčistije oko otoke, gde se vide gole stene. Jezerska voda je bistra. Sedmog avgusta 1956, u četrnaest časova, temperatura vode bila je 19°, mokrog termometra 17°, a suvog 23°.

Jezeru se priliva potok od nekoliko izvora, koji izbijaju iz urvina u cirk. Temperatura najjačeg izvora bila je 3°. Jezero se odliva otokom, bujnom i uvek aktivnom, jer je opadanje jezera vrlo malo, oko 30 cm. Otoka odmah preko bedema ponire s jakim žuborom u blokove kristalastih škrljaca. U ponoru se ova otoka rastače na dva kraka; jugozapadni, čiji se podzemni šum može pratiti do dužine od deset metara; i severozapadni, čiji se žubor može pratiti na dužini od petnaest metara. Ovom drugom kraku pritiče otoka onog trećeg Čelepinskog jezera, koja, rekoh, najpre teče jugoistočno i potom se uliva u ponornicu, čiji je tok usmeren jugu. Ova ponornica, dakle, postaje od dveju jezerskih otoka.

Čistih obala, uokvireno vedrim zelenilom i naglašeno humčićima, koji nenametljivo oživljuju smirenost bistrog vodenog ogledala, Dinovodno jezero ostavlja utisak nekog brižljivo uređenog vrtnog basena kome jedino labudi nedostaju. Spada u najprivlačnija jezera na južnom delu Šar-planine. Ali polaganim zasipanjem jezero je svedeno na polovinu svoje pređašnje površine. Nekad je bilo dugačko oko dvesta a široko do sto metara, dok mu je dubina, sudeći po debljini nanosa, iznosila 2.60 m.

ŠUTMANSKO JEZERO

Nalazi se severozapadno od Tijavode u cirku složenom od škrljaca i okrenutom severu. Cirk je prostran, niskih strana i zaleđa, jako raskriljen i slabo zaklonjen. Sav je pod pašom, samo se u zaleđu vide stenovite glavice.

Jezero leži u stenovitom basenu na visini od 2070 m. Dugačko je oko 160 m, široko do 100 m, s obimom od 457 m i približnom površinom od 12760 kvadratnih metara. Duboko je 1,10 m i bilo je za polovinu presušilo. Zagaćeno je morenskim bedemom visokim šest metara. Oko jezera vidi se livadasti obod. Obale su šljunkovite. Počevši od šljunkovitog dela, dno je zasuto muljem debelim 15 cm. Jugozapadni deo obale je barovit i zablacen. S ove strane jezero je izloženo zasipanju.

U jezero se sliva potok s južne strane cirka. Pri najvišem vodostaju jezero se odliva otokom, kojom počinje jedan od izvorišnih krakova Leve reke. Snežanike nisam nalazio u ovom cirku. Sedmog avgusta 1956, u devet časova, temperatura vode izmerena nasred jezera bila je 19°, vlažnog termometra 15°, a suvog 18°.

VRAČANSKA JEZERA

Zvaćemo ih Gornje i Donje pošto su bezimena. Oba leže u cirku na severoistočnoj padini belokamenskog grebena. Ovaj cirk je složen od kristalastih škrljaca i okrenut severoistoku.

Gornje vračansko jezero leži u stenovitom basenu, na visini od 2182 m. Okruglog je oblika, s prečnikom od oko 40 m. Jezerski obod je pojače stenovit i samo oko otoke ulivađen. Zagaćeno je niskim bedemom. Po dnu se u pličaku vidi mulj. Dubinu ovog jezera nisam mogao odrediti, ali svakako prelazi dva metra. Voda je zelenkaste boje. Providi se samo oko pličaka, možda najviše 1,5 m. Jezero se održava sočnicom, a odliva otokom, koja, kad jezero nabuja, protiče okukom oko livadastog rtića. Poveliki snežanik ležao je na jugozapadnoj obali jezera. Temperatura jezerske vode, devetnaestog avgusta 1954, u četrnaest časova, bila je 15°, a temperatura vazduha 17°.

Idući niz otoku preko kraće livadaste ravni dolazimo na Donje vračansko jezero u visini oko 2170 m. Ovo jezero leži u stenovitom basenu, okruglog je oblika, s prečnikom od 25 m. Duboko je 1 m. Obrubljeno je livadastim obodom. Po dnu se vide stenoviti nanos i mulj. Vodu prima pritokom iz Gornjeg jezera, a odliva se otokom, koja se sliva u Mazdraču. Devetnaestog avgusta 1954, u petnaest časova, temperatura jezerske vode bila je 16°, a temperatura vazduha 19°.

DEFSKO JEZERO

Nalazi se u cirku na severozapadnoj strani Belog kamena. Ovaj cirk od kristalastih škrljaca okrenut je severozapadu. Prostran, niskih i široko raskriljenih strana, cirk je veoma izložen, te se snežanici u njemu retko zadržavaju.

Jezero leži u stenovitom basenu na visini od 2112 m. Po obliku i veličini približuje se Šutnanskom jezeru. Zagaćeno je bedemom visokim 2 m, a obrubljeno uglavnom livadastim obodom. Debljina mulja na dnu prelazi 1 m. Na srednjem delu dna vide se omanji komadi stena.

Jezero živi od sočnice nakupljene za vreme topljenja snega. Tada ono nabuđa, dubina mu dostigne 1 m, pa se odliva otokom, čije je korito, široko 4 m, usećeno u škrljce. Kad otoka presuši, jezero gubi vodu isparavanjem i, ako leto nije kišovito, već sredinom jula ono sasvim presuši. Onda iz prosušenog mulja mestimice niče trava.

Dno je bilo suvo u avgustu 1954. i 1956, dok je petog avgusta 1955. bilo pod vodom dubokom petnaest santimetara. Temperatura ove vode bila je 13°, a temperatura vazduha 15° u sedamnaest časova.

DEDELJBEŠKA JEZERA

To su krajnja jezera na južnom delu šar-planinskog bila.

Veliko dedeljbeško jezero nalazi se u cirku severno od Lere made. Taj cirk je od kristalastih škrljaca, izložen severu i, naširoko raskriljenih strana, slabo zaklonjen. Zaleđe cirka predstavljeno je prevojem, visokim 2020 m, na čijoj je severozapadnoj strani razvijeno izвориšte Hadžine reke. U zaleđu cirka ističu se četiri odseka, isprepućalih slojeva, s kojih su se velike količine krupnijeg materijala oburvale u jezero.

Veliko dedeljbeško jezero leži u stenovitom basenu, na visini od 1980 m. Dugačko je oko 100 m, a široko do 80 m. Zagaćeno je bedemom visokim oko 4 m. Obod jezera je delom stenovit, delom livadast. Jugoistočna obala je deformisana urvinama. Jezero je najvećim delom obraslo šašem, visokim čitav metar iznad vode. Još se održava samo jugozapadni deo jezerskog ogleđala s površinom oko 150 kvadratnih metara. Na ovom, čistijem delu dubina ide do 0,5 m, a po dnu leži šljunkoviti nanos. Sloj mulja u severoistočnom delu, pod šašem i cretom, debeo je 60 cm. Cret je čvrsto zbijen i letvi se jače odupire.

Jezero prima vodu jednog potočića iz jugoistočne strane cirka. Od jezerske otoke, nimalo jače od pritoke, postaje jedan od izvorišnih krakova Goleme reke. Dvadesetog avgusta 1954, u dvanaest časova, temperatura jezerske vode u šašu bila je 11°, u čistom delu ogledala 18°, dok je temperatura vazduha bila 20°.

Malo dedeljbeško jezero se nalazi u cirku na severoistočnoj strani Lere made. Prostran i široko raskriljen, ovaj cirk je slabo zaklonjen. U zaleđu se vide odseci. Snežanike ovde nisam nalazio.

Jezero leži u okruglom stenovitom basenu, na visini od 1820 m. Zagaćeno je bedemom visokim 1,5 m. Obod je manjim delom livadast, većim stenovit, kakav se vidi na severnoj obali. Guste divizme i neko još krupnije cvetasto bilje oživljuje jugozapadnu obalu, koja je desetog avgusta već u šesnaest časova bila u senci.

Dužina ovog jezera iznosila je oko 80 m, a širina do 30 m. Dve trećine jezerske površine s jugoistočne strane već je zasuto i obraslo šašem, iz kojeg strči jedan kupasti blok. Samo na severnom delu, gde je obala otpornija, o-

držao se ostatak ogledala u dužini od 20 m i širini od 10 m. Kroz bistru vodu vidi se stenovito dno s tanjim slojem mulja, u kome bujaju okreci. Blizu severne obale, gde kupaju ovce, jezero je duboko 1,20 m. Ali usred jezera dubina je veća i svakako prelazi dva metra.

Na zasutoj površini ima vedaraca s prečnikom do 1,5 m i dubinom do 1,30 m. Dna su im muljevita. U jednom vedarcu letva je u mulj zalazila ceo metar.

Mada bez vidljive otoke, ovo jezero ne presušuje, čak se odliva, te se po svemu čini da ga hrane podvodni izvori. Od jezerske otoke postaje krajnji jugozapadni krak Goleme reke.

Desetog avgusta 1956, u šesnaest časova, temperatura jezerske vode bila je 18°, vlažnog termometra 20°, a suvog 25°. U vedarcima je nađena niža temperatura. Petnaest minuta je termometar u najdubljem vedarcu pokazivao čas 12°, čas 15°.

UNIŠTAVANJE JEZERA PRIRODNIM ZASIPANJEM

Dosad se znalo da na Šar-planini ima svega dvadeset pet jezera. koliko je Nikolić bio nagovestio, uključujući ona najmanja i ona povremena, što je ipak bilo dovoljno da se Šar-planina istakne u našoj zemlji kao planina s najvišim brojem jezera. Na Balkanskom poluostrvu ih više od nje ima samo Rila.

U stvari, na Šar-planini se nalazi trideset devet jezera, od kojih su dvadeset pet stalna. Na jugoistočnoj strani planine postoji devetnaest stalnih i osam povremenih, a na severozapadnoj su šest stalnih i šest povremenih. Najniže leži Malo dedeljbeško jezero (1820 m), a najviše Gornje dobroško jezero (2440 m). Višeg od njega u našoj zemlji nema, koliko je meni poznato.

Hladnija su jezera na severozapadnoj nego na jugoistočnoj strani planine. Kod prvih je najniža nađena letnja temperatura bila 5°, a najviša 20°, dok je kod drugih najniža bila 6°, a najviša 23°. Najhladnije je bilo Livadičko jezero, a najtopliji su karanikolski Đolovi.

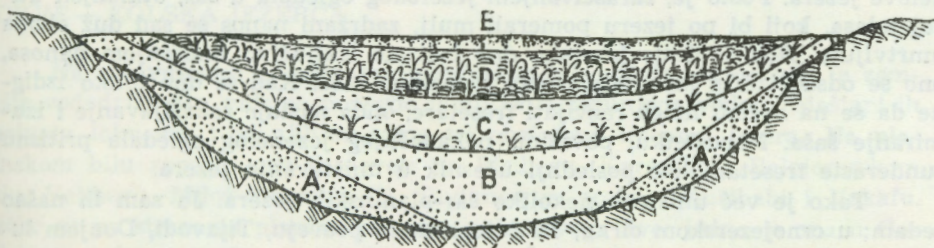
Po veličini se ističu: Bogovinjsko, Crno, Golemi đol i Livadičko. Tačna površina devet stalnih jezera, iznađena planimetrom, iznosi 171 620 kvadratnih metara, dok pet drugih jezera imaju oko 58 240 kvadratnih metara. Pretpostavljam da će ukupna površina svih šar-planinskih jezera izneti oko 250000 kvadratnih metara.

Koje je od njih najdublje? Na to pitanje će se odgovoriti tek kad budu izmerene dubine Velikog jažinačkog, Crnog, Gornjeg vračanskog i Malog dedeljbeškog jezera.

Sva šar-planinska jezera su, gde jače, gde slabije, izložena postepenom uništavanju, koje nastaje kao posledica urnisa, kliženja plazina i unošenja nanosa. Za razliku od urvina i plazina koje se pomeraju pod uticajem sopstvenog pritiska, sav ostali nanos u jezera unosi druga sila, voda, a u Livadičko jezero ga dovlače još i podinski usovi. Materijal koji tim putevima dospeva u jezera sastoji se od mulja, od trave, od smrekovih grančica, od stočnog dubreta i, najglavnije, od stenovite građe, počevši od teških blokova pa

do najfinijeg peska. Neka jezera su ugrožena delimično, to jest napadnuta su samo na izvesnom delu, dok su mnoga pak potpuno ugrožena, pošto se sitni materijal unosi u njih sa svih strana.

U odsečnijim i više zaklonjenim cirkovima dimenzije jezera se smanjuju usled oburvavanja urvina i kliženja plazina. Uticaj ovog procesa zavisi, s jedne strane, od nagiba strana i zaleđa cirka, a s druge, od širine dna cirka, odnosno širine obalskog pojasa jezera. Što je nagib strana cirka i zaleđa veći, tim su posledice toga po jezero teže. Urvine i plazevi mahom deformišu obalu, i pomerajući je smanjuju obim jezera. Ako je profil jezerskog dna strmiji, teži blokovi se skotrljaju do najniže tačke, usled čega se osetnije izdiže dno i, sledstveno tome, smanjuje dubina jezera. Unošenjem plazina, sočničkog i drugog nanosa iz zaleđa ili sa strana cirka, u jezeru se stvara plićak, mahom na mestima gde je obala odsečnija. Pritom se oblik obale, a time i obim jezera menjaju brže no oblik dna. Jezera u takvim cirkovima obično po dnu nemaju mnogo mulja.

SEMATSKI PRIKAZ UNISTAVANJA JEZERA: A — POČETAK ZASIPANJA; B — POMERANJE OBALA I IZDIZANJE DNA NANOSOM; C — OBRASTANJE IZDIGNUTOG DNA SASOM; D — IZUMIRANJE I TRULJENJE SASA; E — DNO, IZDIGNUTO TRULJENJEM SASA, OBRASTA TRESETARIMA

Biva na mestima da urvine nagomilavanjem blizu jezera stvore neku vrstu zaštitnog bedema kojim je, na putanji urnisa, sprečeno dalje uništavanje jezera. Takva pojava je osobito izražena kod Livadičkog, Micog i Belog jezera. Završivši svoj rušilački rad, urvine sada ovde deluju kao koristan čitilac time što jezero, na tom delu, štite od daljeg uništavanja.

Najteže su ugrožena jezera u više raskriljenim i manje zaklonjenim cirkovima, čiji su potesi, usled blažeg nagiba, i, stoga, obilnije paše, sa svih strana pristupačni stoci. Pasući ovud, ovce usecaju uske putanjice, rasprašuju zemlju i pomeraju sitnije drobine, ostavljajući uz to za sobom prilične količine brabonjaka. Svu tu nevezanu, rastresitu masu u jezera unose prolećni vrljaci sočnice i plahi letnji pljuskovi.

Unošenjem takve mase u jezero, nastaje izdizanje i pomeranje obala i, u isti mah, izdizanje dna, upravo, drugim rečima, proširuje se obalski pojas, a smanjuju se dubina i obim jezera.

Ako je uneta masa posnija, to jest s manjim količinama stočnog đubreta, duž obala se onda najpre u jezeru stvara muljeviti sloj koji se, pogotovu kad su u pitanju jezera sa slabijim pritokama, vremenom sasuš, uledini i naposljetku obraste samo pašnjačkom travom, a nikako šašem. Osvajajući na taj način jezero, ovaj proces najzad biva prekinut kad se obalski pojas zasipanjem toliko izdigne i proširi da voda ovud ne može više da prenosi nanos.

U takvom slučaju jezero biva samo delimično uništeno. To vidimo kod Dinivodnog jezera, gde se u nedostatku dubrevite podloge na nanosu nije mogao razvijati šaš da priguši jezero, nego se zasuti deo pretvorio u široki obalski pojas, koji onako čist i ozelenjen ne umanjuje lepotu jezera.

Međutim, ako je uneti nanos dovoljno nađubren, onda se u muljevitom sloju neizbežno razbujava šaš. Ukoliko se dno zasipanjem više izdiže, utoliko se šaš sve više širi po jezeru, zahvatajući dubinu do pola metra uglavnom. Kad se jezero zasipanjem svede do te dubine, može se smatrati da je takvo jezero konačno izgubljeno. Svekoliko prigušeno šašem, tako da se jezersko ogledalo više ne vidi, ono najzad postaje obična močvar, u kojoj počinje da se taloži još i trulež šaša, što takođe doprinosi izdizanju dna. Brabonjci daju najpovoljniju podlogu za uništavanje jezera putem biljnih materija.

Nanos koji zašašenom jezeru dalje pristiže odsad se nagomilava duž jezerskog oboda, gde ga zadržava šaš propuštajući samo manje količine u šire delove jezera. Pošto je, zarašćivanjem jezerskog ogledala u šaš, otklonjen uticaj talasa, koji bi po jezeru pomerali mulj, zadržani nanos se sad duž oboda umrtvljuje. Dok se dotle jezersko dno izdizalo isključivo unošenjem nanosa, ono se odsad izdiže još i taloženjem raspadina šaša. Kad se dno toliko izdigne da se na njemu mogu razvijati tresetare, onda nastaje zakržljavanje i izumiranje šaša. Naposletku, površinu nekadašnjeg jezerskog ogledala pritisnu sunderaste tresetare kao poslednji učesnik u uništavanju jezera.

Tako je već uništeno nekoliko šar-planinskih jezera. Ja sam ih našao sedam: u crnojezerskom cirku, na čelepinskom prevoju, Tijavodi, Donjem lukovom polju, Dedeljbeu i dva na Šutmanu.

Sudeći po zaostalim vedarcima, dubina tih jezera se kretala do 2,5 m. Jamačno su spadala u red stalnih jezera, pošto su ih hranile stalne pritoke, koje još postoje. Danas su to tihi potoci, koji su na uništenim jezerskim površinama izdubili uska i ravno položena korita, gotovo bez ikakvog pada, usled čega im je tok vrlo trom i svaki ima okuke. Ono niže šutmansko jezero, blizu odseka od kristalastih škrljaca, hranila je otoka onog višeg jezera. Korito te otoke još se raspoznaje.

Prečnik zaostalih vedaraca, izuzev onih na Tijavodi, ide uglavnom do 6 m a dubina do 2,5 m. Sloj mulja u vedarcima debeo je do 1,30 m. Ispod mulja leži šljunkoviti sloj, koji se okovanom letvom nije mogao da probije. Mnogi vedarci povezani meandrima imaju pritoke i otoke. Često se u vedarcima nađu podvodni izvori, što nam skreće pažnju na to da su neka uništena jezera verovatno mogla i s ove strane primati vodu. Jedan takav izvor u vedarcu onog nižeg uništenog jezera na Šutmanu izbija iz grla dubokog 1,30 m, izbacujući pri tom čestice mulja, od kojih je taloženjem oko grla stvoren mali prstenasti obod. U drugom vedarcu, na istom mestu, zapazio sam deset podvodnih izvora. Taj vedarac se odliva i još je obrubljen šašem. Sedmog avgusta 1956, u šesnaest časova, temperatura izvora na dnu grla u prvom vedarcu bila je 11°, temperatura mokrog termometra 13°, a suvog 24°. Istog dana u sedamnaest časova temperatura izvora u drugom vedarcu bila je 18°, a temperatura vazduha 22°.

Među uništenim jezerima bilo je najveće ono na Tijavodi. Njegova približna površina iznosila je 1,5 kvadratni kilometar. Od njega su se zadržali još svega dva povećća i pet manjih vedaraca, koliko sam mogao da ih nabro-

jim. Veći vedarci, slikovito obrubljeni bujnim šašem, izgledaju kao parkovske površine uokvirene ukrasnim šibljem. U gorskom Brodu zovu ih *đol*, i za neke tvrde da su duboka »tri samarna konopca« (oko trideset metara). Bez čvršćeg oslonca pod nogama, ja se tim većim vedarcima u jačem podbarju, gde čovek vrlo lako upada do iznad kolena, nisam usuđivao da prilazim.

Jezero je nadživela njegova pritoka, čije je korito široko pola metra. Izvirući na severoistočnoj strani, taj potok teče istočnim pravcem skoro do prevoja, gde jakom okukom skreće na zapad, pa se potom vraća na jugoistok i preko prevoja ulazi u dublju dolinu, kojom teče do svog uvora u Mazdraču. Oko izvornog dela ovog potoka raste kržljiviji šaš, u koji zalaze samo konji i koji se donekle, koliko voda dopušta, kosi za zimsku ishranu krupne marve.

LOKVE — EOLSKA JEZERCA

Na zaravnjenim površinama planinskog bila, obično onde gde je zemljište vododržljivije, vide se ponegde udubljenja ispunjena vodom. Meštani ih nazivaju *lokvama*, i od njih su samo tri obeležene imenom jezera. Na planinskom bilu zapazio sam ih devet: na Piribegu, Karanikoli, Belojezerskom ridu, Velibegu, Miloš-čobaninu (2), Budimovom grobu, Kučibabi i Vakafu. Retke su po stranama planine gde sam našao svega dve: jedna je ona u Golubarniku, druga je Bozovačko jezero (na karti »Jezero«), na visini od 1600 m, u potesu Gajrini, zapadno od Bozovca.

Lokve se bitno razlikuju od cirkusnih jezera, jer njihov postanak nije vezan za cirkove. One leže na ravni, nimalo zaklonjene, oko njih nema ni odseka ni rečnog nanosa, nego su obrubljene travom. Sa svih strana izložene vetru, lokve su obično okruglog oblika. Baseni su im stenoviti i zaptiveni muljem. Prečnik im se kreće do pedeset metara a dubina do metra. Najveća je ona lokva na Vakafu, deset minuta hoda istočno od Kajnaka.

Bez pritoke, lokve se održavaju samo padavinama, a jedino se ona u Golubarniku pothranjuje svrnutom brazdom. Vodu im najviše ispije stoka, dok samo mali deo gube isparavanjem. Otoku ima samo ona lokva na Budimovom grobu. Ta otoka se uliva u Proševsku reku. Letnja temperatura vode u lokvama obično je za dva do tri stepena niža od temperature vazduha.

Baseni lokava se produbljuju dejstvom snega, prelaženjem stoke i uticajem vetra. Pošto je debljina napadalog i nanetog snega uvek veća u lokvi nego oko njenog oboda, prirodno je da s proleća u lokvama redovno zaostane sneg. Smrzavajući se obnoć, taj sneg se ukopava u mekše slojeve basena, a obdan kraveći se razmekšava i pomera gromuljice zdrobljene zemlje, nabubrele kao natopljen sunder. Kad lokva presahne, sasušeni mulj se, ispućan i potklobučen, razlisti u tanke izvijene ljuške, koje stoka, prelaženjem, pomera i drobi pretvarajući ih u prašinu. Tako usitnjeni materijal najzad biva iz basena izduvavan vetrom. — Po tome se, dakle, lokve mogu svrstati u eolska jezerc.

UTOLEGLICE

U red lokava ne spadaju utoleglice koje se oko jezera vide na više mesta. One se razlikuju od lokava po tome što leže u cirkovima, što mogu imati povremene pritoke i što nisu podložne uticaju vetra nego su, naprotiv, izložene zasipanju.

Karanikolska utoleglica je zaptivena muljem, ali u nju je dospeo nanos koji snaga vetra ne može da pokreće. Sličnih osobina su jažinačka i ona mala livadička utoleglica blizu Karpe. Dimerkapijska utoleglica, prostranija od ostalih, obrasla je travom i prima vrlo male količine šljunkovitog nanosa. Dalje, u utoleglicama zaptivenog dna voda se ujezerava, bilo od otapanja snega, bilo od izliva jezerske otoke, a gubi se isparavanjem ako je stoka ne ispije. U dimerkapijsku utoleglicu, propustljivog dna, voda isključivo pritiče od izliva Jezeračkog potoka, a nestaje poniranjem, kao što je izloženo u prikazu Livadičkog jezera.

IZVORI

S neiscrpnom snagom izvora, čiju neumornu živost, odiskona ujednačenu, vreme neće moći nikad da zaustavi, sretamo se na svim delovima planine, planine u koju je razigrana mašta narodnog pesnika, zaneta silnim bogatstvom vode, odvela trista carskih majstora:

»Te nađoše do trista izvora,
Na jednu ih žicu sastavili,
Doveli ih Misir-zemlji ravnoj ...«.

(»Dušan hoće sestru da uzme«).

Vodno bogatstvo Šar-planine objašnjava se njenim petrografskim sastavom, u kome su zastupljene i vodosprovodne (permeabilne) i vododržljive (nepermeabilne) stene. Od vode koja padne na Zemljinu površinu jedan deo prodire u Zemljine slojeve kroz svaku poru i svaku pukotinu. Ta voda se skuplja u vodopropustljivim slojevima i kroz njih se процеђује sve dotle dok ne stigne do nepropustljivog, to jest vododržljivog sloja gde se zadržava i obrazuje podzemni sloj vode ili izdan koja ispuní nepropustljivi zemljišni sloj. Izdanska voda se sama, u obliku izvora, pojavljuje na površini onde gde površina zemljišta preseca izdan.

Izvori se javljaju iz urvina, plazeva, odseka, golih padina, jezera, rečnih korita, pašnjaka i ponegde između žila raskrupnjalog drveća u šumama, najčešće iz bukava. Izvan šume se većinom uočavaju po bujnim džbunovima čkalja, kašto tako gustim da je pristup izvoru vrlo otežan. Začkaljeni izvori obično leže na položenim mestima. Oni su tihi, bezglasni, gotovo se kao sleđeni tromo po ravni razlivaju između valutaka obraslih mahovinom, dok su ostali, na strminama, življi, te se odaju žuborom. Od izvora se sasvim, po količini vode, razlikuju vrelo Kamenjanske reke i vrelo Vardara.

Šiptari izvore zovu *kajnak*, *kruj* i *kroj*, a Makedonci *izvor*, *izvorče* i *kladenac*. Ako je voda uhvaćena cevkom, lubom, prosto izolueim kamenom ili drvetom, izvor je *onda* *češme*, *česma* ili *česmiče*. Ako je uz česmu dograđeno pojilo za stoku, onda su to *korita*. Kod siriničkih Srba svaki površinski izvor zove se *česma*, a samo podvodni je *ključ*. Za izvor Prizrenske Bistrice i vrelo Vardara odomaćen je naziv *glava*.

Od mnogobrojnih šar-planinskih izvora, podrazumevajući i one u podgorini, ja sam obišao svega dve stotine, raspoređenih ovako: na jugoistočnoj strani devedeset pet, na severozapadnoj šezdeset, na zapadnoj četrdeset pet. Temperatura izvora merena je u letnjim mesecima. Među razgledanim izvo-

rima najviši je (2460 m) onaj u cirku Golemog jezera, na severnoj padini Dobre strane. Temperatura tog izvora, koji izbija iz filita, bila je 5°.

Najhladnija je voda na izvoru najvišeg kraka Bogovinjske reke, u visini od 2320 m. Javlja se iz urvina od škriljaca na severozapadnoj strani Brustovca. Temperatura tog izvora, merena nekoliko puta u julu i avgustu 1953—1957, bila je svega 1°.

Zatim se ističu izvor Pene i Glava Prizrenike Bistrice s temperaturom od 2°.

Retki su izvori s temperaturom od 3°. Našao sam ih svega šest: četiri u livadičkom cirku, a po jedan kod Malog jažinačkog jezera i na Dinivodi. Jedan izvor s temperaturom od 3,5° našao sam samo u livadičkom cirku.

Češći su izvori s temperaturom od 4°. Takvih izvora ima i u cirkovima i izvan njih. Najniži izvori ove temperature nalaze se kod Bogovinjskog jezera. Izvori u cirkovima su različite temperature. U livadičkom cirku oni imaju 3° do 6°, u belojezerskom cirku 5° do 7°, a kod Bogovinjskog jezera imaju od 4° do 11°. Ova poslednja vrednost, od 11°, jeste najviša nađena temperatura izvora u cirkovima i valovima.

Izvan cirkova, temperatura od 5° nađena je u izvorima na Džinibegu, Čemeriki, Velibegu, zapadnoj strani Babaasanice, zatim u Gropi te hana i kod doma na Popovoj šapki.

U okolini ljubotenske kuće izvori su različite temperature: 5°, 6° i 9°.

Temperaturu od 6° pokazali su: Čelepinski izvor, Ajdučka (Pazarska) česma, Dindere, Kruj platit i izvor najvišeg kraka Gabrovnice.

Izvori u šumama obično pokazuju različitu temperaturu: 7°, 8°, 9°. To su najpiknije vode.

Temperatura izvorske česme kod škole u gornjorečkom Brodci bila je 7°. Istu temperaturu je imao jedan izvor na jugoistočnoj strani Šara, dok je jedan kapljiv u filitima na suprotnoj, severozapadnoj strani, gotovo uvrh samog prevoja, pokazao 8°. Ista temperatura nađena je u izvorima na Tijavodi i na severnoj strani Božina.

Izvori na Čafkadiji, Rečkom čam, zatim Korita, Češme karabunari i Petočno vodiče pokazali su 9°.

Temperaturu od 10° pokazali su: izvor Uleveričke reke, izvor Rogačevske reke na Kaluđeru, izvori u južnoj strani Goleme reke i česma Leskoec u Donjem Jelovcu.

Temperatura izvora Staroselske reke u Gornjem Jelovcu i Isailove česme u istom selu bila je 11°.

Temperaturu od 12° pokazali su: Kroj đat, Češme Bajeziti, česma kod kuće Popovskih u gornjorečkom Brodci, česma Jele u Donjem Jelovcu i česma Voden a u Gornjem Jelovcu.

Temperatura jedne izvorske česme u Bozovcu i česme Bloštinje u Jeložniku bila je 13°.

Temperatura onih izvorskih česama na putu Prizren — kuća »Stružje« bila je različita: 16°, 8°, 12° i 10°. Redžova česma, niža, bila je za dva stepena hladnija od Turske česme, koja je viša.

Izvori u dolini Pene između Tetova i Brodca takođe su različite temperature: 8°, 12°, 13° i 14°.

Starkladenac, na južnoj strani, imao je 14°, a Češme Šaini, na severoistočnoj, pokazala je 15°.

Izvorska česma Zbiralo u Jelošniku i jedna česma u Kalištu imale su 16°. Temperatura triju izvorskih česama u Vešalima bila je različita: u julu 14°, 15° i 18°, a u avgustu 14°, 17° i 20°.

Dve izvorske česme u potesu Strani kod Donjeg Ljubinja imale su 18°, dok su druge dve česme u klisuri Prizenske Bistrice, na putu Rečane — Prizren, pokazale 15°, a takođe i česma Čule u Jelošniku.

Prema iznetim podacima o temperaturi, izlazi da najviši izvori nisu i najhladniji, i obrnuto, da najniži nisu i najtopliji. Na primer, razlika između temperature jedne žice vrele Vardara i temperature jednog izvora kod Bogovinjskog jezera iznosi svega jedan stepen, mada između njih leži visinska razlika od 1260 m. Uostalom, poznato je da temperatura izvora ne zavisi uopšte od nadmorske visine izvora.¹

Iako je voda s temperaturom ispod 5° štetna po zdravlje ljudi i stoke,² meštani naročito cene baš takve izvore, smatrajući da je voda tim bolja što je većma hladnija. Ovce, naprotiv, obično traže topliju vodu, iz potoka i jezera. Tovarna grla, koja su uz mene bivala po dvadesetak dana, često su probirala vodu ustručavajući se napoja na izvoru gde je temperatura vode bila niža od 6°.

GLAVA PRIZRENSKE BISTRICE

Ovaj izvor izbija iz škrljaca u visini od 2360 m. Širina izvorišta iznosi 4,5 m. Izvor je podgrađen česmom, iz koje šiklja jak mlaz, dok se prilična količina neuhvaćene vode izliva kroz podgradu. Petog avgusta 1954. temperatura izvora bila je 2°, a temperatura vazduha 15°. Malo niže od Glave, u cirku se na više mesta javljaju izvori s temperaturom od 5°, 6° i 7°.

IZVOR PENE

Leži na južnoj strani jedne livadaste zaravni u džinibeškom valovu, gde se, na visini od 2400 m, vidi jedna stena od kristalastih škrljaca, između čijih se izvijenih slojeva, naslaganih kao table, umetnuo sloj belutka deo 9 cm.

Najjači izvor, na mahove s klokom, javlja se u desnoj strani te stene, baš na donjem uglu, a odmah do njega, iz nanosa od škrljaca, izbijaju još dva izvora, na razmaku od pola metra. Dvadeset prvog avgusta 1954. u sedamnaest časova, temperatura izvora bila je 2°, a temperatura vazduha 17°.

Sve tri žice izlivaju se u lokvicu duboku 10 cm i široku 1,40 m. U njoj se, pored sitnog nanosa, vidi busen vodenog bilja i jedan stanac belutka. Od lokvice počinje plitko korito, širine sedamdeset santimetara, kojim voda svega devet metara teče do druge lokvice duboke osamdeset santimetara. Oti-

¹ Videti: Ingenieurgeologie, von Ludwig Bendel. Erste Hälfte. Wien, 1944. Str. 101.

² Bendel, navedeno delo, str. 342. Po Bendelu, za piće su najzdravije vode s temperaturom između sedam i jedanaest stepeni.

čući odatle tihim tokom još dvadeset metara dalje, uliva se u jezerce (ono srednje s obimom od devedeset metara), od koga, naniže, tek počinje življa rečica, koja još niže, usecajući se u škriljce, pada preko jedne stepenice gradeći tu svoj prvi skokovac, visok svega osamdeset santimetara.

KAJNAK — VRELO KAMENJANSKE REKE

Izvire u visini od 2100 m iz jednog oblučastog zaseka okrenutog jugoistoku. Širina izvorišta iznosi 28 m. Ovde se razlikuju osam izvora, od kojih smesta postaje bujevita reka dovoljna za pokretanje nekoliko vodeničnih vitlova. Posle vardarskog, to je najsnažnije vrelo na Šar-planini.

Krajnji, osmi izvor javlja se na dodiru krečnjaka i filita, dok ostali izbijaju iz mramorastog krečnjaka. Sedam izvora izbijaju baš ravno iz stene, a samo jedan, onaj peti po redu, kulja ispod stene. Najjači je četvrti izvor koji već na petom metru svog toka prelazi u brzak i na rastoku pada skokovcem visokim jedan metar. Zatim se ističe sedmi izvor, koji se preko šljunkovite prečage izliva širinom od četiri metra.

Vrelo je različite temperature. Šesnaestog jula 1953, u podnevnim časovima, temperatura prvog, trećeg i četvrtog izvora bila je 4°, petog i šestog 4,5^o, a drugog i osmog 5°, dok je temperatura vazduha bila 17°.

Meštani pričaju da osmi izvor, čiju bljutavu vodu ne piju, postaje od sočnice i presušuje posle otapanja snega. Ja sam ga suvog zatekao 12. oktobra 1935. i prvog avgusta 1957. Čim taj izvor presuši, ostali pomalo otanje i voda im, kako se priča, onda postaje »slađa« jer ne miriše na zemlju.

Ispred Kajnaka vide se ogolićene stene, gdekoje išupljikavljene ćelijama, kao sunder, neke sasvim potamnele, neke obrasle mahovinom i bokorima šarolikog cveća, čije se tanušne stabljice smerno uklanjaju oporom lišću čkalja, koji rastom ovde preovlađuje. Na levom delu izvorišta, iznad rastoke, ima izvoraca i žmiravaca s jačim podbarjem, u koje je letva prodirala 1,30 m. Tuda se razlivaju curci obojeni suspendovanim mineralnim česticama boje rđe.

VRELO VARDARA

U antičko doba Vardar se zvao Axius. Današnje mu ime potiče iz X veka. Ana Komnena navodi »da Vardar tječe sa susjednih gora Mezije...«, Ohridski arhiepiskop Teofilakt opisuje »Vardarion ko užasnu rijeku, koja postaje pritokom vode sa snježnih gora... O poplavah Vardara govori i Kantakuzen«.¹ U darovnim poveljama srpskih vladara Vardar se zove Velika.

Vardar izvire iz jednog zaoblućenog potesa na istočnoj strani kose Lični grobišta. Vrelo leži na visini od 700 m. Širina izvorišta iznosi oko 50 m. Vrelo čine četiri izvora, različite temperature pokazane u tablici 19.

¹ Dr Petar Matković: Putovanja po Balkanskom poluotoku za Srednjega veka. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. XLII. Zagreb, 1878. Str. 156.

Najsnažniji izvor izliva se širinom od 2 m iz krečnjaka u južnoj strani. To je glavni izvor. Meštani ga zovu Glavardar, Turci su ga zvali Bašvardar, a oba izraza znače Glava Vardara. Drugi izvor, na dva metra od prvog, izvire širinom od 10 m i smesta se iz betonskog rezervoara cevima razvodi na seoske česme, dok se manjim delom odvodi jazom na vodenice. Treći izvor, slabiji od prethodnih te ponekad presuši, izbija u zapadnoj strani kose i odmah pada preko jedne veštačke prečage. Četvrti izvor se zove Šopatinec i jači je od trećeg. Javlja se u severozapadnoj strani na širini od metra i odmah ulazi u korito duboko 1,30 m. Ovaj izvor je obrastao pavitnjakom, i jedino je njemu ostavljen prirodni izgled. Negdašnji peti izvor, u blizini četvrtog, zatrpalo je odronjeno zemljište 1933. godine.

Tablica 19.

TEMPERATURA VRELA VARDARA 11. AVGUSTA 1956.

Izvor	Čas	T e m p e r a t u r a		
		Vode	Termometra	
			mokrog	suvog
Prvi	7	11°	14°	20°
Drugi	8	12°	14°	19°
Treći	9	10°	14°	26°
Četvrti	10	12°	14°	28°

Vrelo je podgrađeno visokim potpornim zidom, duž koga je u zaleđu, zasecanjem izvorišta, podignuta platforma s prostim nasipom od nabijene zemlje. Inače, pre tih radova, na izvorištu je bilo mnoštvo penušavih virova i jakih klobučavih vrutaka, što je vrelo davalo neobično živopisan izgled.¹ Iznad izvorišta razvijena je kestenova šuma, dok nadole, niz reku, nastaje gusti lug ive i vrbe. Taj lug se zove Jele. Kroz Jele teče Vardar, već bučan i silovit, hitajući da napoji useve i livade, hitajući da podari snage vodeničnim kolima i valjaličnim stupama.

U meštana postoji verovanje da Glavardar dovire iz Drima. Veselinoviću su pričali kako se runo vune ubačeno u neki drimski vir najzad pojavilo na vrelo (navedeni rad, str. 108). Meni su Vrutočani kazivali da Šopatinec dovire čak »od Soluna«. Naprotiv, u Gornjem Jelovcu se veruje da Vardar u stvari izvire iz Gornjeg dedeljbeškog jezera i da poniranjem izbija u Vrutoku.

Dvadesetog januara svake godine na vrelo Vardara se obavi jedan narodni običaj nazvan »ženske vodice«. Toga dana seljaci porane u crkvu na jutrenje i svaki ponese po nekoliko jabuka. Posle završenog jutrenja, određeni »kum« prvi napušta crkvu i pohita na vrelo, gde stojeći u samom Glavardaru s nekoliko torbi o ramenu očekuje seljake. Kad naiđe povorka, kum zamoči kitu bosiljka u izvor i poškropi narod. Seljaci zatim bacaju na kuma jabuke, koje on hvata i odlaze u torbe. Kum mora nastojati da uhvati svaku

¹ Videti moj člančić: Penjanje na Galićicu. »Ferijalac«, 1936, str. 317.

jabuku, jer ako mu neka promakne nizvodu, smatraće se to kao rđav znak za onoga ko ju je bacio. Naniže od vrela, duž rečnog korita, poređaju se gosti da sačekuju i skupljaju promakle jabuke.

Posle obavljene dužnosti kum se obraća narodu pokazujući pune torbe: »Ova mana vo sekoja kuća. Do godina so iljadnici«. Krsteći se narod na to odgovara: »Amin«. Zatim svi pevajući polaze kumovoj kući, čija su vrata, međutim, zatvorena. Pred zatvorenom kućom narod peva:

»Oj, Jovane, domaćine!
Ili piješ ili spiješ?
Ako piješ, veseli se,
Ako spiješ, razbudi se!
Tebe idat selski gosti,
Selski gosti, prijatelji«.

Tada kum otvara vrata i, primajući čestitanja, odvodi goste za postavljenu trpezu.² — Običaj 'se još drži.

IZVORI KISELIH VODA

Javljaju se na jugoistočnoj strani planine: u Donjem Palčištu, Velikoj Rečici, dolini Pene, Neproštenu i Lešku.

Najviše ih ima Velika rečica gde iz plavina u južnoj obali Rečičke reke, na dužini od petnaest metara, izbija šest izvora. Glavni izvor je nešto malo podgrađen i uhvaćen prostim komadom savijenog lima. Dvanaestog avgusta 1956, taj izvor je davao četiri litra vode na minut. Do tog izvora vidi se drugi, slabiji izvor, koji se neiskorišćen razliva niz obalu. Na pet metara od ovog nalazi se treći izvor, a deset metara niže, idući niz reku, javljaju se još tri izvora, što se tankim mlazevima slivaju niz obalu, iznoseći prilične količine suspendovanih čestica, usled čega je zemljište zaslojeno bojom rđe.

Banja Hisar, pod drugim imenom Banjiče, nalazi se iznad hidroelektrične centrale u dolini Pene. Ovde je do nedavno postojala jedna daščana zgradica sa tri kabine i basenima za kupanje. Tvrdi se da je ova voda lečila kožne i želudačne bolesti. Banjiče su koristili jedino meštani, koji su obdane ovamo dolazili noseći sobom hranu i prostirače.

Drugi kiseljak u dolini Pene nalazi se u Livadi tećesu, s desne strane puta na dvadeset minuta hoda iznad Banjičeta. Nasred blago položene livade stalno klobučaju pet izvora puneći jednu lokvicu, duboku 15 cm, iz koje se izlivaju niz livadu, presićenu vlagom i uokvirenu visokim ivama. To je najhladniji šar-planinski kiseljak. Voda je u čaši bistra. Piju je i zdrava čeljad i bolesnici. Ponekad 'se ovamo dogone bolešljiva goveda i konji, te danima o-staju na sampasu da bi se oporavili pasući po zakiseljenoj livadi.

U Lešku kiseljak se nalazi u jugozapadnoj strani odseka na kome je manastirski konak. Voda izvire iz krečnjaka, oko koga ima i bigra u kome

² Po kazivanju Antonija Isakovića i Koleta Arsića, iz Vrutoka. Zabeleženo na vrelu Vardara jula 1935.

se vide otisci lišća, dentriti. U jednom putopisu stoji da je to »veoma prijatna mineralna voda, ukusnija nego Viši«, koju starci nisu hteli da okuse, dok je mlađi pečalbari »piju i tvrde da leči želudac«.³

Tablica 20.

TEMPERATURA KISELIH IZVORA

Izvor	Datum i čas merenja	Temperatura		
		Vode	Termometra	
			mokrog	suvog
Prvi rečički	12 VIII 1956 u 8 časova	15°	17°	24°
Drugi rečički	12 VIII 1956 u 9 časova	16°	18°	26°
Ostali rečički	12 VIII 1956 u 10 časova	14°	16°	28°
Banjiče (u basenu)	22 VII 1953 u 18 časova	21°	24°	25°
Livade tečes	22 VII 1953 u 17 časova	12°	15°	20°
Lešak	29 XI 1956 u 10 časova	18°	17°	18°

³ Stanislav Krakov: Kroj Južnu Srbiju. Beograd, 1926. Str. 33. Cirilicom.

REKE

Sa Šar-planine se sliva sijaset tekućica, valjda više od stotine, koje manjih koje većih. Nisu to mršavi potoci nego snažne reke, svaka jača od rudničke Jasenice. Ako se poneka od njih i naziva potokom, to je opet izdašna reka dovoljna da celom selu navodni useve.

Rečna izvorišta dopiru do velike visine, do 2400 m, kao što već rekoh. Visokog zaleđa i jako raščlanjena, to su većinom čelenke, sastavljene od mreže kraćih rečica, što se, prašteći između niskih kosa, slivaju u nekoliko glavnih kraka od kojih postaje reka. Takve čelenke, nalik na niti raspršenog užeta, imaju gotovo sve reke na jugoistočnoj strani planine, a na severozapadnoj samo one u prostoru od Ljubotena do Karanikole. Najrazvijenija je čelenka vratničke reke Rakite, čija dva kraka, do sutoka s Ljubotenskom rekam, postaju od četrdeset osam rečica, koje se, simetrično razgranate, s obe strane staju u dva glavna kraka. U Vejčke reke, naprotiv, glavni krak prima rečice samo s jedne strane, te njena čelenka liči rasporedu zubaca na grabulji.

Drukčije izgledaju izvorišta na zapadnom delu planine i, takođe, na severozapadnoj strani, u predelu od Karanikole do Belojezerskog rida. Ovde se ne vide izrazite čelenke, nego strukovi od nekoliko rečica, često jednakih po količini vode i dužini. Izdvaja se izvorište Radike, široko 14 km i veoma raščlanjeno plećatim kosama, gde se razlikuju dva glavna izvorišna kraka, koje čini zrakasto razvijena mreža rečica što postaju od mnogih izvora. Radika izvire na Velibegu, na potesu između kote 2105 m i 2112 m. Odovud polazi njen istočni, glavni krak (na karti pogrešno nazvan »Crni kamen«), kome sa zapada u Proj džuzelu pritiče drugi krak, što izvire delom na Karamustafi, delom na Balti.

Vardar je najglavnija šar-planinska reka. U Vardar se ulivaju sve one reke što izviru na jugoistočnoj strani planine. Među njima su glavne:

1) Vrutočka reka	11) Neproštenka reka
2) Golema reka	12) Lešačka reka
3) Topušnica	13) Tearačka Bistrica
4) Mazdrača	14) Dobroška reka
5) Bogovinjska reka	15) Gabrovnica
6) Kamenjanska reka	16) Odranska reka
7) Uleverička reka	17) Beloviška reka
8) Rećička reka	18) Rakita
9) Pena	19) Rogačevska reka.
10) Porojska reka	

Dužina Vardarevog toka u toj sabirnoj oblasti od Vrutoka do Dvoraca u Dervenu iznosi 60 km.

Pena je ovde najjača vardarska pritoka. To je i reka s najdužim planinskim tokom, od izvora do Tetova dugim 29,7 km, s padom od 6,44 od sto i visinskom razlikom od 1914 m. Njene pritoke su ove:

1) Krivošijska reka	7) Karanikolska reka
2) Lešnička reka	8) Dervent
3) Sahat dere	9) Pržina
4) Čepenovska reka	10) Brodečka reka
5) Skakalska reka	11) Studena reka
6) Proj jelenceš	12) Vejčka reka.

Na severozapadnoj strani planine vododelnica se drži Pavlova kamena i Prevalca, čiji prevoj predstavlja normalno razvode između Jadranskog i Egejskog mora. Reke severoistočno od Prevalca pripadaju slivu Vardara, a one zapadno-jugozapadno od njega spadaju u sliv Drima, koji se deli na sliv Belog i na sliv Crnog Drima.

Severoistočno od Prevalca protiče Lepenac, leva vardarska pritoka, čije izvoriste leži izvan šar-planinske oblasti — na Kodža-Balkanu. Na potošu od širiničkog Jažinca do Kačanika, dugom 27,3 km, Lepenac prima dvanaest šar-planinskih reka:

1) Suvu reku	7) Jazbinski potok
2) Blatešticu	8) Dubravsku reku
3) Muršicu	9) Bičevački potok
4) Kaluđersku reku	10) Proj ma
5) Gotovušku reku	11) Strašku reku
6) Ropotski potok	12) Kotlinsku reku.

Zapadno od Prevalca važna je Prizrenska Bistrica, čija dužina toka do njenog ušća u Beli Drim iznosi 33,5 km, s padom od 6,2 od sto i visinskom razlikom od 2077 m. U nju se sa Šar-planine slivaju:

1) Šarštica	4) Ljubinjaska reka
2) Petroštica	5) Manastirička reka
3) Drajčička reka	6) Jablanička reka.

Slivu Belog Drima takođe pripadaju reke koje na severozapadnoj strani planine izviru u predelima jugozapadno od Karanikole i, delom, zapadno od Džinibega. Tu se razlikuju:

1) Grbatovačka reka	
2) Kukovačka reka	
3) Plajnička reka	čine 6) PLAVSKU REKU
4) Zrzačka reka	
5) Radeška reka	

7) Leštanska reka	
8) Duška reka	čine 10) BRODSKU REKU
9) Leva reka	

11) Restelička reka	
12) Beli potok	
13) Klek	čine 16) GLOBOČIČKU REKU
14) Soputica	
15) Ordoška reka.	

Plavska reka uvire u Brodsku, Brodska u Globočičku, a Globočička u Ordošku, koja se uliva u reku Ljumu, desnu pritoku Belog Drima.

Na zapadnom delu planine vododelnica između sliva Belog i sliva Crnog Drima drži se pravca: Mramor — Velibeg — Crni kamen — Golem argač — Trmkin grob. Na ovoj strani slivu Crnog Drima pripada Čajlska reka, a nekada je pripadala i Radika. Sa šar-planinskih padina se u Radiku slivaju:

1) Fidanski potok	4) Štirovička reka
2) Reka, čifkadijska	5) Brodečka reka
3) Hadžina reka	6) Krakornička reka.

Dvadeset drugog januara 1959. godine Radika je, antropogenim uticajem, promenila svoj iskonski tok. Skrenuta u Mavrovsko jezero, iz kojeg se tunelima — Vlajničkim, dugim 3,12 km i Toljanskim, dugim 3 km — odvodi u Vardar, Radika je prevedena u sliv Egejskog mora. Od šar-planinskih reka je u slivu Crnog Drima ostala samo Čajlska reka, koja se uliva u Buštricu, desnu pritoku Crnog Drima.

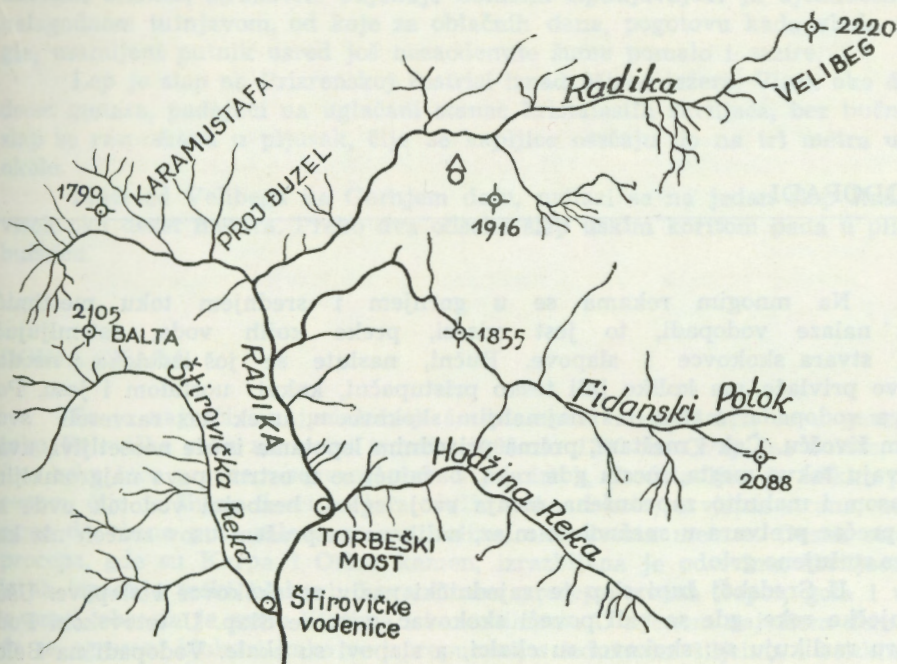
Doline šar-planinskih reka su normalne doline sa naglašenim zaleđem i slobodnim izlazom. Na severozapadnoj strani Babaasanice, a takođe i u predelu Šutmana, doline su uglavnom plitke i paševite, dok su sve ostale većinom duboke, klisuraste, pa često i šumovite. Neke su naseljene, neke su, naprotiv, teško pristupačne. Najprostranija je dolina Pene, a najgušće je naseljena dolina Prizrenske Bistrice. Među teže prohodne spadaju doline Beloviške, Vratničke i Ljubotenske reke, do čijeg tla, zaklonjenog gustom šumom, mestimice sunčani zraci ne dopiru, te se čini kao da ovde, u ovim većitim zascencima, uz bučanje reke vlada neki neprolazni sumrak, pojačavan još i delovanjem divljine, iskonski sirove i pomalo stravične.

Između dolina su obično nadomak sela razvijene vododerine. To su kratke, plitke i ogoljene jaruge, kojima povremeno, za vreme povodnja i jakih pljuskova, projure viloviti potoci, bujaci, koji se u tetovskom Podgoru zovu *pomutaj*.

Reke teku uskim stenovitim koritima s velikim padom gotovo do kraja srednjeg toka, protičući u brzacima i skokovcima, gdešto samo gradeći bukove i slapove. Što je ravan doline prostranija, tim su, prirodno, i korita šira, nezavisno od nadmorske visine. U Donjoj Lešnici, na primer, korito Pene se proširilo do deset metara, dok je niže Brodca kod ćuprije Te uri svedeno na širinu od dva metra. Na ovom mestu Pena pada bukom visokim metar i pravi virove duboke do dva metra. Dok ne stignu do naselja, reke su bistre i čiste, ali protičući kroza selo, voda se onečisti.

Reke su u gornjem toku hladnije, u srednjem toplije. Letnje temperature rečne vode u gornjim tokovima bile su 8° do 12°, a u srednjim 13° do 20°. Temperatura u virovima Pene kod Te uri bila je 21°, a kod bozovačkih vodenica u Jelencu 17°. Ove trenutne i mestimice izmerene temperature zavise od ekspozicije i biljnog pokrivača doline, od nadmorske visine tačke na kojoj je temperatura merena, od brzine protoka reke i od dnevne temperature vazduha.

Reke su u letnje doba svugde gazne. Gdešto se u koritu naročito namesti kamenje za nogostup da bi se reka prelazila bez gaženja. Za vreme ja-

IZVORISTE RADIKE

kih pljuskova biva da reke odjednom nabujaju, te se onda, usled stenovitog materijala nošenog vodotokom, ne mogu da prelaze dok porast vode ne umine, što obično potraje po nekoliko časova.

Raspolazući jakom prenosnom snagom, reke i bujaci iznose ogromne količine jalovog nanosa, od kojeg ne stradaju samo obradiva zemljišta i putevi i mostovi, nego često i kuće. Ovakve mlade plavine su većinom razvijene duž podgorine od Vrutoka od Jažinca. Plavina Potočan, između Senokosa i Gradca, široka je valjda ceo kilometar. Bujak zvani Ponikva, između Glođa i Dobrošta, godine 1925. sasvim je zatrpao jednu tešku haubicu, zaoštalu kod Glođskog kamena prilikom povlačenja nemačkih trupa 1918. godine. Duž starog puta od Poroja do Belovišta vide se dugačke suhozidine, podignute oko imanja radi odbrane od naplave. Privredne površine se brane još i pleterima od pruča s kamenim nabačajem i nasadima vrbe, jablana i bagrema, što se naročito primenjuje u podgorini jugozapadno od Tetova. Poslednjih godina se pod stručnim nadzorom podižu bujične pregrade u voderinama, a umrtvljene plavine se zasađuju voćkama.

VODOPADI

Na mnogim rekama se u gornjem i srednjem toku mestimično nalaze vodopadi, to jest odseci, preko kojih voda, ostrmljujući se, stvara skokovce i slapove. Bučni, naslute se još izdaleka i neodoljivo privlače ma koliko bili teško pristupačni, kakvi uostalom i jesu. Pojava vodopada, makar i s najmanjim skokovcem, uvek nas razveseli svojom živošću. Čak i meštani, prema prirodnim lepotama inače neosetljivi, uvažavaju takva mesta, mesta gde reka, bacajući se u ostrm, peva najgromkijim glasom i mahnito zapenušena menja svoj izgled: bezbojni vodotok ovde se naprećac pretvara u snežnobeli mlaz, nalik na rasprašeni usov sručen niz kakvo stešnjeno grlo.

U Sredskoj župi *slap* je zajednički naziv za skokovce i slapove. Ušće Duječke reke, gde se vidi poveći skokovac, zove se Slap. U tetovskom Podgoru razlikuju se: skokovci su *ckalci*, a slapovi su *ckale*. Vodopadi na Beloviškoj reci imaju utvrđene nazive: Gornja ckala i Donja ckala.

Skokovci su većinom visoki dva do tri metra. U Duškoj reci ima ih visokih do pet, a u čelenci Vratničke reke i do deset metara. Skokovci obično padaju jednim mlazom, ali kad se nasred vodopada pojavi kakav glavutak čvršće stene, skokovac se onda razliva u dva uporedna mlaza. Ponegde se u stešnjenom koritu uz obalu nađu otporniji slojevi od kojih skokovac odbijajući se, gdešto pod uglom od četrdeset pet stepeni, zalomljenim mlazom udara u suprotnu obalu. Takvi skokovci, visoki do dva metra, s plitkim bučnicama vide se na Peni iznad ušća Sahat dere.

Najlepši su skokovci u gornjem toku Duške reke. Jedan od njih, pet metara visok, pada na širini od tri metra udvojenim mlazom u zasutu bučnicu, iz koje odskoče metar i po uvis, praveći penušavi luk i udarajući njime u drugu bučnicu. Niže mosta u Stogi, na istoj reci, drugi jedan skokovac, visok metar i po, pada širinom od dva metra u bučnicu duboku metar i po.

U izvorištu Ljubotenske reke, iznad Solišta, skokovce uništavaju plazevi. Godine 1953. ovde sam zatekao plazine na mestu gde su nekad praštalala dva lepa povisoka skokovca, kojih se sećam još od 1925. godine.

Slapovi se razlikuju po tome što ne padaju samo preko jednog nego preko nekoliko odseka. To su u rekama najnepristupačnija mesta. Fotografski mogu da se snime samo delimično. Do svih slapova nisam neposredno dolazio, jer se pratilac za te opasne izlete nije mogao ničim pridobiti. Neke slapove sam posmatrao samo izdaleka, dogledom, i to u proleće i s jeseni kad je šuma ogolela.

Tako se vide dva slapa na Vratničkoj reci u potesu Jelike i jedan na Ljubotenskoj reci. To su snažni slapovi, čije bućanje u proleće, pod silnim

naletom sočnice, strahovito odjekuje dolinom ispunjavajući je ujednačenom, nelagodnom tutnjavom, od koje za oblačnih dana, pogotovu kada vlada magla, usamljeni putnik usred još nezaodenute šume pomalo i zazire.

Lep je slap na Prizrenskoj Bistrici iznad Micog jezera. Visok oko dvadeset metara, padajući na uglačani stanac kristalastih škrljaca, bez bučnice, slap se rasprskava u pljusak, čije se kapljice osećaju do na tri metra unakolo.

Idući od Velibega ka Gornjem defu, nailazi se na jedan slap Radike, visok oko deset metara. Preko dva odseka slap uskim koritom pada u plitku bučnicu.

DONJA CKALA

To je najveći i najprivlačniji šar-planinski slap. Nalazi se u gornjem toku Beloviške reke na visini između 1100 do 1200 m. Ovaj deo doline, kojom reka teče pravcem severozapad — jugoistok, predstavljen je teškim procesom, čija je širina deset metara, dužina oko dvesta, a visina strana, uzeta samo do visine puta s leve strane doline, oko dvesta metara. Desna strana procepa, gde su Karpa i Orlov kamen, izrazbijana je odsecima škrljaca iz kojih ispadaju teški blokovi. Leva strana procepa, zvana Šopot, gola i više u senci, obrasla je samo lišajima i kamenikama. U njenom najvišem delu vide se ogromni blokovi kako se isprepućani, s izduženim šiljcima i britkim ivicama, preteći nadnose iznad procepa, gotovi naoči da se svakog trenutka sunovrate pod slap.

U procepu se razlikuju četiri odseka. Prvi odsek je visok oko trideset metara, drugi i treći imaju po pet, a četvrti tri metra. Visina slapa ukupno iznosi oko četrdeset tri metra.

Prvi, najviši deo slapa, zakošen udesno, u gornjem delu je širok 2 m, u srednjem 1 m, a u donjem delu 5 m. Ovaj najbujniji deo slapa, nadjačavajući svojim bučanjem sve ostale, pada u bučnicu, čiji je prečnik oko 8 m. Najjača struja slapa upravljena je na levu stranu bučnice. Oko bučnice leže oburvani blokovi, među kojima je najveći jedan s čeonom stranom od 20 kvadratnih metara.

Odatle počinje drugi slap. Pod njim je omanja bučnica, iz koje polaze dva brzaka, da se odmah sliju u bučnicu duboku 1,5 m, a dugačku 6 m. Ulevo od ove bučnice leži jedan veliki blok, samarastog oblika. Odatle počinju brzaci, koji svega deset metara teku do jednog grla, širokog svega pola metra, s čije se desne strane vide dva ogromna bloka.

Ovde nastaje treći slap koji se stropoštava u bučnicu duboku 2 m, dugačku oko 6 m, a široku oko 4 m.

Iz te bučnice polazi četvrti, najniži deo slapa koji pada u bučnicu, duboku 1,5 m, dugačku 6 m i široku 4 m. Od te bučnice već počinje ravnije korito, prošireno do 7 m. Korito je delom usečeno u serpentin, delom u krečnjak. Obale su obrasle jasenom i klenom, među kojima se vidi gdekoja bukva.

Drugog avgusta 1954, između osam i jedanaest časova, temperatura vode u bučnicama bila je 9° do 10°, dok je ovlaženi termometar pokazivao 11° do 13°, a suvi termometar 14° do 18°.

SLAP KRIVOŠIJSKE REKE

Nalazi se u gornjem toku reke na visini od 2000 m. Vodopad čine dva odseka od kristalastih škriljaca. Obale su kod gornjeg odseka blaže zakošene i obrasle džbunjem. Slap je visok oko 16 m.

Padajući preko prvog odseka, slap udara na uglačani prag, pa se potom, slabije zalomljen, preko drugog odseka sručuje u široku bučnicu, gotovo svu ispunjenu nanosom. Rečno korito je ovde široko oko 7 m, i pad mu je sasvim blag. Na levoj obali se blizu slapa vidi jedna omanja žlebina sa širokim otvorom.

Četvrtog avgusta 1954, u devet časova, temperatura vode u bučnici bila je 8°, vlažnog termometra 10°, a suvog 11°.

SLAP BOGOVINJSKE REKE

Nalazi se na desnom kraku Bogovinske reke u zaleđu valova Bogovinskog jezera. Bujan i silovit, količinom vode jači od Donje ckele, ovaj slap najpre pada preko dva niža odseka, zatim nailazi na treći, najviši odsek, visok oko 5 m, s kojeg se survava u prostranu, dobrim delom zasutu bučnicu, odbacujući jak pljusak, čije kapljice pršte do na pet metara unaokolo. Visina slapa iznosi oko 10 m, a širina 3 m.

Na levom kraku ove reke, u istoj visini, postoji bujeviti skokovac, koji pada preko blokova kristalastih škriljaca. Visina skokovca je 2 m, a širina 1 m.

BILJNI I ŽIVOTINJSKI SVET

BILJNI I ŽIVOTINJSKI SVET

BILJNI SVET

Počevši od planinskog podgorja pa naviše, razlikuju se tri biljna pojasa s jasno izraženom visinskom raščlanjenošću. Svaki počinje na donjoj i završava se na gornjoj granici. Razlike između pojedinih pojasa tim su oštrije što se više penjemo uz planinu. Dok je u najnižem pojasu biljni svet bujan i silovit, dotle je u najvišem sićušan, prореđen i skućen, grčevito polegao uz kamen. Svaki pojas je, dakle, drukčiji, svaki se odlikuje nečim osobenim, jer, kao što znamo, život biljnog sveta zavisi od određenog broja uticajnih okolnosti: od ekspoziije i nadmorske visine, od hemijskih i fizičkih osobina zemljišta i od klimatskih uslova, naime od svetlosti, toplote i vlage.

Velike grupacije pitomog kestena karakterišu podgorje na jugoistočnoj strani planine. Kestenovi lugovi najvećma su razvijeni u tetovskom Podgoru, gde se pružaju do hiljadu metara nadmorske visine. Uz dolinu Pene dopiru do Šipkovice. Slabije su razvijeni u podgorini jugozapadno od Tetova do Vrutoka. U Donjem Jelovcu, na visini od oko 920 m, kesten se retko vidi, i to kržljav. Inače, kestenovo stablo biva visoko preko dvadeset metara, a pri korenu debelo do dva metra u prečniku.

U podgorskom pojasu javljaju se: hrast, cer, lužnjak, lipa, brest, jova, kao i šibovi bukve, drena, zove i leske sa džbunovima gloga, šipka, trna i kupine. Leskovici su razvijeni u Petkovcu iznad Starog Sela, a još više u Svetoj Mini i Vodenj blizu Gornjeg Jelovca, dok se na severozapadnoj strani vide u Jelovarniku, Rupi i Đubrištu iznad Brezovice Nerodimske, zatim dalje u Podusojnu, Ginivodi i Vrljem trapu.

Opolje i Gora nemaju šume. S nedostatka ogreva, gorski Brođani u letnje doba skupljaju svežu goveđu balegu, koju u vidu pogača nalepe po spoljnim zidovima kuća ostavljajući je da se suši, kako bi je zimi mogli upotrebiti za gorivo.

Od podgorja naviše s obe planinske strane pruža se šumski pojas do 1800 m visine. Preovlađuju bukove šume, mestimično prošarane cerom, grabom, javorom, klenom, jasenom i leskom. Najprostranije i najbolje očuvane šume su na padinama Ljubotena, Livadice i Piribega, gde se ističu: Bukovik, Crni kamen, Ropotski potok, zatim staroselske, vratničke i beloviške šume. Divlje, s izgledom prašume, ispresecane dubokim rečnim dolinama, te šume predstavljaju najprivlačnije biljne zajednice na Šar-planini. Na ostalim mestima šume su manjih površina i uglavnom pristupačne.

Mešovite šume, listopadne i četinarske, prostiru se na potesima oko Suve reke i Blateštice: Vrljem trapu, Ginivodi, Podusojnu, Carevim livadama i Ormanu. Jedna takva šuma vidi se i u Rau na severozapadnoj padini Crnog vrha (1860 m).

Oko gornjeg toka Pene četinarske šume su razvijene u ovim potesima: Jelaku, Molaki, Studenoj vodi, Solištu, Guri ljobvu, Stani lokitu, Crnom vrhu (1860 m), Platu, Bataklištu, Vardiši, Krivoj šiji, Gornjoj i Donjoj Lešnici. U slivu Radike četinari se vide na Rečkom čamu, Brodečkoj šumi i jugoistočnoj strani Božina iznad Hadžine reke. Zastupljene su ove vrste: crni bor, beli bor, molika, jela, smrča i klekovina. Neznatne izrasti četinara javljaju se na Proj žabi, Brezovačkoj šumi, tetovskoj Popovoj šapki, Šilidžu i Jeliki na desnoj strani doline Vratničke reke. Na severozapadnoj strani planine četinarska šuma je razvijena jedino u Brejačkoj karpi.

Među četinarima u Lešničkoj karpi živi tisa, koja je kao prirodna retkost stavljena pod zakonsku zaštitu. Oko obala Pene u podnožju Vardiše razvijeni su gusti šibovi jove, čiju koru leti sljušte i osušenu upotrebljavaju za bojenje tkanina. Šibljaci vrbe uz dolinu Pene dopiru do Donje Lešnice.

Od slatkih plodova u šumama nalazimo: lešnike, kupine, drenjine i šumske jagode. Najviše jagoda nađe se u Bukoviku prema kačaničkoj strani. Njih skupljaju deca, koja ih u Kačaniku, kad naiđe voz, putnicima prodaju u malim, spretno načinjenim luburama. Šumske maline, nalazio sam u Lešnici i u gornjem toku Tearačke Bistrice, gde dozrevaju sredinom avgusta. Bukov žir, po ukusu sličan bademu, takođe je sladak za jelo. Sazreva i opada u oktobru.

Među raznovrsnim šumskim cvećem ističu se: visibaba, glavatac, jedić, lazarkinja, zlatan i ciklama. Suprotno upadljivom zlatanu, koji izdika do metar i po, sitna vlagoljubiva ciklama raste u džbunju skrivena od pogleda. Cvetove razvija početkom septembra.

Pored mnoštva zeljastih biljki, u šumi vidimo povijuše, paprati, mahovine, lišaje i zimzelene parazitne biljčice imele, razne pečurke i trud.

Iznad šume nastaje pašnjački pojas. Biljni pokrivač ovog pojasa je sasvim drukčiji, na njemu se jasno odražavaju uticaji visinske klime: kratko leto, jako osunčavanje, vetar, čije dejstvo utiče isušujući, brzi prelaz od dnevne toplote ka noćnoj hladnoći. Drvenaste biljke su ovde patuljaste, poлегle po zemlji, dok su cvetonoše obično kratkih stabljika i bogate cvetovima žive obojenosti, što neobično privlači insekte, inače retke u ovim visinama.

Smreka je ovde najkrupniji predstavnik biljnog sveta. Ona se uz pašnjake penje do 2300 m visine. Najgušća je na Maloj Gabrovnici, Tošinici, Šaru, Karanikoli i Smreki. Stočari je paljenjem uništavaju kao štetnu po pašišta. Smreka se retko vidi zapadno od Šutmana.

Smreki se pridružuju vrištine borovnica, kojih ima tri vrste: *Vaccinium myrtillus*, *Vaccinium uliginosa* i *Vaccinium vitis idaea*. Borovnice su najvećma razvijene na Tošinici i Golubarniku. Manje ih je na Gradskim livadicama, Jelaku, Molaki, Studenoj vodi, Smreki, Karanikoli, Šeni i Kaprniku. U Sredskoj župi zovu ih *stršinke*, u Tetovu *borovinke*, a u tetovskom Podgoru *mečkino grozđe*.

Travnj pokrivač penje se do 2500 m. Glavne su trave: tipac, krtulj, vlasenika, ostrika, kiselica, mlaka, detelina, morava, đurdevka, graor i meko seno — kako ih stočari nazivaju. Moravka je najomiljenija. Prijatnog mirisa, ona se nosi u džepovima, stavlja pod uzglavlja, meša s duvanom. Veruje se da je mleko ukusnije u ovaca koje pasu moravku. Česta je na pasištima Kobilice, Karanikole i Smreke.

Na dubrevitim površinama oko bačija bujaju štirevi, koprive, kiseljaci, divizme i sapunika, koju zovu čuen. Koren čuena upotrebljava se za spravljanje halve. Skupljanjem čuena bave se Resteličani i Zlipotočani. Godine 1956. kilogram osušenog korenja cenio se do trista dinara. Uz potoke se vide čičkovi, repuvi i rastavići, a oko izvora čkalj i mahovina. Visoke paprati su najgušće razvijene oko prvačkih i dobroških bačija u dolini Gabrovnice. Trandovilje je rasprostranjeno na uleveričkim i vakafskim pašnjacima, gde sredinom jula u punom cvetu, prekrivajući velike površine, pruža neobično šarenu sliku.

Perunika raste na jugozapadnoj strani Božina. Čemerike ima kod Bogovinjskog jezera i Đola, zatim na Tijavodi i Čemeriki. Čemirikin list se u nevolji upotrebljava za pušenje, a osušeni koren, stucan i prokuvan, uzima se kao lek protiv želudačnih bolesti.

Sleč, najlepša alpijska drvenasta biljka, retko se nalazi na Šar-planini. Jednu vrstu, *Rhododendron ferrugineum* L., našao sam na Golubarniku i Šiji, a svega jedan džbun u Karpi na Livadičkom jezeru. Cveta početkom jula.

Od biljaka iz ledenog doba značajne su drvenasta biljka mahunica (*Empetrum nigrum*) i jedna sitna fresinica (*Dryas octopetala*).

Na jugoistočnoj strani Ljubotena raste šar-planinski čaj (*Syderitis scardica*), retka biljka, za koju kažu da do u Makedoniji nigde drugde ne uspeva. Ova biljka je vrlo cenjena i dospeva čak na beogradske trgove. Na glasu je kao lek protiv kašlja i protiv grudnih bolesti. Bere se u avgustu, dok je još u punom cvetu.

Čim sneg na mestima okopni, vlažna šarokopna odmah se ospu šafranom (*Crocus albiflorus* Kit.), koji u Štrpcu zovu mamiguz. Ovaj sitni cvet, inače prvi vesnik proleća u visokom nadgorju, poživi svega dva-tri dana, upravo dotle dok se šarokopno ne prosuši.

Niže navodim niz biljaka nađenih u predelima od Ljubotena do Kalabaka i Torbeškog mosta.

Blaženak: *Geum coccineum*, *Geum montanum*, *Geum moll*, *Geum urbanum*.

Bogorodičin cvet (*Hypericum perforatum*).

Brukentalija (*Bruckentahlia spiculifolia*).

Bubojedne biljke: rosulja (*Drosera rotundifolia*), rumenika — »mesojadac« (*Viscaria vulgaris*), prolećna biljka (*Pinguicula*).

Bušina (*Erigeron acer*).

Vidac (*Euphrasia*).

Volovsko oko (*Chrysanthemum leucanthemum*).

Volujac (*Bupththalmum speciosum*).

Gromotulja — turica (*Alyssum ovirense*).

Zvončići: *Campanula moesica*, *Campanula pusilla*.

Zmijak (*Scorzonera rosea*).

Zmijin koren (*Polygonum bistorta*).

Igljice — zdravac: *Geranium oreades*, *Geranium macrorrhizum*, *Geranium pratense*.

Jaglike: *Primula intricata*, *Primula minima*, *Primula acaulis*, *Primula columnaea*.

Jarič (*Sedum acre*).

Jedić (*Aconitum napellus*).

Kamenike: *Saxifraga scardica*, *Saxifraga moscata*, *Saxifraga corriophyla*, *Saxifraga glabella*, *Saxifraga umbrosa*, *Saxifraga media* Gai. Ssp. *porosphylla*.

Kaćuni: *Orchis speciosa*, *Orchis globosa*, *Orchis morio* — gorocvet, salep, čiji koren meštani skupljaju za spravljanje salepa.

Kravljak (*Carlina acaulis*).

Krasuljak (*Bellis perennis*).

Krvošnica (*Pedicularis leucodon*).

Lepakata (*Aster alpinus*).

Lepen planinski (*Adenostyles alpina*).

Ljiljani: *Lilium Jankea*, *Lilium albanicum*, *Asphodelus albus* Willd.

Ljubice: *Viola Zoysii*, *Viola odorata*, *Viola declinata*, *Viola tricolor*, *Viola biflora* L.

Ljutić (*Ranunculus crenatus*).

Naprstak: *Digitalis sanguisorba*, *Digitalis ferruginea* Gris.

Nezaboravak (*Myosotis alpestris*).

Osjak: *Cirsium candelabrum*, *Cirsium appendiculatum*.

Pelen (*Artemisia absinthium*).

Petoprstica (*Potentilla verna*).

Planinska ločika (*Mulgedium alpinum*).

Planinski lan (*Linum capitatum*).

Prostreli — encijane: *Gentiana punctata*, *Gentiana acaulis*, *Gentiana cruciata* (sirištara), *Gentiana verne* L. Sp. *enverne* (zaspanka), *Gentiana lutea* var. *symphyandra* (lincura, na kosovsko-metohijskoj strani stavljena pod zaštitu zakona).

Ptičinci: *Cerastium arvense*, *Cerastium alpinum*.

Pucavac (*Silene acaulis* L. Ssp. *Vierh.* var. *Balkanica* Hay. et *Vierh.*).

Sasa (*Anemone narcisiflora*).

Soldanela (*Soldanella pindicola*).

Srčenjак (*Antennaria dioica*).

Sunovrat (*Narcissus angustifolium*).

Sunčanica (*Helianthemum nitidum*).

Hajdučka trava: *Achillea tanacetifolia*, *Achillea clavene*, *Achillea millefolium*.

Crevider (*Thalictrum aquilegifolium*).

Crnjavač — murka: *Nigritella nigra*, *Nigritella angustifolia*.

Čestoslavica (*Veronica officinalis*).

Čuvarkuća (*Sempervivum tectorum*).

Šar-planinski karanfil (*Dianthus scardicus* Wetst.).

Jednoj biljci iz roda *Senecio* nije se vrsta mogla odrediti u Botaničkom zavodu Beogradskog univerziteta. Uspravna stabljika te biljke, s tvrdim korenom, visoka je trideset tri santimetra i obrasla sitnim maljama. Ima osam

linearnih listića, dugačkih do dvanaest santimetara i raspoređenih naizmenično. Na vrhu je tamnožuti cvet, sitan i dlakav, skupljen u venčiće nalik na četkicu. U julu 1953, kad je nađena, bila je u cvetu. Našao sam je samo na pašnjaku u Gropi te hana, i to svega dva struka.

U najvišim delovima planine, mrtvoj kamenoj pustinji, gde naizgled nema ni traga života, nalazimo najniže i najžilavije predstavnike biljnog sveta: lišaje, čije šarene kolonije, razvijene po golim stenama, podsećaju na razlivenu boju. Oko njih se često vide kamenike i jastučići mahovine.

Doista, malo je mesta gde nema baš nikakvog biljnog života. Takva su mesta gotovo same okomite litice na čijoj se glatkoj površini, usled naglog oticanja kišnice, ne može da zadrži i razvije biljna rasplodna ćelija.

ŽIVOTINJSKI SVET

Biljni svet se dopunjuje životinjskim svetom, kome onaj prvi pruža ne samo utočište nego i pogodnosti za opstanak i produženje vrste.

U šar-planinskim predelima žive ovi sisari: medved, vuk, ris, divlja svinja, divokoza, srna, zec, jazavac, lasica, lisica, kuna, veverica, jež, krtica i poljski miš.

Lasica je rado viđena. Njeno prisustvo u naseljima, vodenicama i bačijama uzima se kao znak sreće. Veverica se smatra umiljatom životinjom i ne ubija se.

Srne žive u Kučinom kletu niže Jažinačkog jezera, odakle se ponekad zimi, pritešnjene glađu, spuštaju do Gornjeg Sela i Jažinca. Srne najviše stradaју od risova. Ris živi u gornjoselskim šumama oko Konjuške i u šumi Danovom bačilu na jugoistočnoj strani Piribega.

Divljih svinja ima u šumama na Vardiši, Pržini i Rau. U jesen zalaze u planinske njive nanoseći teške štete kukuruzu i krompiru. Čopor divljih svinja u stanju je da za noć izrije čitavu njivu. Biva zimi da se, priterani snegom i glađu, približe Vešalima i Brodču, te ih seljaci halakajući rasteruju vilama i sekirama. U tim selima sam slušao da se napad divljeg vepra na čoveka može izbeći hitrim odskokom u stranu, pošto vepar, kratkog i zadržiglog vrata, ne može glavu okretati u stranu nego uvek gleda pravo.

Vuk se leti zadržava u šumama oko bačija, a u ostala godišnja doba približuje se naseljima i trlima. Smatra se za najkrvoločniju i najomrznutiju zver. Kad upadne u tor, u stanju je da zadavi po desetak brava, ali samo jednog može da odnese. Vukove tamane oružjem, otrovom i zamkama, a plaše ih halakanjem i vatrom. U tetovskom Podgoru kod Makedonaca se drži praznik vukova, tako zvane *martinije* ili *zaklopna nedelja*. Martinije počinju dvadeset trećeg novembra, na dan Svetog Mrate. Nekada su martinije trajale cele nedelje, a danas se drže samo tri prva dana. Za to vreme, »da se vuku usta zatvore«, domaćice prevrću korita, odlažu pletivo i vezuju pleteće igle, zakolju kokošku i zatvore nož, odlažu tkanje i zatvore grebene za vunu.

Medved je najčuvenija šar-planinska zver. Živi u šumama od Ljubotena do Torbeškog mosta. U tetovskom Podgoru ga popularno zovu *babulka*, dok se u ostalim predelima govori obično *mečka*. U Siriniću sam slušao da ih ima dve vrste, mesožder i biljožder, ali ih narod u stvari ne razlikuje. Kao prirodna retkost šar-planinski medved je zaštićen od ubijanja.

Provevši zimu u svojoj jazbini, medved se, istrošenog sala i mršav, pojavljuje tek u proleće. Danju obitava u šumi, gde traži jagode, mrave i med. Noću se penje u pašnjački pojas, gde se vrzma oko bačija vrebajući stoku. S jeseni zalazi u visoka kukuruzišta, ječmišta i razišta da jede klasje. U te-

tovskom Podgoru rado zalazi u kestenjake da zoblje kestenje, koje on ne uzima tek onako nadohvat, nego ih prethodno nakupi u gomile, pa tek onda pristupi obroku. Mrave traži pod razbacanim kamenjem na šumskim proplancima, preturajući njuškom kamenje teško do deset kilograma. Pod takvim kamenjem zemlja je zbijena, čista i vlažna, tako da retko koji mrav može da mu promakne.

Medved se od njiva odbija paljenjem vatre, isturenim strašilima i halakanjem, a bačije se brane psima i halakanjem. Mada krupni i zaštićenog vrata — zaštićenog gvozdenom ogrlicom načičkanom oštrim klicima — ovčarski psi se ipak retko upuštaju u rvanje s medvedom. Psi ga obično progone po kilometar i dalje od bačije, i medved beži li beži. Međutim, čim ose ti da ga snaga izdaje, da je premoren, on naprečac zastane i okrene se psima propevši se uvis. Psi ga onda opkole i laju li laju, ali mu nijedan ne prilazi blizu, jer, po kazivanju ovčara, strašno zaista izgleda ova zver onako uspravljena na zadnje noge s težinom do trista kilograma i dužinom do dva metra, koliko je obično cene. Medved mirno ostaje u tom položaju dok se god psi ne povuku premoreni lajanjem. Tvrde da teže ranjeni medved crkne čim se napije vode.

Divokoza, najbolji predstavnik šar-planinskih sisara, živi u kamenoj pustinji oko gornje granice pašnjačkog pojasa. Kreće se po najtežim odsecima i održava na šiljatim liticama gde čovečja stopa nikad ne bi zakoračila. Može skočiti do sedam metara u daljinu, a savrh litice se, kao na krilima, baca u dubinu do petnaest metara. Neobično oprezna i plašljiva, sušto oličene hrabrosti i hitrine kao da je krilata, nju ništa ne može da prestigne do jedino kuršum. Vrlo osetljivih čula, ona čoveka oseti još izdaleka. Gledao sam ih oko vrhova od Ljubotena do Koraba. Obično idu u stadu po dve-tri, ređe četiri, mada se nekad viđalo »često po pedeset njih u gomilama«, kako kazuje Sava Dečanac.

Ovčari milostivo gledaju divokoze. Često se one, čak i s mladuncima u mešaju među jaganjce na paši, naročito na Stogi, Špelo Sinanici i Lešničkoj karp. Pritajeni ovčari, prikupivši pse uza se, sa zadovoljstvom posmatraju igru nestašnih divojaradi. Od starih ovčara sam slušao da ranjena divokoza, koprcajući se, lije suze kao ljudsko biće...

Pred zoru divokoze dolaze na solišta, gde ližu oslanjenu površinu kamenja na koje se ovcama polaže so, obično na kakvoj čistini podaleko od bačije. Imao sam prilike da u Ljubotenskoj reci s jedne visoke bukve, udaljene oko trista metara od solišta, nekoliko puta dogledom posmatram tri divokoze, koje su zorom ovamo navraćale. Spustivši se oprezno niz reku, na solištu bi se postavile ukruć, izdigle glavu da omirišu vazduh, zatim prilazile oslanjenom kamenju, dobro ga onjušile i tek onda stale da ližu površinu. Potom bi prelazile na vodu, napojene poskoče nekoliko puta na mestu, pa naposljetku, kao lukom odapete, hitro bi nagle uz Ljuboten dok ne zađu u odseke.

Među ptičjim svetom u podgorskom i šumskom pojasu mogu se zapaziti: češljuga, grmuša, senica, slavuj, crni kos, smeđi kos, detlić, jastreb, sova, kukavica, kreja, žunja, svraka, čavka, grlica, tetreb i divlji golub. Tetreb se češće vidi u Bukoviku i Kokošinom ormanu, ređe u hrastovim zabranima

na Jezerištu i Obruču iznad Ljubinja. Divljeg goluba sam sretao samo u Stani lokitu. Grlica se kreće po visokim njivama gde se seju žita.

Od selica jedino lasta poprilično zalazi u podgorski pojas. Nalazio sam je u Kalištu, gde se gnezdi u kućama, obično u gostinskoj, najurednijoj sobi. Gnezdo prilepljeno nasred tavanice, kao rozeta, domaćin podupre obešenim drvenim kukama da bi bilo čvršće. Prozori na takvoj odaji se ne zatvaraju dok se god lasta ne odseli. Lasta izleće i uleće ne mareći što skup ljudi razgovara nasred sobe, dok njeni poletarci cvrkuću izvirujući čas iz gnezda, čas prelećući s police na policu. Kuća sa zagnežđenom lastom smatra se batlijom.

Pašnjački pojas je siromašan ptičjim svetom. Na Šaru i Pašinom vide se povećata jata običnih čavki. Oko visova se pongede zapažaju crvenokljune i žutokljune čavke. Sokolici su česti na Karanikola, jer ovde ima zeba, koje oni tamane. Pašnjaci Donjeg džinibega bruje od pevačica, dok se na Gornjem džinibegu one jedva osećaju.

Jarebice su nastanjene po pašnjačkim kamenjarima. Kašto po deset u jatima, one čisto zbune iznenadnim uzletom prhnuvši neposredno ispred vas. Češće sam ih sretao na jugoistočnoj nego na severozapadnoj strani planine. Po sedmoro njihove pileži, bez kvočke, nalazio sam na pašnjacima sredinom jula. Punački i okrugli kao loptice, kreću se polako, gotovo nimalo plašljivi, te se daju bez otpora hvatati, ali hranu iz ruke neće da prime. Zimi se jarebice približe selima, gde ih hvataju klopama, pod sepet, u koje se kao mamac stavlja kukuruz.

Vrlo je retka neka sivkasta ptičica veličine češljuge. Video sam je samo u livadičkom cirku. Štrbački čobani je zovu *džidža*, što na turskom znači dečja igračka. Ta ptičica je većinom u vazduhu, gde jednako čekeće, glasno i oporo baš kao prava čegrtaljka. Uzletevši do sto metara uvis, ona se gore zadrži minut-dva lepršajući, pa se odjednom silovitim zaletom, s punim jezikom svoga grla, spusti na stenu, gde se časkom primiri da se opet naglo vine uvis.

Orao, naša najkrupnija planinska ptica, većinom se zadržava oko Ljubotena, Kobilice, Krive šije i Lešnice. Gospodar visina, orao se retko vidi na steni, njegovo carstvo je iznad visova, u slobodnom prostoru, gde krstari raširenih krila gotovo bez ikakvog trzaja. Gnezdi se u nepristupačnim odsecima. U doba parenja može se videti kako za gnezdo nosi grane debele kao ruka. Hrani se gmizavcima, pticama, zečevima i lešinama. Grabljivac, kod stočara nije rado viđen, jer dok othranjuje mladunce, hoće da nasrne i na jagnje i na divojare. Kako ovčari pričaju, s ugrabljenim plenom odleti po dalje, stotinak metara uvis, zatim ga ispusti da se ugruva, pa ga ugruvanog sa zemlje ponovo zgrabi i među kandžama odnese u gnezdo mladuncima. Raspon krila u jednog orla, koga sam iznemoglog bio našao na Ljubotenu 1925. godine, iznosio je 2,60 m.

Zanimljiv je i svet sitnih životinja, među kojima prosečno oko može zapaziti: jelenka, skakavce, bogomoljku. pčele, zolje, muve, bubamare, gliste, stonoge, crviće, gusenice, pužve, bumbare, leptire, zunzake i još vazda drugih.¹ Pojedine vrste tih stvorenjaca su rasprostranjene do najviših vrhova.

¹ Mađarski entomolog dr Jene Föddor 1935. godine je na Ljubotenu sabirao insekte za muzej u Budimpešti. Njega su naročito interesovali: *Dominola*, *Sphinx*, *Hymenoptera ichneumonidae*, *Geometridae* i *Libella*, kako mi je on tada naveo.

Na bakrdanskom vrhu nalazio sam bubamaru i neke sitne pužice priljubljenе uz biljčice.

Kornjača je česta u dolini i u podgorju do donje granice šumskog pojasa. Zovu je *željka*. Troma, ona se lako može hvatati, ali pri tom glavu odmah uvlači pod oklop.

Od guštera se većinom vidi mala mrka gušterica i poznati zelembač. Ima ih i u dolini i u pašnjačkom pojasu.

Zmija je retkost na Šar-planini. Nemački zoolog Miler 1917. godine na Kobilici je našao jednu jedinu otrovnicu (*Vipera macrops Méhély*), dotad poznatu samo u Bosni i Hercegovini.² Ja sam zmiју zapazio na Brejačkoj karp i Vratničkim livadicama, a slepića na Karanikoli i Lukovom polju. Smuk se češće vidi u dolini i podgorju, ređe u šumskom pojasu.

Kod Šiptara u Šipkovici postoji verovanje da smuk može, omotavši se čeljadetu oko grudi, čoveka da bičuje repom i čak obogalji. Oni ga tamane. Ali u mnogim slovenskim selima smuk se smatra čuvarom kuće i ne ubija se, samo se ponegde u vradžbinama, na primer u Belovištu, ipak uzima kao nemio.

U tetovskom Podgoru kod makedonskog življa se zmija smatra *đavolom* i ubija se. Zmiju ili smuka — ovde ga zovu *smok* — videti posle zalaška sunca, predskazuje smrt u porodici. U mnogim makedonskim selima drži se *zmiјin praznik*, Jeremijindan, što pada četrnaestog maja. Tog dana izjutra se oko kuće triput obiđe s lopatom i mašicama, udarajući mašicama u lopatu i vičući: »Jeremija u polje — zmiје i smokovi u more«. Mašice i lopata se potom zakopaju u đubre da tu prenoće. Prva zmija viđena pre Đurđevdana ubije se i preseče napola, a glava joj se čuva za lečenje od zmiјskog ujeda. Osušena i stucana u prah privija se na ranu i uz to se još obavi »zakušavanje«, to jest banjanje.

Ni jezera nisu pusta. Živi svet šar-planinskih jezera karakterišu tularci, u nauci poznati pod imenom *Trichoptera*. Ovi insekti se množe u vodi. U njoj provode larvenu fazu i od zrnaca peska grade pokretne čaurice, duge do dva i po santimetra i spoljnim prečnikom do šest milimetara. Zatim iz tih čaurica, okrilativši se, preobraženi napuštaju vodenu sredinu i prelaze na kopno.

Tularci su na Šar-planini prvi put nađeni u Livadičkom jezeru, gde je 1940. godine Radovanović otkrio jednu vrstu (*Limnophilus bipunctatus*), dotad poznatu samo u okolini Sarajeva.³ — Tu istu vrstu ja sam našao još na dva mesta; u Crnom đolu i u onom gornjem jezercu u izvoru Pene. Neke druge vrste tularaca zapazio sam i u ovim jezerima: Golemom đolu, Bogovinjskom, Belom, Micom, Đinivodnom, Šutmanskom i Defskom. Najjače su razvijeni u Đinivodnom i Defskom jezeru, gde se vide ne samo oko obale nego i po stenama nasred jezera. Izvan jezera, tularce sam nalazio na jednom izvoru kod Gornjeg dedeljbeškog jezera, zatim u Hadžinoj reci nedaleko od ušća Fidanskog potoka i na obali Pene u Donjoj Lešnici.

Dafnija (*Daphnia*) živi u Šutmanskom i Velikom jažinačkom jezeru. Pijavice su česte u Bogovinjskom i Šutmanskom jezeru.

² Dr Franz Doflein: Mazedonien. Jena, 1921. Str. 230.

³ Dr Milutin Radovanović: Prilog poznavanju trihoptera Balkanskog poluostrva, prvenstveno u pećinama i planinskim jezerima. Poseban otisak iz »Glasa« Srpske akademije nauka, CCX. Beograd, 1953. Str. 28. Cirilicom.

Jedna vrsta daždevnjaka, žutog trbuha, živi u Bogovinjskom i Šutman-skom jezeru. Nimalo plašljiv, da se hvatati i mirno je ležao na ruci dok sam ga razgledao. Dug je deset santimetara.

Po dve-tri žabe nalazio sam u Livadičkom, Šutmanskom i Bogovinj-skom jezeru. Nasred Livadičkog jezera videla se i jedna mala zelena žaba-vremenjača, koju narod, inače sasvim pogrešno, smatra predskazivačem vre-mena. Žabe se mreste u mnogim jezerima: Golemom đolu, Crnom đolu, Do-njem dobroškom, Bogovinjskom, Đinivodnom, Crnom i Golemom jezeru i u onom jezercu u bardolevskom cirkju. Jula 1953. u zašašenom delu Bogovinj-skog jezera bilo je toliko punoglavaca da su se mogli lopatom zgrtati. Među njima sam u šašu našao dva divopačja jaja.

U mnogim jezerima, najviše u Golemom đolu, Malom đolu, Crnom đolu i Donjem dobroškom, zapažaju se neke bubice, od kojih se jedne kreću po površini, a druge po dnu jezera. Kad je vreme tiho, na Livadičko jezero na-lete sa severozapada rojevi neke žučkaste mušice i toliko prekriju plićak da to liči na tinju. Čim dune vetar, rojevi odmah s jezera odleću.

Ribu nisam zapazio u jezerima. Bilo je više pokušaja da se ona zaplodi u Livadičkom jezeru. Donošena je iz Vardara i Lepenca, ali u jezeru nije mogla da se održi. Ni u planinskim rekama nisam video ribu, osim u Lepen-cu i u srednjem toku Pene nadomak hidroelektrične centrale. Priča se da u gornjem toku Pene, oko Brodca i Vešala, ima pastrmki teških do dva kilo-grama, te ih meštani prosto rukama hvataju ispod kamenja.

NAŠELJA — STANOVANJE — POSLOVANJE — PRIVREDA

TREĆI DEO

NASELJA

U prostranom šar-planinskom podgorju i dobrim delom u samoj planini nalazi se sto osamnaest sela, od kojih četrdeset šest leže na kosovsko-metohijskoj, a ostala na makedonskoj strani planine.

Tablica 21.

RASPORED SELA, BROJ KUĆA I STANOVNIKA (PREMA DRŽAVNOM POPISU OD 1943. GOD.)

Predeo	Broj		Šiptari	Makedonci	Srbi	Neopredeljeni muslimani
	sela	kuća				
Severoistočno podgorje						
Ljubotena	10	581	3898	—	—	—
Župa Sirinić	8	586	2405	—	2202	—
Sredačka župa	13	1156	5584	—	4597	701
Župa Opolje	8	551	4218	—	—	—
Župa Gora	7	1051	3709	—	697	1347
Brodečka reka	1	30	30	90	—	—
Južna tetovska podgorina	39	5262	28160	4635	25	4
Dolina Pene	8	1079	5924	131	—	—
Tetovski Podgor	24	3150	10294	8969	555	—

U severoistočnom ljubotenskom podgorju i Siriniću sela s desne strane Lepenca leže u visini između 520 m i 960 m, većinom na izlazu sporednih dolina u glavnu dolinu. Najniže selo je Bob, a najviše siriničko Jažince. Središte Sirinića i najveće naselje je Štrpce, ima 232 domaćinstva i 1582 stanovnika.

Od sredačkih sela u dolini Prizrenske Bristice samo jedno leži na dnu doline, dok su tri razvijena delom u dolini, a delom u pribrđu do visine od 1200 m. Najniže je Rečane (600 m), a najviše Gornje Selo, razvučeno između 1100 do 1200 m. Ostala sela u južnom delu župe, razvijena po stranama dolina levih pritoka Prizrenske Bistrice, penju se do 1100 m. Središnje selo župe je Sredska, koje ima 193 kuće i 1108 stanovnika.

Sličnog položaja su sela u Opolju i Gori. Gotovo svih sedam opoljskih sela: Zaplužje, Bljač, Brodosavce, Kuklibeg, Kukovce, Kosovce i Plajnik leže na izlazu dolina u visini od 1100 do 1200 m.

Goranska sela: Radeša, Leštane, Dikance, Bačka, Brod, Zli Potok i Restelica razvijena su većinom po stranama dolina između 1100 i 1380 m visine. Najniža je Bačka, a najviša Restelica. Najveće naselje, Brod, leži u dolini Brodske reke na visini od 1380 m. Brod ima 397 domaćinstava i 2248 stanovnika, od kojih su 697 Srbi (tablica 21).

Najzabačenije naselje je gornjorečki Brodec u izvorištu Brodečke reke. Zapadno od Brodeca su u dolini Radike ležala mešovita naselja Reč i Strezimir. Spaljena od srpskih vlasti 1913. godine, oba sela bila su ponovo zaseljena dok ih Bugari nisu spalili 1916. godine, da ih najzad rasele u devdelijske krajeve. Još stoje tragovi dvorišta s ponekom voćkom, i zidovi crkve u Strezimiru.

Na makedonskoj strani oštro se razlikuju dva naseljena pojasa: niži pojas, gde su sela (34) razvijena po obodu polja, i viši, gde sela (37) leže u pribrđu i po stranama dolina.

Najgušće je naseljena južna tetovska podgorina od Rečice do Vrutoka, gde devetnaest sela leže u nižem, a dvadeset jedno u višem pojasu. Najniža je Golema Rečica (460 m), a najviše Gornje Jelovce (1280 m). U ovom predelu je najveće Vrapčište, koje ima 509 domova i 2733 stanovnika, a najmanje je gornjopološko Novo Selo, makedonsko naselje sa šest domova i šezdeset stanovnika.

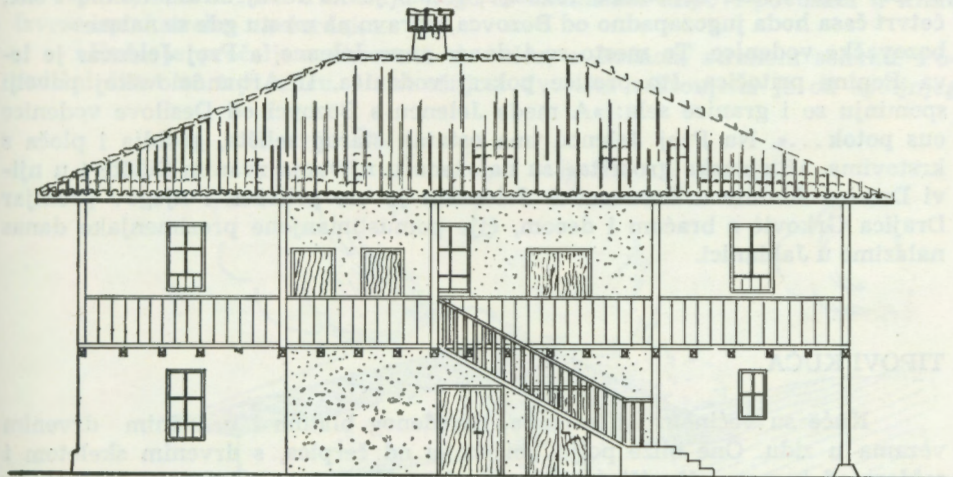
Od svih šar-planinskih dolina najgušće je naseljena dolina Pene. Sela su razvijena po stranama doline u visini od 800 do 1280 m. Najniže su Selce i Lahce, a najviše je Bozovce.

U tetovskom Podgoru su trinaest sela u nižem pojasu na visini od 500 do 740 m, dok ostala leže u višem pojasu između 880 i 110 m visine. Središte tetovskog Podgora je Tearce, koje ima 279 domaćinstava i 1680 stanovnika.

Šar-planinska sela su zbijenog tipa, s grupisanim kućama i dele se na mahale sastavljene od rodova. Mahale, odvojene jedna od druge sokakom ili rekom, nose naziv prema svome topografskom položaju: Gornja, Srednja, Donja, Prekorečka; ili po najstarijem rodu u njima: Markoska, Popovska, Pejčinovska, Isaflar i slično. Sem toga u mešovitim, slovensko-šiptarskim selima razlikovale su se dve glavne mahale: »turska« i »risjanska«. Slovenska sela i »risjanske« mahale imaju svoje *zbiralo*, slobodan prostor, gde se sastaju na dogovore i gde o praznicima igraju kolo. Kod Šiptara se samo ljudi okupljaju na razgovor obično pred džamijom, ili na kakvom drugom prostoru koji nema posebno ime.

Škole postoje u svakom selu, izuzev u nekim brdskim. Najstarija je osnovna škola u Sredskoj, otvorena 1831. godine zaslugom prizrenskog trgovca Sime Andrejevića — Igumanova, zatim škola u Belovištu, otvorena oko 1870. godine. Veća sela imaju zadružno-kulturne domove, poštu i telefon. Crkva s grobljem obično se nalazi izvan naselja, a džamija usred sela, dok je muslimansko groblje po pravilu uvek podalje od naselja. Mali broj sela je bez bogomolje. Iole veće naselje ima zadružni dućan, gdešto pekaru, poneku zanatsku radnju i, ako selo nije čisto šiptarsko, krčmu. Tearce sa svojim radnjama podseća na malu čaršiju. Seoske česme su izvorske, ali su većinom prosto građene i nema ih svugde. U Senokosu se služe bunarima, a u Piroku i Vrapčištu postoje pumpe. U Vratnici ima i bunara i česama sa slavinom. Zanimljivo je napomenuti da se u Donjem Ljubincu na reci nalaze tri javna nužnika.

Povelje srpskih vladara: Dragutina, Milutina, Stevana Dušana i Stevana Dečanskog, izdate u periodu 1276—1353. godine, pominju: Polog, Sirinić, Sredsku i Opolje, uz to i mnoga šar-planinska naselja koja se javljaju kao crkvena dobra. U Pologu se ističu: Bozovce, selište Brod (tetovski Brodec), Garje, Đurđevište, Jeduarce, Rečica, Selce i Tetovo; u Sredačkoj župi: Gornje Selo, Jablanica, Lokvica, Ljubinja, Nebrigošte, Rečane, Sredska i Stružje; u Gori: Brod, Leštane i Radeša.

STARA MAKEDONSKA KUĆA U TETOVSKOM PODGORU

Najveće povlastice u ono feudalno doba imala je Rečica, danas čisto šiptarsko selo, Obnovivši manastir svetog Đorđa Skoropostiznika u Skoplju, zadužbinu vizantijskog cara Romana III Argira, kralj Milutin 1300. godine potvrđuje tome manastiru pravo na Rečicu s vinogradima, voćnjacima, njivama, mlinovima, senokosima, zabranima, planinom i svim »pravima sela toga«. Oslobađajući je od svih »rabota carskih i od svih podanaka malih i velikih«, kralj propisuje da u Rečicu ne ulazi »nikoji vladalac kraljevstva mi«. Ni sam vladalac Pološke župe nije smeo u Rečici skupljati ni vojnike ni radbotnike za bilo kakav posao. Osim crkvi »bir zakoni«, Rečica nikom drugom ništa nije davala.¹

Uz Rečicu se spominje i neko Popovljane, verovatno popovski prise-lak, našta i darovna povelja ukazuje: »I tizi popovi da drže nedelju u manastiri redom«. — Temelj stare crkve u Rečici otkrio je 1929. godine tetovski trgovac Đoce Mitruševski, kome se, kako narod priča, triput bio »prisnio« sveti Đorđe ukazujući mu na mesto gde se crkva nalazila. Prilikom otkopavanja temelja nađena je ikona svetog Đorđa koja se, kažu, čuva u hramu obnovljenom 1936. godine. Crkva stoji nakraj Male Rečice, u jednom šumarku koji Malorečani zovu Đuri mađari, a Velikorečičani Lješte thata. Hram se otvara svega dva puta godišnje: šestog maja na Đurđevdan i devetog decembra na dan Alimpija Stolpnika.

¹ Novaković: Zakonski spomenici, str. 613—614.

Tetovo, koje će se tek pod Turcima razviti u grad, spominje se kao selo koje je car Dušan sa sinom Urošem 1346. godine priložio obnovljenom manastiru Bogorodice htetovske, poklonivši mu pri tom još i ova dobra: »dol« na reci Vrutku, selo Garje s crkvom svetog Jovana Zlatoustog, selište Brod s rekom i lovištem, a u Jeduarcu crkvu svetog Nikole i »popa Draju s rodnom i mjestom«.²

Najviše naselje u dolini Pene bilo je Jelence, koje je car Dušan darovao svojoj zadužbini manastiru sv. Arhandela kod Prizrena 1348. godine.³ Ovo iščezlo selo, dosad nepoznate lokacije, ležalo je na levoj strani doline Pene, četvrt časa hoda jugozapadno od Bozovca, upravo na mestu gde se nalaze bozovačke vodenice. To mesto se i danas zove Jelence, a Proj Jelencas je leva Penina pritočica, što protiče pokraj vodenica. U Arhandelovskoj povelji spominju se i granice sela: »A međa Jelencu s Bozovci od Desilove vodenice ous potok...«. Na Proj Jelencu ima ostatak starog selišta, groblja i ploča s krstovima. »Risjanska grobišta« su nalažena u njivama zvanim Šilište i u nji-vi Demira Abdula u Bozovcu. S Jelencem je bio priložen i njegov pronijar Drajića Grković s braćom i decom, čije pomuslimanjene prezimenjake danas nalazimo u Jablanici.

TIPOVI KUĆA

Kuće su većinom od kamena, utvrđenog blatom i uzdužnim drvenim vezama u zidu. One bliže polju obično su od čerpića, s drvenim skeletom i soklom od kamena. U višim selima, brdskim, kuće su pokrivene škriljastim pločama, često i raznom slamom, a u nižim ćeramidom ili crepom. Krov je svugde četvoroslivni, a podovi su od nabijene zemlje.

Kuća je spratnog tipa s pravouglom osnovom. Dužina kuće kreće se do dvanaest, a širina i visina do osam metara. Zatremljeno prizemlje zauzimaju podrum i staja za stoku. U podrumu slovenske kuće ponegde se nalazi *izba*, ukopano udubljenje, što služi za skrivnicu. Drvene stepenice vode iz prizemlja na *čardak*, s kojeg se ulazi u prostorije sprata, gde se razlikuju: *kuća*, *odaja*, *odajče* i nužnik. Svaka prostorija ima poseban ulaz s čardaka. *Kuća* je u stvari kujna sa slobodnim ognjištem, odmaknutim od zida najviše jedan metar. Makedonci takvo ognjište zovu *budžak*, a Šiptari *odžak*. U šiptarskim kućama se *odžak* nalazi u zidu nad kojim je levkasti otvor za odvođenje dima kroz dimnjak.

U kući se vide: kovčezi za brašno i pasulj, naćve, testije, bućkalica i tronožne stoličice zvane *stol*, a na zidu vise: tepsije, tiganji, polica za posuđe i niska okrugla *trpeza*, koja se samo za obrok postavlja. Na *budžaku* i *odžaku* jela se gotove u *grncima*, a hleb se peče na crepulji pod saćem, pokrivenim žarom i vrećim pepelom. Pita, meso, pilav i gusta jela peku se u tepsijama, takođe pod saćem. Kuća ne služi samo za gotovljenje jela i za dnevni boravak, nego i za noćivanje većeg dela porodice.

Odaja i odajče služe samo za spavanje i za goste. Površina odaje ide do četrnaest kvadratnih metara a visina do 2,80 m. Nameštaj u odaji je vrlo

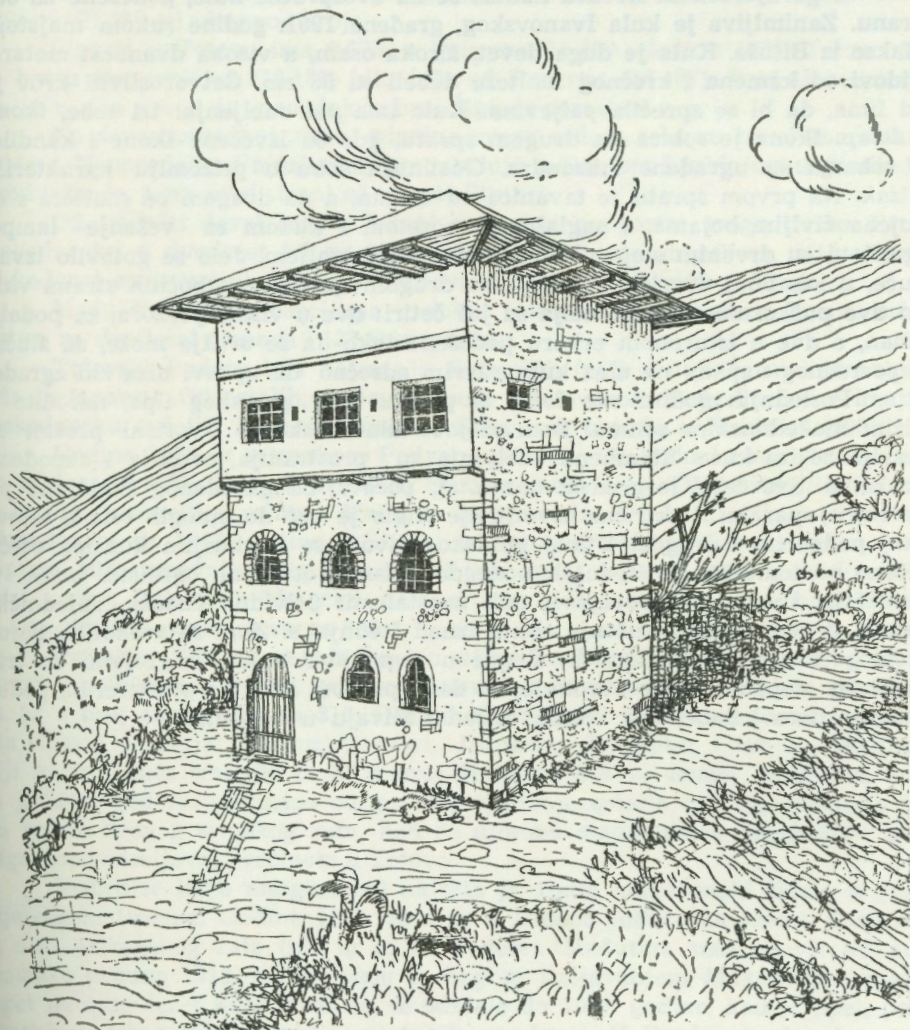
² Istom poveljom bila su priložena i ova tetovska sela: Stenče, Zeljino, sedmi deo Fališe i četvrti deo Sedlareva s mlinovima i livadama.

³ Novaković: Zakonski spomenici, str. 694—695.

skroman: sanduk s odećom, posteljina i mala limena peć, zvana *ćumbe*. Spava se na hasurama i guberima prostrtim po podu, a za pokrivanje se uzima ju ćilimi, šarenice, kožusi ili jorgani. Tkani jastuci su gdešto napunjeni vunom, gdešto slamom. Šiptarska odaja ima još i *hamam* i *dolap*, a duž zidova usku policu, gde se s jeseni poredaju jabuke.

Uz kuću je plevna za smeštaj stočne piće, a kod plevne je obično koš za kukuruz. Ponegde je koš ugrađen u sklop kuće ili uza zid avlije, no uvek se pazi da bude postavljen prema istoku. U brdskim selima, gde kukuruz slabo uspeva, koševi nisu u običaju nego se okomišani klipovi povezani u kitke izvese ispod strehe na čardaku.

Kuća je pročeljem okrenuta dvorištu, a bočnom stranom sokaku. Porodični život ne trpi ulicu. Unutrašnjost dvorišta zaklonjena je od spoljnog

KULA IVANOVSKIH U GORNJORECKOM BRODECU, IZMEĐU GORNJIH PROZORA I NA ERKERU SU PUSKARNICE

pogleda zidom visokim do dva i po metra, koji se duž sokaka pruža od pročelnog ugla kuće do začelja susedne kuće. Dvorišnu kapiju, dovoljno prostranu za prolaz kabastog tovara, natkriljuje nastrešnica od ceramide ili crepa. Dvodelna avlijska vrata su od debelih dasaka i išarana kovanim ekserima. Ponegde se vide i drukčija vrata: ispletena od pruća i oblepljena blatom. Usled zbijenosti naselja, svedeno na malu površinu, dvorište je bez okućnice i sasvim golo. Retko se u njemu vidi pokoja voćka ili kakvo samoniklo drvo. Područje doma strogo je odvojeno od područja prirode, što čini da se u selima slabo oseća planinska svežina. U Donjem Ljubinju, Donjem Jelovcu i gornjorečkom Brodci ima kuća bez ograđene avlije s neposrednim izlazom na sokak. Drugde opet, bliže polju, kao na primer u Gradcu, vide se kuće s prostranom okućnicom zasađenom voćkama.

U gornjorečkom Brodci nailazi se na dvospratne kule, podešene za odbranu. Zanimljiva je kula Ivanovskog, građena 1901. godine rukom majstora Makse iz Bituše. Kula je duga devet, široka osam, a visoka dvanaest metara. Zidovi od kamena i krečnog maltera debeli su 85 cm. Četvoroslivni krov je od lima, da bi se sprečila paljevina. Kula ima pet odeljenja: tri sobe, *ikonu* i *dolap*. Ikona je sobica na drugom spratu, gde su izvešene ikone i kandilo. U sobama su ugrađene *musandre*. Gostinsku sobu u prizemlju karakteriše *odžak*. Na prvom spratu je tavanica od drveta, a na drugom od maltera i obojena življim bojama, s naglašenom rozetom i kukom za vešanje lampe. Spratovi su drvenim stepenicama vezani s prizemljem. Jelo se gotovilo izvan kuće, u zasebnoj dvorišnoj zgradi. Na drugom spratu se s bočnih strana vide po dve puškarnice, a s pročelja su još četiri: dve u visini prozora, za podalji nišan, a dve u isturenom erkeru podešene tako da se oružje može, za slučaj neposrednog napada na ulaz kule, sasvim odsečno da upravi niza zid zgrade.

Poslednjih godina sve češće se podižu kuće gradskog tipa, naročito u nižim makedonskim selima. Dom se jače izlaže sokaku. Dvorišni prostor ostavlja se iza kuće. Stambena odeljenja su prostranija, svetlija i zapođena daskama. Sve češći je gradski nameštaj, počevši od gvozdеног štednjaka pa do radio-aparata. Električno osvetljenje stiglo je već do mnogih sela u tetovskoj podgorini i drugde. Uticaj gradskog života se u starijim kućama oseća jedino po tome što je štednjak ponegde istisnuo otvoreno ognjište. Inače u domaćem životu još provejava duh zaostalosti: prividna čistoća, zajednički čanak, drvene kašike, sušenje obuće iznad štednjaka. Zimi se svekolika porodica, gdešto do deset članova, slegne u zagušljivu kujnu, zagrejanu do trideset tri stepena. Tu se obrokuje, tu dan provodi i tu, na prostirci po podu, spavaju deca i babe, dok ostala čeljad noćivaju u odajama.

STANOVNIŠTVO

U šar-planinskoj oblasti, uključujući Tetovo sa 17 132 i Prizren sa 20 540 stanovnika, živi 125 847 stanovnika. Najbrojniji su Šiptari: njih ima 89 696, odnosno 71,2% od ukupnog broja.

Šiptara u Tetovu ima 9 975, u Prizrenu 15 499. Godine 1925. Tetovo je po broju stanovništva (18 181) bilo jače od Prizrena (16 487). Broj slovenskog življa u oba grada je opao, dok je broj Šiptara porastao.

Na severozapadnoj strani planine svega sedam sela su naseljena samo Srbima. Neopredeljeni muslimani preovlađuju u Donjem Ljubinju i u gorskom Brodu. Inače, i na ovoj strani su svugde Šiptari.

Od trideset devet sela u južnoj tetovskoj podgorini svega tri su čisto makedonska, a dvadeset tri su čisto šiptarska. U ostalim selima, mešovitim, Makedonci su u većini samo u Vranovcu, Zubovcu, Urviču i Vrutoku.

Među šiptarskim naseljima u dolini Pene održalo se makedonsko selo Lahce sa dvadeset domova i 127 stanovnika.

Tetovski Podgor ima najmanje šiptarskih (pet) a najviše makedonskih sela (jedanaest). Od ostalih, mešovitih sela u tetovskom Podgoru četiri imaju makedonsku a četiri šiptarsku većinu. Srba ima najviše u Vratnici (495).

Godine 1935. u tetovskom Podgoru je bilo više Makedonaca (7 431) nego Šiptara (6 945). Najjači priraštaj Šiptara oseća se u Džepčistu, Slatini i Dobroštu, mešovitim selima. Mada su to privredno jača naselja, priraštaj Makedonaca do 1948. godine u Slatini, na primer, pokazuje svega tri, a kod Šiptara 403 stanovnika, što je u stvari više no u čitavom nizu makedonskih sela: Lešku, Belovištu, Vratnici, Starom selu i Rogačevu, gde se broj življa u tom periodu popeo za svega 366.

Priraštaj Šiptara zapaža se i u njihovim brdskim selima: Dermolu, Prvcu i pološkom Jažincu, gde se u navedenom periodu broj kuća povećao za 52 a broj stanovnika za 315. Obrnut slučaj javlja se u makedonskim selima sličnog položaja: Breznu, Varvari, Jeduarcu, Jelošniku, Otunju i Setolju, čiji se broj kuća smanjio za 32 a broj življa za 478. — Izuzev Jelošnika, koji je 1936. godine nastradao od požara, opadanje ostalih naselja nastupilo je za vreme drugog svetskog rata, kad se njihovo stanovništvo usled lične nesigurnosti odseljavalo većinom u Tetovo.

Posledice lične nesigurnosti najteže je osetio makedonski živalj u gornjorečkom Brodci. Godine 1865. Han je u Brodci našao osamdeset domova, a uoči balkanskog rata bilo ih je sto pedeset. Međutim, nastradavši od arnautske pobune 1913. godine, selo je naglim iseljavanjem Makedonaca spalilo opet na osamdeset kuća, koje su se održale do 1943. godine, kad je opet, pod pritiskom albanskih pustahija, nastupilo opadanje. U Brodci je danas svega trideset domova, od kojih su sedam šiptarski.

Prava istina o poreklu Šiptara nauci je bila dugo vremena zagonetna. Po novijim istraživanjima smatra se da oni predstavljaju mešavinu Ilira i Tračana, šta više da su srodni preci današnjih Rumuna, s kojima su nekad živeli u zajednici. Međutim, dok su se Rumuni potpuno romanizovali, Šiptari su, sterani na ilirsko tlo u brda blizu mora, uspeali da sačuvaju svoju nacionalnost i svoj maternji jezik. Srpski srednjovekovni izvori nazivaju ih Arbanasima. Grci su ih zvali Arvanitis i otuda je za njih postao turski izraz Arnavut. Islam su većinom primili posle pada Albanije pod Turke krajem XV veka. Po njihovom narodnom tumačenju — što još nije naučno dokazano — naziv Šiptar potiče od njihove reči *šćipe* (shqype), što označava pticu orla.

Prema sačuvanom predanju, doseljavanje Šiptara u šar-planinske predele počelo je još u šesnaestom veku. Nisu to bile seobe velikih masa, seobe istorijske prirode, nego spora ali neprekidna kretanja pojedinih porodica, koje su ekonomski uslovi života s jedne, a s druge strane političko-verske prilike, nepovoljne za pokoreni slovenski živalj, podsticali da napuštaju svoja starosedelačka ognjišta. Dolaze najpre iz porečja donjeg toka Crnog Drima, iz sela najbližih Šar-planini: Topojana, Streza, Lojme, Čajla, Ljusne, Imišta i Kolja.

Prevashodni stočari, njih prvenstveno privlače planinska sela. Tako se u Bozovce prvi doselio neki Abaz iz Ljusne; potom iz Topojana dolazi Iljaz Kariman s dvanaest krava i dvesta ovaca; za njim stiže neki Rustem iz Čajla, čiji se grob s velikim nišanom vidi na putu između Bozovca i Jelenca. Rustemovi potomci, Čajani, od kojih je u Bozovcu jedanaest kuća, pričaju da je taj njihov predak imao devet hiljada ovaca.

Doseljavali su se i kao najamnici s određenim ciljem. Tako je neki ka-trandžija Osman iz Kolja s troje braće došao u pološko Jažince, gde se najmio za čuvara polja. Docnije, pak, jedan od njih doveo je dvadesetak svojih srodnika, pa su u Jažincu osnovali svoju mahal, Koljovsku mal, koja i danas postoji. Ondašnje Jažince, s četrnaest kuća i nekoliko rodova za koje predanje zna (Atanasovci, Dešalari, Mlikovci, Stojkovci, Trpanovci, Trpkovci i Čitanovci), imalo je i svoju crkvu, svetog Spasa, po predanju skit manastira svetog Ilije u Rogačevu. Od jažinačkih starosedelaca održala se svega jedna kuća, Spasena Blaževića iz roda Dešalara.

Prvce je bilo takođe slovensko selo. Iz njega su se Makedonci pod pritiskom doseljenih Šiptara odselili većinom u Odri. Kamenjane, u šesnaestom veku uništeno odronjenim zemljištem, obnovili su i naselili Šiptari početkom osamnaestog veka, kako predanje glasi. U Vrapčištu ima muhadžira doseljenih iz Vranja. Zovu se Vranjkovci.

Staro srpsko stanovništvo u Gori i Opolju,¹ a dobrim delom i u Sredačkoj župi, islamizovalo se posle ukidanja Pečke patrijaršije 1766. godine. Taj proces preveravanja trajao je do sredine devenaestog veka.

Promena veroispovesti dovela je do stvaranja razlika, ali nije mogla izmeniti nasleđenu duhovnu osnovu: preverenci su zadržali svoj, srpski jezik. Šiptarski znaju samo toliko koliko su mogli u pečalbi da nauče. Mnogi nisu odbacili svoja predašnja prezimena ni pravoslavne običaje. Jedna jaka pomuslimanjena zadruga u Jablanici, koja broji četrdeset pet članova, nosi srpsko prezime Grkovića, koji su nekad, videli smo, živeli u Jelencu. Mnoge

¹ O tome videti: Dr Millsav Lutovac: Gora i Opolje. Srpski etnografski zbornik LXVIII. Beograd, 1955.

porodice u Jablanici, Stružju i Manastirici praznuju Božić, tada kuvaju kestenje i kukuruz, a voćke kite slamom. Pamti se da je u Stružju bilo katolička.

Obrnuto se dešavalo u gornjorečkom Brodci gde je makedonskoj većini, poreklom iz gorskog Broda, doseljena šiptarska manjina nametnula svoj jezik, te se i danas u Brodci govori samo šiptarski, mada i jedni i drugi znaju makedonski.

Koristeći saobraćajne veze preko šar-planinskih prevoja i privučeni povoljnim mogućnostima privrednog iskorišćavanja šar-planinskih predela, Šiptari su naselili ne samo položke krajeve nego su, prešavši severoistočni obod položke kotline, prodrli čak do Kačaničke klisure. Eto, u Režancu, gde ima tragova starog srpskog naselja i nekog manastira, žive potomci doseljenika iz Imišta (mahala Redžalari) i Lojme (tri mahale: Bajrem Alija, Rogač i Hasovci).

Otvorena doseljeničkoj struji iz porečja Crnog Drima, Šar-planina nije mogla da se izrazi u ulozi čuvara starog srpskog stanovništva, nije mu mogla poslužiti kao bedem za zaštitu lične sigurnosti, jer su se talasi doseljenika, nailazeći iz zaleđa a ne s lica, kao u drugim oblastima, izlivali baš preko toga bedema, upravo preko njegovih visokih prevoja, tako da se ugroženo starosedelačko stanovništvo moralo povlačiti u niže predele i gradove, gde je život bio slobodniji. Baš visoka planinska naselja, kao Jelence, Bozovce i Brodec, najpre su podlegla doseljeničkoj struji.

ODNOS MEŠTANA PREMA TURISTIMA

Okruženi istom okolinom od rođenja do smrti, seljani ne mogu da imaju mnogo osećanja za prirodne lepote. Uzimajući prirodu čisto s praktičke strane, oni su za njene pojave zainteresovani utoliko ukoliko one, povoljno ili nepovoljno, utiču na njihovu delatnost. Za njih, planina je prosto privredna površina gde se može napasati stoka, ili krčevinom uvećati zirat, ili naći po stog sena ili, najzad, naseći po tovar-dva ogreva ili japije. Reku, dok krotka teče svojim koritom, s jedne strane cene kao blagodetnu pojavu, čijom vlagom za sušnih godina poboljšavaju svoje useve, a s druge, opet, kao snažnog pomagača upregnutog u vodenicu, valjavicu i strugaru. Duboka planinska jezera privlače ih radi kupanja stoke, dok njihovu lepotu osećaju u onoj tajanstvenosti vodenih dubina do kojih pogled ne prodire, a koje su mašti otvorene za ispredanje bajki. Plitka jezera, gde se na dnu može videti svaki kamičak, ne zanose njihovu maštu.

Ništa pogrešnije nego našim brđanima pričati kako ste u njihov kraj došli radi uživanja prirodnih lepota. Zbunjuju ih takva izlaganja, nikako ih ne shvataju, jer ono u čemu turist nalazi izvor duhovne naslade, za gorštaka je u stvari poprište životne borbe. Osim teferića, vezanih za izvesne praznike i narodne običaje, njima je svako drugo veseljenje u slobodnoj prirodi sasvim strano. — Značaj turizma im još nije poznat. Planinarske prihvatanice čim ostanu bez nadzora, postaju nečiji plen.

Još su meštani prema turistima gotovo više ravnodušni no radoznali. Ako im se prvi ne obratite, retko će vas kogod zadržati kakvim pitanjem.

Deca ničim ne dosađuju turistima. Slovensko ženskinje je pristupačno — za razgovor i rado će stati pred fotografski aparat, dok Šiptarke to strogo izbegavaju. Čim ugleda stranca, Šiptarka okrene leđa. Kad je Šiptar na putu sa ženom, on neznancu ne uzvraća pozdrav. Turist je nepoželjan na šiptarskim bačijama gde posluju žene, ali to nije izraz negostoljubivosti, nego posledica poznatog islamskog običaja da se ženskinje ne pokazuje pred strancem. U ovakvom slučaju Šiptar se strancu vrlo usrdno izvinjava: »Imamo žene na bačilu«.

Drukčiji je odnos na bačijama siriničkih i sredačkih Srba, gde se takođe nalaze žene. Tihe i stidljive, ove dobrodušne planinke vas usrdno dočekaju i ponude mlekom, samo im je nelagodno da vas zadrže na konaku, budući da na ovim bačijama retko borave odrasli muškarci.

Zanoćeni putnik smatra se gostom i zato se od njega ne zahteva nikakva naknada. Iz pažnje ponuđenu novčanu nagradu za prenoćište neće Sloven odbiti, Šiptar odbija.

Među slovenskim življem, pogotovo u tetovskom Podgoru, poteško je naći pratioca za nošenje prtljaga bilo na leđima, bilo konjem. Do zarade s te strane nije im mnogo stalo. Šiptari se, naprotiv, takvog posla rado prihvataju. Mada hoće da se pritom duže pogađaju, ne može se reći da su skloni ucenjivanju. Kao pratioci su vrlo poštteni. Putnika neće ni za živu glavu ostaviti u nevolji. Muževno ozbiljni, ne zamaraju vas izlišnim pričanjem. Mada im je brašnjemik veoma oskudan — obično hleb, urda, crni luk i so — oni nisu nimalo amišni na vaše namirnice. Radije će podnositi glad i bezduvanicu no što će se dotaći vaše torbe, ako ih sami ne ponudite. Najveća im je slabost u tome što su za duža i teška putovanja po planinskoj pustinji slabo opremljeni, te ih često izda obuća, ili se razglavi samar ili, što je najteže, obosi tovarno grlo.

Šar-planinci uopšte ostavljaju utisak otresitih ljudi. Ozbiljnog držanja i odmerene reči, imaju svoje merilo o društvenom ponašanju. Naviknuti na uljudnost, oni zaziru od slobodnijeg ponašanja turista — ačjenja, razgoličenosti i pevanja prilikom prolaza kroza sela ili pored bačija.¹ Psovka se među meštanima retko čuje. Starci uživaju ugled, prema njima ima se puno obzira. Ženski obraz je predmet osobitog poštovanja. Ako šiptarska devojka zgreši, ona se zajedno s preljubnikom, ako se za njega sazna, izlaže opštem preziru seljana, zbog čega je nevoljno prinuđena da se iz sela ukloni. Udadba i ženidba kod Šiptara još dobrim delom zavise od volje roditelja. Mladićeva kuća devojčinim roditeljima daje ugovorenu sumu novca, koja se posle prvog svetskog rata kretala do sto turskih zlatnih lira (ondašnja vrednost oko 25 000 dinara). Devojka se u stvari pribavlja novcem, kaogod što se u gradovima zet pribavlja devojačkim mirazom.

Što se gostoprimitstva tiče, šar-planinski seljani su zaista gostoprimitljivi. S te strane su oni za čitavo koplje viši, ako hoćete, i od samih Švajcaraca. I jesu, jer »prosečni Švajcarac ne poznaje pojam otvorene kuće«, pojam gostoprimitstva.² Međutim, činjenica je da je gostoljublje jače naglašeno kod Šiptara no kod ostalog, slovenskog življa. Možda je to posledica viševkovne vladavine Turaka, od kojih je Sloven, kao rajetin, morao da zazire,

¹ Ni u samoj Švajcarskoj se ne trpi takvo ponašanje turista. Videti: Unfug in den Bergen. »Die Alpen«, Monatsbulletin, Oktober 1958. Str. 220.

² M. Steiger—Lenggenhager: Von der Ungastlichkeit des Schweizers. »Das ideale Heim«, Heft 5, XXV Jahrgang. Zürich, 1951. Str. 203.

sputavajući zbog toga mnoge svoje duhovne osobine, dok se Šiptar, pripadnik vladajuće vere, izdignute glave mogao da razmahuje veseleći se s gostima.

Pada u oči da slovenske kuće, izuzev kule, nemaju gostinsku sobu. Gost se dočekuje u kuhinji, gde ga okružuje domaćinova porodica. Za sofrom uz gosta sedi domaćin s oženjenim sinovima. Jestivo i piće iznose se obilato. Kafa je retkost u slovenskim domovima, umesto kafe iznosi se rakija. Piće služi lično domaćin, dok se oko sofre brine domaćica ili snaha. Vašeg pratioca domaćin smatra gostom i ničim ga ne izdvaja od vas. Ako je uz vas tovarno grlo, i ono će biti namireno. Samo, s duhovne strane, u Slovenovom gostoprilstvu oseća se prisena neke odmerene, gotovo prihladne uzdržljivosti, što se kao crvena pređa provlači kroz njegovo raspoloženje. Za njega, reklo bi se, gostoprilstvo je nasleđena dužnost, neka vrsta društvene obaveze, koju on obavlja po ustaljenoj navici, hladnokrvno i pribvano, bez osetnije duhovne zagrejanosti.

Iole imućnija šiptarska kuća nije bez gostinske sobe. To je, obično, najbolja prostorija, vazda spremna i primerno čista. U starijim kućama takva soba ima »odžak«, u kome je niša, gde se drži posuđe za kafu. Ako je bez »odžaka«, soba se zagreva furunicom ili mangalama. Gosta domaćin dočekuje na kapiji, s njime se zdravi, pa, prihvativši mu torbu, odvodi u sobu, gde ga dočekuje samo muškinje. Žene i deca se ne pojavljuju pred gostom ako s njime nisu u srodstvu. Sedi se na ćilimu ili pustećiji prekrštenih nogu, ili na tronošcima. Pre sedanja na ćilim ili na pustećiju, skida se obuća. U šiptarskom domu prva čast je kafa i duvan, no gdešto se umesto kafe služi šerbet ili čaj. Alkoholna pića nisu uobičajena kod Šiptara. Kafa se »peče« prema ukusu gosta: zaslađena (»šećerkave«) ili bez šećera (»sadekave«). Gosta uslužuje lično domaćin. Dok je bilo rezanog duvana, domaćin bi za gosta zavijao cigarete, a ostalima dodavao svoju kutiju da se sami posluže. Dok gostu pripaljuje duvan, domaćin malčice priklonjen drži levu ruku na grudima, u znak usrdnosti. Čim se postavi sofra, prinosi se peškir, legen i dugum, te se poliva gostu da opere ruke. Obrokuje se obično iz zajedničkog suda. Meso i testo uzimaju se prstima. Za vreme obroka jedno od mlađih stojeći drži testiju i čašu da goste služi vodom. Posle obroka se pranje ruku ponavlja.

Iz osobite pažnje prema gostu domaćin uveče pozove na posadak nekoliko svojih suseda. Domaćin se ne udaljuje od kuće doklegod ne isprati gosta. Retko je ko prema gostu tako pažljiv kao Šiptar. Voli Šiptar da se s te strane oseti njegov »rs«, njegov obraz, stalo mu je da ostavi prijatan utisak, ne toliko svojom sofrom koliko onim toplim, neusiljenim ophođenjem prema gostu. Ima u tome neke istančane gorštačke slabosti, simpatične svakako, što čini da i u najsiromašnijem šiptarskom domu namernik zaista oseti onu retku ljudsku prisnost koja gostoprilstvu daje karakter svečanog čina, čina praćenog u antičko doba milozvučnim rečima: »Dobrodošao, neznane, pod naš krov; blagosloven neka je tvoj ulazak!«

Mrežu šar-planinskih putanja, putanja za pregon stoke i za samarni saobraćaj, prokrčila je sama stoka krećući se uz planinu pod nadzorom čoveka najblažim pravcem do određenih tačaka. Nijedno tovarno grlo se po bespuću neće da kreće onuda kuda ga čovek nagoni, nego baš onuda kuda ono samo hoće. Svako grlo odmerava oprezno svoj korak, zaobilazi kamenjare i jake strmine izbegavajući da se kreće uspravno. Zbog toga se putanje uz planinu često penju u kraćim zavojicama. Neke od tih putanja su tako dobro sprovedene da bi gotovo mogle poslužiti kao trasa za savremeni drum. Ali usled velikih snegova, sve prekošarske veze su većim delom godine neupotrebljive.

U severoistočnom delu planine poprečne stočarske putanje s jedne i druge strane vode samo između sela i bačija, ne prelaze planinsko bilo. Kako se od šume do sela tim putanjama dovlače drva, one su obično na tom delu šire, tako da se mogu kretati ujarmljeni volovi, ali od šume naviše ove putanje često prolaze težim zemljištem, te se mestimice prolaz morao da prokrči alatom. Uzdužnih putanja nema na ovom delu planine, osim jedne kraće što preko Livadica vodi između Njive Džemaila i Beloviških bačila.

Na južnom i pogotovo zapadnom delu planine stočarske putanje su razvijene zvezdasto, saobrazno reljefu zemljišta. Polazeći od sela s obe planinske strane, ove putanje mahom uz rečne doline izlaze na visoku zapadnu brdoravan, gde se vezuju s dugačkom uzdužnom putanjom, koja od državne granice severoistočno — preko Lukova polja, Defa, Velibega, Tijavode, Čelepinskih vrata, Jezerskog, Smreke, Karabunara, Vakafa i Popove šapke — vodi ka Tetovu. Zapadni deo te jedine uzdužne šar-planinske putanje nazvan je *Radomirskim putem*, po tome što se njime služilo albansko selo Radomir, kome je do balkanskog rata pripadalo Lukovo polje. Radomirski put, koji u stvari polazi iz doline Crnog Drima i preko presedline Korapskih vrata (2055 m) izlazi na Šar-planinu, predstavljao je najkraću vezu između doline Crnog Drima i Pološke kotline. Čisto stočarska veza, put u pitanju slabo je služio pazardžijskom saobraćaju, budući da su zapadnokorapska sela, kraćim i tokom cele godine prohodnim putem, po svome geografskom položaju bila upućena na debarsko tržište.

Dobar deo putanja na zapadnoj brdoravni nastao je usled oskudice drva za stočarske potrebe. Nemajući u zaleđu šume, radomirske i goranske bačije su se drvima snabdevale isključivo s makedonske strane: iz Reča, Hadžine reke, Radike, Mazdrače, Goleme reke i Lešnice. Goranske bačije se i danas odatle snabdevaju drvima.

Osim stočarskih putanja, u zahvatu bačija razvijene su *trage* ili *vrvice*. To su uske staze, koje usecaju ovce krećući se u nekoliko uporednih redova

jedna za drugom. Blagim padom usečene po stranama kao brazde, gdešto i po osam uporedo, kao naprimer na Šeremetici, trage su ponegde na mekšem zemljištu duboke do kolena, te se pešak tuda vrlo teško kreće.

Za pazardžijski saobraćaj važne su poprečne karavanske putanje, koje preko planine vode između severozapadnih predela i Pologa.

Konjske putanje iz Zlog Potoka i Restelice sastaju se kod Miloš-čobanina, odakle *Restelički put* uz Velibeg izlazi na vračanski prevoj (2202 m), preko kojeg, dolinom Mazdrače, silazi u Polog. Od Restelice do Gostivara pazardžije putuju devet, a do Tetova deset časova.

Između gorskog Broda i Pologa vode tri konjske putanje. Prevojem Skale džinibegi (2400 m) jedna izlazi na Gornji džinibeg pa preko Gropi te hana i Karabunara silazi u Bogovinje. Druga se uz dolinu Leve reke penje do Šutmana i s Tijavode se nižim vračanskim prevojem spušta ka Gostivaru. Treća putanja se od gorskog Broda penje uz Žabarnik, Mandakove rupe, Zadploče i Sulejmanicu do presedline Čule (2200 m), gde prelazi u dolinu Pene, kojom vodi do Tetova. Brođani putuju devet časova do Tetova, a jedanaest do Gostivara. S druge strane veza gorskog Broda s Prizrenom ide preko Vraništa i Žura kolskim putem dugim oko četrdeset kilometara.

Opoljski put, jedina prekošarska veza između Opolja i Pologa, uz Guri keč izlazi na Babaasanicu, gde karataškim prevojem (2240 m) prelazi ka Bozovcu i potom dolinom Pene vodi u Tetovo. Ovaj slabo posećeni put je dug devet časova hoda.

Slabije su razvijene pazardžijske veze između sredačko-siriničkih naselja i Pologa. Za samarni saobraćaj koristi se jedino *Ljubinjski put*. Polazeći iz Rečana uza Stranu, Donje Ljubinke, Peščanicu, Dančovo i Golubarnik, ova putanja prelazi kobiličkim prevojem (2175 m), zatim preko Vejca, niz Počev i Kabaš, izlazi na Prizrenski put ka Tetovu. To je jedina prekošarska veza koja je gdekad i u zimnje doba prohodna. Oko prevoja se ta putanja nekad obeležavala kamenim humkama i visokim motkama, no i pored tih putokaza dešavalo se da magla ili vejavica zavede putnika na stramputicu. Od Donjeg Ljubinja do Tetova putuje se devet časova.

Ostale veze iz Gornjeg Sela, Jažinca, Štrpca i Firaje u tetovski Podgor vode preko presedlina: Jezerca, Male Gabrovnice, Šatorice i Šije. Ovud vode strmi nogostupi, koji se mestimice gube presecani teškim zemljištem, neprolaznim za tovarna grla.

Prizrenski put je najpoznatija i jamačno najstarija prekošarska veza. Još 169. godine pre današnje ere Prizrenskim putem je prešlo jedno izaslanstvo makedonskog kralja Perseja, idući u Skadar radi pregovora s ilirskim kraljem Gentijem.¹ U srednjem veku je, kao jedan od ogranaka poznatog Skadarskog puta, bio od značaja za karavanski saobraćaj. Za vreme Turaka Prizrenski put je prepravljan iz vojno-političkih razloga. Jurišić ga zna kao »kolski drum kojim je serasker Rušid-paša preterao topove kad je godine 1844«² krenuo na pobunjenju Albaniju. Ako je verovati Milošu Milojeviću, taj drum je bio »više od osam hvati širok«, na njemu je radilo »po deset hiljada

¹ Nikola Vulić: Navedeni rad, str. 34.

² Navedeno delo, str. 104. — Pobuna je u stvari izbila 1842. godine, a ugušivao ju je Omer-paša Latas.

duša«, te je bio završen »za ciglo četrdeset dana«.³ — Danas je to obična staroputina, kojom se od Tetova do Prizrena putuje deset časova.

Projektovan još pre rata, 1961. godine izgrađen je šumski krčanik Popova šapka — Donja Lešnica, dužine 18 km. Prohoda se za kamione i za putnička kola tipa »džip«.

Savremeni drum, završen krajem 1956. godine, opasuje severozapadnu i južnu šar-planinsku podgorinu vezujući dva važna privredna područja — Pološku kotlinu i Prizrensko polje. Od Prizrena drum vodi uz dolinu Prizrenske Bistrice kroz Sredsku župu, prevojem Prevalca (1515 m) silazi u Sirinić i niz dolinu Lepenca izlazi kod sela Sopotnice (530 m), odakle skreće u ljubotensko podgorje penjući se uz šumoviti Bukovik, Crni kamen i Tupan (1100 m), da od pološkog Jažinca niz tetovski Podgor siđe u Tetovo. Od Tetova dalje prolazi kroz Gostivar, zatim se preko Vrutoka penje uz Vlajnicu (1310 m), s koje, niz Radikin klanac Derven, silazi do sela Volkovije. Skrenuvši uz klisuru gornjeg toka nekadašnje Radike, preko Ničipura i Izet-kule izlazi na Štirovičke vodenice. Odatle jednim krakom vodi na Torbeški most, a drugim uz Baraticu i Stražnik izlazi u gornjorečki Brodec. Drum je ukupno dug oko 170 kilometara. Između Rečana i Prizrena prolazi kroz dva tunela. Na putu postoje tri motela: u Vratnici, Tearcu i Mavrovu.

Turistički značaj ovog drumu je u tome što s jedne strane zahvata neposredno podnožje najviših visova u severoistočnom delu Šar-planine, dok s druge strane, uz klisuru Radike, dovodi do samog praga unutrašnjosti južnog i zapadnog dela planine, upravo do podnožja Božina i Lere made.

U brdskim selima prenošenje tereta obavlja se samarnim grlima. Tovar se podjednako rasporedi s obe strane samara i isprevezuje konopcem, dugim obično deset metara. Konj ili mazga mogu da se opterete do sto dvadeset kilograma, a pojače magare do šezdeset. Preko leta, doklegod rade, tovarna grla se ne rasamaruju da ne bi »ozebla«.

U nižim selima uobičajene su četvorije i kolesnik. Četvorije su kola iste izrade kao u Šumadiji, tipa »raba«. Kolesnik je jedna vrsta dvokolice, na čijoj osovini leži koš. Za vuču služe konji, volovi i bivoli. Krave se retko prežu u kola i u plug. U tetovskom Podgoru oranje kravama smatra se kao znak siromaštva.

Drva se s planine dovlače na više načina: svlačenjem na gužve, nabi-
janjem na greben, tovaranjem na sanje (saone). Teret »na gužvu« i »na greben« vuče se po zemlji, tegljen parom volova upregnutih u jaram s rudom. Za svoženje snopova i granja »grebenu« se dodaje krčaljka. U Siriniću, poglavito u Štrpcu, kola za svoženje drva predstavljaju kombinaciju kolica i saona. Takva kola s rudom za jaram imaju dva drvena okovana točka s prečnikom 0,60 m i osovinskim razmakom 1,20 m. Na osovini su tri drvena roglja, od kojih jedan, srednji, spaja kratku srčanicu uglavljenju prednjim krajem u procep rude. Osovini su pripojene dve kratke grane, a na njih su opet pričvršćene dve prepolućene oblice, koje, dugačke do dva metra, služe kao salinci. Teret se, isprevezivan konopcem ili gužvama od pruča, rasporedi tako da težim delom nalegne na osovinu kola, a lakšim na salince. Nosivost ovih kola je oko 400 kgr.

³ »Srpstvo« br. 9, 1888, str. 70. — Po Milojeviću, Prizrenski put je gradio Omer-paša 1861. godine, da s vojskom i topovima »što pre dođe do Crne Gore i Hercegovine« (»Srpstvo« br. 10, 1888, str. 79). M. J. Gajić piše da je put pravio tetovski paša Abdul-Rahman (»Godišnjica« Nikole Čupića, knjiga 21. Beograd, 1901. Str. 142).

PRIVREDA

Osnovni privredni izvori seoskog stanovništva su zemljoradnja i stočarstvo.

Voćarstvo je razvijeno na pološkoj strani, gde velike površine oko sela zahvataju voćnjaci. Najviše ima jabuka i kestenja, zatim trešanja, krušaka, oraha i dženarika. Osobito se cene tetovske jabuke. Mestimice ima voća i po župama, najviše u Siriniću. Po brdskim selima nađe se ponešto oraha, dženarika i sitnih trešanja, što zru tek krajem jula.

Vinogradarstvo je slabije razvijeno. Veće površine vinove loze vide se na padinama Kuppenika, Strmola i Baltepete iznad Tetova. Po selima nema mnogo vinograda, jer šiptarski živalj ovde nije bio, verovatno iz verskih razloga, zainteresovan za proizvodnju vina i komovice. Gaje se većinom crne vrste grožđa. Proizvedeno piće sopstvenici uglavnom zadržavaju za ličnu potrošnju. Rakija se inače najviše peče od dženarika, vrlo rasprostranjenih u Pologu. Pošto Šiptari ne piju rakiju, oni svoje dženarike većinom prodaju Makedoncima.

Šume se u većoj razmeri eksploatišu samo u predelu Ljubotena. U Bukoviku se obara drvo za ogrev, u Ropotskom potoku seče se bukovina za industriju celuloze. Cepanice se vodenim točilom spuštaju od srednjeg toka Ropotskog potoka do drumu u Firaji, odakle se kamionima transportuju dalje.

U Lešku i Donjem Palčištu eksploatišu se naslage oniksa, od kojeg se izrađuju ukrasni predmeti.

Značajna je eksploatacija vodene snage za proizvodnju električne energije. Glavne su hidroelektrane Vrutok i Raven, u sastavu mavrovskog energetskog sistema, završene 1960. godine. Vrutočka elektrana, sa četiri agregata, ukupne snage 150 megavata, godišnje daje prosečno 250 miliona kilovat-časova energije. Izgrađena je pod zemljom, na apsolutnoj visini od 660 m. Spolja se nalazi samo razvodno postrojenje. Ravenska elektrana sa tri agregata, svaki jačine po 6,4 megavata, godišnje proizvodi oko 38 miliona kilovat-časova energije. Među nove energetske objekte spada i hidroelektrana Dikance na Brodskoj reci. Još rade dve stare gradske hidrocentrale: Prizrenska na Prizrenskoj Bistrici i Tetovska na Peni, jačine 625 konjskih snaga, podignuta 1926. godine.

Turistička privreda je u razvoju. Finansijski efekt s te strane još je minimalan u odnosu na uložena sredstva.

Pazarni dani se jednom nedeljno održavaju u privrednim središtima: utornikom u Gostivaru, sredom u Prizrenu, četvrtkom u Tetovu, petkom u gorskom Brodu. Pazari su dobro posećeni. Na njih se donose poljoprivredni i stočarski proizvodi, a takođe i predmeti domaće radinosti.

Zemljoradnja je najjače razvijena na pološkoj strani, gde atari nižih sela dublje zalaze u polje. Gaji se većinom kukuruz, zatim pšenica, raž, ječam, ovas, krompir, pasulj i pirinač. Značajna je proizvodnja duvana, njime se zasađuju velike površine, naročito u Vrapčištu, čiji je duvan poznat kao najbolji u tom kraju. Povrće se gaji u velikim količinama: paprike, crveni patlidžan, luk, salata, kupus, bostan, bundeve i krastavci. Povrtarstvo je naročito razvijeno u Rečici, gde se najviše gaje paprike i crveni patlidžan. Paprika se iz tog sela izvozi. Velike količine rečičke »piperke« i patlidžana troše Tetovo i Gostivar, zatim okolna brdska sela, pa i župa Gora. Potrošnja je tako velika da čovek sa strane ima utisak da se narod u tim krajevima leti ishranjuje jedino tim povrćem.

Na severozapadnoj strani planine oko Rečana i duž Lepenca u Siriniću ima plodnijeg naplavnog zemljišta, pogodnog za kukuruz, bela žita, krompir, pasulj i donekle povrće. Poslednjih godina razvijeno je gajenje pirinča u dolini Lepenca od siriničkog Broda do Kačanika.

Zemljoradnja u brdskim selima je podređena stočarstvu. Poljoprivredne mogućnosti ovde su ograničene nadmorskom visinom, odnosno hladnijim podnebljem. Obradive površine se s obe strane planine penju gotovo do 1800 m visine. Njive su male, strme, izložene spiranju, te se na više mesta podgrađuju suhomeđinom. Slabog tla, mnoge njive mogu da se zaseju tek svake druge godine, jer da bi se nađubrile, potrebno je da se jednog leta na njima drži »argač«, da noćiva stoka.

Po brdskim selima gaje većinom raž, ječam, ovas i krompir, pšenicu samo ponegde. Obično blizu vode se oko sela seje kukuruz, takozvani *brzak*, koji sazri za tri meseca. Navodnjavani kukuruz u Donjem Ljubinju jedva izraste do 1,40 m, dok u Bogovinju, Rečici i sličnim selima pretera pet metara. Kukuruz ne uspeva u Restelici, Bozovcu i gornjorečkom Brodci. Krompir dobro uspeva u Vejcu i gornjorečkom Brodci. Šinik zemljišta prosečno odbaci 2000 do 2300 kilograma krompira.

Povrće je u brdskim selima retkost. Oko Vešala, tetovskog Brodca i ušća Vejčke reke vide se sitne vrtače s boranijom, lukom i paprikom, tek toliko da se uz kuću nađe. Slične su baštice i u gornjorečkom Brodci. Ali ovom selu znatan prihod daju njegovi senokosi na Seni, Kaprniku, Resimu, Buvalu i Gropasu. Na ceni je njihova *ostrika* (to nije šaš) za tovljenje govedi i *meko seno* za jaganjce i »mlečnost«. Prema iskazima meštana, 1955. godine iz sela je izvezeno sena u vrednosti od šest stotina hiljada dinara. Ostrika se još kosi na Božinu i Čelepínu. Šaš se na Tijavodi kosi samo za ishranu krupne stoke, ovce šaš ne jedu.

Žetva i kosidba u brdskim selima nastaju uglavnom u avgustu. Guvno se načini u dvorištu kuće, a vršidba se obavi konjem. Raž se ne vrše nego *mlati čukalijom na štici* da bi se slama sačuvala za pokrivanje zgrada.

Površinska mera za njive u gornjorečkom Brodci je *šinik* (= 625 kvadratnih metara) a u Donjem Ljubinju *stara oka* (= 75,75 kvadratnih metara). Najveća površinska mera u Donjem Ljubinju je *karlica*, što iznosi trideset tri stare oke, odnosno dvadeset pet ari. Drugde je uobičajen *uborak*, koji iznosi dva šinika, to jest 1250 kvadratnih metara.

U tetovskom Podgoru neplodno zemljište zove se *ledina*, a močvarno je *mlaka*. U Donjem Ljubinju za podbarno zemljište se kaže *muačno*. U Štrpcu se za ravno zemljište govori *posložno*. U Belovištu zemljište najslabije plodnosti je *gologoica*. Za seosku utrinu u polju svugde je odomaćen izraz *jurija*, stari stočarski termin romanskih Vlaha.

NAVODNJAVANJE

Stvaranje Mavrovskog jezera učinilo je da se u Tetovskoj kotlini razvije savremeni sistem gravitacionog navodnjavanja zemljišta. Izgrađena je gusta mreža betonskih vada. Ranije su mogle da se koriste samo vode šar-planinskih pritoka Vardara i njegovog vrela, što za sušnih godina nije bilo dovoljno. Normalnim oticanjem Mavrovskog jezera u Vardar — 32 m³/sek. — Tetovska kotlina zasad dobija godišnje 16,8 miliona m³ vode za navodnjavanje.

Vodom raspolaže Vodna zajednica. Njeni vodari, postavljeni u selima, raspoređuju vodu prema prijavljenim površinama zasejanih kultura. Godine 1957. u tetovskim i gostivarskim selima godišnja vodarina za sve kulture, osim pirinča, iznosila je 4000, a za pirinač 30000 starih dinara po hektaru. Voda za pogon vodenica i sličnih seoskih postrojenja plaćala se od 1000 do 10 000 starih dinara godišnje.

Prikazaću stari, običajni red navodnjavanja, kakav se održavao do osnivanja vodnih zajednica.

Privredni značaj šar-planinskih voda naglašen je još u srpskim pisanim spomenicima. Stefan Uroš II priložio je skopskom manastiru svetog Đorđa Skoropostiznika »izvode ot Lepenca... da si vadi žita i vrtove«. Dušanova povelja Htetovskom manastiru pominje »selište Brod s rekom« koja utiče u »Veliku«, u Vardar. Ta priložena reka bila je Pena. Za upotrebu vode s crkvenog zemljišta, bilo za navodnjavanje, bilo za mlinove, crkvi se plaćala »vodovaština«, delom u novcu, delom u naturi. Bespravno uzimanje vode kažnjavalo se globom.

Međutim, za vreme Turaka su se ta ograničenja sama po sebi vremenom ugasila. Reka je najzad postala zajedničko dobro sela. Vodom je raspolagalo selo. Ako gornji tok reke leži sav u ataru jednog sela, a reka protiče i atarom susednog sela nižeg položaja, pravo prvenstva na celu vodu pripadalo je onom prvom selu, dok se drugo, niže naselje moglo koristiti samo pretekom vode. Takav je slučaj s Beloviškom i Odranskom rekom, čijim se viškom vode koristi Nerašte. Ako je reka proticala granicom između dvaju sela, nijedna strana nije smela da tok reke ispravlja na štetu druge. Ako je reka prirodnim menjanjem toka štetila jednoj strani, oba sela su dogovorno preduzimala mere da se šteta otkloni. Ako neko selo nema reku, a na svom zemljištu ima izvor s izlivom u reku susednog atara, ono je imalo prava da taj svoj izvor zadrži. Tako su Staroseljani vodu sa izvora Đindera, u izvorištu Ljubotenske reke, prokopanom brazdom sveli u svoje selo. Izvor Uleveričke reke takođe je na sličan način sveden u Gornje Palčište. Biva da se i više sela sporazumno koriste jednom rekom. Od vratničke reke Rakite tri četvrtine vode zadržava Vratnica, a ostatak se prepušta Orašju, koje je prokopalo

svoju brazdu dugu dobar čas hoda. Vodu vakafskog Kajnaka, još 1910. godine razvedenu brazdom dugom dvanaest kilometara, dele: Urvič, Jelovljane, Siničane i Kamenjane. O održavanju brazde staraju se Urvič i Siničane. Mazdračom i Bogovinjskom rekom koriste se pet sela. Zbog vode je bivalo sporova, pa i krvavih tuča. Takve sporove su rešavale sreske vlasti.

Svako domaćinstvo imalo je prava da, bez ikakve novčane ili druge naknade, koristi vodu za bilo kakve svrhe. Pre početka navodnjavanja, sazivan je seoski zbor da odluči: o rasporedu navodnjavanja, o kopanju novog ili popravci starog jaza i o postavljenju vodara. Vodar je bio dužan da vodu raspoređuje prema utvrđenom rasporedu, da suzbija krađu vode i izriče kaznu. Vodokradica se kažnjavao oduzimanjem vode u trajanju od nekoliko časova. Zanimljivo je da čuvar polja nije ni uzgred imao prava da sprečava krađu vode.

Osnovna jedinica za podelu vode je *brazda*. Voda se u nekim selima delila samo za natapanje određenih kultura: kukuruza, bašta i livada. Pojedinaac je tada zadržavao vodu sve dok ne navodni svu površinu odgovarajuće kulture. Drugde se voda delila po osnovu svih površina podložnih navodnjavanju. U Belovištu, na primer, gde ima sto pedeset hektara obradive zemlje, reka se delila na deset brazda, a selo se zbog toga razdeljivalo na pet mahala, koje su se vodom obređivale svakog petog dana. Svaka mahala imala je prava da svu vodu zadrži dvadeset četiri časa, to jest svih deset brazda podeljenih prema obradivoj površini, tako da je na hektar zemljišta dolazila *cela brazda*, a na pola hektara *pola brazde*, odnosno dvanaest časova navodnjavanja.

Raspored korišćenja vode u Vratnici se održavao cele godine, dok je u Belovištu važio samo od dvanaestog jula do dvadeset osmog avgusta (»od Petrovdana do Velike gospođe«). Posle tog roka voda se koristila bez ograničenja. Samo ako je godina izuzetno sušna, raspored se i dalje zadrži, ali bez vodarevog nadzora.

Voda se za navodnjavanje dovodi prirodnim padom, bez ikakvih mehaničkih uređaja. Iz reke se voda svrne jazom, iz koga se dalje razvodi brazdama dubokim 30 do 40 santimetara. S glavnom brazdom povezane su sporredne, sopstveničke brazde, koje su s jedne strane na više mesta prorezane za neposredno izlivanje vode na određenu površinu. Kukuruz, krompir i ostale okopavajuće kulture navodnjavaju se razvođenjem vode motikom između redova. Livade se navodnjavaju prelivanjem ili potapanjem. U prvom slučaju livada se poprečno izbrazda plitkim rovićima, na kojima se ostave zaseci za izlivanje vode. Sem belog žita, na koje se voda navraća samo za vreme teške suše, sve ostale privredne površine se navodnjavaju, pa čak i voćnjaci.

Posle skidanja letine voda se navraća na livade i na one njive koje treba, radi promene plodoređa, da se zalivade. Tada se jake brazde skrenu niz sokake i seoske puteve, s kojih sav rastresiti materijal, kao koristan đubreviti nanos s vodom dospeva na određene površine.

Slovenski živalj navodnjavanje naziva *vadenje*, a Šiptari *doujten* (uj = voda). U župi Gori svaka reka upotrebljiva za navodnjavanje zove se *vadenica*. Biva da pojedinac svoju vodu drugome ustupi po nekoliko časova, da je »proda«: sto dinara po času.

Kao važan činilac za ekonomiju i život predela, voda se, dakle, u šarplaninskim krajevima visoko ceni i strogo odmerava. Za vreme leta se gde-

što oseća prava vodna groznica. Oko čvorova razvodnih brazda vide se povećani skupovi seljana koji, bosonogi i zasukanih nogavica, držeći motike i raspravljajući samo o vodi, očividno uzbuđeni očekuju da, tačno u određeni minut, udarivši motikom u zasek skrenu vodu na svoja imanja.

SEOSKO ISKORIŠĆAVANJE ŠUMA

Seoske šume su se iskorišćavale za lično snabdevanje seljana ognjem i za pribavljanje japije za kuću i ostale zgrade. Ali po prethodnom dogovoru na seoskom zboru, velika količina ognjivog drveta sekla se i za prodaju. Svako domaćinstvo je moglo naseći za prodaju određeni broj tovara. Vratnica je, na primer, dobar deo svoje šume iskorišćavala na taj način. Glavni potrošač ognjivog drveta bili su gradovi. Jedino je u Belovištu vladao drugačiji red. Još za vreme turske uprave seoski zbor ovog sela bio je odlučio da njegovi meštani ne iznose na prodaju drva iz seoske šume. Taj nepisani red se održao do 1945. godine, kad su sve seoske šume postale opštenarodno dobro.

U kačaničkim selima oko Ljubotena bilo je, pored seče ognjeva za prodaju, razvijeno drvodeljstvo kao sporedno zanimanje pojedinih domaćinstava, koja su na taj način, ne zanemarujući zemlju i stoku, ublažavala svoju privrednu oskudicu. Seljaci iz Globočice, Kotline, Straže i Dubrave sekli su u Bukoviku drva, od kojih su kod svojih kuća izrađivali: držalja za alatke, komade za obluge i prečke samara, daske za devojačke sanduke, duge i danca za čabrove i burad. Te rukodeljine su prodavali zanatlijama u Tetovu.

Zabel je privatna šumska površina. To je zabran gde sopstveniku seča nije bila ograničena. Drvo se iz zabrana većinom iznosilo na prodaju u vidu cepanica, japije i trupaca. Od panjeva i tanjih grana spravljao se ćumur, nekada dosta trošen u gradovima. Oko pojedinih sela često se pušilo po desetak ćumurana.

SEOSKI ZANATI I DUĆANI

Svako veće selo ima po jednu, a često i više raznih zanatskih radnji za zadovoljavanje mesnih potreba. Među seoskim zanatlijama zastupljeni su: kovači, zidari, terzije, vodeničari, valjavičari sukna, štavioci koža (»tabaci«), strugarđije, berberi, pekari i poslastičari. Opančara u selima nije bilo, pošto su seljaci ranije sami pravili opanke od skrojenih faša neštavljene goveđe kože, dok su danas uobičajeni gumeni opanci i »patilke«.

Zanatlje su bili samouci. Nušić na jednom mestu o siriničkim terzijama kaže: »To im je kao neki nasledni zanat. U svakoj kući uče se tome poslu i nema kuće da ga po dvojica ili po trojica ne znaju«. Pekarima, vodeničarima, berberima i poslastičarima zanat je bio samo uzgredan posao. Vodeničar bi, ako to nije starac, napunio koš, podesio čeketalu, pa, zaključavši vodenicu, odlazio na drugi posao. Pekar je zatvarao svoj ćepenak čim rasproda hleb. Poslastičarnice su bivale otvorene sat-dva izjutra i predveče, a celog dana samo praznikom.

Kovanjem se bave uglavnom Cigani — muslimani, oni su često i potkivači, tako zvani nalbanti. Terzije i zidari su većinom seljaci iz Sredske i Sirinića. Oni nemaju radnje kod svojih kuća, nego s alatom odlaze u druge krajeve, te posao, pogođen đuturice, obavljaju kod mušterija, gde pored nagrade u novcu ili u žitu dobijaju i hranu. Kao dobri majstori poznati su zidari iz Ljubinja, a terzije iz Gornjeg Sela, Mušnikova i siriničkog Jažinca.

Pojedini zanati iskorišćuju vodenu snagu. Kao i vodenice, voda pokreće još i valjave, štavare i strugare. Mada su ta postrojenja, izuzev vodenica, prilično složenog mehanizma, u njihovoj konstrukciji je najmanje fabričkih delova, dok je sve drugo izrađeno u mestu kao proizvod proste ruke. Ali električna energija počela je da se koristi i u zanatstvu. Tako u Tearcu i Belovištu već rade tri elektromotorne strugare, dok jednu staru, »Čamilovu«, u Odriju još pokreće voda.

Dučandžija je bilo u svakom većem selu. U tetovskom Podgoru su glavni dućani bili: »Sotirov« u Tearcu, »Kocetov« u Dobroštu, »Stojčeto« u Vratnici i »Nastov« u Jažincu. Većini dućandžija je trgovina bila uzgredno zanimanje. Za vreme poljskih radova oni su za tezgom bivali samo izjutra i svečera.

Dučani su bili snabdeveni raznovrsnom robom, počevši od soli, šećera i petroleja, pa do svilenih tkanina, motika i konjskih oglava. U slovenskim dućanima se uz to još i piće krčmilo. Sve do 1928. godine u seoskoj trgovini su se upotrebljavale stare turske mere: *dram*, *oka* i *aršin*. Pri kupovini su, međutim, kao platežno sredstvo važili i prirodni proizvodi: žito, kukuruz, pasulj, vuna, jabuke, jaja. Ovim naturalnim oblikom plaćanja služila su se najviše deca kupujući slatkiše, a takođe i Šiptarke uzimajući đirit-sapun, siričžik i kanu za lično ulepšavanje. Kašto su i ljudi, kad im duvana ponestane, s bošćom kukuruza ili pasulja navraćali u dućan. Trampljene proizvode dućandžije su prodavale gradskim trgovcima.

Mehana nije bilo u selima, osim dve u Vratnici — »Atova« i »Trpkova«, gde se pored pića i mezeluka prodavao i duvan.

PEČALBARSTVO

Šar-planinski krajevi ne daju dovoljno sredstava za podmirenje životnih potreba. Otuda se, kao posledica privredne oskudice, razvio ovaj posebnii oblik privređivanja kome se odaje veliki broj ljudi iz šar-planinskih predela, izuzev, po tvrđenju okoline, Male i Velike Rečice, gde zemljište donosi dovoljno prihoda. Razlikuju se povremeni i stalni pečalbari.

Povremenom pečalbom bave se uglavnom Šiptari. Obično s jeseni oni odlaze u veće gradove gde ostaju do proleća, kad se opet vraćaju u svoja sela da obave poljske radove i poslove oko stoke. Beograd ih najviše privlači. Seljaci iz istog sela gotovo se svakad nađu na istom poslu. Tako, Lisečani rade obično u preduzeću za otkup otpadaka, dok su Resteličani zaposljeni na drvarama i ugljarama. Seljaci iz Novog Sela, Bozovca, Stružja i Manastirice retko odlaze u gradove, već se naimlju za ovčare kod stočnih farmi, te leto provode na Šar-planini održavajući vezu s kućom. Testeraša je najmanje iz

šar-planinskih krajeva. Mada Šiptari tetovskih sela tvrde da taj posao donosi dobar prihod — što je sasvim tačno — oni nisu mogli da ga savladaju zbog toga što zahteva: poznavanje izbora, razvrtanja i oštrenja testere, kao i samog rukovanja testerom s najmanjim utroškom fizičke snage.¹

Do 1941. godine omiljeno zanimanje povremenih pečalbara bila je ulična prodaja, većinom u provincijskim gradovima, gde se na tu vrstu poslovanja slobodnije gledalo no u Beogradu. Leti su se bavili prodajom boze, limunade, sladoleda i šećerlema. Vidali su se sa svojom »robom« na svim vašarima i seoskim zavetinama, a za vojskom su išli ne samo na egzercirna mesta nego i na manevre. U jesen, kad se bozadžije i sladoledžije vrate svojim kućama, na pečalbu su polazili drugi njihovi seljaci, koji su se opet na isti način, i to većinom u Beogradu, bavili prodajom pečenog kestenja, bundevinih semenki, kokica, kikirikija i leblebija.

Na dužu, stalnu pečalbu odlazilo se ne samo u unutrašnjost države nego i u inostranstvo. U Beogradu je bilo pečalbara gotovo iz svih šar-planinskih krajeva. Neopredeljeni muslimani i Šiptari držali su samo poslastičarnice, a Sloveni: pekare, piljarnice, poslastičarnice i aščinice, tako zvane »narodne kujne«. Uz ove pečalbare se, na izučavanju posla i pomaganju u radnji, uvek nalazio poneki muški član njihove porodice, koji je ovde odsluživao svoje šegrtovanje. Radnja je po pravilu prelazila s oca na sina. Jednom godišnje ovi domaći pečalbari su navraćali u svoja sela da obiđu porodice. Obrazovanje njihove dece završivalo se osnovnim školovanjem. Ženska deca bi se razudala, a sinovi preuzimali imanje i očevu radnju. Tek pod stare dane pečalbar bi se vraćao u selo da ovde provede ostatak života.

U inostranstvu se ostajalo godinama. Sloveni i Šiptari odlazili su u Rumuniju, Bugarsku, Tursku i Grčku, gde su takođe držali svoje radnje iste grane kao u zemlji. Pečalbari iz gornjorečkog Brodca imali su nekad u Carigradu trideset sedam radnji.

U Sjedinjene Američke Države i u Kanadu odlazili su samo Sloveni. Tamo su se odavali trgovini, imali svoje pekare, mesarnice, kafane i poslastičarnice. Retko su se prihvatili kakvog težeg fizičkog posla, ponajmanje rada u rudnicima: »Naš čovek ne slega u jama«. Mnogi su se tamo i poženili. I danas ih je u tim zemljama priličan broj, najviše iz Vratnice i Belovišta. Od njih stiže u zavičaj prilična para. To se naročito oseća u Vratnici — okolina je zove »Mala Amerika« — gde pečalbarske porodice, omogućene osetnom novčanom pomoći svojih »Amerikanaca«, poslednjih godina podižu prostrane i udobno nameštene kuće, prilagođavajući svoj način života u svemu gradskim običajima. Na taj način, izvesno, ovi »Amerikanci« danas vrše jedan vrlo blagodetan uticaj na svoj zavičaj, što nije bilo uobičajeno u pređašnja vremena, kad se prispela pečalbarska para malim delom ulagala u zemljište i stoku ili u dućan, a većinom menjala za zlatnike, koji su se, umrtvljeni u nekoj izbi, decenijama čuvali kao najveća porodična svetinja.

¹ Testeraši su isključivo Šiptari iz gostivarskog sela Cegrana, kojima je to u neku ruku nasledno zanimanje. Niko im drugi nije u tome dorastao. Iz jedne kuće ima ih po četvoro. Oni se bave i preprodajom drva. U Beogradu zakupe kakav veći podrum, gde smeste po pet-šest metara drva, koja, iscepkana nasitno, po kućama prodaju »na džakove«. Zarada im se kreće od 3500 do 4000 dinara po metru (1955—1957. godine). Biva da pojedinac mesečno iskrčmi do sedam metara drva. Dečaci, još nejak i za rad testerom, imaju »svoje« kuće kojima ugaj iz podruma iznose na spratove, naplaćujući 20 do 30 dinara po korpi. Pojedini dečaci preko zime zarade oko 60.000 dinara. U proleće dečaci se vraćaju svojim kućama.

STOČARSTVO

Od posebnog značaja za privredu je prostrani pašnjački pojas s blagim padinama, zaravnima i bujnim vodama. Smatra se da površina ovog pojasa prelazi sto hiljada hektara. Za njega je vezano čuveno šar-planinsko stočarstvo koje je, kao glavna privredna grana, jedini izvor prihoda velikom delu stanovništva.

Izrazito stočarska oblast, Šar-planina je s te strane najčuvenija balkanska planina — poznata od Kosova polja do Male Azije. Bogatstvo njenih pašnjaka hvalili su slovenski stočari zimujući s ovcama po egejskom i jonjskom primorju; za njom su čeznuli anadolski Juruci putujući sa stadima od Bruse do Pologa. — Neki svetogorski monah stavio je u zapis da godine 1540. beše pomor »ovcam na Šar-planinu«. ¹ A sredinom sedamnaestog veka na »monte Scarra« leti su izlazila sultanova stada, dovođena čak od Carigrada. ²

U srednjem veku stočarstvo je najrazvijenije na manastirskim dobrima u Gori i Opolju. Prema Arhandelovskoj povelji, glavni stočari Prizrenskog manastira bili su Brođani, koji su za to primali mesečnu platu i bili oslobođeni svih rabota u župi, sem »da crkvi oru i seno kose doma«. Ne plaćajući ispašu, oni su uz manastirske ovce mogli da drže i svoje. Kobile Prizrenskog manastira čuvali su »Vlasi Dobrušnici«, kojima je na Mitrovdan isplaćivana zarada delom novcem, delom stokom. Stoka Htetovskog manastira zimovala je na pološkom Žedenu, dok je Prizrenskom manastiru bio priložen jedan zimovnik na Ovčem polju.

Na siriničko-sredačkoj strani stočarstvo se u to doba gotovo ne oseća. Verovatno zbog toga što je s ove strane umesto paše prevagnula šuma i, drugo, što su Srbi svih darovanih sela u ovim župama izreda morali da dva puta nedeljno kuluče arhandelovskom igumanu, uz to da rade na manastirskom imanju i da drvima snabdevaju manastir, patrijarha i cara, a »Sredska i sela« još i luč da daju manastiru.

Od srednjovekovnih stočarskih zvanja (pastir, ovčar, konjuh, jazdničar, kobilar) očuvao se jedino »ovčar«. »Pastir« se u ovim krajevima ne govori.

Za vreme Turaka glavnina stočarstva ostaje opet u Gori i Opolju. Juručki stočari iz Male Azije dolazili su samo na pološke pašnjake. Juručkih bačija bilo je od Ljubotena do Mazdrače. Na njima je bivalo i bula. Juruci nisu prodirali do goranskih pašnjaka. Domoroci su na više mesta vodili borbe s Jurucima, našta opominju očuvani nazivi »Juručko groblje« i »Juričko grobište«.

¹ Lj. Stojanović, navedeno delo, str. 164.

² Augustino Theiner: *Vetera Monumenta Slavorum Meridionalium*. Tomus secundus. Zagrabiae, 1875. Str. 220.

SARPLANINSKI STOČARI U ZIMOVNIKU NA EGEJSKOM PRIMORJU 1906. GODINE

Osetan je bio uticaj turskih stočara na srednjovekovnu organizaciju srpskog stočarskog života. Čuju se nova stočarska zvanja: *čehaja*, *paračehaja*, *bač*, *fičur*, *odadžija*, *čoban*. Dalje, javio se poseban ugovorni oblik za pripašu, takozvani *kesim* ili, makedonski, *ruga*. Od Turaka potiče i *damga*, žig za obeležavanje sopstvenosti ovaca. Uredaji za prerađu mleka nose turske izraze: *butin*, *vrangl*, *čark*. Najbitnija promena, međutim, bila je u tome što se onda uveliko razvio polunomadski način stočarenja. S druge strane, turski stočari su prihvatili dva pravoslavna praznika kao rokove za uglavljivanje najma s čobanima, i to Mitrovdan i Đurđevdan, koje su Turci nazvali *Kasim* i *Hiderles*. Izraz »fičur« možda je primljen od vlaških stočara nastanjenih u »katunima« na dobrima Prizrenskog manastira.

Od toga doba potiču veliki žapati ovaca održani sve do balkanskog rata. Ramadan-čaja iz gorškog Broda i Hadži-Asan iz Čajla držali su po dvanaest hiljada brava. U Tetovu se isticao Sadik-čaja sa osam hiljada ovaca. Sar-planinski stočari su zimovali u Trakiji, Tesaliji, Solunskoj kampanji i katkad na albanskom primorju između Skumbe i Mata. Sredinom devetnaestog veka glavni zimovnici goranskih stočara bili su u Jenišeheru i Sarišabanu u oblasti Bruse, kuda je iz Gore odlazilo oko šezdeset hiljada ovaca. Za zim-ske ispaše, tako zvane *kišle* i *jazle*, stočari su sopstveniku plaćali »od glave«, a državnoj kasi polagali određenu taksu zvanu *dzelep parasi*. Uoči povratnog puta stočari bi svečano, uz pesmu i gozbu, zaklali prvo jagnje.

Prema neposrednim obaveštenjima, proveravanim s više strana, na današnje goransko-opoljske i istočnokorapske pašnjake je izlazilo oko 160 hilja-

da ovčjih grla, od kojih je 65 hiljada bilo iz Restelice i gorskog Broda. Sem toga, na Lešnici, Čepenovu, Šeremetici i Karanikoli paslo je oko deset hiljada, a na Livadicama i Piribegu oko osam hiljada brava.

Posle prvog svetskog rata već su se veliki zapati ovaca bili proredili. Na tetovskoj strani najjači je bio Dželadin-ćaja sa pet hiljada, a u Gori brodski ćaja Abedin Bajmok s 3600 ovaca. Obojica su imali svoje zimovničke čiflike na Ovčem polju. Od cincarskih stočara (Cincari se, kako meštani tvrde, do 1919. godine nisu pojavljivali na Šar-planini) isticala su se dve ćaje iz Kruševa: Dabiža s 3000 i Maćedika s 12 000 ovaca.

Prema podacima Šumske uprave u Tetovu (predmet br. 1219 od 20. avgusta 1927), godine 1927. na Šar-planini je bilo: ovaca 148 760, koza 1 695, goveda 6 597 i konja 1 430. Po Špori (navedeni rad, str. 373), 1928. godine bilo je: oko 150 000 ovaca, do 1 500 koza, 7 000 goveda i 1 500 konja. Slično stanje je bilo i 1935. godine.

Nacionalizacijom velikih stada negdašnjih profesionalnih stočara, 1948. godine, osnovane su stočne farme na državnim dobrima Makedonije. Nekolike od njih zakupljuju na pološkoj strani sve visoke pašnjake od Kobilice do Torbeškog mosta. Farme se dele na brigade, od kojih svaka drži bačiju sa 1 800 do 2 400 ovaca. Bačije su podređene *skladu*, središtu farme, gde se one snabdejavu inventarom i drugim potrebama, i gde se kačkavalj, na bačijama samo sasiren u masu zvanu *teleme* ili *baskija*, konačno dorađuje i čuva do prodaje. Svaka bačija ima: brigadira, bača, fičura, odadžiju i deset do dvanaest ovčara. U jesen farmna stoka odlazi u svoje zimovnike oko Bregalnice i srednjeg Povardarja. Od planine do zimovnika stada putuju dvadeset, a pri povratku trinaest do petnaest dana.

Zadružno stočarstvo je razvijenije na kosovsko-metohijskoj no na pološkoj strani. Zadruge obično drže po jednu bačiju s 2 000 do 2 500 ovaca. Zadržna stoka se zimi zadržava u svome kraju.

PAŠNJACI

Zakonikom cara Dušana bilo je određeno da pravo svojine na planinu mogu imati samo car, crkva i vlastela. U darovnim poveljama se uz mnoga priložena sela — Rečicu, Sredsku, Ljubicu, Jelence — pominju i »planine« kao pašnjaci gde se stoka »isplaninuje«. Neke od njih još nose svoja stara imena: Ploča, Radeška planina, Hrabrovo, Mavra, Roša i Čista. Za ispašu na crkvenim »planinama« i »zimovištima« crkvi se plaćala »travnina« i »torovnina«. Neovlašćeno puštanje stoke u crkvena pasišta sprečavalo se globom: sto perpera na dobrima svetog Đorđa Skoropostiznika, a trista perpera na dobrima manastira Htetovskog i Prizrenskog.

Posle propasti srpske države sve šar-planinske »planine« su postale svojina turske imperije. Predanje kazuje da su podizanim tekijama prilagali sultani »planine«, na šta, uostalom, podsećaju nazivi Vakaf i Džibre Tećes. Docije će ne samo sela nego i pojedinci pribaviti »planine«, bilo kupovinom, bilo putem poklona. Šipkovic, Garje i Lisec izmolili su u sultana da im dodeli izvesnu površinu od prostranih pašnjaka kojima je bio obdario šipkovičku

tekiju. Tada je Šipkovici pripalo pasište Džibre Ali Vokas. Lukovo polje, Velibeg, Zendeljbeg, Piribeg, Livadice i Ljuboten bili su u tursko vreme privatna svojina.

Hedžritske godine 1232. Belovište je, za četiri hiljade groša, kupilo Piribeg od četvorice tetovskih Turaka, koji su ga, kako u ispravama stoji, nasledili od svog pradeda.¹ Tapija na Piribeg glasila je na ime dvanaestorice beloviških predstavnika, i oni su bili dužni da svake godine »zakoniti desetak od osamdeset groša« predaju nadležnoj ustanovi, Defterhani u Tetovu.

Površina pašnjaka izražavala se *aršinom*, *evlekom* i *dunumom*. Velike ispaše deljene su na *otlake*, to jest na manja pasišta. Tako su se Livadice delile na deset otlaka i po tome se zvale *On otlak*. Livadički otlaci ukupno su primali oko šest hiljada ovaca. Travnina se zvala *otlak parasi*. Tetovskom paši selo je još za pašnjak plaćalo *sejmen parasi* od pet stotina do hiljadu groša godišnje.

Do danas je očuvan stari srpski izraz *planina* kao naziv za pašnjak.

Belovište, Vratnica i Staro Selo svoje pašnjake su većinom izdavali u sezonski zakup putem usmene licitacije. Posle prvog svetskog rata zakupnina za Piribeg kretala se oko osam hiljada, a za Vratničke livadice do petnaest hiljada dinara. Na ove pašnjake, površine 1 134 hektara, izlazilo je do pet hiljada ovaca, ili oko hiljadu grla krupne stoke. Iz dobijene zakupnine selo je plaćalo svoga kmeta, poljaka, *protuđera* i podmirivalo utrinske poreze. Na sirićkoj strani, međutim, seoski pašnjaci su služili isključivo za ispašu seoske stoke, a utrinski porez se plaćao iz opštinske blagajne.

Stanje svojine utvrđeno turskim tapijama održalo se do 1922. godine, kad je podvrgnuto reviziji od strane sudova za ograničavanje državnih šuma i pašnjaka. Danas, pak, šumska gazdinstva upravljaju svim pašnjacima, podrazumevajući sve seoske i privatne planinske pašnjake uvršćene u opštenarodnu imovinu. Ispaše se izdaju u zakup prvenstveno stočnim farmama i stočarskim zadrugama, a delom selima i pojedincima.

Stoka se na planinskim ispašama drži od maja do oktobra, zavisno od vremenskih prilika.

Na letnju ispašu se ne izjavljuju samo ovce, nego i volovi i bivoli i konji. Koze, danas sasvim istrebljene, retko su se viđale na visokim ispašama. Stoka se na pašnjacima ne meša, svaka vrsta je strogo odvojena. Jaganjci i jalovi bravi se ne pustaju s muznicama, jer jaganjci, s te strane vrlo osetljivi, neće da pasu onuda kuda bi druga stoka prošla. Na Piribegu, na primer, jaganjci se napasaju samo na Strđu, a muznice na Dupki. Krupna marva pušta se u sampas, te noćiva onde gde je mrak uhvati. Konji se, pre puštanja u sampas, rasamare i otkuju. Njih čuvaju samo *ajgiri*, pastusi koji u svoju ergelu ne puštaju nikakvo strano grlo, a svojim grlima sprečavaju da se iz ergelje udalje. Čim pastuh opazi da mu se neko grlo udaljuje, hitro pojuri za njim, strižući ušima i saginjući glavu gotovo do zemlje, a kad ga stigne, besno ga ujeda za bok i vraća u ergelu vrišteći kao pomaman. Kad nastupi kakva opasnost, na primer pojava medveda ili vuka, pastusi opkole svoju ergelu, pa se brane ujedanjem i stražnjim nogama bacajući čifte. Prirovljeno grlo je u ergeli izloženo nekoliko dana bešu pastuha dok se oni na tog novajliju ne priviknu. Zanimljiv je prizor kad se, uz vrištanje pastuha, razržena ergela punom snagom razigra po pašnjaku izazivajući strahoviti vri-

¹ Navedene isprave Belovišta o pravu svojine na Piribeg.

sak i topot kao da se planina trese. Za tren oka sjure se oni s planinskog bila do šumskog pojasa, da se opet punim trkom vrte naviše.

Predvodna grla stoke nose zvono. Razlikuju se *čaktar* za ovna, *praporac* za ovce i *zvono* za goveda i konje. Koze su nosile *zvonac*.

Pored ovčara uza stada se uvek nalaze čuveni šar-planinski psi, opremljeni naročitom ogrlicom za odbranu od vukova. Takva ogrlica, načičkana ostrim šiljcima, zove se *bodlec*. Psima se obično daju ovakva imena: Balja, Baljoš, Garuša, Karaman, Karabaš, Murdžo, Cerkez, Čomar, Sara i Šaro. Slično mački odanoj kući, oni su više privrženi stadu i bačiji no ovčaru. Ako se pas izgubi od stada, on naposljetku uquine od gladi, pošto hranu iz nepoznate ruke neće da primi, a sam do nje ne može doći. Na dobroj su ceni: za štene se daje ovan ili ovca po izboru. Ishrana im je zaista slaba: dnevno svega pola kilograma suvog kačamaka. Stočari smatraju da baš ta slaba hrana čini psa onako ljutim. Možda su naši stočari u pravu. Ipak, iz drugih izvora se zna da ni dobro hranjen pas nije baš loš čuvar. Darwin je na urugvajskim pašnjacima uz velika stada video ovčarske, naročitim načinom odgajene pse kojima se svaki dan daje meso. »Čitav čopor gladnih divljih pasa jedva će se ikada (a neki mi kažu nikada) usuditi da napadnu stado koje čuva čak i samo jedan od tih vernih ovčara«, kaže Darwin.

BAČILA

Bačilo je planinsko stanište, gde stočari preko leta borave poslujući oko uzgoja stoke i prerade mleka. Farmna, zadružna i kesimska bačila vezana su za prostrane, zakupljene pašnjake i leže iznad šumskog pojasa. Običaj je da se jednom podignuto bačilo ne izmešta, zbog toga što je za njega već nađen podesan položaj. Staroselsko bačilo, na primer, još leži onde gde ga je Grizebah zatekao 1839. godine. Inače, to su najprostije kolibe koje se, izuzev nekih u Siriniću, ne razlikuju po arhitekturi, nego jedino po načinu poslovanja u njima.

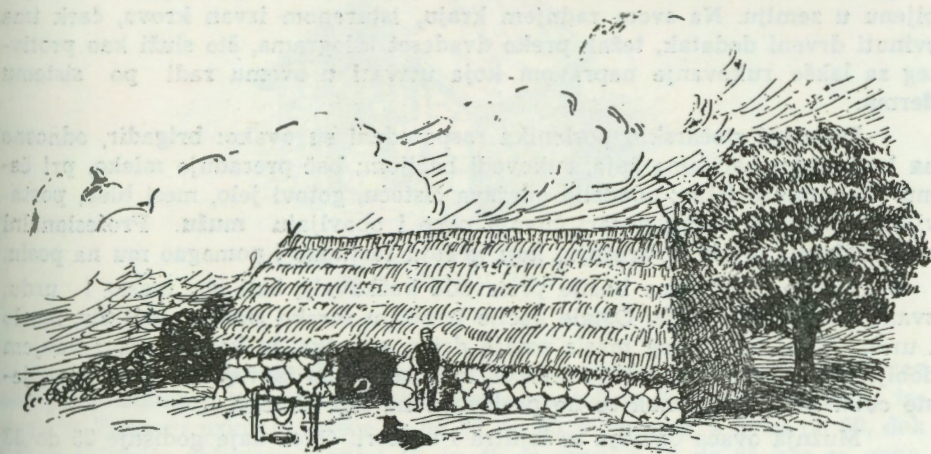
Zakupna bačila su duga do deset metara, široka do šest, a visoka do dva i po metra. Četvoroslivni krov, pokriven raznom slamom, počinje od suhozidine visoke do metar i po, kolika je i visina ulaza. Vrata su obično jedna, ređe dvojna, prozora nema, ognjište je otvoreno. Polovinu bačila zauzimaju ležaji ostavljeni s obe strane ognjišta, na kome su dve soške s nazupčenom prečagom po kojoj se pomera drvena kuka za vešanje bakrača. Druga polovina bačila, nešto niža, jeste radni prostor s inventarom za preradu mleka. Uz bačilo se nalaze *argač* i *stroga* za mužu ovaca.

Kesimska bačila, nekad vrlo rasprostranjena, danas retka, očuvala su sve osobine starih šar-planinskih bačija. Njih drže pojedini meštani kojima je stočarstvo glavno zanimanje i koje zbog toga i danas nazivaju čajama. Pored svojih ovaca, čaja napasa tuđu stoku uzetu pod kesim, odnosno pod ruga od sela koja nemaju svoje letnje ispaše. Takva stoka se zove *sajbijska*, to jest sopstvenička. Ruga, odnosno kesim računa se od dvadeset drugog maja do dvadeset sedmog septembra (»od Malog svetog Nikole do Krstovdana«), a plaća se *od glave*. U tursko vreme ruga za svaku ovcu iznosila je tri do četiri groša; zatim, posle prvog svetskog rata deset do dvadeset dinara, a 1954.

godine trista pedeset dinara. Čaja je bio dužan da od svake muznice sajbiји preda: dve oke sira, trista drama masla i trista drama urde. Taj beli smok izdavao se nekad po rabošu, od kojeg je jedan primerak čuvan kod sajbiје, a drugi kod čaje, tako da se količina izdatog smoka mogla kontrolisati upoređivanjem oba primerka raboša. Ako se za vreme ispaše brav polomi, ili u-gine ili ga vuk zakolje, čaja je nastojao da sačuva bar onaj deo kože s »damkom«, jer bez tog belega štetu sajbiја ne bi priznavao.

Kesimska bačila nakupe do 1 500 brava, zavisno od površine zakupljenog pašnjaka. Godine 1953. Matrandžino bačilo na Gradskim livadicama imalo je 1 500 muznica. Jedan beloviški čaja, Stevan, uzima sajbiјsku stoku čak iz ovčepoljskih sela.

Kesimskim bačilom rukovodi čaja, i on obično obavlja poslove bača. U nedostatku radne snage iz svog doma, čaja uzima ovčare s druge strane, dok dužnosti fičura i odadžije obavljaju članovi čajine porodice.

STAROSELSKO BAČILO NA LJUBOTENSKOM PAŠNJAKU

Domaćinska bačila su prostorno nešto manja od ostalih. Redi naziv ovakvih bačila je *mandra* ili *stan*. Bačila ove vrste pripadaju domaćinstvima koja na planinu izjavljuju samo svoju stoku. Kod Šiptara su takva bačila grupisana oko potoka u granicama šumskog pojasa. Ona često liče na naselja, jer na njima obično borave, s dobrim delom kućnog inventara, pa čak i s kokoškama, čitave porodice izuzev odraslih muškaraca, koji u domu ostaju radi obrade imanja i odlazjenja na pazar. Kod siriničko-sredačkih Srba, međutim, bačila su usamljena i uvek bliže selu, pošto privatna imanja na ovoj strani zalaze jače uz planinu, tako da svaki domaćin može bačijati na vlastitom zemljištu.

S arhitektonske strane se sasvim izdvajaju firajska i sopotnička bačila na Golini i bačila siriničkog Broda, na ljubotenskoј Beloj vodi. Ta bačila su sva sadeljana od drveta i imaju dva posebna odeljenja, te po tome podsećaju na slovenačke »bajte«. U prizemnom odeljenju se prerađuje mleko i, na otvo-

renom ognjištu, gotovi jelo i peče hleb, dok spratno odeljenje, u koje se ulazi spoljnim stepenicama, služi za spavanje.

Na domaćinskim bačilima nađe se do dvesta ovaca. Ovde je sav posao obično u rukama žena i dece. Najstarija žena, bačica, obavlja dužnosti bača i odadžije, a stoku napasaju mahom dečaci.

Od starinskog stočarskog inventara sva bačila su zadržala: kace, kazane, čabrove, vedrice i tekstilna cedila. Na farmnim i zadružnim bačilima pored toga se vide mlekarske kante, centrifuge, separatori i tezge. Kesimske bačije, gde se danas kačkavalj uopšte ne izrađuje, drže još *odar* za sušenje *sirenja* i jednu napravu za »bijenje« masla. Na toj drvenoj napravi, delimično smeštenoj izvan krova, razlikuju se tri dela: butin, vrangl i čark. Butin je kaca zapremine do dvesta i više litara. Vrangl je okrugli tučak za »bije-nje«, to jest za mućenje masla, naglavljen na podužu vertikalnu motku, što visi iznad kace. Toj motki je pripojen čark, u stvari horizontalno postavljena gredica, dužine do dva metra, koja se sredinom oslanja na jednu sohu pobijenu u zemlju. Na svom zadnjem kraju, isturenom izvan krova, čark ima svinuti drveni dodatak, težak preko dvadeset kilograma, što služi kao protiv-teg za lakše rukovanje napravom koja ustvari u svemu radi po sistemu đerma.

Dužnosti stočarskih poslenika raspoređeni su ovako: brigadir, odnosno na kesimskim bačijama čaja, rukovodi bačijom; bač prerađuje mleko, pri čemu mu pomaže fićur; odadžija održava čistoću, gotovi jelo, mesi hleb, postavlja i rasprema sofru; ovčari čuvaju ovce i obavljaju mužu. Profesionalni stočari držali su još i paraćaju, koji je čaju zastupao i pomagao mu na poslu.

Farne i zadružne bačije proizvode kačkavalj, beli sir, maslo i urdu, zvanu još *izvara* ili *điz*. Ostale bačije izrađuju *šarsko sirenje*, beli sir, maslo i urdu. Posle izmetenog masla ostaje *dzira*, surutka, iz koje se zagrevanjem dobija urda. Poslednja jalova tečnost, koja se nakon izdvajanja urde baca, jeste *cvik*. Buter i kajmak se ne proizvode na Šar-planini.

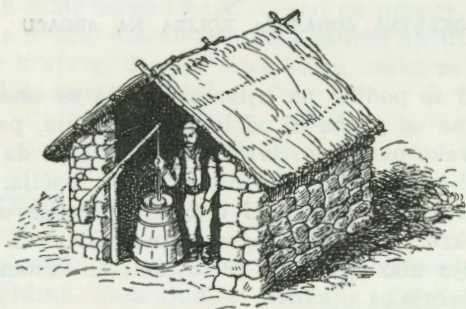
Mužnja ovaca obavlja se izjutra i svečeri. Ovca daje godišnje 25 do 33 litra mleka, pored onoga što jagnje posiše. Od te količine mleka dobiva se: sira do šest kilograma, masla oko 1,200 kgr i kilogram urde. Mlečnost ovaca zavisi »prema godini«, upravo od vremenskih prilika. Ako je godina sušna, za kilogram belog sira potrebno je manje mleka. Sredinom jula, »po Petrovdanu«, mleko omali, te se onda siri samo beli sir. Već početkom septembra ovce zapragnu, muža se prekida pojavom mrkanja, a u februaru ovce se počinju jagnjiti. Jaganjci se puštaju s ovcama na pašu tek od sedmog aprila, »od Blagovesti«. Toga dana jaganjci se rovaše: jedno uvo im se zaseče ili zumbom probuši. Svaki sopstvenik ima svoj beleg. Jagnjad se ostavljaju uz ovce sve do izlaska na planinu, a onda se razluče.

Među ovcama se razlikuju: *jagnje*, *zdviska*, *muznica* i *jalovinja*. Boja ovaca je najčešće bela. Ovcama se obično nađevaju ovakva imena: Baljuša, Belka, Beluša, Garuša, Zakuša, Zrna, Koloka, Lapuša, Liska, Roguša, Strulka, Čulja i Šara. Čupe je ovca sitnih ušiju. Ako je ovca oko očiju crna, zovu je Kalješa, a ovan s takvim belegom je Karabaš. Udič je ovan-predvodnik s čaktarom. Halak (turski izraz i znači umiljat) je jaganjac odabran za budućeg udiča. Poznaje se halak po tome što ga ne ostrigu do kože, nego mu se uzduž i popreko kao ukras ostave redovi runa. Poneki ovčar ima svoju *gospođu*, ljubimicu. To je jaganjac-ženka kojoj je pastir posvetio naročitu

pažnju, obično stoga što je ili teško ojagnjena, ili je ostala bez majke, ili mu se pak nečim omilila. Gospođa se na ovčarev glas odziva kao najposlušnije pseto.

Ovce se krme jedan put nedeljno. Krupice soli raspu se po kamenju poređanom u nizove. Takva mesta se nalaze podalje od bačija i zovu se solišta.

Striga ovaca se obavlja pre izlaska na bačije. Za strižbu se obično izabere sunčani dan. Sloveni pritom izbegavaju petak. Na dan strižbe niko iz domaćinstva čije su ovce ne odlazi na poljske radove. Pored onog rovaša na uvu, svako ovčje grlo se posle svake strižbe obeleži po hrbatu posebnim ka-transkim znakom, *damkom*. Ovca daje godišnje obično kilogram čiste vune, a uz najbolju pašu do 1,200 kgr.

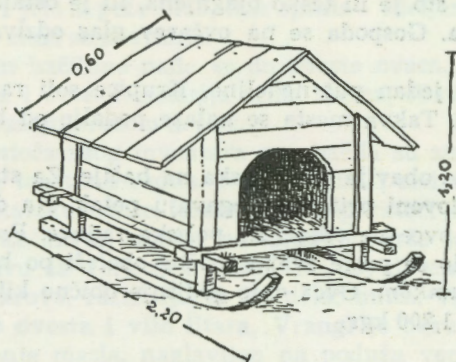
UREĐAJ ZA MUČENJE MASLA, BUTIN,
NA KESIMSKOJ BACIJI

Ostarele ovce se prodaju ili se kolju za pastrmu, koja se, posle dužeg ležanja u salamuri, suši na vazduhu. Prosečna težina žive ovce, kako u te-tovskom Podgoru uzimaju, kreće se od 50 do 55 kilograma, a ovna do 90, dok u Gori i Opolju računaju manje: 40 do 45 za ovcu, a 60 do 65 kgr za ovna.

Iako sitna, ta šar-planinska pramenka je sposobna da izdrži ne samo dugačka putovanja nego i surovu planinsku hladnoću. Neki dvadesetak ovaca izgubljenih s gornjolešničke bačije jedne godine su prezimile na Lešničkoj karpi i tu se ojagnjile. Kretale su se u društvu divokoza nalazeći nešto hrane po odsecima gde se sneg ne zadržava.

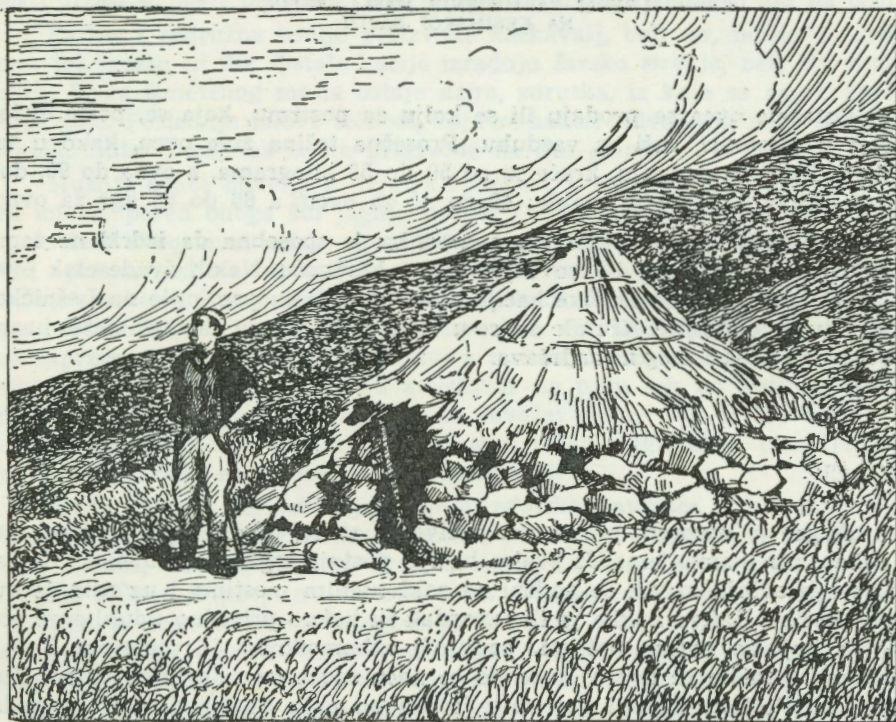
ARGAČI

Argač je otvoreni prostor za noćivanje stoke, ograđen jedino pleterom ili nabacanim kamenjem. Uz svaku bačiju postoji argač za muznice. Za ja-ganjske i jalovinske argači se podižu na zaklonjenim mestima i uz njih je ovčarska koliba. Takva koliba je ili savardak ili kakvo prirodno udubljenje pod karpom, koje se, prema potrebi, podgradi suhomeđinom ili pleterom. Ležaji u takvom staništu se podese tako da se noću može uz njih ložiti vatra. Kod argača na Pešterki čobani borave u jednoj od onih duplji. Čuvari goveda, *gojdari*, za sebe podižu naslon ili busaru na nekom zaklonjenom mestu.

POKRETNÁ ČOBÁNSKÁ KOLIBA NA ARGACU

Pokretni argači se podižu na njivama da bi se one nadubile. Za tu svrhu načine se plesma od pruća ili od letava i baskija, pa se, slično tarabi, uz pobijene kočeve svako plesmo pritvrdi gužvama, tako da se može lako premeštati. Leti se takvi argači vide oko domaćinskih bačija, dok su u jesen i u proleće česti po njivama oko sela. U tetovskom Podgoru se uz ovakav argač nalazi drvena pokretna kolibica, opremljena salincima da bi se lakše pokretala. Čobanin u nju ulazi požapke. Prostrana je taman toliko koliko zahteva prostor jednog ležaja.

OVČARSKA KOLIBA U HADZINOJ RECI

TRLA

Trla su zimska staništa za domaćinsku stoku; podignuta od trajnije građe, a ponegde od popleta i krovine. Sastoje se od staje za stoku i od čobanskog stana. Staja je lesom podeljena na dva dela, tako da se u delu gde su jasle drže ovce, a u drugom jaganjci. Gdešto se pod istim krovom odvojeno nalazi čobanski stan, a gdešto je za tu svrhu podignuta posebna zgradića. Kod trla, ograđenog plotom, drži se pića zdenuta u stogove.

Ponegde su sva trla jednog sela grupisana. Takva su trla staroselska u Bleštevju i selačka na selačkoj Brezovici. Sličnog tipa su i rogačevska trla, dobrim delom podignuta od trajnije građe, te podsećaju na kuće. U Bleštevju se vidi čitavo naselje od petnaestak trla. Pojedini domaćini koji imaju više stoke no što je sami mogu ishraniti, kao na primer u Vejcu, gde poneka kuća ima do dvesta ovaca, obično polovinu zadrže na trlu, a ostatak daju na prezimak u župnije krajeve. Ako je zima blaga, stoka se iz trla izgoni na pašu, a pića joj se polaže samo uveče.

ŽIVOT STOČARSKIH POSLENIKA

Stoku čuvaju muškarci različitog uzrasta — od dečakčkog uzrasta pa do staraca šezdesetih godina. Zreli ljudi se uzimaju za ovčare i govedare, dok su dečaci čobani što napasaju svoju stoku. Ženskinje se u planini retko vidi za stokom: —

U predašnja vremena ovčari su za svoj rad dobivali *ajluk*, koji se sastojao iz đuturice ugovorene sume novca, ishrane i obuće. Pored toga, ovčar je na čajinom pasištu mogao držati izvestan broj svojih ovaca. Danas, pak, ovčari su poslenici s redovnim mesečnim prihodima i svim službeničko-radničkim pravima. O ishrani se staraju sami. Ovčar ima prava da od svoje brigadne bačije uzima dnevno litar mleka plaćajući ga po tržišnoj ceni (1957. godine cena je bila četrdeset dinara). Od odeće im sleduju radne čakšire, kojima se služe samo prilikom mužnje ovaca. Ponegde se vidi ovčar s kišnom kabanicom i gumenim čizmama.

Govedara najmljuje selo. Govedarska najamnina, u naturi, ostala je ista kao i ranije: pet do petnaest kilograma kukuruza »od glave«. Za ličnu ishranu se brine sam govedar. U zimnje doba se govedarska nagrada smanjuje.

Letnja stočarska hrana je kiselo mleko razblaženo »dzirom« i tvrdo skuvani kačamak »bakardan« ili pšenični hleb. Izjutra se ruča u staništu, na paši se uzima užina, a večerava se u staništu. Mađa jednolika, ovčarska hrana je ipak visoke kalorične vrednosti. Kako dnevno ovčar uz litar mleka pojede kilogram kukuruznog brašna prekuvanog u kačamak, ili, umesto toga, kilogram i po čistog pšeničnog hleba, izlazi da hranljivost uzetih obroka prelazi 4 200 kalorija. Slabije se hrane govedari, jedu većinom nezapržen pasulj i kačamak.

Čistoća kod stočarskih poslenika nije besprekorna, već i zbog toga što njihov posao ne spada u najčistije, ali je činjenica da se kod tih ljudi ne može naći vaška. Svaki ovčar se redovno šiša i brije, ako to nije starac, pljak,

kome je stalo do nošenja brade. Govedari su, međutim, više zapušteni, gotovo uvek kaljavi, jer se goveda većinom puštaju na vlažnije zemljište.

Priroda posla zahteva da svaki čuvar stoke na dužnosti probavi od osvita do mraka. Stoku po vasceo dan prate budnim pogledom. Psi brane stado jedino od zverova, ali ga od drugih opasnosti oni ne čuvaju. A ovce se moraju zaista *čuvati*, jer naviknute na zajednički život u stadu, one uvek nagru onamo kud jedna krene, bilo da je pred njima ravan, bilo provalija. Tako se 1952. godine pedesetoro jagnjadi polomilo sjurivši se jedno za drugim s jedne strmeni na Babaasanici. Ovčari su baš ponajmanje dokoni. Grešno bi bilo nazivati njihov život idiličnim. Svaki njihov dan je ispunjen radom. Obdanice ne znaju za san, niti se kod njih na paši čuje svirka ili pesma. Posle večere, posedavši umorni uz vatru, pričaju o događajima na pašnjaku ili o seoskim novostima. Kad se desi nevreme, što u planini nije retkost, radni dan se s večeri produžuje sušenjem uz vatru obuće i odeće, a uz to i posebnim bdenjem nad stokom, Katkad u bačiji ovčar zasniva na kaval, tek običaja radi ili da se namerniku pokaže veština.

I pored proste ishrane i napornog posla, čuvari stoke su izreda krepki i izdržljivi ljudi, mrkog, opaljenog lika iz kojeg sija zdravlje očeličeno oštrom planinskom klimom. Doduše, među njima nađe se i mekušaca, novajlija tek došlih iz ravnice, koji, naviknuti na blaže podneblje, odmah obole od planinske groznice. Vazdušne opekotine unakaze im lice, usje im oteknu, povazdan dršću od jeze, podnoseći pritom povišenu fizičku temperaturu do 39°.

Bez časovnika, čuvari stoke umeju da se upravljaju po suncu. Vreme određuju pomoću vlastite senke, čiju krajnju tačku obeleže štapom i potom celu senku odmere stopama. Takva merenja — proveravao sam ih — od zvaničnog vremena odstupaju obično pedeset dva minuta, a od lokalnog oko dvadeset sedam minuta, jer kad je na Ljubotenu po zvaničnom vremenu dvanaest časova, na tom istom visu je onda po lokalnom vremenu tačno dvanaest časova, dvadeset četiri minuta i trideset dve sekunde. Bačica se upravlja po senci kakve bliske karpe ili nekog drveta. Kad je oblačno, svi se upravljaju prema ovcima, koje se već u zaranke same počinju vraćati s paše.

Brašnjenik se nosi u *tarčugu*, torbi u obliku rukava. Tarčug se pravi od ovčje kože. Donji kraj mu je sveden poput zavezane kese, a na gornjem, kod otvora, pritrđena je daščica, kroz koju prolazi oputa za vezivanje. S kratkim remenom, tarčug se nosi privezan oko pojasa ili zabačen za rame.

Ovčarski štap je *krljuk*, dužine 1,75 m, obično drenov, s naglavljenom bukovom kukom podešenom za hvatanje ovaca. Govedari i čobani nose obične tojage.

Kod pušača se još zadržao *čakmak*. Pribor ovog najprostijeg kresiva sastoji se od kremenca, čeličnog ognjila i bukovog truda. Na kremenu ljuščicu se najpre stavi komadić raščijanog truda, zatim se kresanjem o kremen ognjilom izazovu varnice, koje zažare trud stvorivši žišku dovoljnu za pripaljivanje duvana. Da bi se dobio plamen, zažareni trud se stavlja u gužvicu suve trave ili mahovine, pa se u to duva dok se ne pojavi plamen.

Od muzičkih instrumenata poznaju *šupelku*, *bliznu šupelku* i *kaval*. Gajdi je nekad bilo u slovenskim selima. Šupelka, odnosno kod Šiptara *duduk* je prosta čobanska jednocevnica frulica od drveta, a blizna šupelka su dvojnice. Kaval je cev prečnika dva santimetra i dužine 0,65 do 1,20 m. Kaval se pravi od drena ili od šimšira, ali jašenov je najbolji. Danas se kaval

pravi od metalnih vodovodnih cevi. Kaval ima jedanaest rupa, od kojih se koriste sedam s gornje strane, dok se u one četiri s donje strane ne dira. Kavalđije obično sviraju udvoje. Par kaval se čuva navučen na šipke i češće se podmazuje zejtinom. To je čisto ovčarski instrument, čobani se njime ne služe.

Više vremena za rasonodu nađu čobani, neutruđeni čuvanjem većih stada. U časovima podnevne pripeke, dok ovce planduju, čobančad se zabavljaju raznim igrama u kojima upotrebljavaju kamenje, štapove, drvene kvрге, kape i pojaseve.

Za igru *loja brezaz* (albanski *loje* = igra, *brez* = pojas) služe im pojasi. U njoj učestvuju dve strane sa po šestoro igrača. Svaka strana izabere svoga *bašterpuza*, naime vođu, koji treba da je svojim pojasom brani. Koja će strana prva zaigrati, odlučuje se bacanjem uvis kamena opljunutog s jedne strane — »suvo« ili »mokro«. Igra *loja brezas* sastoji se u tome što *bašterpuz* brani svoju grupu da mu protivna strana ne bi prevukla igrača. Igra dosta naliči na mornarsko »vučenje konopca«.

Igre štapom i kapom zovu se: *ksulja*, *cepikapa*, *kršikapa* i *koškapa*. Igrač kome kockom zapadne da prvi postavi kapu jeste *sulja* i bira se ovako: postavljeni u red, igrači izbacе okomice svoje štapove tako da im se prevrću vrhom, pa čiji štap najkraće odskoči, taj je *sulja* i on tu postavi svoju kapu. Biranje *sulje* bacanjem štapova zove se *bača*.

Igre štapom i drvenom kvrgom su *bulje guti* i *svinjuška*. Donekle slične golfu, igraju se kao u Srbiji »popik«, »čug« i »vrabac«.

Mica-dama i *građ* su igre šljunčićima i kamenicama. Pobedilačka strana *građa* uzjaše onu pobeđenu.

Štapovi se samo upotrebljavaju za ove igre: *šiš*, *izmet*, *čaufe*, *zajkure*, *naska* i *luž*. *Zajkure* se igra ovako: Svrstani igrači udare vrhom štapa u badalo, pa čiji ostane najbliži, tome igraču se vežu oči. Drugi zatim pokupi sve štapove, pa uzimajući jedan po jedan, počne da onog vezanog bode u tur pitajući ga: »Zr, zr, čiv je?«. I tako se nastavlja sve dok onaj vezani ne potrefi čijim je štapom uboden. Kad pogodi, njemu skidaju zavoj s očiju i njegovo mesto zauzme onaj »čiv je« štap.

Između mnogih pesama koje pevaju šiptarski čobani i mlađi ovčari, uveravali su me da im je najomiljenija jedna koju zovu »Šar-planinska pesma«, mada se u njoj ne pominje ime naše planine. Originalni tekst, zabeležen u Kalištu i Šipkovici rukom kazivača, glasi:

KANGA NGA BJESHKAT E SHARIT

Dil kare mi kodre, bre gjal, çite kani pushk,
Çate plumin tandë dada do ta mba në grusht.

Naj, naj, ne naj, naj!

Dil kodr mi kodr, bre gjal, çite kani topë,
Çate gjulen tande dada do ta mba në dorë.

Naj, naj, ne naj, naj!

Biri fillit vogël, bre gjal: Tirii — tirii — tiriii!
Çata dhentë tua ti faroft metili.

Naj, naj, ne naj, naj!

Killoti dhentë, bre gjal, mexh nëpër mexh,
Se dada dote vi pa izën te pleçve.

Naj, naj, ne naj, naj!

Hani, kur ma ndillshe, bre gjal, dashin me kamban,
Hani, thote ashikja jote, bre gjal, mosmi ndal dhentë vonë.

Naj, naj, ne naj, naj!

Hani, kur ma ndillshe, bre gjal, delen kaleshe,

Hani, thote ashikja jote, bre gjal, mosmi ndal dhentë në bjeshk.

Naj, naj, ne naj, naj!

Killoti dhentë, bre gjal, bafçe nëpër bafçe,

Se dada dote vi pa izën te pleçve e pa skutaçe.

Sadržaj pesme je ovaj:

(1) Čobanica, čuvajući ovce, poziva momče da s njive na brdu opali pušku, a ona će rukom dočekati kuršum. (2) Neka momče krene s brda na brdo i neka puca topom, a ona će rukom dočekati đule. (3) Zamera mu što se veseli svirajući frulom, a ovce mu metilj upropasti. (4) Poručuje mu da ovce napasa od međe do međe, a ona će mu doći bez pristanka starih. (5) Kad joj je premamio ovna s čaktarom i (6) crnu ovcu kalešu, ona ga preklinje da joj ovce ne zadrži dugo. (7) Neka on napasa ovce od bašte do bašte, ona će mu doći bez pristanka starih, pa i bez skutaçe.

Ne odjekuju ljubavnim poklicima pesme slušane kod slovenskih ovčara. Više se u tim pesamama peva o stradanju ovčara, manje o snazi i o prirodnom bogatstvu planine. Najpopularnija je pesma »Neven Pejo«, u više varijanti poznata od Šar-planine do Kajmakčalana. Sve tri pesme koje ovde saopštavam zabeležene su na makedonskoj strani, ali se nešto predruagojačene i delom posrbljene mogu čuti i u Siriniću i Sredskoj.

NEVEN PEJO

Ovce pase, džanum, neven Pejo,

Ovce pase, džanum, pokraj reka,

Pokraj reka, Pejo uz pripeka.

Tuj projdova Turci — Arnauti,

Uhvatile, more, neven Pejota,

Mu vrzale ruće naopako,

Belo stado mu ga oterale,

Kandil-kučka mu ga utepale,

Karamana surgun naterale,

Ogič karabaša, more, živ go ispekova.

Mori, im se moli, džanum, neven Pejo:

»Da li me čujete, more, Turci-Arnauti?

»Što će ve molam, džanum, da mi izvršite?

»Puštajte mi, more, moja desna ruka,

»Pa mi dodajte, more, moji šaren kaval,

»Aj da zasvirim, džanum, na beloto stado,

»Ja da zasvirim, more, jošte jedan puta,

»Zašto mi je stado rastureno!
 Šeret beja Turci-Arnauti,
 Šeret beja pa se prevarija:
 Mu puštija njemu, džanum, desna ruka,
 Em mu dadova njegov šaren kaval.
 A što mi beše, more, neven Pejo!
 On ne sviri, džanum, na stadoto,
 Toko sviri, džanum, na sestra mu:
 »Da li me čuješ, mori, sestro Sevdalinke?
 »Kako da znaješ, mori, tače da napraviš,
 »Mene me vatija, mori Turci-Arnauti,
 »Mi vrzali, mori, ruče naopako,
 »Belo stado mi ga oteraja,
 »Kandil-kučka mi ga utepaja,
 »Karamaňa, mori, surgun nateraja!
 »Oven karabaša, mori, živ go ispekova!«

PREPUKNALA ŠAR-PLANINA

Prepuknala, prepuknala Šar-planina,
 Poklopila, poklopila tri ovčara,
 Tri ovčara, tri ovčara, tri kozara.

Prvi ovčar, prvi ovčar je se moli:

»Puštaj mene, puštaj mene, Šar-planino!
 »Imam majka, imam majka što me žali,
 »Majka žali, majka žali dur doveka!«

Drugi ovčar, drugi ovčar je se moli:

»Puštaj mene, puštaj mene, Šar-planino!
 »Imam sestra, imam sestra što me žali,
 »Sestra žali, sestra žali dur je moma!«

Treći ovčar, treći ovčar je se moli:

»Puštaj mene, puštaj mene, Šar-planino!
 »Imam žena, imam žena što me žali,
 »Žena žali, žena žali dan do pladne!«

POFALILA SE ŠAR-PLANINA

Pofalila se, mori, Šar-planina,
 Mori, so visina, bre, so širina:

»Mori, ja si imam rosna trava, ori, detelina,
 »I ja si imam dva kladenca voda studena,
 »Em ja si imam dva jelena, mori, vitoroga,
 »Još da si imam dve košute, ori, putonoge,
 »I još si imam dva zajaki, ori, klapušavi,
 »Em ja si imam, mori, temna pepeljuška«.

Mi go dočulo mlado ovčarče,
 Mlado ovčarče, mlado čobanče:
 »Mori, što se fališ ti, Šar-planino,
 »Mori, so visina, ajde so širina,
 »Mori, da si imaš rosna trava, ori, detelina,
 »Još da si imaš dva kladenca voda studena,
 »Još da si imaš dva jelena, mori, vitoroga,
 »Još da si imaš dve košute, ori, putonoge,
 »Još da si imaš dva zajaki, mori, klapušavi,
 »Em da si imaš temna pepeljuška!«

»Mori ja si imam moje belo stado,
 »Če ti opasem tvoja rosna trava,
 »Tvoja rosna trava, mori, detelina,
 »Em če ti ispijem dva kladenca voda studena;
 »Još da si imam hrta karamana,
 »Če ti propurdi dva jelena, ori, vitoroga,
 »Em če ti vati dve košute, ori, putonoge,
 »Još če ti puštam, mori, kandil-kučka,
 »Če ti uvati dva zajaki, ori, klapušava«.

PLJAČKAŠKI POHODI NA STOČARSTVO

Cvijić je još 1911. godine, ukazujući na ugrožavanje šar-planinskog stočarstva od strane Ljumljana, za koje kaže da se »bave isključno stočarstvom i krađom stoke«, sav pašnjački pojas od Vraca do Ljubotena nazvao *Ljumljanskim pojasom*. (Osnove . . . , knj. III, str. 1069).

Da se zaštite od lumljanskog pljačkaštva, mnoga šar-planinska sela, i slovenska i šiptarska, bila su prisiljavana da za vreme bačijanja plaćaju *derud*, odnosno *jasak*. Taj nezakoniti namet uvodila su pojedina službena lica turskih vlasti, zloupotrebljavajući svoj službeni položaj, a takođe i kakav harambaša koristeći slabosti pravnog poretka. Visina deruda iznosila je mesečno tri do deset turskih zlatnih lira, od čega je polovina pripadala derudedžijskom gospodaru. Derudedžija je štitio seoske bačije, plaćen od svoga gazde, a hranjen od sela. Jačim stočarima se derud nije mogao nametnuti zbog toga što su oni, kao imućniji ljudi, imali uticaja kod viših vlasti i što su njihovi ovčari smeli da nose oružje. Istina, kad bi vladi u Carigradu dojadilo bezvlašće Ljumljana i Dibrallija, pojavio bi se s vojskom da ih primiri kakav pošten paša koji nije bio pohlepan na žute zlatnike ni na raskošne gozbe. Na primer, Turgut-paša.

Od 1890. do 1912. godine lumljansko pljačkaštvo je podržavao i derud nametao turski žandarmerijski oficir Elez Jusuf, Albanac iz crnodrimskog sela Slova (inače potonji albanski političar, italijanski i engleski miljenik, u čijoj su kuli u Slovu osedale strane misije; umro je krajem 1924. godine od rana zadobivenih kod Piškopeje u borbi protiv Ahmeta Zogua). Elezova derudedžijska vlast osećala se od Debra do Ljubotena. Njegovih jasadžija bilo je i na vratničkim i na firajskim bačijama. Ako bi neko selo odbilo da plati derud, Elez bi mu na bačije uputio svoje Ljumljane dajući im pravo na lavovski deo plena. Jedino se Gorani ne žale na Eleza. Derud se Goranima nije mogao lako nametati. Naprotiv, ratoborna Ljuma zazirala je od preverene Gore. Goru su u ono vreme branili čuveni goranski odmetnici: Sulejman Lekovac zvan Sulj-kapetan, Miftar Zaim i Demir-Kula Baliboga, svi rodом iz gorskog Broda. Štaviše, Sulejmanova družina je Ljumljanima nametala derud i pljačkala lumljanske bačije. Brođanima su svega jednom sto pedeset lira deruda uzeli Kadri Šain iz Topojana, Bislim Elez iz Kuksa i Čel Jakup iz Lojme.

Posle 1918. godine, uspostavljanjem graničnih karaula duž granice i niza žandarmerijskih stanica u pašnjačkom pojasu, derud se više nije mogao olako nametati, ali lumljansko pljačkaštvo nije bilo time presečeno, iako su se srpske trupe još nalazile iza Koraba. Prilagodivši se novim prilikama, ne priznajući više autoritet Eleza Jusufa (od 1918. do jeseni 1920. godine Elez

je bio »srpski čovek«, a potom se zaista junački bori protiv srpske vojske u dolini Crnog Drima, zbog čega je i opevan u jednoj albanskoj narodnoj pesmi, pojavljuju se samostalne družine, dogovorno sastavljene od deset do petnaest pljačkaša. Najjaču četvu je predvodio Bahtijar-Bačfer Kolovoz, barjaktar iz sela Kolovoza. Dvadesetog maja 1921, baš u petak izjutra, Bahtijar je sa šezdeset Ljumljana udario na šiptarsko selo Dermol iznad Tetova i odveo svu seosku stoku. Posle tročasovne borbe s poternim odeljenjima, kod Vejca je ostavio sav svoj plen i dvadeset leševa svoje čete. Avgusta 1924. Bahtijar je opljačkao Isak-čajinu bačiju na Karamustafi oteravši s nje pedeset volova. S jeseni iste godine Ljumljani su na Čaušici oteli šest stotina ovaca s bačije Marka Popovskog iz Dobrošta.

Tih nemirnih posleratnih godina, takođe, na kačaničkoj strani su se sitnijom krađom stoke bavili pojedini seljaci iz Kotline, Straže i Globočice. Krađući tako nasitno, koliko da ublaže svoju nemaštinu, njima se teško ulazilo u trag sve dok nisu, ohrabreni prisustvom šesnaestorice kačaka u kačaničkom srezu, otpočeli da vrše razbojništva. I tek s jeseni 1924. te krađe su presečene hvatanjem jednog od trojice globočičkih šiptara, koji su jednog dana, naoružani i nagaravljeni, vezavši čobane, bili upljačkali pet volova s rogačevske bačije na Koritima.

Ali na ljumljanskoj strani pljačkaštvo još nije bilo ugušeno. Povremeno bi se ipak pojavila kakva manja grupa, da većim delom bude uništena. Poslednja ljumljanska družina, svega troje, ubijena je na Malim vracima osamnaestog avgusta 1927. Tako se najzad i Ljuma smirila, raspao se Ljumljanski pojas ostavljajući iza sebe samo zapisano ime.

Pljačkaši su većinom bili iz Brekinja, Bicana, Darde, Kolovoza, Lojme, Ljum-Kule, Šištavca, Štreze i Topojana. Upadali su preko Korapskih vrata, Čajlske reke i Ciganskog kamena. Izreda su bili naoružani vojničkim oružjem. Napadali su obično u zaranke, kad se stoka vraća na bačije. Opkolivši bačiju, najpre bi pse pomlatili kundacima, zatim povezali ovčare ako im se ovi ne odupru oružjem. Ubistva su pljačkaši izbegavali da se ne bi zadužili krvnom osvetom. S brava bi poskidali zvona ili samo tučak zagušili. Ovce su prikupljali plašenjem bacajući na njih svoje gunjeve. Jedan od pljačkaša, preuzevši ulogu ovčara, krenuo bi ispred ovaca mameći ih solju, a one bi primamljene krmom nagrnule listom za njim. Za vreme nepogode ili za jače pomrčine, kad se ovce teško pokreću, pljačkaši bi okrvavili stado time što bi raščerečili jednog brava ili nekolikima poodsecali uši, jer ovce beže od krvavog traga, te se onda mogu najlakše da ukrde i zapute onamo kuda se hoće. Na mestu plena pljačkaši bi ostavljali maramu, ili komad tkanica ili makakav nišan od sebe, »da krv ne ide za njima«.

Jača družina mogla je u najsrećnijem slučaju da potera do sedam stotina brava. Ako ih gonio ne bi prisilili da sav plen napuste, pljačkaši bi, izbegavajući borbu, veći deo ovaca uz put izgubili, te im je retko ostajalo više od dvesta grla. Napuštenu stoku nikad nisu ubijali. Približivši se granici, oni bi se porazdeljivali u više grupa da se u Albaniju lakše prebace, koristeći pri tom istovremeno nekoliko prelaza: Trmkin grob, Kalabak, Jasiku, Gramadu, pa čak i Koritnik.

Mada su Ljumljani, nesumnjivo, uznemiravali šar-planinsko stočarstvo, ono ipak s te strane nije bilo osetnije pogođeno. U stvari, opadanje šar-planinskog stočarstva nastupilo je s porazom Turaka na balkanskom bojištu.

Zbunjeni rastrojstvom turske vojske 1912. godine, juručki i albanski stočari su bezglavo napustili svoja velika stada, delom još u planini, a delom na putu ka zimovniku. Najveći broj te rasturene stoke prigrabili su, ohrabreni nastupanjem srpskih trupa, izvesni meštani, među kojima je bilo i nekih srbijanskih četnika, inače predašnjih bugarskih komita. Iz Čajla i Radomira razgrabljeno je onda oko osamdeset hiljada ovaca, kako se priča. S arnautskom pobunom septembra 1913. godine došla je, razume se, i odmazda. Upavši tada sa svojim ljutim gorštacima u gornjorečki Brodec, Elez Jusuf je opljačkao selo i, naročito, najimućnijeg brodečkog čaju Aritona Nončeva, otevši mu osam stotina ovaca, trideset tri konja i, govori se, trinaest oka zlatnika. Sem toga, Ariton je, odveden u Albaniju, a od njegovih srodnika zatražen je otkup za njega u iznosu od hiljadu turskih zlatnih lira.

Stočarstvo u Gori, ostavši s te strane pošteđeno, bilo je pogođeno s druge. Naime, usled nastalih teritorijalnih promena, ono se našlo odsećeno od svojih dalekih zimovnika u Trakiji i Anadoliji, kaogod što su albanska sela Reč, Radomir i Čajle povlačenjem nove granične linije izgubila svoje letnje ispaše na Šar-planini i istočnoj strani Koraba. Sem toga, ratno stanje je nametalo rekviziciju. Srpske trupe u Albaniji 1912—1913. godine većinom su uzimale stoku iz goranskih sela.

To su bili glavni uzroci opadanja stočarstva u Gori. Najmanje udela u tome imala je ljumljanska hajdučija. Za Goru ljumljanska hajdučija je bila samo jedan sporedan faktor.

Pljačkaško-derudedžijska tradicija, uspavana niz godina, probudila se u drugom svetskom ratu. Oživeo ju je sin Eleza Jusufa, Cen Elez, koji je sebi bio podredio dva barjaktara — Nuredina Kotara iz Kalisa i već poznatog Bahtijara Kolovoza. Visina deruda ovoga puta kretala se đuturice od sto hiljada do dvesta hiljada leka. Čak je od nekih sela zahtevano da plate »zaostali« derud od 1920. do 1941. godine. Po nametu deruda pročula su se sela: Reč, Darda, Kalis, Ljusna, Kolovoz, Čidna i Elezovo selo Slovo.

Do svoje pogibije u Fališu kod Tetova 1943. godine, Bahtijar je gospodario južnim delom Šar-planine uzimajući derud od mnogih sela. Čak je i u siromašnoj Manastirici sedeo Bahtijarov derudedžija. Gornjorečkim i delom mijačkim pašnjacima vladali su Nuredin Kotar i Džemail Medija. Godine 1943. oni su iz gornjorečkog Brodca oterali 1 500 ovaca i 300 govedi. Umesto deruda, u Brodca su uzimali čak i kokoške. Galičanci su im plaćali derud sve do 1943. godine. Ni albansko selo Radomir, na zapadnoj strani Koraba, nije bilo pošteđeno toga nameta.

Ljumljani su ovoga puta udarali i na goranske bačije. Sali Dana iz Lojme u dva maha je, 1942. i 1943. godine, upadao u gorski Brod oteravši po nekoliko stotina ovaca, Kruševo i Radeša često su se s Ljumljanima krvili oko stoke. Riza Kadri iz Topojana, sin već pomenutog Kadri Šaina, od Brođana je uzimao derud do dvesta hiljada leka, dok je Restelici derud nametao Bahtijar Dodi iz Reča.

Zanimljivo je čuti šta Ljumljani misle o svojim podvizima.

Prema nekom svojem nepisanom zakonu, zvanom *Kanuni hajduti*, oni sebe nazivaju hajducima. Otetu imovinu ne smatraju pljačkom nego junačkim plenom, zadobivenim u otvorenoj borbi. Bi se reklo da ta teška crta u njih ne dolazi toliko od same geografske sredine koliko od nezdravog ube-

đenja da se u blizini mirnijeg suseda može živeti od pljačke. Ne krijući da im je hajdukovanje životni poziv, oni tvrde da nije greh otimati od slabijeg bez obzira na nacionalnu i versku pripadnost, S podjednako žestinom su napadali i na šiptarsku i na slovensku imovinu. Junake cene, veruju da samó neustrašive duše imaju prava na *dženet*, na raj. Junaštvo priznaju jedino Šiptarima kačaničkim i prizrenskog sela Žura, zbog toga što se Kačanik bunio i protiv Turske i protiv Srbije, a Žur je vazda jednodušno prihvatao borbu kad su god Ljumljani na njega udarali. Naprotiv, svoje tetovske zemljake potcenjuju s te strane, nazivajući ih *grosh madhit e Tetovës*, to jest, »velikim tetovskim pasuljarima«.¹

Ljumljani su izbegavali napade na bačije kad bi se na njima našlo ženskinje. Dovoljno je bilo da pred njih izađe žensko čeljade, pa da odmah odustanu od pljačke. Napadati na takvu ženu, smatra se za najveću sramotu. Ako bi se na ugroženoj bačiji zatekao kakav odrasli muškarac, on se nije zaklanjao za žene. Slobodno bi se taj pojavio pred pljačkašima i saopštio da bačija nije bez žena. Njemu se moralo verovati, jer gorštački moral nije dopuštao laž. Pljačkaši su takođe poštovali i svoju zadatu reč, *besu*. Sve ti zakon planine, zakon Leke Dukadina, nije se smeo osramotiti.

Ne poriču to Ljumljanima ni njihovi najljući protivnici.

¹ To nisam slušao samo od Ljumljana u Topojanu i Šištevcu, kad sam tamo bio 1935. godine, nego i od mnogih naših Šiptara.

STARINE NA IMENA
ČETVRTI DEO

STARINE — LEGENDE — PREDEONA IMENA

STARINE — LEGENDE — PREDEONA IMENA

OSTACI STARINA

Ostaci starina potiču većinom od crkvenih građevina iz srednjeg veka, nastradalih ne samo od zuba vremena, nego i od doseljenih Šiptara, koji su kamenje s crkava odnosili za zidanje džamija i mekteba. To su bile manje jednobrodne crkvice s dvovodnim krovom, gdekoja i s kubetom. Za neke se može utvrditi tačna dužina; ona se kretala od šest do četrnaest metara.

Većini crkava se imena danas ne znaju. Gdešto se kod Šiptara sećanje na negdašnji hram održalo u mesnim nazivima. Inače, mnogi ostaci hramova su još u velikom poštovanju kod vernika. Takva mesta se posećuju o hramovnom prazniku, tu se pale svećke, donosi jestivo namenjeno za zdravlje, održavaju se svetkovine i krši leb.

Od crkava poznijeg datuma, podignutih posle obnove Pečke patrijaršije 1557. godine, održale su se ove: crkva svetog Arhandela u Neproštenu, vrlo skromna, podignuta 1569; svetog Nikole u Štrpcu, koju je iguman Pavle podigao 1577; svete Bogorodice u Lešku, koju je 1641. podigao tetovski episkop Nikanor. Lešački manastir, bez crkve, osnovao je 1818. Kiril Pejčinović sa svojim ocem Pimenom i stricem Dalmatom.

CRKVE I MANASTIRI

U Gorancu stoje tragovi od nekoliko hramova: sv. Petke, sv. Đorđa, sv. Bogorodice, sv. Nikole i sv. Atanasija.

U Debrešu, gde kažu da je bilo sedamnaest hramova, poznaju se ostaci crkve sv. Dimitrija, od koje je ostao samo jedan stub.

Od četrdeset crkava u Lešku, koliko ih je bilo, kako se priča, u doba kad je tu postojao Leđen-Grad, očuvali su se tragovi ovih hramova: sv. Nikole, sv. Đorđa, sv. Haralampija, sv. Ilije, sv. Dimitrija, sv. Vračeva, sv. Petke Trnove i sv. Atanasija.

U Garju se vide tragovi crkve sv. Jovana Zlatoustog, koju je car Dušan bio priložio Htetovskom manastiru.

Još ima ostataka ovih crkava: Bogorodičinog Uspenja u Rečanu, sv. Spasa u pološkom Jažincu, sv. Vračeva u staroselskom Dublju, sv. Bogorodice u vratničkom Čestodublju, sv. Panteleja u gorskom Brodu, sv. Petra i sv. Nine u Gornjem Jelovcu.

Iščezla su imena hramova čije ostatke nalazimo u Režancu, Straži, Globočici, Orašju, Neraštu i Selcu.

Na Ilešnici, zapadno od Goranca, stoje ostaci manastira sv. Ilije, koje Šiptari zovu Kiš. U Režancu se kod česme Te kiša nalazio takođe neki manastir, a u režanačkom potoku Krek za, gde su izoravani tragovi starog naselja, bila je crkva s grobljem.

Ruševine crkve svetog Atanasija u Lešku, otkopane 1927. godine, nalaze se na Starmanastiru u levoj strani doline Lešačke reke, dvadeset minuta hoda severno od manastira Leška.¹ Ta crkva potiče iz doba kralja Milutina, što je i predanju poznato. Nju je podigao jeromonah Antonije, koji je docnije postao pološki episkop pod imenom Joanikije. Bila je dugačka četrnaest metara. Zidana je od bigrenih tesanika između kojih su, kao ukras, po dve opeke umetnute nasatke. Crkva je imala dvodelne prozore (bifore) i pod od mramornih ploča. Ostaci fresaka su očuvani u oltaru i bočnim zidovima. U crkvi je nađen ktitorov mramorni sarkofag s urezanim zapisom.

Tragovi manastira sv. Jovana Zlatoustog, u ataru Otušišta, stoje u gornjem toku Tearačke Bistrice na levoj strani doline. To mesto se zove Kaluđere. Predanje kazuje da su posle propasti manastira njegovi monasi našli utočište u dvema pećinama na Blagoečkoj karpi, jednoj strahovitoj litici, izdignutoj kao goli zid gotovo sto metara iznad puta. Obe pećine leže na gotovo osam metara iznad puta u tako teškom odseku da im se bez lestava ne može prilaziti.

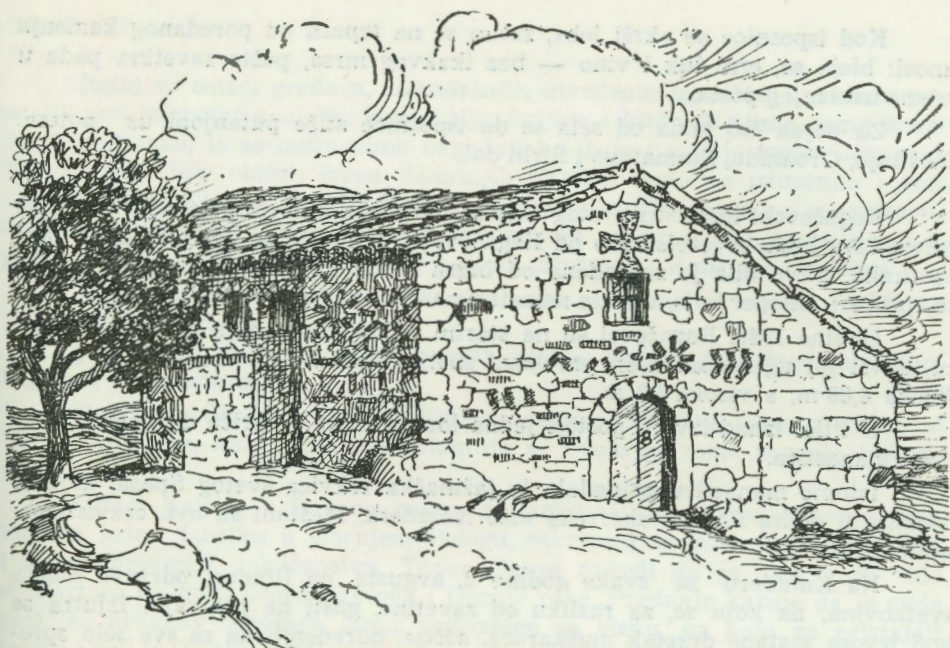
Ispod pećine dozidana je uz liticu *Blagoveštenska isposnica*, koju su Trpe i Jane Sekulić iz Jelošnika podigli marta 1923. (u zapisu stoji »obnovili«, mada se tvrdi da tu nisu nađeni nikakvi građevinski tragovi). Crkvice leži u visini od 1 400 m, dobar čas hoda severozapadno od Jelošnika. Dugačka je 4,80 m, široka dva, a visoka 2,80 m. Od tvrdog je materijala i zakrovljena betonskom pločom. To je u stvari gola, prazna zgradica bez ikakvog unutrašnjeg ukrasa i obrednog inventara.

Predanje saopštava kako je neka žena još u davna vremena usnila da je tu postojao hram, te otada Jelošničani drže ovde svoju seosku zavetinu. Svake godine sedmog aprila, na dan Blagovešti, iz sela je polazila litija uz pojanje ove pesme:

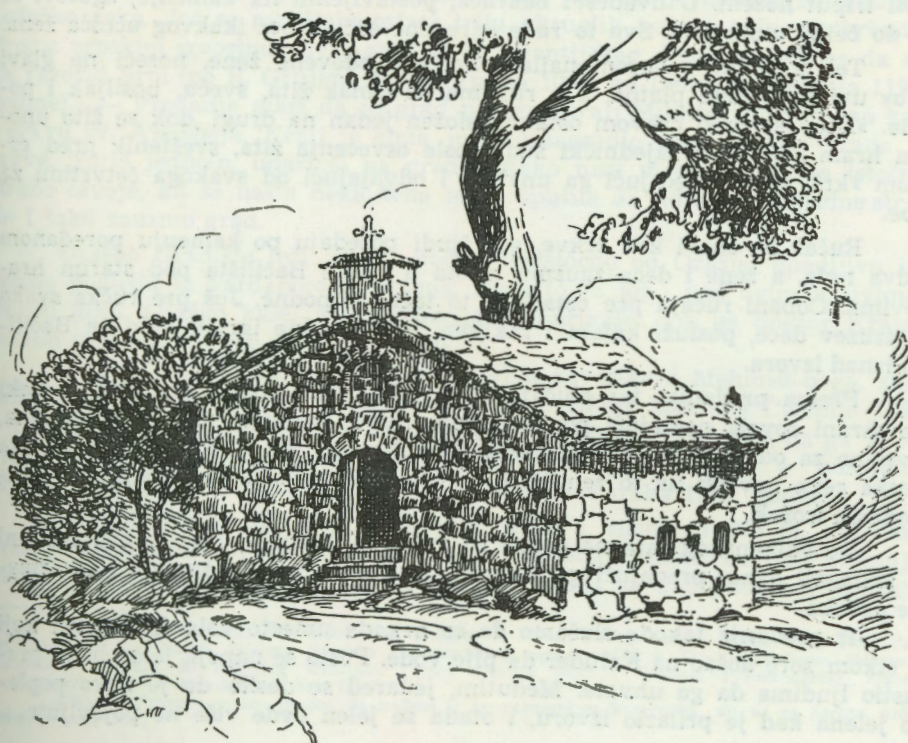
Selo naše krsta nosi,
Sveti Ilija stoji pa gleda:
»Što je ova ubavinja,
»Sve risjani gologlavi,
»Gologlavi boga molat:
»Da se rodi sve beričet,
»Sve beričet zlato i srebro,
»Zlato i srebro, žito i vino,
»Žito i vino, muški deca.
»Sekoja krava — vedro mleko,
»Sekoja ovca — dve jaganjci«.

Posle svakog drugog stiha bi žene, koje su iza ljudi išle izdvojene, dva puta otpojavale: »Gospode, pomiluj«.

¹ O tome videti: Radoslav Grujić: Pološko-tetovska eparhija i manastir Lešak. Glasnik Skopskog naučnog društva, knjiga XII. Skoplje, 1933. Str. 52. Cirilicom.

STARA MANASTIRSKA CRKVA U LESKU

OBNOVLJENA CRKVICICA SV. ILIJE NA KALUĐERU, KOD ROGACEVA

Kod isposnice se »krši leb«, zatim se na *trpezu* od poređanog kamenja iznosi: hleb, so, crni luk i vino — bez ikakvog mrsa, pošto zavetina pada u vreme uskršnjeg posta.

Za pojak čas hoda od sela se do isposnice stiže putanjom uz potese: Bloštinje, Gromadu, Stomatovo i Štrbi dol.

Rogačevski manastir svetog Ilije se nalazio kod izvora Rogačevske reke, četvrt časa hoda severoistočno od Rogačeva. Ovo mesto se zove Kaluđer. Manastirska crkva bila je sagrađena od bigra i bila živopisana. Tragovi živopisa, plave i cinober boje, vide se na ostacima severnog zida.

Godine 1946. Rogačevci su na starim temeljima podigli skromnu crkvicu, davši joj uglavnom njen prvobitni spoljni izgled. Crkvice je duga 6,5 m, široka 4,80 m, a visoka 3,0 m.

U litici iznad izvora postoji jedna loza za koju se priča da potiče još iz doba manastira.

Istome manastiru pripadala je jažinačka crkvice svetog Spasa, koja se nalazila u dolini Rogačevske reke niže Kaluđera. Meštani su ovu crkvicu obnovili 1931.

Na Kaluđeru se svake godine 2. avgusta, na Ilindan, održava seoska svetkovina, na koju se, za razliku od zavetine, gosti ne pozivaju. Izjutra se kod izvora sastane desetak muškaraca, *aščija*, određenih da za sve selo spreme gozbu, za koju se zakolje vo ili poveći junac i jedno *vetano* jagnje. Pre klanja to jagnje se privede crkvenom pragu, gde se nad njim, kao žrtvi, zakrsti tripud nožem. U dvadeset bakrača, postavljenih na kamenje, zgotovi se tri do četiri vrste jela. Sve to rade određene *aščije*, bez ikakvog učešća žena.

Tek u podne s decom nailaze svečano odevene žene, noseći na glavi »leb« uvijen u čisto platno, a u rukama po čanak žita, sveću, bosiljak i posuđe. »Leb« se pred crkvom ostavlja složen jedan na drugi, dok se žito unosi u hram i saspe u zajednički sud. Posle osvećenja žita, sveštenik pred crkvom »krši leb«, rasecajući ga unakrst i odvajajući od svakoga četvrtinu za sebe.

Ručak se obavi kod crkve, gde ljudi posedaju po kamenju poređanom u dva reda, a žene i deca zauzmu mesta u strani Bačilišta pod starim hrastovima. Čobani ručaju pre ostalih, i to tačno u podne. Još pre ručka svako se, izuzev dece, posluži kafom i rakijom. Posle podne igraju kolo na Bačilištu iznad izvora.

Prema predanju, taj običaj potiče još iz doba manastira, kad je neki samohrani čovek, nemajući poroda, svoju njivu Porojište, od osam uboraka, zaveštao za održavanje ove ilindanske svetkovine. Na dan praznika se sva seoska reka navrati na to zemljište, od čijeg se prihoda podmiruje sav svetkovinski trošak.

Do balkanskog rata na gozbu su svakada dolazili jažinački Šiptari. Oni su prilagali ovna, predajući ga svečano uz svirku zurli i tupana i izbacivajući pušaka.

Iz predanja takođe slušamo da se nekada umesto vola klao jelen koji bi cikom zore došao na Kaluđer da pije vode. Pošto se napoji, jelen bi se prepuštao ljudima da ga uhvate. Međutim, jedared se desilo da je neko popladio jelena kad je prilazio izvoru, i otada se jelen ovde više ne pojavljuje.

GRADOVI

Retki su ostaci gradova, nekadašnjih utvrđenih uporišta, u narodu poznatih pod imenom: *gradište, kale, kalja, kaljaja i hisar*. O njima nema pouzdanih podataka, te se može samo nagađati ko ih je i u koje vreme sagradio. Takva mesta leže obično izvan današnjih naselja, često na isturenim i teže pristupačnim tačkama. Više ih nalazimo na jugoistočnoj nego na severozapadnoj strani planine. U mesnim nazivima pomen na gradišta očuvan je u Rogačevu, Breznu, Požaranu, Urviču, Lešnici, Šipkovici, Kalištu i Sredskoj.

Za Kalje u Straži priča se da je imalo podrume u kojima je Marko Kraljević držao vino.

Režanačko Kalje, na Kepi Isaritu, prema legendi je pripadalo nekom bogatom vinogradaru.

Beloviško Gradište, na levoj strani doline Beloviške reke, u visini od 790 m, toliko se, kažu, izdaleka belelo da se i selo po tome nazvalo Belovištem.

Ostaci Kaljaje u Ravenu nalaze se iznad sela. Prilikom kopanja sirovina za jednu fabriku u Gornjem Pologu, otkriveni su ovde temelji naselja i nađeni predmeti pokućanstva. Todor Gerov navodi da je ovaj grad bio stražarnica na putu između Pologa i Gornje reke. Predanje kazuje da je ovde postojao nekakav ogroman lanac pričvršćen za stenu, uz koju su pristajali brodovi kad je Pološka kotlina bila jezero.

Lešačko Kale leži na 800 m. visine, pola časa hoda severozapadno od manastira Leška. Grad je bio okrenut istoku, tako da je dominirao dolinom Lešačke reke. Još se razlikuju ostaci triju okruglih kula i jedne četvrtaste. Prema srpskim izvorima, ovaj grad je iz vizantijskog doba, navodi se da su ga razorili Srbi (po R. Grujiću, župan Vukan 1093; po Deroku, Nemanja 1190. godine).¹ — Predanje glasi da je grad podigao kralj Milutin istovremeno kad i crkvu sv. Atanasija. Kralj je onda još bio sagradio most između grada i crkve. Turci jednom, udarivši na grad, nikako nisu mogli da ga sa istočne strane osvoje, ali se našla neka žena te ih uputila da udare sa zapadne strane i tako zauzmu grad.

Oraško Gradište leži na sat hoda jugoistočno od Orašja, upadljivo izloženo pogledu iz vardarskog Dervenena. Poznato je još i pod ovim nazivima: Oraški grad, Oraško kale, Kalja, Sobrija i Sobrikale, dok ga doktor Krajač sasvim proizvoljno zove »Markov Grad«.

Godine 1461—1462. pominje se Sobri u zaveštanju Mehmed-bega, sina Gazi Ishak-bega iz Tetova, zatim u zaveštanju Kebir Mehmed Čelebije 1468—1469. Jurišić odnekud navodi da ovaj grad »nazivaju Prosek« i da ga je za vreme Nemanje podigao Srezo, čime ga u stvari poistovećuje s poznatim gradom Prosekom u Demir-Kapiji, razorenim od Turaka 1394. godine.²

Podignut na vrlo istaknutom kiku u visini od 600 m, sobrijski grad je dominirao dolinom Rakite, iz koje se moglo držati na oku kretanje vardarskim Dervenom. Prema predanju, oko grada se kao podgrađe pružalo

¹ Aleksandar Deroko: Srednjovekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji, 1950. Str. 191. Cirilicom. — Prema spisima Stevana Prvovenčanog, »grad Leški u Donjem Pologu« Nemanja »razruši i iskoreni do krajnjeg temelja«. (Spisi svetoga Save i Stevana Prvovenčanog. Preveo L. Mirković. Beograd, bez datuma. Str. 183).

² Naziv »Prosek« nisam mogao da nađem u šar-planinskim krajevima, ali se za Streza, videćemo, i ovde zna.

naselje Sobrija, s mnogo dućana i pekarnica. Voda je u grad bila dovedena iz oraškog potoka Zebljaka. Između grada i vardarskog Dervena postojao je lagum. Severno od grada, u potesu Granici, nailazi se na razvaline koje, govori se, potiču od stražarskih karaula. Gradska crkva, koju ističu kao jednu od najstarijih i najvećih u ono doba u Pologu, nalazila se u Dvorcima na desnoj obali Vardara (danas potes Alimbegovo, na karti kota 359 m). Bliže gradu nalazile su se dve manje crkve: jedna u Osoju blizu Orašja, druga na Kodri iznad Nerašta. Vratničani tvrde da svi njihovi današnji rodovi, osim Buđovaca, vode poreklo iz Sobrije.

LEGENDE

Svoje izmišljene priče, legende, skaske, Šar-planinac je vezao za mesta i ličnosti. Izuzev jedne s biblijskim motivom, njegove priče govore o jezerima, o skrivenom blagu, o obliku stena i o postanku mesta. U njih je upleo ličnosti, životinje i prirodne pojave. Ličnosti su ponajviše uzete iz srpske istorije, dok je ponajmanje onih izmišljenih ili prenetih iz tuđe sredine.

Na narodnu maštu su naročito uticali Golemi dol i Livadičko jezero time što im se pridaju neobične osobine: da tutnje, da povlače u bezdani i ponorima otiču do dalekih mesta. Stoga najviše skaski ima o njima. Poneki odlomak tih skaski proširen je na još nekoliko jezera. Tako se o Velikom jažinačkom jezeru priča da grmi; o Bogovinjskom i Crnom da otiču čak do sela Rašča, gde se od njih javlja jako vrelo; o Gornjem dedeljbeškom jezeru da se izliva kod Vrutoka, da su dve jagnjeće glave ubačene u jezero izbile na vrelo Vardara.

Izmaštavanja o jezerima još nisu iscrprena, još se ponešto izmišlja ne bi li se doprela iskonska priča. Tako se poslednjih godina u skasku o Livadičkom jezeru upleo i motiv o zmaju.

O LIVADIČKOM JEZERU

Estrajhu je njegov saputnik inženjer Vigand pričao kako je nekog tihog dana, dok se nalazio u skopskoj Crnoj gori, čuo neku tutnjavu za koju mu meštani rekoše da potiče od ovog jezera, u kome ključaju topli izvori (navedeni rad, str. 342). Estrajh pretpostavlja da je to mogao biti zemljotres.

U makedonskim i kačaničkim selima bližim Ljubotenu priča se da jezero tutnji, povlači u ponor i da odjednom može presušiti. Nekom čobaninu se jedared svirala omakla u jezero i pojavila se na vrelu u Rašču. Neki ovčar iz Rašča sipao je u jezero plavu boju ne bi li ga zamutio da mu kod sela protekne »čivitna voda«.

Štrpčani, najbliži jezeru, veruju da ono vuče u bezdan i da ponire pod onom Karpom, ali oni ne znaju gde izvire. Tutnjavu koju s jezerske strane u proleće čuju oni pripisuju usovima (što ne mora biti daleko od istine). Inače, Štrpčani zaziru od jezera, te u njemu ne kupaju ovce već samo jaganjce, i to jedino u plicaku, koji strogo obeleže zategnutim konopcem. Jednom, kažu oni, ovan se omakao s Karpe i pao u jezero. Kad je brav isplivao, videlo se da je ostao bez mošnica i sav bio po trbuhu izujedan, te je istog dana lipsao.

Neki Ciganin-skitač, naišavši do jezera, hvalio se Štrpčanima kako je izvrstan plivač da mu ravna nema. Čobani ga za nešto duvana i hleba namole te on zađe u jezero i dvared ga zaista prepliva. Ali kad je treći put zapliva, nestalo ga je pod vodom. Iduće godine našli su njegov leš i sahranili ga kraj jezera. Za sušnih godina raskopavali su taj grob i poneku kost iz njega bacali u jezero.

Svake godine na Ilindan Štrpčani svečano izlaze do jezera, na koje u isto vreme dođe poneka grupa mlađih ljudi iz Belovišta i Vratnice. Štrpčani su u ranija vremena ovamo izlazili »s krstima«, s litijom. Uz njih su onda išli i Šiptari sa svojim barjakom. Kraj jezera bi sveštenik očitao molitvu »za beričet i zdravlje stoke«, a hodža bi proučio dovu.

Najnoviju skasku o ovom jezeru čuo sam 1953. godine od Arifa Seljama, ovčara iz Prvca. Ona glasi:

Jednom oko podne, izišavši s ovčama do iznad jezera, Arif je ugledao nekog *insana* u čudnim haljinama kako mirno sedi na onoj Karpi iznad jezera. Kad se Arif oglasio, insan samo okrenu glavu, iskićenu neakvim perjem. Oglasi se Arif još jednom, ali insan utom raširivši haljine, »kao krila«, skoči u jezero, koje se silno uzburka i pretvori u belu penu.

O GOLEMOM ĐOLU

Narodna kazivanja o ovom jezeru saopštio je najpre Rista Nikolić (navedeni rad, str. 70—71). Kod njega čitamo:

»Kako je jednom čobanu pao kaval u jezero, pa izbio daleko na nekom izvoru. Jednom opet upao junac u jezero, pa izbio u nekom izvoru kod Prizrena. Nekada pak upala krava, pa izbila u Đakovici. Drugi opet vele kako je jednom upala ovca, pa izbila u nekom vrelu blizu Skoplja. Zbog toga je jedan čoban iz okoline Skoplja klaao i bacao ovce u jezero, pa ih njegova žena tamo dočekivala. Kada je to čaja primetio, zaklao je ovčara i bacio u jezero, te ga žena dočekala na vrelu kod Skoplja. Jednom, kada su čobani kupali ovce u jezeru, zanela voda jednoga ovna i čoban zagazio u jezero da ga uhvati, ali ga nešto trglo i počne da se davi. Kada je to video njegov brat, pojuri da ga spase, ali i njega nešto dohvati, te se obojica udave«. — Nikolić pretpostavlja da »sve to kao da ima veze sa ponorima i podzemnim pećinama, kakvih ima u krečnjaku«.

Po mome mišljenju, nije isključeno da, za vreme splašnjavanja, jezero poniranjem kroz izduhe i ponore odaje neke jače šumove. Godine 1954. moj pratilac Latif Hadži-Muhamedi kleo mi se da je noću između 12. i 13. avgusta u dva maha čuo kako jezero grmi. (Spavali smo u istom šatoru, ali se Latif ustručavao da me probudi.)

Zanimljiva je skaska o crnom ovnu nastanjenom u ovom jezeru. Posle jednom ovce oko jezera, a kad neke stale da piju vodu, iskočio iz Đola krupan crni ovan, pa, umešavši se među stado, omrkao dvadesetak najboljih muznica i potom se vratio u Đol. Iduće godine svaka od tih ovaca omladila po dvoje krupnih crnih jaganjaca. Kad je stado naišlo opet do jezera, pojavi se iz vode onaj crni ovan, zableja nekoliko puta i utom svi crni jaganjci poleteše namah k njemu u Đol.

Motiv o vodenom konju takođe je vezan za Đol. Priča se kako taj konj povremeno izlazi iz Đola da se, ržući, izvalja po travi.

U Bozovcu sam još slušao kako je neki Rus, 1934. godine, hteo da vođu iz Đola odvede u Tetovo, ali našavši da je Đol dubok trista metara, morao je od te rabote odustati pošto bi onda u Tetovu nastupio potop.

O ZAKOPANOM BLAGU

U Rupi lebeteni, severozapadno od Šije, ispod dva bela kamena leži neko veliko blago sve od čista zlata. Ta dva bela kamena su teška po sedamdeset pet oka i tako su meka da se pri dodiru rukom odmah drobe. Čim se kogod približi blagu, jedan kamen smesta krene da »šeta« nekud prema Šiji. Neće to blago moći da se otkrije dok se god oba bela kamena ne pronađu i na mestu zdrobe. (Po kazivanju u Firaji.)

Na režanačkom Kaljetu takođe se krije neko teško blago. Kad je jaka pomrčina, javlja se na Kaljetu neka vatra kao da gori golema sveća (što podseća na poznatu legendu o »plamenu-lutalici«). Čim kogod naumi da se blagu primakne, gasi se ta svetlost, da se ubrzo pojavi na drugom mestu. I veliki neki džarpen, zmija, čuva to blago. Za vedrih dana džarpen u podne izlazi »na nišan« oglašujući se svojim teškim oklopom, kojim zveči kao praporcima. Čim džarpen stigne na svoj nišan, duboka tišina zavlađa u svekolikoj okolini: oba potoka oko Kaljeta se pritaje i stoka se primiri, da se međenice ne bi čule. (Po pričanju u Režancu.)

I u beloviškom Gradištu leži zakopano blago. Čuva to blago ogroman smuk, dugačak sto pedeset metara. Ne pojavljuje se taj čuvar dokle god ne ožedni. Samo tada ispruži glavu do Beloviške reke da se vode napije, ali svoj rep nikada ne sklanja s blaga. (Zabeleženo u Belovištu.)

O MARKU KRALJEVIĆU

Legende o ovom turskom vazalu opominju na njegovu ispolinsku snagu: na teško kamenje koje on svojim palošem prepolučuje ili kopljem probada, na čudesne »stope«, od kojih je trag u steni ostajao prilikom junakovih skokova sa Šar-planine u Prilep. U stvari, te »stope« su obična udubljenja postala denudacijom i raspadanjem stena.

Na Rudinom polju, južno od Rogačeva, postoji Markova noga, a blizu Nerašta je Mark noga. Trag junakove stope ostao je i na Velikom ruskom kamenu, u Gornjem Jelovcu, a trag Šarčevog kopita vidi se na Vozelačkom kamenu u Belovištu.

Kod stare opštinske sudnice u Dobroštu postojao je jedan ogromni dovaljani blok, napukao po sredini, s koga je podobar komad bio odvaljen. To je bio Markov kamen, koji je junak, srdit što mu se pored puta isprečio, presekao sabljom i potom nogom ono parče odvalio. (Taj kamen je miniranjem razbijen 1955. godine.)

Markov kamen u Popovom, u beloviškom ataru, karakterišu nekolike rupe obrasle crvenim lišajem. Razljučen što se skaćući s toga kamena okliznuo, Marko kopljem tako snažno izbode tu stenu da je iz nje krv potekla.

O SVETOM SAVI

Putujući jednom niz vardarški Derven, zastao monah Sava da se odmori na jednoj steni blizu ušća Rakite u Vardar. U ono doba Vardar je ovu-
da mnogo brže tekao i jako bučao. Smetalo je to monahu Savi, naviknutom
na manastirsku tišinu, pa podiže on svoj štap, zakrsti njime prema reci i bu-
čna voda se namah stišala. Otada Vardar na tome mestu jednako *traje*, čuti.
A kad je Sava ustao, na steni ostade udubina slična stolici. To mesto se onda
prozvalo Savin kamen.¹

Kako je Sava sedeći na steni bio zaspao, naiđe neki Turčin te mu ukra-
de tikvu s vodom. Kad se probudio, videći da je ostao bez tikve, monah Sava
je bacio na prestupnika teško prokletstvo: »Dabogda njemu i njegovom kra-
ju izrasla tikva ispod guše!« — U Vratnici i Belovištu pripisuju taj prestup
nekome iz Slatine i zbog toga, vele, u tom selu ima gušavaca.²

O DOBROMIRU STREZU

Jedno kazivanje o ovom bugarskom odmetniku i nemanjičkom vazalu
saopštio je Jurišić u »Dečanskom prvcu« (str. 109—110). Tu čitamo kako
Srezo, sazidavši svoj grad Prosek, »počne zlo s narodom postupati«. Zbog to-
ga je k njemu dolazio u političkoj misiji monah Sava preteći mu »da će od
boga nakazan biti« ako se ne popravi. Jedne noći, posle Savinog odlaska,
Srezo usni kako ga ubija »kaluđer Sava, i tako grizući svoj jezik, život svoj
bez pokajanija okonča«.

Slično čitamo u »Putovanju« Makenzijeve / Iribijeve (str. 106) i u jed-
nom nepouzdanom bugarskom spisu.³

Kritički izvori potvrđuju da je monah Sava »kao izaslanik« dolazio
Strezu u Prosek i da još iste noći, posle Savinog odlaska, »stiže Streza smrt
iznenada, otprilike 1215. Srbi su njegovu neočekivanu smrt tumačili kao ne-
ko čudo. Pravu istinu ne znamo«.⁴

Sasvim drukčiju verziju o Strezu slušamo iz narodnog predanja u Vra-
tnici i Belovištu. Ta verzija glasi:

Zauzeli Turci vaskolik Polog, samo nisu mogli osvojiti sobrijski grad,
u kome se beše utvrdio gradski starešina Srezo. Veliku vojsku onda od Gru-
pčina povede neki paša, udari s njome kroz Poselije niz Vardar i zagrozi
gradu opsadom. Srezo, strahujući da ne dopadne ropstva, napusti grad i sa
svojom vojskom odstupi do Starog Sela. Turci krenu za njim, utabore se oko
gornjeg toka Rakite te odatle udare na Sreza, ali on ne prihvati bitku, nego
zamoli boga da neprijatelju onemogući napredovanje. Pravedan čovek beše

¹ Razbijen je prilikom građenja pruge Raduša — Tetovo. To je bila litica s jednim udub-
ljenjem nalik na stolicu — u stvari ostatak džinovskog lonca, postalog evorzijom u doba kad je nivo
Vardarevog korita bio viši.

² Po jednoj verziji, koju je M. J. Gajić objavio u navedenoj Čupićevoj »Godišnjici« na str. 164,
Savi su ukrali i tikvu i štap. Tikvu je odneo neko iz Leška, a štap neki Tearčanin, koga je Sava
onda prokleo »da bude suv kao štap«. Otuda, po toj verziji, u Lešku potiču gušavci, a u Tearču
suvonjavi ljudi.

³ Pri Šar. Str. 25—26. Bez mesta i datuma. Na bugarskom. Po saznanju, autor je Todor
Gerov, iz Tetova. — Objavljeno posle 1927. godine kao delo bugarske propagande »za prosveta i
udovoljstvije na makedonskata emigracija ot politne na Šar-planina«, kako u predgovoru stoji.

⁴ Konstantin Jireček: Istorija Srba. Preveo Jovan Radonić. Prvi deo. Beograd, 1911. Str. 281.
Cirilicom.

Srezo i nebo mu se odazva: strašna provala oblaka dogodi se tada na Ljubotenu, nastade strahovita poplava koja izdubi današnje korito Rakite. Obe vojske se prestraviše od te silne vode. Sva Srezova vojska se razbeža i on nekud nestade, a Turci se onda povukoše do Vardara. Po tome povratku Turaka postalo je ime *Vratnica* — završava predanje.

O REDUŠI — BRANIOCU SOBRIJSKOG GRADA

Turci jednom napadnu Polog, zauzmu ga i udare na sobrijski grad koji, međutim, nisu mogli da osvoje. Odstupajući posle tog neuspeha, Turci okrenu potkove na konjima i tako se povuku u vardarski Derven zavaravši trag. Bilo je to o nekom Božiću. Gradski stanovnici onda izađu da vide gde se turska vojska nalazi, pa se zatim, ne znajući za prevaru, upute u Dvorce crkvi. Turci utom s Vardara jurnu na grad u kome beše ostala samo jedna reduša. Kad su Turci navalili, reduša, zatekavši se na gradskoj kapiji, dogradi kolevku i njome pobije sedamdeset Turaka. Najzad bude ova žena savladana i Turci se tako domognu sobrijskog grada. (Zabeleženo u Belovištu i Vratnici.)

KARANIKOLA

Živeo u Tesaliji stočar Karanikola, imao pet hiljada ovaca i svake godine ih izjavljivao na Šar-planinu. Jedne zime naišao pomor stoke, te od svekolikog Karanikolinog stada ostade svega tri ovce s jaganjcima. Kad se primaklo proleće, usnio Karanikola kako ga planina, tugujući za njegovim stadima, sažaljivo doziva: »Gde si, moj Karanikola, ko li će sada moju travu pastil!«

Rastužio se na to Karanikola, prizvao sve svoje stare ovčare i krenuo s njima u planinu, poteravši one preživele ovce s jaganjcima. Stigavši na pašnjake, rasporedio je Karanikola svoje ovčare po svim onim mestima gde mu do lane stajahu argači i bačilo. A sutrađan u praskozorje probudi Karanikolu veselo lajanje njegovih pasa, te on iziđe iz bačila i ugleda na paši opet svu svoju stoku.

Po tome je taj pašnjak nazvan *Karanikola*. (Zabeleženo u Bozovcu.)

PALIGORICA

U vratničkom potesu Čestodublju postojala je crkva. Žene odlazile praznikom da sveću u hramu upale. Jednom neka od njih naiđe na željku i, da ne bi išla do crkve, domisli se žena te na željkin oklop zavošti upaljenu sveću govoreći: »Bogorodice sveta, ja se nešto zabavih, ne stigoh grešna da ti se pomolim, a sveću ti evo dajem«. Krene željka sa upaljenom svećom, pa onako bauljajući upadne među krstine žita i zapali svu žetvu.

Drugom prilikom žena sretne u polju željku i sva prestravljena krsteći se rekne: »Bogorodice sveta, molim ti se, ti pališ, ti goriš, ti gasiš«.

Otuda tome potesu naziv *Paligorica*. (Slušano u Belovištu i Vratnici.)

STIJE

Stije su samovile, zlobna bića koja se noću pojavljuju u obliku deteta ili devojke. Svečeri odlaze stije u polje, gde se oko raskrsnica i poloja kriju po džbunovima ive i vrbe. S tih mesta stije čas tužnim, a čas milozvučnim glasom, kome niko ne može da odoli, dozivaju po imenu prolaznike koji, očarani tim dozivima, odmah skrenu s pravog puta i počnu da lutaju, idući mahnito za stijinim glasom sve dok se god petlovi ne oglase. Čim kokoti zapoju, začarani putnik se naprečac otrezni, a stije se smire i povlače u svoje boravište.

Stije su boravile u Strančini iznad puta između Odrija i Belovišta, gde imaju i svoju česmu — *Stijino česmiče*. (Zabeleženo u Belovištu.)

VINO U LEPENCU

Živeo u režanačkom Kaljetu neki imućan čovek, čuven po bogatstvu svojih vinograda, pruženih po svim padinama oko Kaljeta, koje nadgledahu brojni pudari što sedahu na četiri isturena kika čija imena glase: Kepi nežve, Kepi kulčeras, Alibo glava i Kepi isarit.

A u skopskom selu Ormanu stanovao takođe neki bogataš čija kći beše poznata po svojoj lepoti. Dopade se ta lepotica onome gazdi iz Kalja. Ali kad dođe da je zaprosi, devojčin otac mu odgovori: »Znam da tvoje loze golema zlata vrede, ali moja je kći lepša od svega tvog zlata. Daću ti kćerku, prijatelju, samo ako možeš toliko vina istočiti da se od njega Lepenac zacrveni kad pored moga sela proteče«. Pristade prosilac i sutradan povadi vranjeve sa svih svojih bačava, te stranama pokuljaše potoci vina od koga se sav Lepenac zacrvene. (Slušano u Režancu.)

LAĐA NA KOBILICI

Naišla na zemlju strašna voda, preplavila i ravnice i planine. Ništa živo na zemlji ne izmače tome pokoru. Jedino u Arabistanu ostao neki samohrani starac koji ništa nije imao do jednog jedinog goluba, što je starca održavao u životu donoseći mu, zrno po zrno, svakodnevno po pregršt žita. Kad je voda do njih naišla, zahvalni starac zamolio u Alaha milost za svoga hranitelja: »Aman, jarabi, mene uzmi, goluba ne uzimaj, golemog je sevapa učinio!«

Smilova se Alah i uputi lađu, kojom se starac s golubom naveze na daleke vode. Kad lađa stiže do Seljanika, ukaza se nad vodom Kobilica i na njoj kamena halka o koju starac mogade lađu privezati i spasen s golubom stupiti na kopno. (Slušano u Manastirici i tetovskom Novom selu.)

POLOŠKO JEZERO I LEDENA-GRAD

Bila je tetovska kotlina nekad ispunjena jezerom bez otoke. Sela su se nalazila tada samo po planinskim padinama, sitna behu i ne beše ih mnogo. Na obalama jezera jedino naselje beše Leđena-grad, i to onde gde danas leži Lešak.

Kad Rimljani zavladaše Pologom, oni probiju obod kotline između Nerašta i Jegunovca, te tako puste jezero da tom stranom otekne. Kad se kotlina isušila, u njoj je onda protekao Vardar i počela naselja da se zameću.

Leđena-grad ubrzo postade prestonica nekog rimskog kralja, koji je imao kćerku Rusandu, čuvenu nadaleko sa svoje lepote. Stiže o tome glas do srpskih vojvoda Vukašina i Momčila i dođoše oni da zaprosu Rusandu, ali ih ona obojicu odbije. Uvređeni prosioци odluče da se lepoticі osvete: udari je po licu jedan od njih te joj zube izbije i tako je unakaze. (Slušano u Lešku i Belovištu.)

PREDEONA IMENA

Od povećeg broja predeonih naziva koji se u šar-planinskoj oblasti mogu naći, u mojim beleškama se našlo svega 2146. Dobar deo tih jezičkih spomenika stvorenih ne samo od starosedelaca i doseljenika, nego takođe i od onih naroda koji su tim krajevima vladali ili u njima izvesno vreme kao za-vojevači ili kao privrednici boravili, sadrži jasno određena značenja koja nas o mnogim pitanjima obaveštavaju.

Narodnosti se pominju u ovim nazivima:

Arapska planina, Veliki ruski kamen, Guri jahudit (albanski gur = ka-men, turski Jahudi = Jevrejin), Iričko bačilo (Irik = Juruk), Juručko ba-čilo, Jurička grobišta, Juručko groblje, Kaj Torbeši (= kod Torbeša),¹ Kodra bulgarit,² Srbinov dol, Srbinovac, Torbeški most, Turčin, Turska česma i Cin-carica.

Staleže i zanimanja ističu:³

Agine Ornice, Ajdučka česma (3);

Bačevac, Begbunar, Begove njive;

Vladikin most, Vojvodino, Vorza ćajs (alb. = ćajin grob);

Gur ences (alb. ence = tkalja), Gropa hajduti (alb. = hajdučka rupa);

Kadijina ornica, Kadin most, Kaluđer (4), Kaluđerica, Kaluđerska re-ka, Kovač, Kovačeva njiva, Kovnik, Kraljev dvor (2), Kraljevo brdo, Krdža-lino (krdžalijske su bile turska neregularna vojska);

Miloš čobanin, Murga, Murgovec (alb. murgar = kaluđer, isposnik);
Odžino (2), Odžinica;

Pašačešma, Pašina livada, Pašinica, Pašino, Popov vir, Popov laz (2), Popove livade, Popova njiva, Popove njive, Popova šapka (2; turski šapka = šešir), Popovica, Popovske livade, Proni dervišit (= derviško imanje), Pudar-nica (2);

Sejmenska kula (turski sejmen = stražar), Serdarica, Spajski grob, Stratorija (strator = čuvar manastirskih konja), Subaša ara (= subašina njiva);

Tabačnice (turski tabak = štavilac kože);

Čafkadija (= kadijin prevoj), Čeramidžinica (2);

¹ Jedno mesto u Bataklištu nedaleko od Bozovca, gde su ubijena dva Torbeša iz gorskog Broda. Sekli oni drva u batakliškoj šumi, pa zapevali neku slobodnu pesmu o devojci. Desio se tu neki bozovački ćaja kome njihova pesma nije bila u volji. Zbog toga izbije sukob, te Bozovčanin ubije oba Goranina i tu ih sahrani.

² U Šipkoviću, nazvano po bugarskoj straži koja je ovde boravila 1917. godine.

³ Brojem u zagradi označeno je ponavljanje istog naziva.

Urzat hajdudve (= hajdučka rupa), Ugljevarnica;
Hara vojvodas (= vojvodina njiva), Hadžina reka;
Careve livade, Careva česma, Carevo guvno, Carina,⁴
Čaušica (turski čavuš = narednik), Šerupa (= šehrupa, šeihova rupa).

Lična imena i nadimci čuju se u ovim nazivima:

Aljiljovo, Asanova voda, Atov kamen;
Barbulovo, Bardolevo, Beličeve njive, Boždarnica, Bojkovo bačilo, Bo-
ljetinac;

Vardar,⁵ Vejzulovo, Velibeg,⁶ Vojnićevo;
Dikance,⁷ Dragasica, Dragin kamen, Drajkova leska, Drajči rid, Dedelj-
beg, Drdeljina, Dulova aščinica;
Đurdevica, Đušinske rupe;
Žarkovi livadi;
Zendeljbeg (po Zendelj-begu Kodri, čijem je spahiluku pripadala. Gor-
nja reka);

Ilinica, Ilešnica;
Jakšova mlaka, Jankovo, Joanovac, Jorgovo;
Kalinov peč, Kalušovec, Karadžilo, Kovačićevo, Kojčinovo, Kocev dol,
Kočovo, Kuklibeg (po prizrenskom begu Mehmedu Hajrudinu Kukli iz šes-
naestog veka);

Lazova šuma; Ljaljove rupe, Ljačeva livada, Ljiljovac, Ljubančišta;
Marin potok, Markovo, Maroica, Mengova kula, Milčetovo česmiće,
Mickovo leskiće, Musin izvor;
Nerandža, Nikoica, Nikolin kamen, Nikolićevo;
Ognjanov rid, Omerov kamen, Osmanovo, Osmanove livade;
Pažić, Panićevo, Pejčičke livade, Petrova njiva, Pušina česma;
Radika,⁸ Radoje, Radoničica, Radorupa, Rajkovo bačilo, Raškovac, Ro-
manica;

Simonovo, Siničino, Siničina voda, Spasoica, Stanče livada, Stoišec,
Stomatovo, Sulejmanovo, Sulovo;

Tapšanovo, Todićevo;
Čitin dol, Čoćeve rudine, Čuljevo, Čurkovsko, Čućina rupa;
Urušov kamen;
Fidan brdo, Filipovo, Filipovsko;
Cvetkov grob; Čičkov dov, Čubra, Čubrićevo, Čujkovec;
Šipove njive, Šiljkovo brdo, Šolaica, Šolane, Šolin most,⁹ Špelo Sinanica
(= Sinaničina pećina).

Ljudsku starost naglašavaju:

Babaasanica, Babetino brdo, Dejkin kamen, Livadi čika (alb. çike =
devojka), Stara baba, Stariće, Starci, Starčeva rupa, Starčevo đubre, Star-
čince.

⁴ U Vratnici, priča se da je ime postalo po tome što se ovde bila utaborila carska turska vojska pred bitku s Dobromirom Strezom.

⁵ Po Vardi Skliru, koji je u desetom veku bio vizantijski upravnik u Skoplju i izveo regulaciju Vardara.

⁶ Po Veli-begu, sinu tetovskog paše Redžeba.

⁷ Verovatno po »popovima Dikanovićima«, o kojima govori Arhandelovska povelja.

⁸ »Po nekome Radi, koji je na njoj kupao ovce za strig i pravio čupriju za prelaz, pa se prilikom nekog rđavog vremena i udavio«. (Toma Smiljanić: Mijaci, Gornja Reka i Mavrovsko Polje. Srpski etnografski zbornik, knjiga XXXV. Beograd, 1925. Str. 75). Čirilicom.

⁹ Po stočaru Soli iz gorskog Broda. U Milutinovoj hrisovulji Banjskom manastiru pominje se neki »Šolica sa sinom«.

Nevolje i pogibije osećaju se u ovim imenima:

Gladne njive, Mrtvilo, Mrtvi čovek, Obešenik, Pogibelj, Te pšaon pljaka (= gde je starica uzdisala), Čuma studenac (čuma = kuga).

Na biljni svet opominju:

Bazdele (alb. korov), Bobišta, Bozje (od srpskog »boza« = zova), Bozopadina, Bor, Borje, Bor brazda, Breze (3), Brestovi, Brestovica, Bršljanica, Buka, Bukova gora, Bukovik;

Veraj (alb. verre = iva), Višnji laz, Vrbica (2);

Gabar (3), Gabor (4), Gabrovnik, Gabrija, Gabrovica, Golema leska (2), Graojca, Grašanica, Grašiste (2);

Dve jele, Dobra leska, Drenara, Drenik (3), Dreniče, Drenji, Drites (alb. drithi = žito), Dub, Dublje (2), Dubov, Dubovinje, Dubrava (4), Dušk (alb. = hrast).

Jabuče, Javor (2), Javorika, Javorovica, Jasenski rid, Jasenje, Jasika (2), Jednodublje, Jela (2), Jele (2), Jelesje;

Konopljišta, Koprivež, Koštani, Koštanska padina, Kriva kruša, Krušaica, Kruše (3), Kruševica, Krušje, Krušice, Kruška;

Laništa, Lanište, Leska (4), Leskoravenj (2), Lipa, Lipoven, Lozje, Lozinja, Lojze, Lojzište (2);

Morava, Moravica, Murava;

Odoraha, Oraše (2), Oraške (2), Orašlike, Ostrika (3);

Pavit, Papradište, Papradnica, Prosište;

Raven trn, Ravne lojze, Rakitnica, Rakiće, Ržani kamen, Ržište, Rodina (alb. = čičak), Rosulje;

Sliva, Slive, Slivojca, Staro lojze;

Te darda (alb. = kod kruške), Te ferit (alb. = kod čkalja), Travarnik, Travče, Tri jele, Trnji put;

Firaja (2; alb. = papradište);

Cerje, Crvena jabuka, Crešna, Crešnica; Čemerika, Čemerečka voda, Česte smreke;

Na životinjski svet skreću pažnju:

Burol (= bivo, u gornjorečkom Brodču), Burnik (= daždevnjak, u Dražiću);

Veliki orlovec, Vraniak (2), Vrapčeve rupe, Vuči breg;

Golubarnik, Guri keč (alb. keč = jare);

Žabarnik, Želkovci (= kornjačevci);

Zagarojna (zagar = pas);

Jastrebova voda, Jastrebojac;

Karadžilo (turski karadža = srndać), Kobilica,¹⁰ Kozarica, Kozarnik, Kozarnica, Kozački dov, Kozni dov, Kodra šćerave (= jaganjačko brdo), Kokoškin kamen, Konjobara, Konjovac, Konjuška (2), Konjušnik, Kukuvojka (alb. = sova);

Lasice, Lisići kamen, Lisičina dupka (2);

Magareći dolovi, Međedina, Mečišta, Mečkin dov, Mečkin kamen, Mečkin šibljak, Meščina dupka, Mravinac;

Ovniin kamen, Ovči buzgun, Orlov kamen (3); Orlovec, Ofčenac, Ofčica; Pijajce;

¹⁰ Po nekoj kobili koja je jedne zime dobegla iz Tesalije i ovde se oždrebila, kako navodi Rista Nikolić.

Svinjarski potok, Svinjište, Svinjerec, Svrračnički kamen;
 Te brevat (alb. = kod smuka), Trmkin grob;
 Špelo e vajve egra (alb. = rupa divljih koza).
 Na privredne površine ukazuju:
 Ara te brakes (alb. = njiva kod jaza), Ara te ljuges (ljug = dolina, uvala), Ara te pojates;
 Brdsko polje;
 Velike livade, Veliko polje, Venešte (alb. = vinograd), Vnešte šata (alb. išata = selo), Vinogradište, Više orman (orman = šuma);
 Garjanske livade, Golem dol, Golem orman, Golema njiva (3);, Golema livada, Golema oranja, Gornje livade (3); Gornji dol, Gorsko polje;
 Dovne livade, Dolovi (2), Donje livade, Drman (makedonski drma = pošumljeno zemljište), Duga livada, Duge njive (2), Dukat njive;
 Zabev, Zabel, Zajedničke livade;
 Jurijski;
 Klade orman, Kolasto njivište;
 Laz (2), Lazac, Lazina, Laznice, Las, Livada, Livade (4), Livade bješke (alb. = bješka planina), Livade made (4), Livadište, Livađe (2), Listovec (= lisnik);
 Malorman, Mala šuma, Manastiričke lasoje;
 Nebregoške lasoje;
 Opolje, Orman (3), Ormanovo, Ornica (2), Orniče
 Planjanske livade, Poljanica (3), Polje (2);
 Raven orman (2), Ravne njive (2), Ravno polje, Ravnje laze;
 Sevske njive, Selačke njive, Selski zabran, Senokos (2), Simbil livade, Starorman, Stara livada, Stari zabev, Struški dol;
 Te arat;
 Ukola njiva;
 Široke njive, Široko polje, Štrbi dol, Šuma, Šuma više selo.
 Na ekspoziciju zemljišta opominju:
 Benek (alb. = severna strana, u Brodosavcu), Gornji osoj, Donji osoj, Istok, Osoj (4), Osoje (2), Osojnica, Prisoj (10), Prisoje (2), Pročelja (= čelo-pek, u gorskom Brodu), Severove rupe.
 Osobine, vrste i oblici zemljišta vide se iz ovih naziva:
 Batakuće (alb. = močvar), Baškamen, Bev kamen (2), Beli kamen (4), Beli rid, Bigor (2), Bigura, Bješke, Blato, Breg (3), Brdo (4), Brusa (alb. = strm, odsečan; od ovog prideva izveden je oronim »Brustovec«);
 Valaec (strmo, sunovratno mesto, u Belovištu), Velebrda, Veliki kamen, Veliki rid, Vozelački kamen,¹¹ Vrlji breg;
 Garežnik, Garina (2), Garišta (3), Glodska dupka,¹² Gnjišta, Golem kamen (3), Golema rupa (2), Golema strana, Goleš, Golija, Golina (2), Golinče, Gornja nerezina (maked. nerezine = neobrađeno zemljište), Grebenj, Grovat (= grohot), Gropas (= rupa), Gumača (alb. = greben, litica), Guri bakai (alb. bakam = varzilast), Guri đat (alb. đat = dugačak), Guri mađari (turski muhadžir = iseljenik), Guri kariz (alb. kariz = grbav), Gurište (= kamenjar);
 Đubrište (2), Đuri špaj (= porušeni kamen), Đuri ča (alb. ča = napuknut);

¹¹ U Belovištu, nazvan po tome što se deca na njemu »voze«, suljaju.

¹² Pećina u blizini Blagoečke karpe. Za vreme Turaka tu su se sklanjali zbegovi iz Gloda.

Derven (3), Dervend, Dobra strana, Donja nerezina, Dupnik (3);
Zelenbreg, Zelena ploča, Zelene rojne (rojna = točilo);
Kamen, Kamenica (4), Kamenčalije, Kamenčišta, Kamenj, Kamnjovi,
Kamče, Karataš, Karpa (8), Karpe, Kodra Zakes (= Zakovo brdo), Koliko
rupa;

Luga, Luđat, Luđet Eleze (= Elezova dolina, uvala);

Mali vrh (3), Malo planjinče, Mel (maked. = plaz), Meligovec, Mlaka
(5), Mlaka kamen, Mlake (4), Mlačica;

Nerezine;

Ostar kamen, Ostrevnik, Oster kamen;

Pesak, Pečina, Pešterica (2), Peščište, Peščina, Planinica, Ploča bijenac,
Pločanik, Podgor, Podbrđe, Podbrce, Podina, Police, Prevalac, Preslap, Pro-
valija, Pucan kamen;

Raven kamen, Ravenj (3), Ravnište (4), Rana (alb. = pesak), Rasa (alb.
= škrljac, ploča), Raffšina (od »rafša« — ravnica), Renim (= oburvano zem-
ljište, u Firaji), Rid (6), Rihna (2; turski rih = pesak), Rovine, Rojne, Rudina
(3), Rudine, Rupa (3), Rupav, Rupe (3), Rupišta;

Slatina (3), Sločini (= vododerina, u Jelošniku), Srednje brdo, Strana
(9), Strane, Strašen kamen, Surupa (= suva rupa);

Tvrđina;

Cepen kamen, Crna čuka, Crveni kamen (2), Crni kamen (8);

Čista ploča, Čuka (12), Čukar, Čukari, Čuče;

Širok osek, Špelo, Šuplja karpa, Špat mada (alb. špat = padina), Špat
epr (epr = donji).

Na vodu opominju:

Bare, Barice (12), Bela voda (6), Brodište, Bučila;

Vađenica, Virovi (2), Vodeničište, Vodeno vrtje;

Ginivoda, Golem potok, Gornje jezero;

Đinivoda (2);

Zdravički potok;

Izvod, Izvor;

Jazovi, Jezera, Jezerišta (3), Jezero (7);

Kajnak (3), Kajnak Muslis, Kapičesma, Karapotok, Kroj made, Kruj
platit;

Lokva, Lukva;

Pena,¹³ Petočno vodiče,¹⁴ Ponor, Potok;

Ravna voda, Redreka, Reka (6), Rekiče;

Seknuša (od »seknuti« = presušiti, u Brodosavcu), Silna voda (2), Slap,
Srednja reka, Sredorek, Stankova česma, Starkladenac, Studen izvor, Suvi
kladenac;

Topilišta, Tri vode;

Česma; Crna voda; Česma.

Na stočarstvo se odnose:

¹³ Pena je samo pod ovim imenom poznata u Tetovu. Za druge njene nazive navedene u kartama i literaturi: Tetovska Bistrica, Šarska Bistrica, Penjuša, Penjušnica, Gradska, Šarska reka, Penjavica, Bistrica i Tetovska reka — u narodu se ništa ne zna. U Vešalima i pološkom Brodču zovu je Reka Vardišas, za drugo ime oni ne znaju. Srednjovekovno ime ove reke bilo je Htetov-štica; pominje se u povelji Htetovskom manastiru.

¹⁴ Izvor na desnoj strani Beloviške reke iznad Belovišta. Smatra se lekovitim za oči. Posećuju ga o »mladom petku«, i otuda mu pridev *petočno*. Kod izvora se nalazi lončić, u koji posetioci ostavljaju svoj »nišan«: metalne pare, komadiće platna, dugmeta, gromulje lešnika prevezane koncem, smotuljke kose i raznobojnih vunjenih konaca.

Argač (2), Bačilište (2), Butin, Bučka, Govedarnik (2), Golem argač, Golema struga; Duboka strga, Kačica, Katun, Kolibe, Kotari, Kotarišta, Košare, Košarišta; Maslar, Mef, Pojate; Stani bješka, Stani lokit, Stara bačila, Staro bačilo (2), Strga, Strde, Sogarište (od »sugare« = malo, odnosi se na jagnje), Sirenje, Sirnica, Solišta; Torec (2), Torišta, Torna mlaka; Šilegarnik, Šiležarnik, Urdenica.

Na putove, hanove, straže i povremena boravišta podsećaju:

Vrvica, Gropi te hana,¹⁵ Guri kulas, Gornji kolnik, Karaula, Kolnik (2), Kula (3), Kula vetar (= stara kula), Kula lagolj (= mokra kula), Logorovo, Lojzarski put, Raskrsnica, Uda lešit, Uda made (= veliki put, potes na prekošarskom putu Prizren — Tetovo), Hanarija, Straža, Stražnik,¹⁶ Čadorine, Čergišta, Šatorica.

Od raznih predmeta i oruđa pominju se:

Barjak, Def (= dahire), Dvorna klepala, Žrvenj, Kazani (2), Klepala, Korita (2), Korice, Krst (8), Krst kod Stružje, Krstine, Krstište (2), Krčilica, Lira, Nišaljka (= ljuľjaška), Panjevica, Prečage, Ralovac, Sedlišta, Sošje, Trpeza, Trupnica, Trupina, Tupan, Čalma, Čeren, Čerenec, Šena (alb. šenje = beleg).

Na vatru podsećaju:

Varnica, Žar (3), Žežlice, Žežnica (2), Opaljevina, Požar, Ra (požarom opaljeno zemljište u Vešalima; alb. rrah = krčevina).

Mitske tvorevine i svece ističu:

Vilišta, Vilski kamen, Vilno kolo, Guri drages (alb. drague = aždaja), Samovilec, Sveta Petka (u Sredskoj), Sveta Mina¹⁷, Stijino česmiče, Šinđin (alb. = sveti Jovan), Džinibeg (tur. cin = džin, vila, đavo).

Bogomolje, zadužbine i groblja javljaju se u ovim nazivima:

Budimov grob, Vakaf, Vorzit (alb. vorrezë = groblje), Vorde đar (= garjansko groblje), Gornje teće, Grobište (4), Gur teći, Dva groba, Dogrobišta, Mađarski grob (mađar = muhadžir), Manastirica, Manastiričko lasoje, Paralís (= paraklis, kapelica, dozidana uz crkvu), Polopanikov grob, Ramadanov grob, Spajski grob, Teće, Te kiša (2), Cvetkov grob, Crkven dvor, Crkvišta, Crkovno, Džibre tećes.

Ima njiva, šuma i pašnjaka čija imena podsećaju na nekadašnja naselja. Takvi su nazivi:

Gumništa (2), Gumnište (2), Gradsko selište, Drvengrad (2; u Jablanici i Šipkovici), Zbiralo, Donje i Gornje selo (u Sinićanu), Igralište, Kućarište, Kućernica, Kućina, Ladovo gumno, Ograda (9), Ograde (12), Ogradica, Ograde (2), Selišta (2), Selište (4), Selo (7).

Priličan je broj naziva kojima je teško odrediti pouzdano tumačenje zbog toga što se ili ne javljaju samo u jednom rečniku ili im meštani pravo značenje ne znaju. Primera radi navodim ova imena:

Baratica (turski bar = tovar; alb. bar = trava; bari = čabanin);

¹⁵ U gorskom Brodu sam slušao da je tu postojao han.

¹⁶ Po straži koja je nekada, kad se u gornjorečkom Starom Brodu održavao pazar, udaranjem u bubnjeve štitila pazardžije da ih ne bi napali zverovi, pošto je put na pazar vodio kroz guste šume.

¹⁷ U Gornjem Jelovcu. U stvari, prema pravoslavnom kalendaru, treba da bude ili »sveta Nina« ili »sveta Mina«. Još za vreme Turaka tu je pronađena neka stara ikona sv. Đorđa, pa je docnije podignuta jedna sasvim prosta kapelica, kod koje se na Đurđevdan okupe meštani i peku jaganjce.

Verica (alb. verre = iva; verë = leto; veri = sever);
 Dernik (turski dere = dolina, reka; alb. derr = svinja; dere = vrata);
 Derovica (alb. ðerrë = neobrađen, zaparložen; gjër = veverica; gjërë = prostrano, široko);

Lešnica (turski leš = strvina, leš; alb. leš = vuna).

Prema početnim slovima gustina popisanih naziva izgleda ovako:

K 232	L 116	J 68	Đ 27	Ž 13
P 192	M 112	Š 67	Ć 26	Lj 13
S 183	D 110	C 51	U 21	F 12
G 168	V 101	Č 47	N 21	Dž 7
B 162	O 92	Z 34	I 16	E 4
R 132	T 76	A 28	H 14	Nj 1

Slab je bio uticaj Turaka na formiranje geografskih imena u šar-plainskim predelima. Od Turaka su nam ostali:

Bakrdan (bagirdan = strmo, teško penjanje), Baltepe (bal = med, tepe = vrh, glava), Batalsui (= napuštena voda, u stvari ponornica), Butin, Vakaf, Gemitaš, Derven, Đol, Juriša, Kajnak, Kaldırma, Kale, Karabunar, Karamustafa, Karataš, Karaula, Krdžalino, Lka (verovatno od Baltal'ka), Orman, Odžino, Piribeg (pir = starac), Pašačešma, *Sejmenska kula*, *Serdarica*, Srt (sirt = greben), Teče, Turčin, Udut (hudut = granica), Hisar, Čadorine, Čalma, Čam, Čardak, Čaušica, Čatma, Čiflik, Čiftetaši (čift = par), Džinibeg.

Iz niza srednjovekovnih toponima bilo je promenjeno »Tetovo«, koje su Turci nazvali Kalkandelen (= probušeni štit). U turskim javnim ispravama, rekoh, bivala su slovenska geografska imena doslovno prevedena. Tako u onim beloviškim tapijama čitamo: Aktaš (= beli kamen), Bujuk kajnaki (= veliki izvor), Dikili taš (= uspravljeni kamen), Krmzi toplak (= crvena zemlja), Uzun tašlari (= dugačko kamenje).

Jače se izrazio uticaj doseljenih Šiptara. Među zabeleženim imenima gotovo je trećina čisto šiptarska (686, odnosno 32%). Najčešće ukazuju na »kamen« (41), zatim na »njivu« (15) i »livade« (14). Šiptari su gdešto svojim nazivima dodavali turske iznaze — *Čafkadija*, *Livade begit*, *Proni dervišit*, *Kula vetar*, — a kašto slovenske, kao naprimer: *Ara te Koces*, *Kodra Stojani*, *Ljak livadicas*, *Ljak crni kamen*, *Muli te vodenica* (= vodenica kod vodenice).

Nisu Šiptari odbacivali ni čisto slovenske nazive. S te strane su bili trpeljivi. Razorivši manastire u Režancu i na Ilesnici, ipak su im ostavili značenje: Kiš i Te kiša. Prihvatili su čak i neke »osetljive« nazive prema kojima su mogli, zaneseni islamom, osećati religioznu averziju, naprimer Svinjerec, *potes* između Vešala i Bozovca.

Primere dvojezičnosti nalazimo i u slovenskim imenima. Takvi su nazivi: *Baškamen*, *Golemi srt*, *Karapotok*, *Pecina korija*, *Raven orman*, *Popova šapka*, *Čuma studenac*.

Evo i mesta s dvostrukim nazivima, ponegde jednojezičnim, ponegde dvojezičnim: *Guri kariz* — *Guri Pečit*, *Guri mađari* — *Lješte thata*, *Ilesnica* — *Kiš*, *Jurička grobišta* — *Miloš čobanin*, *Pazarska česma* — *Ajdučka česma*, *Pecina korija* — *Korija e re*, *Džinibeška karpa* — *Ropok*, *Šija* — *Ljak livadicas*.

Od drugih stranih uticaja, pre dolaska Turaka, oseća se grčki izražen u ovim nazivima: Vardar, Mavra (2), Mavrica i Pirok.

Iščezao je priličan broj onih starih naziva koji se pominju u navedenim darovnim poveljama. Pored već istaknutih srednjovekovnih imena sela, planina i župa, očuvala su se još i ova: Bistrica (prizrenska), Krušice, Lepenac, Mlake, Mlačice, »del« (= razvođe), »krajište«, »krst« (u smislu međne belege), »izvod«, »dol«, »zabel«, »gradište«, »selište« i »pronija«. Među hidronimima najstariji su »Vardar«, »Vrutok« i »Htetovštica«.

I pored jakog uticaja Turaka i doseljenih Arabanasa na duhovni i materijalni život slovenskog življa, slovenski sloj je ipak ostao najmoćniji sloj u naslagama geografskih naziva u šar-planinskoj oblasti.

Za objašnjenje turskih i albanskih reči, pored narodnog tumačenja i skromnog autorovog poznavanja tih jezika, upotrebljeni su ovi rečnici:

1 — Luka LUKAJ: Fjaluer shqyp-srbohrvatisht. Beograd, 1935.

2 — Av. THANAS FLOQI: Fjaluer italisht-shqip. Tirana, 1939.

3 — P. GECL, Z. FILIPOVIC, M. NDOJA, A. BUDA, I. BRABEC: Srpskohrvatsko-albanski rečnik. Tirana, 1947.

4 — Reşad NURI DARAGO: Türkçeden — francizcaya yeni lûgat. Yeni lûgat şerisi 5. Galata, sine anno.

PETI DEO

PENJANJA NA ŠAR-PLANINU DO 1928. GODINE

PENJANJA NA ŠAR-PLANINU DO 1928. GODINE

NAUČNA PUTOVANJA

Naučna putovanja po Šar-planini u svoje vreme su iziskivala velike pripreme i pozamašne materijalne izdatke. Ponekad su to bile prave ekspedicije s većim brojem pratilaca i konja. Saopštenja izvesnih ispitivača govore da su se putovanja obavljala pod prilično teškim okolnostima. Prepletale su se prijetnosti i neprijatnosti, sudarala vedra i pomućena raspoloženja. Stroga ispitivačka radoznalost, pritešnjena ponekom iskrslom nezgodom, morala se kašto prituliti ustupajući izraz ličnim doživljajima.

Ispitivači se najčešće žale na nepovoljne vremenske prilike. Pojedinci ukazuju i na preteće držanje meštana kroz čije su se atare morali da kreću. Obično su konačili na bačijama, ali gdešto i na otvorenom prostoru. O svojoj materijalnoj opremi nisu nam ostavili nikakvih podataka. Samo za jednog od njih znamo da je na Ljuboten bio izneo drva za ogrev. Što se instrumenta tiče, ispitivači su upotrebljavali: barometre, aneroidne, hipsometre, termometre, doglede, a ponekoji i fotografski aparat. Na karte se nisu mogli baš sasvim oslanjati, pošto su one uglavnom bile nepouzđane.

Koliko se do danas zna, prvi ispitivači Šar-planine bili su francuski geolozi A. Bue i A. Vikenel. Godine 1838. oni su se popeli na Kobilicu, pa su preko Šara, zanoćivši u Stružju, sišli u Prizren.

Iduće godine, 1839, na Šar-planini je bio Grizebah sa svojom jakom pratnjom: devetoricom meštana i vojnika pod vodstvom jednog turskog oficira.¹ Pošavši iz Tetova šesnaestog jula, Grizebah je udario kroz tetovski Podgor, te preko Starog Sela stigao na staroselsku bačiju, gde je zanoćio. Sutradan se po lepom vremenu, posle dva i po časa penjanja, ispeo na vrh Ljubotena negde oko pet časova. Plašeći se hladnoće, Grizebah je bio opremljen i drvima, ali kaže da usled vetra nisu mogli na vrhu ložiti vatru. Istog meseca Grizebah se popeo i na Kobilicu.

Pod mnogo težim vremenskim prilikama kretao se austrijski naučnik Nojmajer sa svojim naučnim saputnikom Burgenštajnom. Od Kačanika do Ljubotena oni su bili stalno praćeni maglom i kišom. Na vrhu Ljubotena osetili su nesigurnost usled slabe orijentacije. »... Pogled je bio tako skučen da sam trista stopa duž glavnog grebena na suprotnu stranu morao sići, da bih se uverio jesmo li se zaista na vrh popeli« — piše Nojmajer (citirano po Jovanu Žujoviću).

Srpski ispitivači su se prvi put na Šar-planini pojavili 1890. godine. Geolog Jovan Žujović je organizovao ekskurziju, u kojoj su učestvovali: dok-

¹ Ni na zapadnoevropskim planinama u ono vreme nije bilo drukčije. Nadbiskup Franc fon Zalm, prvi ispitivač Grosglocknera (3798 m), imao je u svojoj pratnji 62 čoveka kad se na taj vis peo 1850. godine.

tor Jevrem M. Žujović, Jovan Cvijić, »učenik geografije u Beču« i Dragutin S. Petrović, »profesor jestastvenice u učiteljskoj školi u Nišu«. Uzevši za vođu nekog Halila i dva pratioca s konjima, oni su na Ljuboten krenuli iz Kačanika 30. avgusta. Preko Boba, Globočice i Jažinaca stigli su za sedam časova do krajnje bačije pod vrhom. Sutradan u jedan čas po ponoći nastavili su penjanje preko Visokog kamena i Zanođe, da u pet časova već izbiju na vrh Ljubotena.

Ta grupa srpskih prirodnjaka nije bila rado viđena na Šar-planini. Žujović se žalio na pretnju »fisa Krasnića, što se mi po njegovoj planini šetamo«. Zbog toga nisu mogli ni u bačiji da zanoće. Prenoćili su u izvorištu Globočičke reke onako »na golom kamenu, bez zaklona«, kaže Žujović.

Iste godine se na Kobilicu popeo jedan stranac, botaničar Derfler, a potom je 1892. došao i botaničar Vetštajn. Estraž je sa svojim saputnikom Vigandom, 1898, 16. septembra krenuo iz Kačanika i prenoćio u Drajkovcu. Sutradan u devet časova stigao je na Šiju, s koje je, gonjen jakim vetrom, morao da pređe na jugoistočnu stranu i da se tek u podne ispne na vrh Ljubotena. Idućeg meseca Estraž je preko Tetova krenuo na Šar, s kojeg se 9. oktobra u jedanaest časova popeo na Kobilicu, praćen kišom, snegom i maglom.

Godine 1900. na Ljuboten se popeo srpski geolog Vladimir K. Petković, a 1902. s njime je išao Oskar Bərbah, inspektor Botaničke bašte u Beogradu. I oni su se iz Kačanika, s vođom Halilom, uputili u Drajkovce, gde su u hanu prenoćili 30. jula. Naišli su »na silne magle i kiše«. Na Ljuboten su se popeli severozapadnom stranom preko Sopotničkog ljaka. S Ljubotena su se preko Starog Sela, spustili u tetovski Podgor. Zadržani ispitivanjem Ljubotena, tri noći su proveli u jednoj srpskoj bačiji, gde su bili, sudeći po Petkovićevim rečima, zaista lepo primljeni.

Godine 1910. Cvijić i Rista Nikolić su iz Tetova prešli preko Šara u Prizren.

Idućeg leta, 1911, pojavljuju se opet srpski ispitivači, R. Nikolić i botaničar Nedeljko Košanin. Ostavši na Šar-planini duže no iko od njihovih prethodnika, oni su za devet dana, od 19. do 27. jula, obišli svu visoku oblast od Ljubotena do Džinibega, da potom pređu u centralni deo Koraba, dotad u nauci poznat samo po pričanju. Teško je bilo njihovo putovanje. Oni su 19. jula, »s vernim pratiocem Rakibom«, krenuli iz Elez Hana (danas Đeneral Janković) s namerom da se na Ljuboten popnu istočnom stranom uz dolinu Püsteničke reke. Međutim, sprečeni od globočičkih Siptara, morali su da skrenu u Rogačevo, odakle su se, preko Korita, 20. jula popeli na Ljuboten. Vremenske prilike nisu im bile nimalo naklonjene. Na daljem putu pratile su ih magle i kiše. Mađa se uz njih nalazila službena turska pratnja, oni su usred Čaušice bili uznemireni prisustvom nekih »sumnjivih ljudi pod oružjem«.

Godine 1917. na Kobilici je bila jedna grupa od šestorice nemačkih naučnika — inače ondašnjih oficira na službi u Skoplju — pod vođstvom zoologa Franca Doflajna, profesora Univerziteta u Breslavi. Doflajnovu ekspediciju pratili su jedanaest bugarskih vojnika i šesnaest konja, od kojih su deset grla služila samo za nošenje opreme. Krenuvši 11. avgusta iz Tetova, Nemci su prve noći zastali u Vešalima, a potom su na jugoistočnoj strani Kobilice uredili šatorski logor, gde su proveli nedelju dana.

TURISTIČKA PENJANJA

S pokretanjem Glasnika Srpskog geografskog društva, 1912. godine, javlja se turističko interesovanje za naše južne planine. Imamo utisak da su osnivači Glasnika, pored ostalog, držali na umu i zadatke Srpskog planinskog društva, u kome su se onda nalazili: Jovan Žujović, Živojin Jurišić, Živojin Đorđević, Svetolik Radovanović, Kosta Stojanović, Ljubomir Davidović i Živojin O. Dačić. Već u prvom broju Glasnika nalazi se odeljak »Turistika«, ispunjen odličnim popularnim prikazima o Šar-planini, Korabu i Jakubici, poteklim iz pera Riste Nikolića i Nedeljka Košanina. Ovi njihovi napisi mogu i danas poslužiti kao obrazac planinarskog spisateljstva.

Posle prvog svetskog rata zadugo se nije osetila nikakva turistička aktivnost na Šar-planini. Prvi turisti pojavili su se na Ljubotenu tek 5. avgusta 1924. To su bila dva Francuza — Žak Šalimo i Lisjen Furnol, studenti iz Tuluze. Iste godine ja sam se na Ljuboten prvi put popeo 12. oktobra.

Planinarska društva su se u to vreme još ograničavala na svoje uže predele. Srpsko planinsko društvo, obnovljeno po zahtevu Hrvata i Slovenaca 11. decembra 1922, među prvim se okrenulo makedonskim planinama. Posle jednog malog izleta na Ljuboten 1925. godine, srpski planinari su nastojali da za Šar-planinu zainteresuju i ostala »bratska društva« u Zagrebu, Ljubljani i Sarajevu. Jednom mi je javljeno da hrvatski planinari stižu u Tetovo 28. juna 1926. Dolasku Hrvata na Šar-planinu pridavalo je veliki značaj Srpsko planinsko društvo, jer se verovalo da će među njima biti i njihov istaknuti član doktor Ivan Krajač, ondašnji ministar trgovine i industrije, »kojeg ćemo gledati da pridobijemo za kakav planinski objekt na Šar-planini«.

Na sednici Srpskog planinskog društva održanoj 13. jula 1927. povodom velikog šarsko-korapskog izleta, čije su pripreme još u proleće bile meni poverene, istaknut je bio predlog da se ovo planinsko putovanje izvede kao veliki propagandni izlet na kome bi, »zvanično i obavezno«, učestvovao po jedan član svih »bratskih društava«. Ministarstvo trgovine i industrije bilo je spremno da za ovaj izlet dodeli pomoć »od nekoliko hiljada dinara«. Međutim se nijedno društvo nije odazvalo.

U krugovima srpskih planinara vladalo je veliko oduševljenje za Šar-planinu, ali odziv za izlete bio je uvek slab, jer »se mnogi boje napora, a pomalo i kačaka«, kako mi je pisao dr Dušan Mitrović-Spirta, tadašnji potpredsednik Srpskog planinskog društva.

Kao što rekoh, Srpsko planinsko društvo se među prvim zainteresovalo za Šar-planinu. Trideset prvog maja 1925. Društvo mi se obratilo ovim pismom:

»Jedna mala grupa članova Srpskog planinskog društva, sekcija »Beograd«, namerava o duhovskim praznicima napraviti jedan veći izlet u naše makedonske planine. Raspitujući se kome bi smo se mogli obratiti za izvesne informacije odnosno stanja bezbednosti na Šar-planini, dobili smo preporuku od Tase Subašića da se vama obratimo za gornja obaveštenja. Zato vas molimo, kao ljubitelja prirode i fotografije, da nam odmah odgovorite kako 'stoji s bezbednošću na Šar-planini. Ako vaš odgovor zbog kratkoće vremena ne bi mogao stići do nedelje, šestog juna, onda, ako vam je to moguće, izađite na Ljuboten. Beograđani kreću u ponedeljak, drugog dana Duhova, iz Kačanika u tri časa ujutro i idu pravo na Ljuboten, kamo misle stići oko podne«.

Taj izlet je bio odložen. Beograđani su prispeli tek 29. juna, i to svega dvojica: arhitekt Aleksandar Vasić i tipograf Gustav Cviker, austrijski državljani. Po nimalo povoljnom vremenu, po mogli i kiši, njih sam sačekao u Rogačevu, gde se valjda tridesetak meštana bilo sleglo da vide ove, iz daleka došle ljude koji ništa drugo u planini ne traže do jedino da se na Ljuboten popnu. Predveče smo stigli do patrolnih zemunica iznad staroselske bačije.

Osvanulo je tmurno jutro: u kotlini magla, na planini susnežica s jakim vetrom. Termometar pred zemunicama u četiri časa je pokazivao minus 20°. Predlagao sam da penjanje odložimo do pred podne. Beograđanima se međutim hitalo, te po takvom vremenu u pet časova krenusmo ka vrhu, uzevši samo štapove i fotografske aparate, bez ikakvog drugog tereta.

Šibani snegom i vetrom, 30. juna u osam časova stupili smo na vrh Ljubotena. Drvena konstrukcija trigonometrijske piramide jezivo je škripala pod naletom vetra onako oklopljena ledenom korom i snežnim nanosom. Toga časa na vrhu je temperatura bila 10° ispod nule. Hladnoća je uticala i na mehanizam fotografskih aparata. Kompur-zatvarač bi zazujao pa se odjednom ukočio. Zbog toga sam pokušavao da aparate zagrejem pod svojim kožuhom. Najzad je, slagavši ipak dvared, proradio Vasićev »Kern« s kompurom podešenim na sekundu, dok ostala dva aparata marke »Gerc« — jedan s kompurom, drugi s kliznim »šlic«-zatvaračem — nisu mogli da prorade.

Na vrhu smo se jedva održali četvrt časa, jer Beograđani nisu više mogli da podnose hladnoću. Cviker je nosio kratke pantalone, a Vasić obično varoško odelo. Tako slabo odeveni, bez ikakve vunene odeće, oni su se grčevito uvijali u svoje tanke kišne mantile.

Spuštajući se jugozapadnom stranom visa, oprezno smo išli jedan uz drugog. Na Šiju smo stigli u deset časova. Patrola određena da nas ovde sačeka s našim ruksacima, uzalud je odgovarala na moje signale davane pištaljkom. Četvrt časa lutali smo po prevoju ne mogavši da se sretnemo, mada nas nije delio prostor duži od sto metara. Magla je bila tako gusta da se na deset metara jedva mogla da uoči silueta čoveka.

S tim prvim izletom, iako neuspelim, poraslo je interesovanje za Šar-planinu, 16. avgusta javljaju mi da je u izgledu jedan duži izlet od Ljubotena do Babaasanice, koji je trebalo da se održi od 13. do 18. septembra, ali su ga omele pogoršane vremenske prilike. Inače, ovoga puta trebalo je da ih dođe »petoro ili šestoro, među kojima i jedna dama«.

Skijači su se na Šar-planini prvi put pojavili 2. februara 1926. Staroselski učitelj Stanislav Ferlan i ja toga dana smo u pet časova iz Starog Sela krenuli na skijama uz Ljuboten.

Od hrvatskih planinara, čiji se dolazak, rekoh, očekivao krajem juna 1926, stigao je jedino ministar Krajač, kome se u Starom Selu pridružio Ferlan. Krajač se na Ljuboten popeo 24. juna, zatim produžio grebenom do Crnog vrha, odakle je preko Vešala sišao u Tetovo.¹ Pet dana je proveo na putu gotovo svejednako praćen maglom i kišom. »Mi stvarno nismo imali dana bez kiše«, žali se Krajač. Inače, Krajač je s velikim interesovanjem prišao Šar-planini, kao kraju koji »turistički još nije igrao nikakvu ulogu«. Hvali on našu planinu u svakom pogledu, naročito ističe Ljuboten upoređujući ga s Vajshornom kod Cermata.

Istog leta Srpsko planinsko društvo je priredilo jedan duži izlet, na kome su učestvovala četiri društvena člana i dva strana studenta. Krenuvši 15. avgusta iz Kačanika preko Straže i Jažinca, sutradan smo se već u sedam časova ispeli na Ljuboten, potom nastavili planinskim bilom zaobišavši Livađičko jezero, Kobilicu i Šilidže. Petog dana stigli smo na Džinibeg-kulu, odakle smo 20. avgusta u tri časa krenuli na Turčin. U stvari, mi se onda nismo bili popeli na Veliki nego na Mali Turčin, ne znajući za najviši vis, mada su nam pri ruci bile savremene karte.

Zalazimo u 1927. godinu.

Nijedna članica Srpskog planinskog društva nije se mogla odlučiti da krene na Šar-planinu. Žene su se na vrhu Ljubotena prvi put pojavile 14. juna 1927. To su bile dve devojke: Desanka Stojkovićeve, ondašnja učiteljica u Starom Selu i Ljubica Borisavljević, gimnazistkinja iz Skoplja. One su za dan savladale put od Starog Sela do ljubotenskog vrha i natrag.

Iste godine, od 15. do 22. avgusta, srpski planinari bili su na Šar-planini i Korabu. Učestvovalo nas je svega šestoro, mada se prema prijavljenom broju računalo da nas neće biti manje od osamnaest. Krenuvši 15. avgusta iz Tetova preko Šipkovice, Džinibega, Tijavode, Lukovog polja, Čafkadije i Tričesme — odustavši, po Mitrovićevom nagovoru, od penjanja na Mali Turčin — posle trodnevnog putovanja po zapadnoj brdoravni noć nas je zaustavila u graničnoj karauli na Crnoj čuki, s koje smo sutradan nastavili penjanje na najvišu tačku Makedonije: na Mali Korab (2764 m), čiji je vrh toga dana, 18. avgusta 1927. u šest časova, prvi put u svojoj prošlosti ugledao planinare.

Devetnaestog avgusta, dok smo se mi još kretali po Korabu, na Ljuboten se popela jedna od dotada najjačih izletničkih grupa — šesnaest muškaraca i deset žena. To su bili prvi izletnici iz Skoplja. I bili su zaista loše opremljeni. Vidimo ih većinom u običnom gradskom odelu, ničim neopterećene osim nekolikim ogrtačima i čebadima. Svega jedan od njih nosio je vojnički telećak.

Kao što vidimo, početna nit planinarstva u Makedoniji vezana je isključivo za Šar-planinu, upravo za Ljuboten. Kretanje srpskih planinara po Šar-planini i Korabu ostalo je i u Tetovu i u Skoplju sasvim nezapaženo.

Što se Tetova tiče, stanovništvo ovog potplaninskog grada nije prosto osećalo potrebu da u planinu odlazi iz bilo kakvih drugih pobuda osim ekonomskih. Dodir s prirodom ovde se ograničavao na lov i teferiče, na boravke u sopstvenim vinogradima i na izlaske do kiseljaka, Rečice i Leška. Od 1926. godine naovamo omiljeno tetovsko izletišta postaje okolina hidrocentrale u dolini Pene.

¹ Krajač je doputovao iznenada. Nisam mu se mogao pridružiti pošto sam se u međuvremenu, nadajući se dolasku Hrvata tek 28. juna, nalazio na kraćem odsustvu u drugom kraju.

U Skoplju je u ono vreme postojao jedan neorganizovani krug ljubitelja izleta, uglavnom srednjoškolskih đaka. Kod njih se nije osećao uticaj planinarstva nego, pretežno, uticaj skautizma i školskih ekskurzija. Iz te đачke sredine potekla je inicijativa za onaj veliki izlet Skopljanaca na Ljuboten. Najzad, 1930. godine, osnivanjem Društva za unapređenje turizma »Jug«, Makedonija je dobila prvu svoju turističku organizaciju.

IDEALNI I REALNI VIDIK

Šar-planinski venac se odlikuje prostranim vidicima. Malo je ovde za bačenih predela koji vidik sužavaju svodeći ga ponegde na puškomet. Dok se uz planinu penjemo, vidik je vazda na jednoj strani otvoren do krajnjih granica. Ako se krećemo po planinskom bilu, pogled se onda znatno proširuje ka severu i jugu. Samo, razume se, vidici nisu beskonačni nego im se granice tačno znaju. Šar-planinski vidik zahvata do dvesta kilometara daljine (tablica 23).

Sa bilo kojeg uzvišenja posmatrač vidi jedan deo zemljišta, jednu panoramu predstavljenu u originalnoj razmeri 1:1. Pogled sa svake otvorene uzvišice svodi se na jedan zatvoreni krug iz čijeg središta naš pogled zrakasto ide u svim pravcima. Taj krug se zove vidik. Razlikuju se *idealni* i *realni* vidik.

Idealni vidik, ili matematička daljina viđenja, kako se još zove, iznalaži se računskim putem i, prema tome, ovaj vidik je ograničen. Zna se da je uzrok tome krivina Zemlje koja vidik dopušta samo do izvesne granice, kao što je na crtežu pokazano.

Daljina viđanja se iznalazi po ovom obrascu:¹

$$A = \sqrt{\frac{2R}{1-K}} H$$

gde je:

A tražena daljina viđenja u km;

$R = 6377$ km (dužina Zemljinog poluprečnika, kod nas);

$K = 0,13$ (koeficijent refrakcije);

H visina stajališne tačke izražena u metrima.

Dopušta se da daljina viđenja može da odstupa oko 10% manje ili više od dobijene vrednosti A . Ova odstupanja se javljaju usled kolebanja refrakcije.

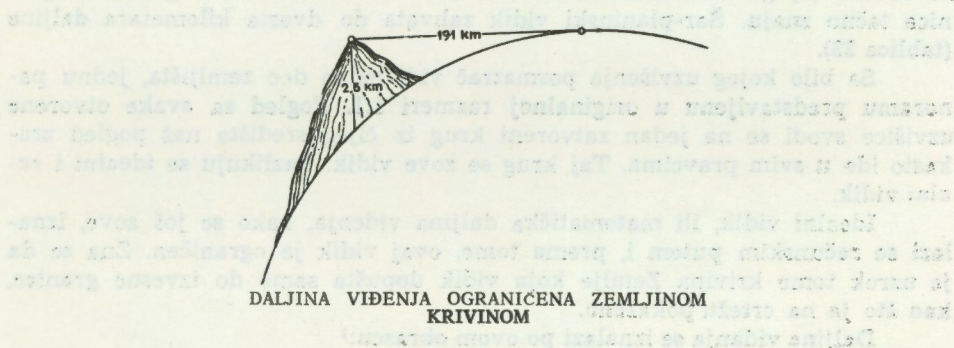
Ako je zbir daljine viđenja dveju tačaka veći od njihove horizontalne udaljenosti, onda se te tačke mogu međusobno da dogledaju, ako se između njih nisu isprečila kakva druga uzvišenja. Na primer, radijus idealnog vidika s Ljubotena iznosi 191 km, a sa tesalijskog Olimpa (2918 m) 206 km; horizontalna udaljenost između njih je 250 km, što je 147 km manje od zbira njihove daljine viđenja. — Po računu se, dakle, Olimp može da dogleda s Ljubotena. Ali, kao što će se iz daljih izlaganja videti, između njih su se is-

¹ Opširnije o tome u mome članku »O razgledu z gora«. Planinski vestnik br. 4, 1952. Str. 173—179.

prečila visoka uzvišenja, u ovom slučaju Jakubica sa Solunskom glavom (2540 m).

Pod realnim vidikom podrazumeva se samo ona površina koju s neke tačke stvarno možemo da vidimo. Prirodno je da se realni vidik može da složi sa idealnim vidikom, mada to inače, usled prirodnih prepreka, na koje će biti ukazano, u visokim planinama retko biva. Ali realni vidik ne može da bude veći od idealnog nego, naprotiv, praktično biva obično manji. Uzrok tome su *orografske kulise*.

Orografske kulise su uzvišenja koja stoje između posmatrača i perifer-nih tačaka idealnog vidika, tako da zaklanjaju motrenu tačku. Uticaj oro-grfskih kulisa na realni vidik utvrđuje se iznalaženjem vredno-sti zemljišnog ugla (γ), što se izražava u radius-hiljaditima (‰). Zemljišni ugao je ugao između svetlošnog zraka (vizure) i prividnog ho-rizonta. Ovaj ugao može da bude pozitivan (+) ili negativan (—), već prema tome da li navizirani objekt leži više ili niže od orografskih kulisa.

Ako je zemljišni ugao pozitivan, motreni objekt biće vidljiv; ako je negativan, motreni objekt neće biti neposredno vidljiv. Pozitivna vrednost zemljišnog u-gla dobija se kad je visinska razlika između posmatračevog stajališta i mo-trene tačke veća od Zemljine krivine; negativna, kad je krivina Zemlje veća od visinske razlike navedenih tačaka. — Za vizirni pravac Ljuboten — Olimp zemljišni ugao je negativan; iznosi —13,9‰, što znači da Olimp za toliko ra-dijus-hiljaditih leži niže od Solunske glave, pa zato sa Ljubotena nije nepo-sredno vidljiv. To potiče usled Zemljine krivine, koja za tako veliku udalje-nost (250 km) iznosi 4900 m.

Čistina vidika ponajviše zavisi od atmosferskih prilika, ali postoje ta-kođe i drugi činioci koji na vidik utiču.

Izjutra, skoro do devet časova šar-planinski vidici su zamućeni jakim isparenjima iz doline. Zapadni kvadrant je tada oivičen tamnom maglenom prugom do visine oko 3000 m, tako da se retko koji vis na toj strani može da osmotri. Isto stanje vlada i u severnom kvadrantu, samo što je magla na ovoj strani nešto svetlije boje. U to doba dogled pokazuje vrlo nejasne li-kove. Oko podne likovi bivaju nemirni usled jakog treperenja zagrejanog vazduha, likovi prosto »igraju« u sočivima. Posle podne, počevši od šesnaest časova, na istoku i severozapadu se javlja suva magla, tako zvana čađavina, pogotovo kad su dani topli, tihi, vedri. S Ljubotena se u to doba jedva može

da osmotri Skoplje, udaljeno 32 km, a severoistočni deo planine biva toliko zakriljen čađavinom da se s Lere made ne vidi Ljuboten. S Lukovog polja se tada ne vide ni snežanici na Korabu.

Oštrija jasnost viđenja dobiva se tek pred prividan zalazak sunca. Ona se likovi motrenih predela vrlo plastično ocrtavaju, naročito u istočnom kvadrantu, a gdešto i u zapadnom pod odsjajem večernjih oblaka. Ako je noć bez rose, vidik na južnoj strani osvane čist, dok na jugoistoku i na jugozapadu biva mutan, te se Tetovska kotlina čini kao da je prevučena industrijskim dimom.

Za vreme sušnog perioda vidici su mahom zamućeni, jer je vazduh onda prezasićen i prašinom i apsolutnom vlagom. Posle dužeg kišnog perioda, pogotovo za letnjih dana, magla sasvim zapreči vidik u severnom kvadrantu. Dešava se da takvo stanje potraje do tri nedelje.

Najčistiji vidik imamo neposredno pred kišu i, tako isto, posle kiše. U takvim trenucima planine dobijaju zaista upečatljiv izgled. Nebo je onda prekriveno belim i sivkastomutnim oblacima, upravo mešaju se kapasti kumulusi i prozračni stratokumulusi. Kroz njih sunce na mahove prosijava i, kao da prolazi kroz kakvo obojeno staklo, neobično oživljuje planinski reljef stvarajući oštre kontraste senkama. Osvetljeni predeo čisto treperi od silne jarkosti. Takve pojave se većinom javljaju s proleća i u jesen.

Za vreme maglenog mora u severnom kvadrantu vidik biva zaprečen do hiljadu metara visine, a u južnom do 1260 m. Predeli što leže ispod ove visine ostaju nevidljivi po desetak i više dana, dok se predeli iznad te visine, nezahvaćeni maglom, upadljivo ističu na horizontu.

Vedri zimski dani nisu sasvim povoljni za daleka osmatranja, mada je onda atmosfera čista i mada je sjajnost snežnog predela šest do sedam puta veća (0,80 do 1,0) od sjajnosti golog zemljišta (0,13). Ovo nastaje zbog toga što se zimi oko vrhova obično javljaju snežni vihuri koji se stalno kovitlaju dižući oblake snežnih čestica. Predeli pod snežnim pokrivačem onda prilično gube od svoje plastike. Udaljene planinske mase pod snegom čine se nekako jednolike, kao slivene u oblak. Ljuboten gledan sredinom maja s Kosova, između Kosovske Mitrovice i Prištine, odaje utisak neke bezlične mase rasplintute u prostoru.

Najoštriju jasnost viđenja, pogotovo kod vizura dužih od 50 km, zapažao sam tokom oktobra i početkom novembra između četrnaest i šesnaest časova, i to većinom na istočnoj strani. Motreni dogledom, likovi dalekih visova bivaju tako jasni da se gotovo približuju slici koju daje dogled okrenut naopačke. Ipak, za daleka osmatranja jesenji dani su mnogo povoljniji no prolećni.

Ako putujemo noću, za vreme pune mesečine, konture dalekih planina vide se jasnije do ponoći nego od ponoći. Prilikom pune mesečine vidljivost je triput veća nego inače. Pun mesec najjače svetli petnaesti dan posle mladine, kažu fizičari. Jaču vatru, ili nizove upaljenih sijalica možemo dogledom spaziti do 65 km daljine.

S potpuno čistim vidikom u svim kvadrantima istovremeno se nikada ne možemo sresti. Od drugog dana posle kiše pa do dana uoči naredne kiše za letnjih meseci najčešće preovlađuje stanje prikazano u tablici 22. Tu vidimo stanje opažano, do daljine od 60 km, golim okom i dogledom s visine iznad 2 200 m, između dvanaest i četrnaest časova — kad se refrakcija najslabije oseća — pod sledećim vremenskim uslovima: temperatura vazduha 14° do 28°, naoblačenost do dve desetine, jačina vetra do 3B.

Tablica 22.

STANJE VIDIKA

Pravac	Z a p a ž e n o s t a n j e	
	Golim okom	Dogledom »Cajs« 7x50
S	Najviši planinski venac sli- ven u tamnu bezličnu masu. Ogoljeni delovi se ne ističu.	Razlikuju se poprečne kose, šume i pašnjaci; točila se jas- no vide.
SI	Sve je zaklonjeno čađavinom.	Samo mutna linija za koju se ne može utvrditi šta pred- stavlja.
I	Tamnija linija najvišeg pla- ninskog venca, bez pojedino- sti	Stanje kao na severu.
JI	Slabije nego na istoku.	Linija najvišeg venca jače istaknuta, reljef se ne ističe
J	Linija najvišeg venca veoma začadena; niži venci se ne raz- likuju.	Linija venca dobro naglašena; niži venci se ne ističu
JZ	Stanje kao na jugu	Reljef se ne ističe.
Z	Stanje kao na JZ.	Stanje kao na JZ
SZ	Stanje kao na severu	Stanje kao na severu.

Tablica 23. pokazuje matematičku daljinu viđenja, naime radijus ide-
alnog vidika sa šar-planinskih tačaka.

Tablica 23.

PREGLED DALJINE VIĐENJA

Vis	H m	A km	Vis	H m	A km
Kalabak	2174	178,5	Šilidže	2502	191,5
Lera made	2197	179,4	Mala Gabrovnica	2510	191,8
Fidan brdo	2224	180,5	Sredna karpa	2511	191,8
Serdarica	2228	180,7	Babaasana	2520	192,1
Dojran	2310	184,0	Piribeg	2522	192,2
Kleč	2312	184,1	Ceripašina	2525	192,3
Sejmenska kula	2314	184,1	Kobilica	2526	192,3
Satorica	2360	186,0	Čubričevo	2540	192,9
Strikulje	2360	186,0	Bistrica	2540	192,9
Ljuboviška planina	2365	186,1	Crnojezerski vrh	2542	193,0
Rasengul	2383	186,9	Kazani	2562	193,8
Vardiša	2396	187,4	Karabunar	2565	193,8
Celepinska vrata	2410	187,9	Lešnica	2570	194,1
Bećir Radeša	2411	187,9	Crni vrh	2584	194,6
Beli kamen	2452	189,5	Belojezerski rid	2595	195,0
Lešnička karpa	2464	190,0	Jezerce	2604	195,3
Ploča	2467	190,1	Džinibeg	2610	195,6
Karanikola	2473	190,3	Golema vraca	2623	196,1
Karataš	2478	190,5	Čaušica	2640	196,7
Velika konjuška	2481	190,7	Brustovec	2662	197,5
Livadice	2491	191,0	Bakrdan	2700	198,1
Skakalac	2494	191,2	Mali Turčin	2702	198,1
Ljuboten	2499	191,3	Titov vrh	2747	200,6

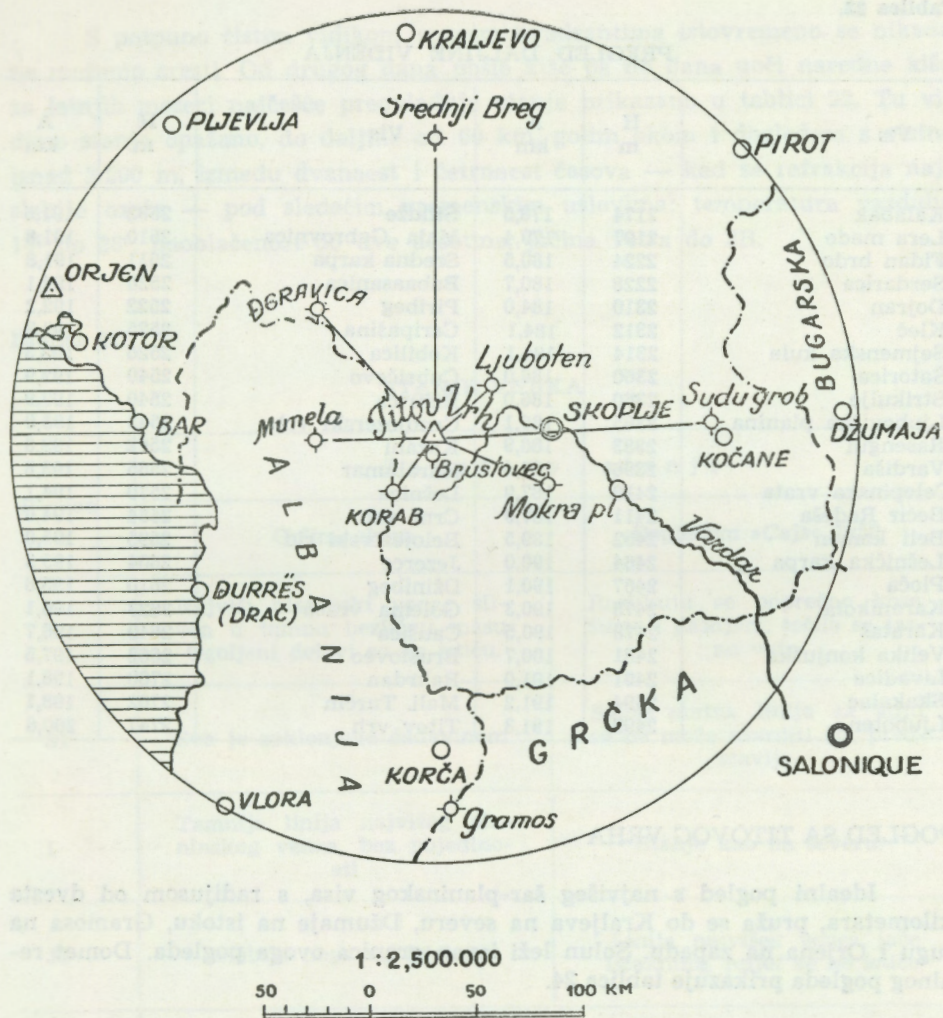
POGLED SA TITOVOG VRHA

Idealni pogled s najvišeg šar-planinskog visa, s radijusom od dvesta kilometara, pruža se do Kraljeva na severu, Džumaje na istoku, Gramosa na jugu i Orjena na zapadu. Solun leži izvan granica ovoga pogleda. Domet realnog pogleda prikazuje tablica 24.

Tablica 24.

REALNI POGLED SA TITOVOG VRHA

Pravac	Naziv i apsolutna visina (m) tačke dogledanja	Horizontalna udaljenost (km)	Refrakcija i Zemljina krivina (m)
S	Srednji breg (1853)	141,000	1355,0
SI	Ljuboten (2499)	36,600	91,3
I	Sudugrob (1246)	128,500	1126,0
JI	Solunska glava (2540)	60,000	245,5
J	Brustovec (2622)	6,300	2,7
JZ	Korab (2764)	33,000	74,2
Z	Munela (1980)	57,600	226,2
SZ	Đeravica (2656)	81,250	450,2

IDEALNI I REALNI POGLED SA TITOVOG VRHA

Kao što se vidi, realni pogled s Titovog vrha karakterišu dugačke vizure ka severu i istoku. Severna vizura, ograničena Srednjim bregom kao orografskom kulisom, dopire do 1200 m južno od Pančičevog vrha koji leži 1,7‰ niže od Sred. brega. Južnu vizuru prekida Brustovec svodeći je na dužinu od svega 6,3 km. Mada je Titov vrh svega 110 km udaljen od jadranske obale, s njega se ipak, usled isprečenih planina — Koraba i Munela — Jadransko more ne može sagledati.

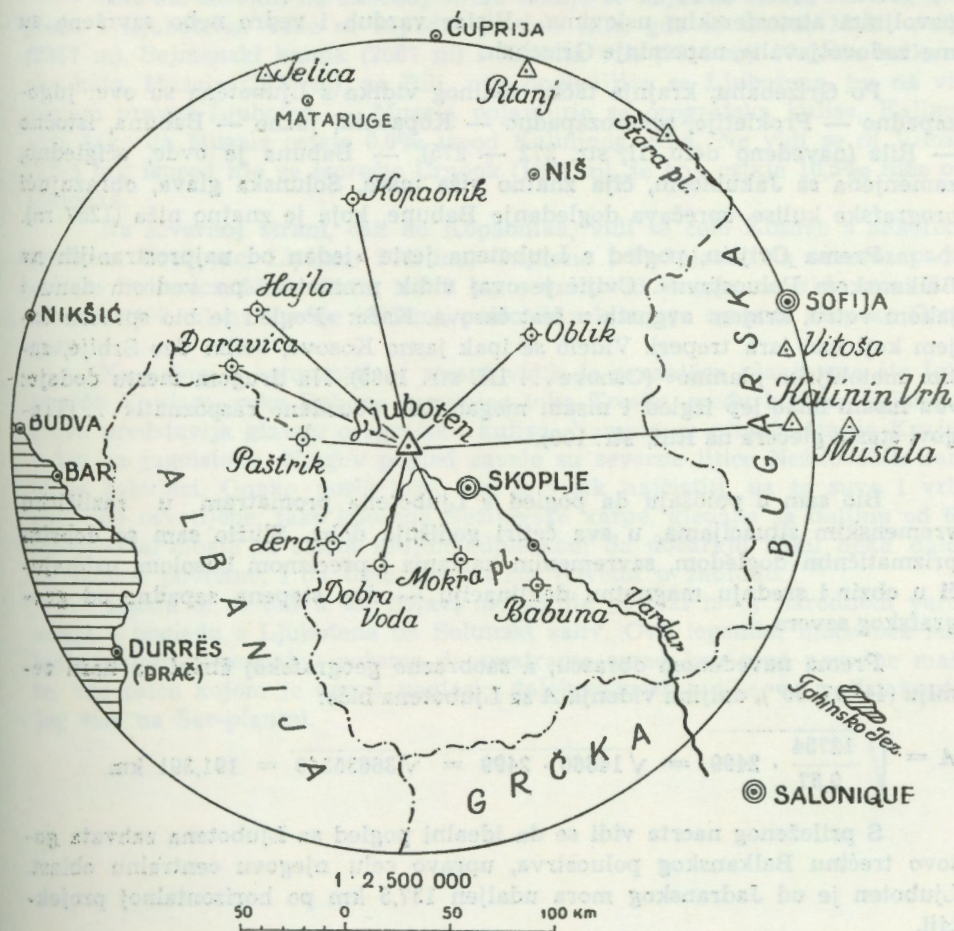
Otkako je na visu podignuta kula, titovrški vidik se praktički više ne može opažati s jedne centralne tačke.

POGLED SA LJUBOTENA

Prema narodnom verovanju, od Kosova do Carigrada nema planine koja bi visinom mogla nadmašiti Ljuboten. Otuda je potekla priča o pogledu s Ljubotena na Solun. Tako slušamo da se u izvesne dane, kad je vazduh bistar, s Ljubotena zapaža kako se sunce odsijava po prozorima solunskih kuća. U prizrenskom selu Žiru pričali su mi da se s Ljubotena vidi dim od brodovlja u Solunskom zalivu.

Priča je poznata i izvan šar-planinskih krajeva. Za nju se zna u albanskim predelima između Ljume i Radomira. Dalje, slušao sam je u Gornjem Labu oko Prepolca i Merdara. Čak je i Kopaonik prešla. Jedan starac iz studeničkog sela Đakova kazivao mi je da se sa Šar-planine — za Ljuboten on ne zna — vidi Carigrad.

Uzeta iz narodne riznice, priča je našla odjeka i u pisanim izvorima. Putnici su je saopštavali onako kako su je od naroda čuli, ne upuštajući se u njeno proveravanje.

IDEALNI I REALNI POGLED SA LJUBOTENA

Ističući Ljuboten kao najviši šar-planinski vis, Sava Dečanac kaže da se sa Šar-planine »može lako, u jutru, na bistrom danu, kada sunce izgreva, Solun i njegov zaliv videti« (navedeni rad, str. 31). Todor Stanković saopštava da se s Ljubotena »pre izlaska sunca... dobrim dogledom može videti čak i Belo more« (navedeni rad, str. 53). Inženjer Pavle Novikov takođe navodi da: »Pri potpuno čistom vremenu odatle se, kažu, vidi ceo Solun« (Planinski vestnik br. 1, 1932, str. 9). Dr Krajač kazuje kako se jednog junskog dana, u popodnevnom časovima, dok se on s dogledom u ruci nalazio blizu grebena nadomak Sejmenske kule, i to neposredno posle kiše, na jugoistoku u daljini razabirala obala uz neku ravnu površinu. Krajač uzima da je to ili »Solunski zaliv ili koje jezero u njegovoj blizini, vjerojatno Tahino jezero« (Hrvatski planinar, br. 1, 1927, str. 4).

Grizebah je među prvima objavio verodostojne podatke o pogledu s Ljubotena. Opažanja je obavio 17. jula, u ranim jutarnjim časovima, pod vrlo povoljnim atmosferskim uslovima. »Bistar vazduh i vedro nebo savršeno su me zadovoljavali«, napominje Grizebah.

Po Grizebahu, krajnje tačke realnog vidika s Ljubotena su ove: jugo-zapadno — Prokletije, severozapadno — Kopaonik, južno — Babuna, istočno — Rila (navedeno delo, II, str. 272 — 275). — Babuna je ovde, očigledno, zamenjena sa Jakubicom, čija znatno viša masa, Solunska glava, obrazujući orografske kulise, sprečava dogledanje Babune, koja je znatno niža (1257 m).

Prema Cvijiću, pogled s Ljubotena jeste »jedan od najprostranijih na Balkanskom Poluostrvu«. Cvijić je ovaj vidik promatrao po vedrom danu i jakom vetru, krajem avgusta u šest časova. Kaže: »Pogled je bio sprečen čajem koji kao jara treperi. Videlo se ipak jasno Kosovo, veliki deo Srbije, zatim metohijske planine« (Osnove... III, str. 1085). Na drugom mestu dodaje: »Ja nisam imao lep izgled i nisam mogao Rilu pouzdano raspoznati«... (Tragovi starih glečera na Rili, str. 100).

Bio sam u položaju da pogled s Ljubotena promatram u različitim vremenskim situacijama, u sva četiri godišnja doba. Služio sam se dobrim prizmatičnim dogledom, savremenim kartama i preciznom busolom, uzimajući u obzir i srednju magnetnu deklinaciju — dva stepena zapadno od geografskog severa.

Prema navedenom obrascu, a saobrazno geografskoj širini za našu zemlju ($44^{\circ} 07' 00''$), daljina viđenja A sa Ljubotena biće:

$$A = \sqrt{\frac{12754}{0,87} \cdot 2499} = \sqrt{14660 \cdot 2499} = \sqrt{36635340} = 191,391 \text{ km.}$$

S priloženog nacrtu vidi se da idealni pogled sa Ljubotena zahvata gotovo trećinu Balkanskog poluostrva, upravo celu njegovu centralnu oblast. Ljuboten je od Jadranskog mora udaljen 137,5 km po horizontalnoj projekciji.

Realni pogled sa Ljubotena ograničen je tačkama pokazanim u tablici 25.

Tablica 25.

REALNI POGLED SA LJUBOTENA

Pravac	Naziv i apsolutna visina (m) tačke dogledanja	Horizontalna udaljenost (km)	Refrakcija i Zemljina krivina (m)
S	Kopaonik (2017)	120,6	992,0
SI	Oblik (1310)	80,4	440,9
I	Kalinin vrh (2614)	177,6	2151,5
JI	Solunska glava (2540)	60,6	250,3
J	Bistra (1983)	68,4	319,1
JZ	Lera made (2197)	57,0	221,6
Z	Paštrik (1938)	42,2	121,8
SZ	Hajla (2400)	101,4	701,4

Kao što se vidi, na istočnoj strani dobija se najduža vizura realnog pogleda s Ljubotena. Vide se zapadni predeli Rile, gde se ističu: Mali polič (2357 m), Sejmenski kamik (2667 m) i Kalinin vrh (2614 m). Najviša balkanska kota, Musala (2925 m), na Rili, nije dogledljiva sa Ljubotena, jer na vizirnom pravcu Ljuboten — Musala pojavljuje se orografska kulisa, Kalinin vrh, tako da Musala ostaje 0,6‰ ispod Kalininog vrha. Ne vidi se ni Vitoša (2285 m); ispred nje se isprečio Crnook (1871 m), te ona ostaje 10,5‰ niže od Crnooka.

Na severnoj strani, čak do Kopaonika, vidi se celo Kosovo s nekoliko gradova: Uroševac, Lipljan, Priština, Gnjilane i Podujevo. Na severozapadu vidi se Đakovica. Mada Oblik leži 8 km severno od Vranja, ne vide se ni Bujanovac (403 m) ni Vranje (466 m), pošto ih zaklanjaju ogranci skopske Crne gore.

Na južnoj i jugozapadnoj strani vidik je ograničen planinama što leže između Vardara, reke Babune i gornjeg toka Treske, među kojima Solunska glava predstavlja glavnu orografsku kulisu. Nameće se pitanje šta je Krajač video na jugoistoku. Njegov pogled zavele su severne litice Nežilovskih karpi na Jakubici. Onako posle kiše, kad je vidik najčistiji, uz to suve i vrlo povoljno osvetljene, tako izložene Nežilovske karpe, gledane sa daljine od 60 kilometara, mogle su zaista svojim odbleskom da dočaraju sliku neke daleke vodene površine, i da time posmatrača dovedu u zabludu.

Možda bi se baš u toj pojavi mogao da potraži izvor narodnom verovanju o pogledu s Ljubotena na Solunski zaliv. Ovu legendu, inače bez ikakvih realnih elemenata, možemo da smatramo samo kao plod narodne maštice, kao priču kojom je narod naglasio dalekosežnost vidika sa najistaknutijeg visa na Šar-planini.

PLANINSKE OPASNOSTI

Opasnost na visih nastane zaradi različnih vzrokov, ki so posledice različne prirode ali človeške dejavnosti. Najbolj pogosto se pojavijo zaradi naravnih dejavnikov, kot so snežne plazbe, kamnolomi, padavine, sušne plazbe, ali zaradi človeške dejavnosti, kot so gradnja objektov, gozdnarstvo, ali zaradi kombinacije obeh. Vse to lahko privede do različnih vrst opasnosti, ki jih je treba poznati in preprečiti.

PLANINSKE OPASNOSTI

Opasnost na visih nastane zaradi različnih vzrokov, ki so posledice različne prirode ali človeške dejavnosti. Najbolj pogosto se pojavijo zaradi naravnih dejavnikov, kot so snežne plazbe, kamnolomi, padavine, sušne plazbe, ali zaradi človeške dejavnosti, kot so gradnja objektov, gozdnarstvo, ali zaradi kombinacije obeh. Vse to lahko privede do različnih vrst opasnosti, ki jih je treba poznati in preprečiti.

Opasnost na visih nastane zaradi različnih vzrokov, ki so posledice različne prirode ali človeške dejavnosti. Najbolj pogosto se pojavijo zaradi naravnih dejavnikov, kot so snežne plazbe, kamnolomi, padavine, sušne plazbe, ali zaradi človeške dejavnosti, kot so gradnja objektov, gozdnarstvo, ali zaradi kombinacije obeh. Vse to lahko privede do različnih vrst opasnosti, ki jih je treba poznati in preprečiti.

Opasnost na visih nastane zaradi različnih vzrokov, ki so posledice različne prirode ali človeške dejavnosti. Najbolj pogosto se pojavijo zaradi naravnih dejavnikov, kot so snežne plazbe, kamnolomi, padavine, sušne plazbe, ali zaradi človeške dejavnosti, kot so gradnja objektov, gozdnarstvo, ali zaradi kombinacije obeh. Vse to lahko privede do različnih vrst opasnosti, ki jih je treba poznati in preprečiti.

Opasnost na visih nastane zaradi različnih vzrokov, ki so posledice različne prirode ali človeške dejavnosti. Najbolj pogosto se pojavijo zaradi naravnih dejavnikov, kot so snežne plazbe, kamnolomi, padavine, sušne plazbe, ali zaradi človeške dejavnosti, kot so gradnja objektov, gozdnarstvo, ali zaradi kombinacije obeh. Vse to lahko privede do različnih vrst opasnosti, ki jih je treba poznati in preprečiti.

Opasnost na visih nastane zaradi različnih vzrokov, ki so posledice različne prirode ali človeške dejavnosti. Najbolj pogosto se pojavijo zaradi naravnih dejavnikov, kot so snežne plazbe, kamnolomi, padavine, sušne plazbe, ali zaradi človeške dejavnosti, kot so gradnja objektov, gozdnarstvo, ali zaradi kombinacije obeh. Vse to lahko privede do različnih vrst opasnosti, ki jih je treba poznati in preprečiti.

OBJEKTIVNE OPASNOSTI

Opasnosti ove vrste javljaju se kao posledica žestine prirodnih sila. One nikad ne zavise od našeg delanja, te ih kao takve ne možemo nikako sprečiti, ali obraćajući pažnju na njih, pre nego što dođu do izražaja, možemo ih izbeći. Neki vidovi ovih opasnosti vezani su za određeno godišnje doba. Tako, usovi i mećave se javljaju u toku snežnog perioda, gromovi i provale oblaka su prolećno-letnje pojave, a urnisi, plazevi i magla mogu da se jave u svako doba.

USOVI

Gledajući sneg onako mek i paperjast, ljudima se čini neshvatljivo da ta pojava, naoči tako nevina i privlačna, može pod određenim uslovima da razvije onako strahovitu razornu snagu. Ali, kao što je već istaknuto, sneg je vrlo osetljiva materija, uvek spremna da čim izgubi ravnotežu krene na svoje ubitačno putovanje.

S druge strane, nezavisno od prirodnih činilaca, usovi se mogu izazvati još i naskokom divljači, sletanjem ptica, opućenim kamenjem; dalje, zavisno od nas, čovekovim dodirrom, pa čak i samim ljudskim glasom, to jest, za vedrih hladnih dana dovoljno je da se glasnijim pevanjem, dozivanjem ili zviždanjem ustalasa vazduh, i tim talasanjem izazove usov.

Sredinom maja, a ponekad i docnije, na visovima se još vide velike snežne površine, koje nisu neaktivne iako su u fazi topljenja. S njih se učestano osiplju, gde manje, gde veće gomile snega. Na severozapadnoj i jugozapadnoj strani Ljubotena, gde sam ih najčešće posmatrao, one pokrenu sitnije plazeve i grumenje crvenice, od čijeg kotrljanja ostaju na snegu crvenkasti tragovi. Za tih vedrih časova kretanje takvih gomila se osetno čuje, dok je za vreme vetra sasvim nečujno.

Ugroženost od usova pretila dok je god planina prošarana snegom. Zbog toga treba izbegavati navedena usovišna mesta, što se može učiniti bez većeg odstupanja od predviđene ture. S proleća su naročito opasna kretanja dolinom Pene oko Donje Lešnice i jugozapadnom stranom Ljubotena od Šije ka Ljubotenskoj kući.

Jedan usov na Brejačkoj karpi iznad Brezovice Nerodimske, širok oko 200 m, 7. februara 1961. zasuo je dvadeset skijaša, đaka Škole za fizičku kulturu u Prištini. Od dvanaestorice povređenih, trojica su izgubila život. Udes se dogodio usled nepoznavanja zemljišta, nepoznavanja osobina snega i mehanike usova.

MEČAVA

Prvi turistički udes na Šar-planini izazvala je mečava.

Štafetna grupa od šesnaest planinara krenuvši po vejavici s Popove šapke ka Titovom vrhu, na Vakafu je bila iznenađena velikim i još neslegnutim smetovima sušca, navejanog jugozapadnim vetrom. Trinaest članova su odjednom zapali u debeli sneg, koji ih je uz to još uveliko zavejavao. Jedanaestorica su uspjela da se iz snega izbave, dok su dvojica, na žalost, položila živote: Dime Jovanovski, iz Tetova i Ivan Hadži-Zafirov, iz Skoplja. Njihovi leševi nađeni su u snegu tek nakon jedanaest dana. Nesreća se dogodila 31. januara 1954. na jednom prilično položenom mestu severozapadno od vakafskog Kajnaka.

Drugi udes dogodio se 27. juna 1957. Planinu je izjutra zahvatila strahovita mečava, kojoj je prethodila provala oblaka. Vetar je duvao brzinom do sto kilometara na čas. Napadali sneg bio je dostigao debljinu od jednog metra. Za trideset šest časova, koliko je trajala, ta nezapamćena nepogoda nanela je stočarstvu teške gubitke. Na goranskim bačijama bila je zavejala pedeset krava i četiri stotine ovaca, a u predelu od Vratničkih livadica do Kobilice pobila je 342 ovce i 278 konja i govedi. Ljudske žrtve su bile izbegnute, izuzev četvorice promrzlih ovčara, nađenih u besvesnom stanju.

Doživio sam jednu mečavu na Ljubotenu 16. novembra 1925, zatekavši se kod patrolnih zemunica. Prethodnog dana još smo se prijatno sunčali, uživajući u lepoti tihog poznojesenjeg dana. Oko petnaest časova navukli su se teški oblaci. Dan se bezmalo bio zamračio. Hladan vetar zaduvao je strahovitom brzinom. Jednu staru bukvu kod zemunica oluja je odbacila na desetak metara od korena. U šesnaest časova i trideset minuta počeo je sneg, koji je prekonoc dostigao debljinu do iznad pojasa. Cele noći je sva posada — dvanaestoro njih — odgrtala sneg bojeći se da ne bude zavejana u onako niskim staništima. Sutradan u osam časova, povezani samarnim konopcima, napustili smo zemunice, da tek pred sumrak, gotovo iznemogli, stignemo u Staro Selo. Lice u svih nas, šibano ostrim ledenim kristalima, bilo je kao izlom izbojeno.

Mečava čoveku nameće strahovite napore. S jedne strane, ona ga prinuđuje da se opire niskoj temperaturi vazduha i snažnom vetru, a s druge, da savlađuje teške snežne nanose i da obraća pažnju na pravac puta. Često pri tom, usled jako smanjene vidljivosti i traženja lakšeg prolaza, dolazi do gubitka orijentacije, što je vrlo opasno, pogotovo u slabije poznatom predelu. Meštani su takve slučajeve doživljavali na kobiličkom prevoju i na Vracima.

GROM

Udesi od groma su vrlo retki. Uglavnom se dešavaju u južnom i zapadnom, prostranijem delu planinskog bila.

Godine 1931. jedan ovčar je na Vracima poginuo od groma, a na Budimovom grobu odjednom je pobijeno 260 ovaca s Čiprove bačije. U proleće

i U javnosti je taj udes prikazan kao posledica usova. Preživeli učesnici su i mene uveravali da je grupu bio zasuo usov. Međutim, kako je vremenska situacija bila takva da su se onda mogli pojaviti samo prašnasti usovi, znači da grupa ne bi bila samo zasuta usovom nego bi, jamačno svekolika, još i teško nastradala od strujanja aerozola.

1957. grom je udario u Pešterku, uništivši u njoj nekoliko kaca, dok je u julu iste godine na Belom kamenu, blizu Kalabaka, ubio čobanina i dvadeset jaganjaca. Devetnaestog juna 1959. na Zendeljbegu grom je ubio čobanina i 470 ovaca odjednom. Na istom pašnjaku 13. juna 1966. pobijeno je 160 ovaca i povređena su četiri ovčara.

Za vreme grmljavine ovčari se sklanjaju pod karpe, ili se uz kakvu golemu stenu prosto pribiju sa zavetrinske strane. Ako su blizu šume, oni zaklon traže pod debljim bukvama ili gušćim četinarima. Ovce se onda ne sagone s pašnjaka, ali prestaju da pasu i same se, po nagonu samoodbrane, skrde i primire ostajući na mestu. Zbog toga i nastaju kod njih onako osetni gubici.¹ Tovarna grla, međutim, kad su pod samarom, strašno se plaše grmljavine, pogotovo ako s njome naiđe grad. Konj se onda mora neizbežno sklanjati, ili nečim pokriiven zadržati uz čoveka. U protivnom, prepušten sebi, trkom bi se mogao sjuriti u najbližu šumu, ili, ako mu je put poznat, pravo u svoje selo. Desilo mi se to na Gradskim livadicama 1953, kada su oba natovarena konja, dok smo nas četvorica podizali šator, izmakla našoj pažnji i pojurila ka Vratničkoj šumi.

URNIS

Urnis se javlja na strmijim padinama visova kad se stenovita masa, izgubivši oslonac usled raznih uzroka, naglo oburva. Mogu se opučiti ne samo krupni blokovi nego i poveći deo stenovitog zemljišta. Od tako sručenog materijala, nagomilanog u bedeme, postaju urvine. U letnje doba se urnis javlja posle jače kiše, a zimi posle hladne noći, kad smrznuto zemljište na mestima bude izloženo jačem suncu. Urnisna mesta, tako zvani odroni, poznaju se po putanji urnisa i po nagomilanim urvinama.

Jedan urnis desio se na Crnojezerskom vrhu 18. avgusta 1954, neposredno posle dvodnevne kiše. Zatekavši se tada kod Crnog jezera, mogao sam da tu pojavu izbliza posmatram. Dan je bio mutan gotovo kao pred sumrak. Na istočnoj strani visa, okrenutoj jezeru, u trinaest časova se prolomila strasovita tutnjava. Poveća masa zemljišta s krupnim blokovima iz visokih odseka se opučila niz veliki nagib. Teški blokovi su preskakali jedan drugog, razbijajući se u padu i odbacujući zemlju i stenovito komade, koje je fijučući padalo na sve strane. Pri tom je često sevyao roj varnica, što je svakako poticalo od trenja i drobljenja kremenja. Urnis je ukupno trajao minut i dva, deset sekundi.

PLAZEVI

Plazevi su one rastresite stenovite drobine što klize niz točila, stvarajući na mestima plazine, srovove i sipare. Plaz se može pokrenuti ne samo popstvenom težinom nego i spoljnim dodirom: naskokom divljači, sletanjem ptica, oburvanim kamenom i korakom čoveka.

¹ U nauci je poznato da se međusobnim trenjem skrdenih ovaca na njihovim runima, pogotovu ako su vlažna, razvija elektrostatički potencijal, koji može da privuče udar groma.

Prilikom penjanja uz rubove točila i uz odsečnija mesta treba češće vikati da bi se razbegle divokoze koje mogu da iznenadnim bekstvom, ako ih prethodno ne uzburinamo vikom, pokrenu plaz neposredno iznad nas. Kašto se pod njihovim munjevitim skokovima pokrenu čitavi potoci kamenja. Opasno je spuštati se niz točila ako je plaz sitniji, jer zaneti onda dužim koracima i laganim suljanjem plaza, možemo da izgubimo ravnotežu i padnemo pljoštimice.

MAGLA

Biva da se za vreme magle domet vidljivosti u našoj planini svede na deset metara. Skučeni vidik otežava orijentaciju i nameće veliku opreznost. Prilikom kretanja po besputnom predelu izlažemo se opasnosti od lutanja. U južnim i zapadnim krajevima planine, gde se prepleće onako veliki broj putanja i rasputica, zastranjivanjem se može lako skrenuti s puta. Dešava se to i meštanima.

U zamagljenom predelu, pogotovo besputnom, hod biva usporen, a pažnja sasvim napregnuta. Pogled pada čas na zemljište, čas na magnetnu iglu. Ko bi se, ne poznajući predele i neupučen u savršeno rukovanje kartom i busolom, usudio da po magli krene s Džinibega ka Lukovom polju, taj bi zacelo doživeo neprijatna iznenađenja. Ovčari se za vreme magle retko sreću, budući da se stoka tada ne udaljuje mnogo od bačije. A u magli susret s čovekom je najveća radost.

PRIVIDENJA

Ako se sredinom maja, dok još mestimice leži sneg, po maglenom tihom danu, bez vetra, severozapadnom stranom Ljubotena približujete Šiji, može vam se pričiniti kao da, na stotinak metara daljine, iz magle čujete nekakve korake, čiji odjek čas po biva nadjačan suljanjem osulina.

U stvari, to zvučno priviđenje potiče od opućenih gomila snega, koje često za sobom povuku omanje valutke. Odvojivši se od sručenog snega, ovakvi valuci se, pošto su male težine i oštih ivica, tromo kotrljaju preko snežnog sloja.

Kad sam se s tom pojavom prvi put sreo, u magli s vidljivošću do pedeset metara, zastao sam prilično zbunjen. Pomišljajući da bi to najpre mogao biti čovek, ja se dva-triput oglasih, ali moji dozivi su, razume se, ostajali bez odziva. Najzad mi se nametnula nelagodna misao — medved, s kojim susret u to vreme ne bi jamačno bio prijatan. Tako prestravljen skrenuo sam poprilično s puta i tek docnije, kroz razređenu maglu, mogao sam da spazim kotrljanje valutaka.

Sasvim drugojače priviđenje doživeo sam na Tijavodi jednog julskog dana. Bila je magla s vetrom i vidljivošću ispod sto metara. Na tome bla-

go položenom pašnjaku mestimice se vide gušći redovi čemerike, u to doba visoke do osamdeset santimetara, pune lišća i rascvetane. Ljujajući se pod vetrom, onako zamagljene, te tršave biljke se čas priviđaju kao primireni konji koji mašu repom, čas opet kao skup ljudi koji o nečem žučno raspravljaju mlatarajući rukama. Prizor je bio tako plastičan da se mom pratiocu oteo uzvik: »Eno ljudi!«

Prikazana prividenja, ako s njima nismo upoznati, mogu da dovedu do zastranjivanja s puta. Očigledno je i njihovo psihološko dejstvo, u krajnjem stepenu nimalo prijatno.

SUBJEKTIVNE OPASNOSTI

Javljaju se kao posledica našeg delanja, zavise dakle od nas. Iako je razumljivo da se i ovakve opasnosti mogu izbeći, statistike nesrećnih slučajeva u turistički razvijenim planinama dokazuju da je broj udesa izazvanih sticajem subjektivnih okolnosti procentualno vrlo visok. U Švajcarskoj se kreće do 95%, a u Sloveniji i do 100% od ukupnog broja svih planinarskih udesa. Uzroci su uglavnom ovi: nepažljivo kretanje, nedostatak uvežbanosti, precenjivanje lične snage i slaba oprema.

SURVAVANJE

Ima u planini mnogo mesta gde ne možemo biti sigurni da li je naša stopa baš tu našla čvrsti oslonac. Snežne strehe, snežanici, litice, odseci i manji zahvati suve klizave trave na odsečnijim padinama jesu mesta gde se, u sled neopreznog kretanja, najpre možemo da survamo.

Ni snežni prokopi, bez obzira na njihov nagib, takođe nisu bezopasni, zbog toga što se na njima, videli smo, javljaju rečne oduške kroz koje možemo da upadnemo u reku i budemo zatrpani snegom. Ukoliko je prečnik oduške manji, utoliko su one opasnije, jer istanjeni snežni sloj oko njih može odjedanput da popusti u prečniku do tri metra. To su prave klopke, koje dok ne oduše, ne možemo baš ni po čemu da zapazimo.

Tovarnim grlima moramo prepustiti da na teško prohodnim mestima sama odaberu prolaz. Za njih su opasna jače zakošena pašnjačka mesta sa suvom oštrom travom, gde nema ni smreke ni vriština. Kako su tovarna grla potkovana pločama a ne potkovicama, ona jako posrću na takvim mestima, prosto se suljaju nemajući o šta da se odupru. Ponekad sam dolazio u položaj da pod konjske kopite podmećem presavijeno čebe. Naročita opreznost se nameće pri vođenju grla kakvom odsečnijom padinom, gde se grlo, gazeći nejednakim nivoom, naglo zaneto nakrivljenim tovarom može da surva. Ako grlo na takvom mestu ustukne, ne smemo ga tuda nikako silom nagoniti. Pogotovo treba izbegavati greben Kobilice i greben Čaušice između Jezerca i Dobre strane kao sasvim nepristupačne tovarnim grlima.

GUBITAK ORIJENTACIJE

Snalaženje u prostoru uslovljeno je, pre svega, dobrim poznavanjem predela, a zatim veštim rukovanjem kartom i busolom. Orijentaciju obično gubimo usled magle, pomrčine, slabog poznavanja predela, skraćivanja puta i

zastranjivanja. Pogrešno čitanje karte ili neispravna busola mogu takođe biti uzrok gubitku orijentacije.

U severoistočnom delu planine se za tih dana vrlo lako snalazimo držeći se pravca planinskog bila na kome se, pored ostalog, ističu Ljuboten i Kobilica kao izrazite orijentacione tačke. Ali u južnom i zapadnom delu, to jest u unutrašnjosti planine, nailazeći češće na rasputice, moramo se više oslanjati na kartu i busolu i na obaveštenja od strane meštana, vodeći pri tom računa da izvesne tačke na karti, kao što smo videli, nisu baš pouzdane. Iskazi meštana mogu, takođe, biti i netačni ako ti ljudi nisu iz onog atara u kome se krećemo.

Pri smanjenoj vidljivosti, naime magli ili pomrčini, ako nam predeo nije dobro poznat, jedini naš oslonac je karta i busola. Ipak, kretanje u takvim prilikama treba bezuslovno izbegavati. Ako nas te pojave iznenade na putu, turu valja odmah prekinuti i potražiti najbliže sklonište, kakvo god bilo.

S gubitkom orijentacije ne gubi se samo osećanje sigurnosti, nego često nastaju i teže posledice: lutanje, strah, iscrpenost, jak natezanje, opasnost od zverova, od ovčarskih pasa, od upadanja u zašamačena jezera, pa čak i stvaranje niz kakav odsek. Noćno kretanje po planini, ma to bilo i pod punom mesečinom, izvan poznatih puteva nije baš prijatno. Jer prividno drukčija od one po danu, planina je noću gluva pustinja s nečim pretećim u sebi, što vas pokatkad dovodi do strepnje lomeći vaše samopouzdanje.

O prvomajskim praznicima 1954. trojicu beogradskih izletnika-skijača mrak je bio zatekao negde oko Piribega, pa su, izgubivši orijentaciju, celu noć lutali po Vratničkim livadicama, ne mogavši da pronađu prihvatnicu na Piribegu. Jedan od njih bio se »okliznuo i odsuljao se niz led stotinak metara«,¹ ako je piscu verovati.

Drugog maja 1955. jedna grupa planinara-železničara pošavši po magli izjutra s firajskih bačija na Ljuboten, ceo bogovetni dan je lutala severozapadnom stranom Ljubotena, zastranila čak u Strašku reku i tek oko ponoći našla ljubotensku kuću.

MALAKSALOST

Uzroci malaksalosti obično su ovi: neuvežbanost, slaba oprema, ubrzano kretanje, preduga tura, prenaporno penjanje, preopterećenje opremom i nedovoljan odmor. Sasvim se od malaksalosti, kao prolazne pojave nevezane za određeno doba starosti, razlikuje takozvani *gubitak nivoa*, kome odjednom zasvagda podležu stari planinari kad kod njih nastupi opadanje fizičke snage. Ostarela jedinka, zaboravljajući na sve opasnosti, uzalud se otimlje od nemoći, uzalud pokušava nesvesno ali uporno da sad onako nemoćna izvede ono što je do juče bez po muke mogla. To je »najtugaljiviji i najdramatičniji doživljaj« u planinarskom životu, kaže jedan psiholog.²

¹ Ljudi priroda u našim planinama, Izdanje Planinarskog društva »Avala«, Beograd, 1955. Str. 130-131.

² Karl Greitbauer: Die subjektive Gefahr im Bergsteigen. »Die Alpen«, № 10. Bern, 1955. Str. 243.

Dva slučaja malaksalosti desila su se na izletu Srpskog planinskog društva 1926. godine.

Šesnaestog avgusta silazeći s Ljubotena zanemogao je poznati vojvođanski javni radnik profesor Vasa Stajić (bilo mu je onda četrdeset devet godina), koga smo jedva uspjeli da svedemo do vratničke bačije, s koje je tek drugog dana mogao da se konjem spusti u tetovski Podgor.

A sutradan usred čaušičkog grebena malaksao je, pod preteškim rukakom, najuporniji srpski planinar, lekar Dušan Mitrović-Spirta, nešto mlađi od Stajića. Mitrović je uporno pokušavao da se popne na Čaušicu. Uzalud, snaga mu je otkazivala, morao je da se vrati na dobrošku bačiju, odakle je, uz pomoć pratioca, lakšim putem krenuo za nama ka Crnom vrhu.

Sedmog avgusta 1955, posle podne, na Gornjem Lukovom polju sreo sam petoricu mladih zagrebačkih planinara koji su, pošavši na Korab, zorom bili krenuli s Popove šapke namerni da se do mraka, kako mi rekoše, domognu jedne granične karaule. Dan je bio mutan i vetrovit s temperaturom vazduha od 4° do 8°. Upinjući se da savladaju tu predugačku turu, bili su već očigledno premoreni. Muškarci su se još nekako i držali, dok se njihova drugarica, sasvim loše opremljena, jedva kretala iznurena hladnoćom i dugim putovanjem.

Po svemu vidimo da se na Šar-planini mogu doživeti svi vidovi onih opasnosti koje se javljaju i u najvišim evropskim brdima. Dosad su te opasnosti pogađale meštane i njihovu imovinu, dok su se u turizmu tek počele javljati. Pojedini udesi opominju da se Šar-planina s te strane ne može smatrati ništa manje opasnom od mnogih viših planina. Dok je u švajcarskim planinama za vreme leta 1956. izgubilo živote pedeset osam turista, a u slovenačkim brdima svega trinaest tokom iste godine, dotle je na Šar-planini samo ona jedna mećava uništila nekoliko stotina grla stoke. Razume se da bi ista sudbina snašla i ljude da su se onda u većem broju zatekli u planini.

Kretanje po Šar-planini, bez obzira na godišnje doba, ne treba shvatati olako. Ako turist bez iskustva i dovoljne opreme sam krene u našu planinu, mora se pomiriti s tim da će biti prepušten samom sebi ako ga na eksponiranoj turi zadesi kakva nesreća. Dovoljno je samo da ugane nogu ili da ga snađe sunčanica, pa da nemoćan ostane prikovan za mesto.

Uglavnom rečeno, opasnosti se ipak mogu izbeći: s jedne strane, poznavanjem i brižljivim promatranjem prirode, a s druge, pažljivim kretanjem i neprecenjivanjem lične snage. Uostalom, zar svaki nesrećan slučaj nije posledica neke naše omaške, nekog nedostatka? Često se, na prvom mestu, ističe nepromišljena upornost podsticana težnjom za tobožnjom pobedom, mada planina nije ni protivnik ni ubica. Planina je tu, prisutna, sa svom svojom veličanstvenošću i bogatstvom svojih detalja, sva načeta i rivotočna pa opet ispršena i snažna, razvalina i monolit u isti mah, ali skamenjena i nepomična, jednostavno poprište rada spoljnih prirodnih sila, od kojih u stvari i potiču objektivne opasnosti. Kao što iz golog ognjišta ne može buknuti vatra, tako ni usovi, ni mećave, ni urnisi ni gromovi ne potiču kao vulkan iz same planine, nego ih izazivaju spoljne sile beskonačno, razume se, jače od nas.

Opasnosti i udesi o kojima je ovde bilo reči, ne treba da nas zaplaše ni udaljuju od planine. Mogu samo da posluže kao došapnuta opomena da Šar-planina, iako čini utisak onako blagog planinskog venca, nije, ipak, obično poigrište. I Šar-planina, kao i sve višoke planine, ima svoje zakone.

TRAJNIT TURISTIČKI RAZVOJ

Na ovom području razvijanje turizma je bilo jedno od glavnih ciljeva razvoja. Puno je bilo ulaganja u izgradnju objekata koji su bili potrebni za razvoj turizma, kao što su: izgradnja objekata za smještaj, izgradnja objekata za hranu i piće, izgradnja objekata za kupanje i slično.

Od početnog razvoja i razvoja turizma na ovom području je bilo mnogo ulaganja u izgradnju objekata koji su bili potrebni za razvoj turizma, kao što su: izgradnja objekata za smještaj, izgradnja objekata za hranu i piće, izgradnja objekata za kupanje i slično.

U razvoju turizma na ovom području je bilo mnogo ulaganja u izgradnju objekata koji su bili potrebni za razvoj turizma, kao što su: izgradnja objekata za smještaj, izgradnja objekata za hranu i piće, izgradnja objekata za kupanje i slično.

TURISTIČKE GRAĐEVINE I MARKACIJA

U razvoju turizma na ovom području je bilo mnogo ulaganja u izgradnju objekata koji su bili potrebni za razvoj turizma, kao što su: izgradnja objekata za smještaj, izgradnja objekata za hranu i piće, izgradnja objekata za kupanje i slično.

Na ovom području je bilo mnogo ulaganja u izgradnju objekata koji su bili potrebni za razvoj turizma, kao što su: izgradnja objekata za smještaj, izgradnja objekata za hranu i piće, izgradnja objekata za kupanje i slično.

U razvoju turizma na ovom području je bilo mnogo ulaganja u izgradnju objekata koji su bili potrebni za razvoj turizma, kao što su: izgradnja objekata za smještaj, izgradnja objekata za hranu i piće, izgradnja objekata za kupanje i slično.

U razvoju turizma na ovom području je bilo mnogo ulaganja u izgradnju objekata koji su bili potrebni za razvoj turizma, kao što su: izgradnja objekata za smještaj, izgradnja objekata za hranu i piće, izgradnja objekata za kupanje i slično.

U razvoju turizma na ovom području je bilo mnogo ulaganja u izgradnju objekata koji su bili potrebni za razvoj turizma, kao što su: izgradnja objekata za smještaj, izgradnja objekata za hranu i piće, izgradnja objekata za kupanje i slično.

U razvoju turizma na ovom području je bilo mnogo ulaganja u izgradnju objekata koji su bili potrebni za razvoj turizma, kao što su: izgradnja objekata za smještaj, izgradnja objekata za hranu i piće, izgradnja objekata za kupanje i slično.

PREGLED TURISTIČKE IZGRADNJE

Za vreme Turaka šar-planinske bačije su bila jedina staništa gde su putnici mogli da prenoće. Posle prvog svetskog rata udobno konačište pružale su letnje žandarmerijske stanice, kojih je u predelima od Čaušice do Čafkadije bilo deset.

Od posebnog značaja u razvoju planinarstva na Šar-planini bile su dve zemunice na Ljubotenu, podignute 1923. godine za smeštaj patrolne posade. U jednoj od njih bili su dočekani prvi planinarski posetioци Sar-planine.

S osnovom od četrnaest kvadratnih metara i dvovodnim krovom visokim dva i po metra, to stanište bez prozora bilo je dobrim delom ukopano u brdo, podzidano suhomeđinom i pokriveno busenjem. Spolja tamna i neugledna, gotovo da odbija svojom hladnom bezličnošću, iznutra je ta zemunica, obložena plavičastom hartijom i zastrvena hasurama, sa skromnim vojničkim nameštajem i malom limenom peći, dočaravala prijatnu atmosferu, što je, baš zbog tako elementarne uprošćenosti, boravak u njoj činilo vrlo ugodnim.

Na mestu patrolnih zemunica, uklonjenih 1926. godine, za iste svrhe bila je podignuta prostranija masivna zgrada, koja je, nastavljajući običaj predašnjih zemunica, šest godina služila kao jedino planinarsko prihvaćište u Makedoniji.

S razvojem planinarstva i skijaškog sporta u Skoplju, ukazala se potreba za podizanjem planinarskih kuća, prvenstveno na Ljubotenu, potom na Popovoj šapki kao prvorazrednom skijaškom predelu.

Posle oslobođenja, u novonastalim društveno-ekonomskim uslovima, na Šar-planini počinje intenzivna turistička izgradnja. U periodu 1945—1956. godine, pored obnove dvaju predratnih domova i adaptacije triju napuštenih karaula, sagrađeno je sedam turističkih zgrada, četiri komunikaciona objekta i skijaška skakaonica za skokove do pedeset metara (napuštena 1953. i docnije srušena). Od 1957—1966. godine izgrađeni su: uspinjača Tetovo — Popova šapka, hotel »Popova šapka«, dve ribolovačke kuće u dolini Pene, lovački dom na Tri vode, motel u Tearcu i motel u Vratnici sa basenom za kupanje i ribnjakom.

Ukupno, danas na Šar-planini postoji petnaest turističkih zgrada i pet komunikacionih objekata. Dvanaest zgrada se nalazi na makedonskoj,¹ a samo tri na kosovsko-metohijskoj strani. Godine 1966, tetovski Vunarski kombinat »Teteks« započeo je na Popovoj šapki da gradi svoje odmaralište, tro-spratni hotel sa 67 soba.

¹ Ovdje nisu ubrojane četiri posebne zgrade na Popovoj šapki, koje ne spadaju u domen turizma.

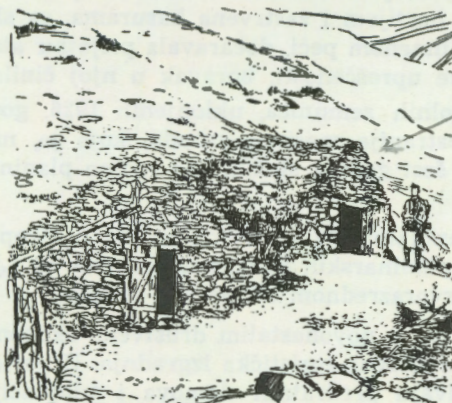
DOM »POPOVA ŠAPKA« (1715 M)

Posle prvih skijaških utakmica na Popovoj šapki održanih 28. februara 1934, uprava Vardarske banovine i Ministarstvo za fizičko vaspitanje naroda dodeljuju novčanu pomoć za podizanje skijaškog doma, a vojna komanda u Skoplju daje na pozajmicu posteljni inventar i pedeset pari skija. Jedanaes-tog novembra 1934, u prisustvu velikog broja izletnika i meštana, svečano o-tvoren dom stavljen je na raspolaganje Turističkom društvu »Jug«.

To je bila skromna prizemna zgrada sa tri odeljenja i trideset sprat-nih ležaja. U toku zime 1934—1935. ovde su održavani skijaški kursevi Mi-nistarstva fizičkog vaspitanja naroda. Pored lokalnih utakmica priređivanih svake godine, u aprilu 1939. izvedeno je skijaško takmičenje za prvenstvo Be-ogradskog zimsko-sportskog podsaveza.

Krajem 1935. godine napušten od društva »Jug«, dom je prihvatilo Društvo planinara Južne Srbije, koje ga je docnije, pomoću dobijenom od banske uprave, proširilo doziđivanjem sprata.

Oštećen za vreme rata, dom je posle prve obnove nekoliko puta proši-rivan uz velike investicije. Danas je to prostrana zgrada hotelskog tipa, naj-veći planinsko-turistički dom u Makedoniji. Ima 26 soba, veliku zajedničku

*Uloje stanište
od n. v. do 17. XI
1925. god.*

PATROLNE ZEMUNICE NA LJUBOTENU,
1925. GODINE

spavaonicu, trpezariju, dve sale, terasu, sanitarne uređaje, električno osvet-ljenje, telefon, radio-prijemnik i televizor. Sobe su sa dve, tri, pet i više pos-telja. Dom može da prihvati 220 gostiju. — Izuzet iz nadležnosti Planinar-skog saveza Makedonije, dom je krajem 1963. godine ustupljen ugostitelj-skom preduzeću »Nov život« u Tetovu.

Odlični skijaški tereni učinili su da Popova šapka, sa svojim domom, postane zimsko-sportski centar evropskog ranga. Počevši od 1947. godine ov-de su se svakog proleća održavale međunarodne skijaške utakmice za »Šar-planinski kup«. U periodu 1947—1956. godine Kup su osvajali:

- 1947. Siklo, Austrija
- 1948. Mulej, Jugoslavija
- 1949. Vister, Austrija
- 1950. Veber, Austrija
- 1951. Mulej, Jugoslavija / Cikert, Austrija (žena)
- 1952. Štefe, Austrija / Frandl, Austrija (žena)
- 1953. Oberrajgner, Austrija
- 1954. Amštuc, Švajcarska / Mun, SR Nemačka (žena)
- 1955. Mulej, Jugoslavija
- 1956. Mihaili, Rumunija / Bazler, SR Nemačka (žena)

Turistički promet na Popovoj šapki osetno je porastao otkako je pro-radila uspinjača. U odnosu na 1963. godinu, broj posetilaca u 1965. povećao se za 78,2%. Dom je te godine posetilo 3176 gostiju, od kojih su samo 22 bili stranci. Ukupan broj noćivanja, 9069, po novčanoj vrednosti je izneo 72 552 nova dinara.

HOTEL »POPOVA ŠAPKA«

Nalazi se blizu starog doma, otprilike na visini od 1750 m. Završen je 31. decembra 1965. Po svom modernom stilu i reprezentativnim enterijerima, ovaj hotel spada u »A« kategoriju. Ima salon, trpezariju, 24 sobe, degažma-ne, tuševe, elektrifikovanu kuhinju, sanitarne instalacije i centralno grejanje naftom. Može da primi 56 gostiju. Hotelom upravlja preduzeće »Nov život«.

ODMARALIŠTE »JELAK« (1830 m)

Ova zgrada podignuta je 1950. godine u zaista privlačnom predelu, gde se osobito ističe pogled na greben Kobilice i na prostranu zimzelenu dolinu Studene reke. Građena za planinarske svrhe, bila je to prvobitno jednosprat-na masivna zgrada s potkrovljem. Imala je u svemu šest odeljenja s četrde-set zajedničkih ležaja.

Godine 1965. zgradu je preuzeo Vunarski kombinat »Teteks« i iz os-nova je preuradio za svoje odmaralište. Ima pet moderno opremljenih soba (27 postelja), trpezariju, kuhinju, električno osvetljenje, vodovod, kupatilo, bojler, radio-prijemnik i televizor. Odjednom može da primi trideset pet go-stiju.

ODMARALIŠTE »LJUBOTEN« (1650 M)

Ova prva planinarska kuća u Makedoniji podignuta je 1932. godine. Građena je od kamena i zakrovljena crepom. Prvobitno je imala četiri pro-strana odeljenja, gde je moglo, bez ishrane, da se smesti dvadeset izletnika. U zimnje doba bila je zatvorena. Do 1935. godine kućom je upravljalo dru-štvo »Jug«, a potom Društvo planinara Južne Srbije.

Posle oslobođenja, prilično oštećenu, kuću je obnovilo tetovsko Planinarsko društvo »Ljuboten«. Godine 1953. preuređena je za pansion. U prizemlju se nalaze trpezarija i kuhinja, a na spratu su odeljenja s pedeset zajedničkih ležaja. Ima električno osvetljenje, vodovod i telefon. Najzad je ustupljena Industrijskom kombinatu »Jugohrom« u Jegunovcu i pretvorena u njegovo odmaralište.

U toku 1965. godine odmaralište je imalo 630 posetilaca i 1467 zabeleženih noćivanja.

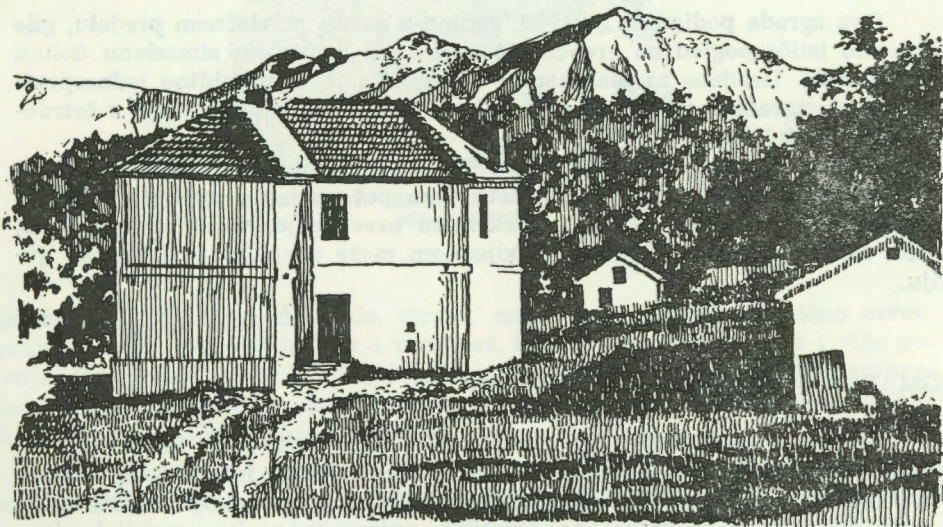
KUĆA »STRUŽJE« (1280 M)

Ovu jednospratnu zgradu nekadašnje žandarmerijske stanice iz 1921. godine, dugo napuštenu, obnovilo je 1949. godine Planinarsko društvo »Paštrik«. Kuća ima pet odeljenja i može da smesti trideset osam izletnika. Uz nju postoje sporedne zgrade za trpezariju i kuhinju. Inače, kuća leži na lepom položaju s kojeg se otvara prostrani pogled na Ljuboten.

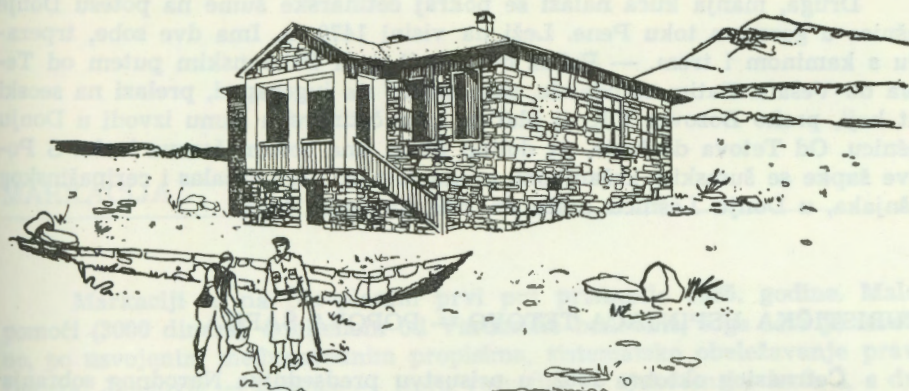
U neposrednoj blizini kuće, na potesu Slupe, 1954. godine podignuta je povećana zgrada od bondruka, duga oko 20 m. Služi za smeštaj većih izletničkih grupa.

PLANINARSKÉ PRIHVATNICE

Retka mreža opremljenih ugostiteljskih objekata, udaljenih od visokih planinskih tačaka, dobrim delom je dopunjena skromnijim prihvatištima lociranim blizu planinskog bila, što je doprinelo da se prilikom traženja prenoćišta na eksponiranim turama mogu da izbegnu osetne visinske razlike.

PLANINARSKA KUĆA »STRUŽJE«

PLANINARSKA KUĆA NA LJUBOTENU

U toku 1951—1953. godine sagrađene su prihvatnice nadomak Piribega, Crnog vrha i turčinsko-bakrdanskog grebena. Džinibeška prihvatnica, bivša stanica Narodne milicije, 1953. godine ustupljena je Planinarskom savezu Makedonije. Iste godine Planinarsko društvo otvorilo je prihvatnicu na Crnom kamenu, gde je još u tursko vreme postojala stražarska karaula za obezbeđenje prekošarskog saobraćaja između Prizrena i Tetova.

Sve prihvatnice, osim crnokamenske, leže na visini iznad 2000 m. To su male prizemne zgrade, većinom sa jednim odeljenjem i neophodnim nameštajem — klupa, sto, dušema.

Po arhitekturi i prostranstvu ističe se »Kula na Titov vrv«, najviša planinarska prihvatnica u nas. Podignuta 1954. godine, svečano je otvorena 1. maja 1956. Dvospratna masivna kula, kružne osnove s prečnikom od 6,5 m, visoka je 9,5 m. Sastoji se od kuhinje i dve sobe sa deset ležaja.

LOVAČKI DOM »TRI VODE« (1040 M)

Podignut je 1963. godine na potesu Tri vode u dolini Tearačke Bistrice, severoistočno od Brezna. Ima bife, trpezariju s kaminom i dvanaest soba s ukupno četrdeset postelja.

Seoski put ka domu polazi od Tearca (540 m) i vodi uz ove potese: Sokolovac, Zli dol i Bela voda. Penjanje do doma traje dva časa. — Motel u Tearcu nalazi se na desetom kilometru drumu Tetovo—Vratnica. Ima dvanaest postelja, restoran (80 sedišta), kamin-salu, kafe-salu, terasu, električno osvetljenje, vodovod i parno grejanje.

RIBOLOVAČKE KUĆE

Dve kuće u dolini Pene, namenjene pecačima, sagrađilo je tetovsko Udruženje sportskih ribolovaca.

Jedna kuća leži na potesu Te uri, blizu čuprije na Peni ispod Brodeca, u visini od 1000 m. Kući se prilazi Prizrenskim putem uz dolinu Pene — tri časa hoda.

Druga, manja kuća nalazi se pokraj četinarske šume na potesu Donje Lešnice u gornjem toku Pene. Leži na visini 1470 m. Ima dve sobe, trpezariju s kaminom i trem. — Prilaz ovoj kući vodi Prizrenskim putem od Tetova do Vešala. Zatim se odavde, skretanjem na jugozapad, prelazi na seoski put koji, preko Bozovca i Kruja platita, kroz četinarsku šumu izvodi u Donju Lešnicu. Od Tetova do kuće, uz dolinu Pene, ima sedam časova hoda. S Popove šapke se šumskim krčanicom, preko Jelaka, Lere vešalas i ceripašinskog pašnjaka, u Donju Lešnicu može da siđe za četiri časa.

TURISTIČKA USPINJAČA TETOVO — POPOVA ŠAPKA

Četrnastog oktobra 1962, u prisustvu predsednika Narodnog sabora Makedonije i velikog broja izletnika i meštana, svečano je puštena u rad prva deonica uspinjače, izgrađena do Lisca u dužini od 3209 m. Drugi deo na potesu Lisec—Popova šapka pušten je u rad osmog marta 1965.

Celokupna dužina uspinjače iznosi 6200 m. Postrojenje ima sto kabina s kapacitetom od 400 putnika na čas. Kabine su spolja opremljene konsolama za skije. Brzina vožnje je tri metra u sekundi. Vožnja traje četrdeset minuta s visinskom razlikom od 1400 m.

Polazna stanica, sa bifeom, tremom, biletarnicom i prostranim parkingom, nalazi se na periferiji Tetova, u potesu Tečijske loze, a završna pred domom »Popova šapka«. Od 8. marta do 31. decembra 1965. uspinjačom je prevezeno 102 912 putnika.¹

Blizu uspinjačke stanice, upravo na Gostivarskom putu, nalazi se i kamping u ograđenom kompleksu Arabat tečeta.

SKIJAŠKE USPINJAČE

Prva skijaška uspinjača u Makedoniji sagrađena je 1949. godine na potesu dom »Popova šapka« — Ceripašina u dužini od četiri km. Uspinjača, sa otvorenim singl-sedištima, služila je za izvlačenje skijaša na start. No usled velikih količina snežnih padavina — što se prilikom projektovanja ovog objekta nije uzimalo u obzir — rad uspinjače bivao je često poremećen. Sneg je ponegde prekrivao stubove. Objekt je najzad napušten 1953. godine.

Isti tip uspinjače izgrađen je 1955—1956. godine u severoistočnoj strani Popove šapke, na potesu dom — Kodra bulgarit u dužini od dva km. Postrojenje ne radi od 1960. godine, ali je predviđena njegova obnova.

¹ Prema podacima Zavoda za statistiku Skupštine opštine tetovske.

MARKACIJA

Markaciji se na Šar-planini prvi put pristupilo 1935. godine. Malom pomoći (3000 dinara) dobijenom od Vardarske banovine, toga leta je izvedeno, po usvojenim međunarodnim propisima, sistematsko obeležavanje pravca Đeneral Janković — Jažince — Hara vojvodas — ljubotenska kuća i, s druge strane, pravca Tetovo — Lisec — Popova šapka — Vakaf — Turčin. Od Popove šapke do Turčina bile su onda na više tačaka postavljene visoke motke s putokaznim strelicama, tako da je sigurnost smera bila obezbeđena i za vreme najvišeg snegopada.

Istovremeno bila je uvedena i služba turističkog obaveštavanja. U Đeneral Jankoviću te dužnosti bio se dobrovoljno primio seoski dućandžija Šaban Ramadan, koji je izletnicima davao ne samo obaveštenja, nego i pružao besplatno prenoćište u svojoj kući i nalazio nosače i putovođe. Na pološkoj strani, u Tetovu, izletnike je dočekivao Nuriman Veli, poznati Šiptar iz Lisca, kome je obavljanje turističko-nosačkih usluga bilo glavno zanimanje. Pratilačka nadnica s tovarnim grlom iznosila je u ono vreme dvadeset dinara »od ruksaka«.

Mada markacija spada u osnovni posao koji se, uz podizanje planinarskih kuća, preduzima ako se želi da se jedna planinska oblast turistički uredi i razvije, ovo pitanje i danas stoji otvoreno očekujući još svoje rešenje. Od posleratnih radova na markaciji može se istaći samo priprosto obeležavanje Staroselske i Stružjanske varijante.

LJUBOTENSKI SANDUČIĆ

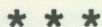
Još u julu 1925. ondašnji sekretar Srpskog planinskog društva, Aleksandar Vasić, u jednom pismu mi predlaže »da postavimo na vrhu Ljubotena gvozdeni sandučić s knjigom-posetnicom i pečatom s oznakom visine, po ugledu na druge kulturne države«, jer Šar-planina zaslužuje »da njen Ljuboten bude prvi od naših planina sa tim znakom kulture«.

Predlog nije ostao samo u zamisli. Šesnaestog avgusta 1926, prilikom našeg izleta šar-planinskim grebenom od Ljubotena do Malog Turčina, donesen je sandučić s rpišporom i ostavljen u Staro Selo. Na vrh Ljubotena izneli smo pečat i knjigu da bismo se u nju, posle prigodne Stajićeve reči, mogli da upišemo.

Teks pečata je bio ovaj:

SRPSKO PLANINSKO DRUŠTVO
ŠAR-PLANINA
LJUBOTEN 2510 M

Sandučić je konačno bio postavljen na ljubotenskom vrhu 2. avgusta 1928. trudom dvojice meštana — Nikole Todorovskog iz Belovišta i Mihaila Borisova iz Dobrošta. Taj prvi turistički znak na Šar-planini održao se svega godinu dana. Najpre je nestala knjiga, a potom i sandučić iščupan iz cementnog maltera.

Napuštajući Vrelo Vardara najzad se opraštamo od Šar-planine.

Ne idemo više u susret ispolinskim visovima — udaljujemo se od planine, čija je snagobitina ovde, u ravnici, odjednom presečena.

Iščezava sveža atmosfera visine — nailazi opori dah nizine.

Prelazeći tako naglo iz jedne sredine u drugu, osetićemo da je ta promena utoliko oštrija ukoliko smo duže na planini boravili.

Iako već nogom od planine odvojeni, njena izrazitost još ne prestaje da napaja naše oči, još gledamo, putujući niz Pološku kotlinu, plavičaste konture onih gorostasa čijim smo vrhovima onako radosno prilazili, bilo da su suncem preliveni i nasmejani, bilo natušteni i surovi pod mrkom čalmom od oblaka ili pod snežnom olujom.

Gledajući ih sada onako udaljene, mi još jednom, gotovo s prislenkom sete, proživljujemo one prijatne časove tek minulih dana.

I kao u snu, u svesti se jasno ređaju, sa svim šarenilom svojih pojedinosti, upečatljivi prizori onih prirodnih i ljudskih tvorevina raznizanih od Kačaničke klisure do Kalabaka, Radike i Vrela Vardara — tvorevina u čijem središtu, kao najznačajniji detalj, stoji, orlovski vezan za planinu, simpatični gorštak, čiji se brižni lik i svesrdno pružena ruka duboko urezuju u pamćenje.

To ćemo osetiti najjače onda kad pri povratku, ulazeći iz Pološke kotline u vardarski Derven ili u Kaldrmi bogaz, oproštajnim pogledom još jednom pozdravimo nezaboravnu sliku Šar-planine.

SAR—PLANINA

Aperçu touristico-géographique de la région et de ses habitants
— Dušan S. Krivokapić —

La montagne Šar-planina appartient au système šaro-pindéen. Elle se trouve en latitude, entre le 41° 46' 00" et le 42° 16' 30" nord en longitude, entre le 20° 36' 07" et le 21° 15' 26" est de Greenwich. Cette chaîne s'étend de Kačanik à l'est jusqu'à la frontière albanaise à l'ouest et, les sources du Vardar au sud. Elle est située en majeure partie dans la République Socialiste de Macédoine et en partie dans la Province autonome de Kosovo et de Metohia. La superficie de cette région montagneuse s'étend sur environ 1 600 km².

La Šar-Planina est caractérisée par une voûte expressément large passant dans sa partie ouest dans un plateau d'alpages qui atteint une largeur jusqu'à 18. km. Longueur de cette voûte est de 76 km dans sa projection horizontale. C'est la deuxième chaîne de montagnes de Yougoslavie selon sa longueur. De cette voûte, haute de 2 000 à 2 200 m, s'élèvent des sommets de différentes compositions géologiques: calcaires triasiques, roches dolomitiques, schistes cristallins, gneiss granitoïdes et phyllites. Des 46 culminants, que possède au total cette montagne, 23 se trouvent au-dessus de 2 500 m d'altitude. Au nord-est du massif s'élèvent le Jezerce (2 604 m) et la Čaušica (2 640 m); au sud et à l'ouest le Džinibeg (2 610 m), la Golema Vraca (2 623 m) et le Brustovec (2 662 m). Dans la partie centrale de la montagne se dressent le Bakrdan (2 700 m), le Mali Turčin (2 702 m) et le Titov Vrh (2 747 m).

Dans l'Antiquité la montagne Šar-Planina fut appelée *Scordos Oros* (Polybe), *Scordi Montis* et *Scordus* (Tite-Live). L'oronyme »Šar-Planina« est mentionné pour la première fois en 1540 dans les documents du monastère Saint-Paul de la Montagne-Sainte. Les cartographes italiens lui donnèrent en 1560 le nom de Monte Argentaro. Ce n'est qu'à partir de 1840 qu'apparaissent dans la nomenclature scientifique les noms du pays et les noms turcs de différentes formes: Šar, Šara-Planina, Schardagh, Scharta et Šarsilsilesi.

L'intérêt scientifique fut porté à la Šar-Planina en 1838 avec la venue des célèbres géologues Ami Boué et A. Viquesnel. En 1839 on y voit arriver le phytogéographe allemand Grisebach. Plus tard se succédèrent le paléontologue Neumayr et son compagnon de voyage scientifique Burgstein. Enfin, en 1890 y viennent les savants serbes: Jovan Cvijić, D. Petrović et les frères Žujović.

Jusqu'à cette époque il a été généralement admis que la Šar-Planina, en tant que le neud orographique central de la Péninsule balkanique, devait être la plus haute montagne des Balkans. L'attention des savants pré-cités fut centrée sur le sommet du Ljuboten, très individualisé et fortement expo-

sé en forme de pyramide. Selon Ami Boué, le Ljuboten avait une hauteur de 2 080 m et selon Grisebach 2 500 m. En 1875, l'Institut de Géographie militaire de Vienne avait coté le Ljuboten à 3 050 m. D'après les mesures hypsométriques de Cvijić, effectuées en 1898, il a été établi que le Ljuboten avait une altitude de 2 740 m. En 1898, le Dr Karl Oestraich démontre au moyen de mesures barométriques que le Ljuboten était haut de 2 560 m. En 1899, l'ingénieur Hektor Finazer prouve à l'aide de mesures trigonométriques que ce sommet n'avait qu'une hauteur de 2 510 mètres.

Intéressé par cette question, le commandant de l'Institut de Géographie militaire de Vienne, le feld-maréchal lieutenant Christian Ritter von Steeb, avait soumis à une analyse critique toutes les données relatives à l'altitude du mont Ljuboten pour établir définitivement qu'elle était de 2 510 mètres. Le commandant Steeb avait rendu hommage au célèbre géographe Cvijić — âgé seulement de 25 ans à cette époque — :

«Le mérite du Dr Cvijić est qu'il fut le premier à démontrer l'incertitude de la cote de 3 050 m de l'ancienne carte d'état-major à l'échelle de 1 : 300 000». — Selon les mesures les plus récentes, le Ljuboten a une hauteur de 2 499 mètres.

Le climat de la Šar-Planina est alpin. Il se distingue par une basse température annuelle à été frais et à hiver froid. On relève des moyennes de -13° , 6 en janvier et de 10° , 4 en juillet. Outre les vents locaux de chaque jour, se distingue le vent d'hiver le *vardarac* (vent du Vardar), sec et assez froid; il ressemble à la bora de la côte adriatique. Il souffle à une vitesse de 9B. La brouillard de montagne apparaît à la belle saison à une altitude de plus de 1 000 mètres et se prolonge de 4 à 5 jours. Les nappes de brume ont lieu au printemps et au début de l'automne dans les vallées des deux versants de la montagne et se situent entre 1 000 et 1 200 mètres d'altitude. Les moyennes annuelles de précipitations sont de 1 156,6 mm. C'est au mois de mai que l'on enregistre les pluies les plus abondantes jusqu'à 235 mm. La neige tombe en moyenne 39 jours par an. La fréquence des chuets de neige est de 45,4 p. 100 de l'ensemble des jours à précipitations neigeuses. L'enneigement annuel maximal est de 580,4 cm, tandis que l'épaisseur de la couche de neige saisonnière est de 591,2 cm. L'intervalle entre les premières et dernières chutes de neige est de 242 jours. — L'auteur soumet à une analyse critique la prévision du temps du peuple, qui repose sur les observations des phénomènes atmosphériques et sur le comportement de certains animaux à sensibilité météorologique.

La Šar-Planina regorge d'eau. Son réseau hydrographique est constitué par 72 rivières se jetant dans les bassins adriatique et égéen. Les sources très ramifiées se trouvent même à 2 400 m de hauteur absolue. Les rivières se distinguent par de profondes vallées, souvent boisées. Dombre d'entre elles possèdent de pittoresques cascades, dont l'une est haute de 43 m. Cette montagne est notamment attrayante par ses lacs glaciers. On en compte 39, dont 25 permanents. Ils se trouvent dans la zone des cirques entre 1 820 et 2 440 m d'altitude. La profondeur de ces lacs atteint jusqu'à 7 m et leur surface s'étend jusqu'à 66 880 m². Le lac de Golemi Dol (2 180 m) est le plus intéressant du point de vue hydrologique, car ses eaux selon leur coefficient pH de 6,5 occupent la deuxième place en Yougoslavie. La température estivale de ce lac correspond à la moyenne thermique de la mer Adriatique.

La zone forestière sur les deux versants de la montagne s'étend jusqu'à 1 800 m de hauteur absolue. Elle est composée en majeure partie de forêts de feuillus et en partie de forêts de conifères. Le piedmont sud-est est caractérisé par de grandes associations de châtaigniers (*Castanetum macedonicum* Nik.) s'étendant jusqu'à 1 000 m d'altitude. Au-dessus de la zone forestière commence la zone d'alpages, d'une superficie de 100 000 hectares environ. Les herbages atteignent une altitude de 2 500 m. La plante caractéristique est le »thé de Šar-Planina« (*Syderitis scardica*) développée uniquement sur la face sud-est du mont Ljuboten.

La faune de la Šar-Planina comprend: l'ours, le chamois, le loup, le lièvre, le lynx et le sanglier. Parmi les oiseaux se détachent: la gelinotte, le coq de bruyère, le biset et l'aigle. Les espèces lacustres comportent les trichoptères, les daphnies, les grenouilles, les sangsues et les salamandres. Dans les rivières on trouve la truite. La pêche sportive y est développée.

L'habitat rural s'étend jusqu'à 1 140 m d'altitude. On y compte 118 villages, dont certains sont mentionnés dans les documents écrits dès le XIIIe siècle. Les maisons sont en majeure partie à étages et en pierre, bâties sur un plan de 12 m de longueur et jusqu'à 8 m de largeur. Le type particulier de maison macédonienne est la *kula* (tour) de pierre, maison-forteresse à deux étages garnie de meurtrières.

Les habitants de la Šar-Planina sont pour la plupart des Albanais (64 222), ensuite des Macédoniens (13 825), des Serbes (8 076) et des musulmans indéterminés (2 052), appelés Torbeši.

La population s'adonne à l'élevage et à l'agriculture. Le système d'irrigation est développé. Dans les villages à basse hauteur on cultive le tabac et le riz. Les alpages sont exploités par les fermes, les coopératives d'élevage et par les propriétés individuelles. Les fermes sont des entreprises socialistes. Elles sont divisées en brigades dont chacune s'occupe d'une *bačija* (bergerie provisoire du pays) de 1 800 à 2 400 moutons. Les produits laitiers principaux sont le fromage *kačkavahj*, le fromage blanc et le beurre. La saison de transhumance a lieu de mai à septembre.

Pénétrée par un réseau de sentiers à bétail, la montagne est praticable dans tous les sens. La voie de caravane la plus connue est celle de Tetovo à Prizren franchissant un col de 2 060 m d'altitude. En 169 av. J. C., cette route fut empruntée par les émissaires de Persée, dernier roi de Macédoine, se rendant à Scutari pour y négocier avec Gentios, roi des Illyriens.

Le transport en montagne est effectué par les bêtes de somme: cheval, mulet, âne. Le fardeau est uniformément disposé des deux côtés du bât en étant basse hauteur on utilise des charrettes normales et des charrettes à deux étant fixé par une sangle de 10 m longueur. Dans les villages de montagne à basse hauteur on utilise des charrettes normales et des charrettes à deux roues un attelage de chevaux, de boeufs ou de boeufs de Hongrie. L'attelage de vaches à la charrette ou à la charrue est considéré comme signe de pauvreté.

Les légendes populaires ont trait aux lacs de montagne, aux trésors cachés, à la forme des rochers et à la création des localités. Le motif biblique du déluge a été retrouvé uniquement dans une légende des Albanais. La plupart des légendes se rattachent aux lacs de montagne auxquels l'ima-

gination du peuple attribue des facultés singulières : faire le tonnerre, engloutir et écouler leurs eaux vers les contrées lointaines par les gouffres.

Les noms géographiques sont de souche slave, turque et albanaise. L'influence des Albanais immigrés est plus forte que l'influence turque. Parmi les 2 146 noms relevés, 32 p. 100 sont nettement albanais. A certains endroits les Albanais ajoutèrent aux noms nouvellement composés des expressions turques et par endroits des expressions slaves. De même, les Serbes et les Macédoniens ajoutèrent parfois à leurs noms des expressions turques. Les Albanais adoptèrent à certains endroits les anciens noms d'origine purement slave, et par endroits les traduisirent littéralement dans leur langue.

On traite de l'état des pointes de vue, parallèlement observées jusqu'à 60 km de distance à l'oeil nu et aux jumelles à partir d'une altitude de 2 000 m entre 12 et 14 heures lorsque la réfraction se manifeste le moins. L'étendue du panorama depuis les 46 sommets d'une altitude de 2 174 à 2 747 m fut déterminée selon la formule géodésique établie et conformément à la latitude de la Yougoslavie ($44^{\circ} 07' 00''$). La vue réelle du mont Ljuboten (2 499 m) fut observée dans les différentes conditions atmosphériques de toutes les saisons. La plus longue visée de la vue réelle du mont Ljuboten est de 177,6 km, du mont Titov Vrh (2 747 m) de 141,0 km. L'auteur infirme la légende très populaire, fréquemment répandue dans les relations de voyages, selon laquelle on jouit du Ljuboten d'un panorama sur le golfe de Salonique.

Dans la Šar-Planina se manifestent les dangers orographiques objectifs dans tous leurs aspects. Les avalanches, tempêtes de neige et coups de foudre sont la cause de la plupart des victimes humaines et des dégâts matériels. Dans les brouillards épais la visibilité s'abaisse à dix mètres. Alors apparaissent à certains endroits des déformations caractéristiques, visuelles et acoustiques pouvant égarer le touriste non averti.

On accède à la Šar-Planina par voie ferrée normale du côté macédonien depuis Tetovo (436 m), et, du côté de Kosovo et de Metohija depuis Prizren (145 m). A partir de ces deux villes les variantes d'ascensions conduisent jusqu'aux chalets touristiques les plus proches. Il existe depuis la ville de Tetovo quatre variantes et depuis la ville de Prizren deux variantes. Leur longueur est de 4 à 10 heures de marche modérée avec une différence d'altitude de 1 229 à 1 885 mètres.

Une route automobile est construite le long du massif desservant les villes: Prizren — Tetovo Gostivar — Vrutok — le lac de Mavrovo — Torbeški most. Cette voie, longue de 170 km, franchissant les hauts cols (de 1 100 à 1 515 m), traverse de pittoresques paysages. Sur ce trajet on trouve des motels dans les localités suivantes: Vratnica, Tearac et Mavrovo. Une route automobile (18 km) conduit de Tetovo au mont de Popova Šapka (1 715 m). De même, on peut emprunter le téléphérique, d'une longueur de 6 200 m, avec une différence d'altitude de 1 400 mètres. La capacité du téléphérique est de 400 passagers par heure.

L'auteur a divisé la région de la Šar-Planina en quatorze tours d'une journée et d'une durée de 10 à 12 heures de marche avec une différence d'altitude de 872 à 1 564 mètres. Les directions des courses sont choisies d'après les emplacements des chalets de montagne et les *bačija* d'été. Ces tours demandent une condition physique absolue et un équipement pour ascension en haute montagne. Les courses jusqu'au sixième degré de diffi-

culté peuvent être entreprises dans la partie centrale de sa montagne vers les monts de Lešnička Karpa (2 464 m) et de Srednja Karpa (2.511 m).

La Šar-Planina se distingue également par ses terrains de ski par excellence avec de très grandes pistes. Le centre de ski se trouve à Popova Šapka. La saison des sports d'hiver dure cinq mois. Depuis 1947, à Popova Šapka se déroulent chaque année des compétitions internationales de ski pour la Coupe de la Šar-Planina. Entre 1947 et 1956 ce trophée fut remporté quatre fois par les skieurs autrichiens Wüster, Weber, Stefe et Oberreigner, et, trois fois par le Yougoslave Mulej.

A Popova Šapka se trouve un hôtel représentatif de catégorie »A«. Par ailleurs, il y a quatre chalets de montagne bien équipés à une altitude de 1 280 à 1 830 m: »Popova Šapka«, »Jelak«, »Ljuboten« et »Stružje«. De plus, cinq refuges se trouvent situées dans une zone de plus de 2 000 m d'altitude. Sur le plus haut sommet de la Šar-Planina, le Vitov Vrh, il y a un refuge (10 lits). Dans la vallée de la Pena, riche en truites, on trouve deux pavillons de pêcheurs sportifs. Sur la cote Tri Vode (1 040 m), confortable pavillon de chasse.

L'attitude des gens du pays envers les touristes est satisfaisante. Les montagnards de la Šar-Planina sont honnêtes et hospitaliers. L'étranger est toujours cordialement accueilli tant dans la maison villageoise que dans la bačija de montagne. Tout étranger qui y passe la nuit est considéré comme hôte.

* * *

DIE ŠAR-PLANINA

Geographisch-touristische Darstellung von Land und Leuten

Dušan Krivokapić

Die Šar-Planina, die zum Gebirgssystem der Šara und des Pindos gehört, liegt zwischen 41° 46' 00" und 42° 16' 30" nördlicher Breite und zwischen 20° 36' 07" und 21° 15' 26" östlicher Länge von Greenwich. Sie erstreckt sich von Kačanik im Osten bis zur albanischen Grenze im Westen und bis zu den Quellen des Wardarflusses im Süden. Zum grössten Teil gehört ihr Gebiet zur Sozialistischen Republik Mazedonien, zum geringeren Teil zur Autonomen Provinz Kosovo-Metohija. Die Bodenfläche dieses Gebirgsmassivs umfasst etwa 1600 km.²

Die Šar-Planina ist durch einen ausgesprochen breiten Kamm charakterisiert, der mit seinem westlichen Teil in eine bis 18 km breite Hochebene von Weiden übergeht. Die Länge dieses Gebirgskamms beträgt 76 km in horizontaler Projektion. Ihrer Länge nach ist es die zweite Gebirgskette in Jugoslawien. Aus dem Gebirgskamm, in Wahrheit einer 2000 bis 2200 m hohen Erosionsfläche, erleben sich Gipfel von verschiedener geologischer Zusammensetzung: Kalkstein aus dem Trias, Dolomiten, kristallinische Schiefer, granitoider Gneis und Phyllit. Von den insgesamt 46 Gipfeln, wieviel dieses Gebirge zählt, erreichen 25 eine Höhe von über 2500 m. Im nordöstlichen Teil des Gebirges erheben sich die Gipfel Jezerce (2604 m) und Čaušica (2640 m); im Süden und Südwesten der Džinibeg (2610 m), die Golema Vraca (2623 m) und der Brustovec (2662 m). Im zentralen Teil des Gebirges liegen: Bakrdan (2700 m), Mali Turčin (2702 m) und Titov Vrh (2747).

In antiken Zeiten hiess die Šar-Planina Scardos Oros (Polybios), Scordi Montis und Scordus (Livius). Im Jahre 1560 gaben italienische Kartographen dem Gebirge den Namen Monte Argentaro. Erst 1840 tauchen in der Wissenschaft inländische und türkische Bezeichnungen verschiedener Formen auf. Der Gebirgsname »Šar Planina« wird erstmalig 1540 in einer Schrift aus den Klöstern auf dem Heiligen Berg Athos erwähnt.

Das wissenschaftliche Interesse für die Šar-Planina setzt 1838 mit dem Eintreffen der französischen Geologen A. Boué und Viquesnel ein. Schon im folgenden Jahr kam auch der deutsche Phytogeograph Grisebach. Später erschienen der Paläontologe Neumayr und sein wissenschaftlicher Reisegefährte Burgenstein. Schliesslich fanden sich im Jahre 1890 auch die serbischen Gelehrten Jovan Cvijić, D. Petrović und die Brüder Žujović ein.

Bis dahin hatte man geglaubt, die Šar-Planina müsse als orographisches Zentrum der Balkanhalbinsel auch das höchste Gebirge auf dem Balkan sein. Die Aufmerksamkeit der erwähnten Gelehrten war auf den Gipfel des Ljuboten ausgerichtet, der stark individualisiert und in seiner Pyramidenform sehr exponiert ist. Nach Boué war der Ljuboten 2080 m hoch, nach Grisebach 2500 m. Im Jahre 1875 kotierte ihn das Militärgeographische Institut in Wien mit 3050 m. Den Hypsometrischen Messungen zufolge, die Cvijić im Jahre 1890 anstellte, war der Ljuboten 2740 m hoch. Daher unterzog der Befehlshaber des erwähnten Instituts Feldmarschalleutnant Chr. Ritter von Steeb alle bis dahin vorhandenen Daten über die Höhe des Ljuboten einer kritischen Analyse und stellte endgültig fest, dass diese Bergspitze eine Höhe von 2510 m erreicht. Dem berühmten serbischen Geographen Cvijić, der damals erst 25 Jahre zählte, zollte Steeb verdiente Anerkennung: »Es ist das Verdienst Cvijić, dass er als erster die Unverlässlichkeit der Kote 3050 m in der alten Generalkarte nachwies«. — Den heutigen Karten zufolge erreicht der Ljuboten eine Höhe von 2499 m.

Auf der Šar-Planina herrscht alpines Klima. Es zeichnet sich durch eine niedrige Jahrestemperatur mit frischen Sommern und kalten Wintern aus. Die mittlere Monatstemperatur im Januar beträgt $-13^{\circ},6$, im Juli $10^{\circ},4$ C. Neben den täglichen lokalen Winden ist der im Winter wehende Wind, »vardarac« genannt, charakteristisch; er ist trocken und ziemlich kalt und der Bora an der Adria sehr ähnlich. Es bläst mit einer Stärke von 9B. Bergnebel tauchen in der Sommerzeit in einer Höhe von über 1000 m auf und halten sich 4—5 Tage. Das Nebelmeer ist im Frühling und Herbst beiderseits des Gebirgskamms festzustellen, nämlich im Kessel von Tetovo und am Kosovo polje, und stagniert in einer Höhe von 1000 bis 1200 m. Die mittleren Jahresniederschläge erreichen 1156,6 mm. Der meiste Regen fällt im Mai (bis 235 mm). Schneefälle sind durchschnittlich an 39 Tagen im Jahr festzustellen. Die Häufigkeit der Schneefälle beträgt $45,4\%$ aller Tage mit Niederschlägen. Das jährliche Maximum gefallenen Schnees beträgt 580,4 cm, das saisonmässige 591,2 cm. Das zeitliche Intervall zwischen dem ersten und letzten Schneefall beträgt 232 Tage. — Der Autor hat sich auch mit den im Volk verbreiteten Wettervoraussagen kritisch auseinandergesetzt, die sich auf die Beobachtung der atmosphärischen Erscheinungen und auf das Verhalten gewisser Tiere mit »barometerartiger« Empfindlichkeit gründen.

Die Šar-Planina ist sehr wasserreich. In diesem Gebirge entspringen 72 Flüsse, die sich auf die Flussgebiete des Adriatischen und Ägäischen Meeres verteilen. Die Quellgebiete der Flüsse, mit hohem Hinterland und

1p-H
reich gegliedert, reichen bis zu einer absoluten Höhe von 2400 m. Die Flüsse selbst zeichnen sich durch tiefe Täler aus. Viele unter ihnen bilden zahlreiche interessante Wasserfälle, deren einer eine Höhe von 43 m erreicht. Der Wardar, der grösste mazedonische Fluss, entspringt ebenfalls aus der Šar-Planina. Eine besondere Anziehungskraft üben die Gletscherseen aus. Es sind ihrer 39, von denen 25 ständig bestehen. Die Seen liegen auf einer Höhe von 1820 bis 2440 m. Ihre Tiefe erreicht auch 7 m, ihre Gesamtfläche ca. 250 000 m². Der grösste See, der Bogovinsko-See misst 66 880 m². Hydrologisch am interessantesten ist der See Golemi Dol (2180 m), dessen Wasser seinem ~~PS~~—Wert nach von 6,5 den zweiten Platz in Jugoslawien einnimmt. Die Sommertemperatur dieses Sees entspricht der mittleren Sommertemperatur des Adriatischen Meeres. Sein Wasser erhält er aus den Quellen, die sich auf seinem Grund befinden.

Die Waldzone beiderseits des Gebirges reicht bis zu einer Höhe von 1800 m. Die Wälder sind grösstenteils Laub- und weniger Nadelwälder. Die Südostseite des Berggebiets ist durch ausgedehnte Gruppen von Edelkastanien charakterisiert, die bis zu einer Seehöhe von 1000 m reichen. Oberhalb der Waldgrenze beginnen Weiden, die einen Gürtel bilden, der ca. 100 000 ha erreicht. Die Grasdecke reicht bis 2500 m Höhe. Eine charakteristische Pflanze ist der »Šar-Planina-Tee« (*Sydenitis scardica*), der nur auf der Südostseite des Ljuboten gedeiht.

Die Fauna der Šar-Planina bilden Bären, Gamsen, Luchse, Rehe, Wölfe und Wildschweine. Von der Vogelwelt wären zu erwähnen: Rebhühner, Auerhähne, Wildtauben und Adler. In der Seefauna sind vertreten: Trichopterans, Daphnien, Frösche, Blutegel und Salamander.

Die besiedelte Zone reicht bis zu einer Seehöhe von 1440 m. Es bestehen hier 118 Dörfer. Sie werden von eng zusammengedrängten Häusern gebildet und in Dorfviertel eingeteilt. Einzelne Dörfer werden dokumentarisch in einzelnen Urkunden serbischer Herrscher aus der Zeitperiode 1276—1353 erwähnt. Die Häuser sind grösstenteils aus Stein, mit einem Stockwerk und ihr Grundriss ist bis zu 12 m lang und bis zu 8 m breit. Ein spezieller Typ des mazedonischen Hauses ist der zweistöckige »Turm« mit Schiesscharten für die persönliche Verteidigung. Solche Türme finden wir aber nur im Dorfe Gornjorečki Brodec (1440 m), das in der Nähe der albanischen Grenze liegt.

Die Bewohner der Šar-Planina werden zum grössten Teil aus Skiptaren gebildet (64 222), ferner aus Mazedoniern (13 825) und Muselmanen, die sich zu keiner Nationalität bekannt haben (2052), sogenannte »torbeši«.

Die Bevölkerung befasst sich mit Viehzucht und Landwirtschaft. Hier gelangt das Irrigationssystem der Bewässerung zur Anwendung, Neben anderen Kulturen gedeihen Tabak und Reis. Die Bergwiesen werden von Viehhäusern, Viehzüchtergenossenschaften und individuellen Wirtschaften in Anspruch genommen. Die Viehhäuser werden in Brigaden eingeteilt, von denen jede eine Sennerei mit 1800 bis 2400 Schafen unterhält. Die Hauptmilchprodukte sind der »kačkavalj« genannte Käse, ferner weisser Käse und Butter. Die Viehzuchtsaison dauert von Mai bis September.

Mit einem entwickelten Netz von Viehzüchter- und Karawanenwegen ist das Gebirge kreuz und quer passierbar. Am bekanntesten ist der Karawanenweg, der von Tetovo nach Prizren führt und einen 2060 hohen Sattel passiert. Im Jahre 169 v.u.Z. überquerte auf dieser Strasse eine Gesandtschaft

des letzten mazedonischen Königs Perseus die Šar-Planina; sie reiste nach Skutari zu Verhandlungen mit dem illyrischen König Gentii.

Im Verkehr durch diese Berggegend benützt man Tragtiere — Pferde, Maultiere und Esel. Die Last wird gleichmässig beiderseits des Packsattels verteilt und mittels eines 10 m langen Stricks befestigt. In niedrigeren, am Fuss des Gebirges gelegenen Dörfern werden normale Wagen und zweirädrige Karren mit Pferde-, Ochsen- und Büffelgespannen verwendet. Das Anschirren von Kühen an den Wagen oder Pflug wird als Zeichen der Armut angesehen.

An vielen Stellen stösst man auf Überreste von Kirchen, Klöstern und befestigten Burgen aus dem Mittelalter.

Volkslegenden berichten über Bergseen, verborgene Schätze, über die Formen von Felswänden, über die Entstehung der einzelnen Ortschaften. Das biblische Motiv von der Sintflut ist nur in einer Legende festzustellen, die bei den Skipetaren verbreitet ist. Am meisten wird über die Bergseen erzählt, denen die Volksphtasie ungewöhnliche Eigenschaften zuschreibt: dass sie donnern, sich in bodenlose Abgründe zurückziehen und unterirdisch in weite Fernen abfliessen.

Die geographischen Bezeichnungen sind slawischer, türkischer und skipetarischer Abstammung. Stärker als der türkische, ist der Einfluss der später zugewanderten Skipetaren zum Ausdruck gekommen. Unter 2146 verzeichneten geographischen Bezeichnungen sind 32% rein skipetarische festzustellen. Die Skipetaren haben manchmal zu den neugebildeten Bezeichnungen türkische, manchmal aber auch slawische Ausdrücke hinzugefügt. Auch die Slawen haben zu ihren Bezeichnungen da und dort türkische Ausdrücke zugegeben. Die Skipetaren haben manchmal die alten slawischen Bezeichnungen in ihrer reinen Originalform akzeptiert und manchmal sie wörtlich in ihre Sprache übersetzt.

Hier wurde ein Horizont geschildert, wie er bis zu einer Entfernung von 60 km mit freiem Auge und Feldstecher von einer Höhe von mehr als 2200 m aus gleichzeitig festzustellen war, und zwar in der Zeit zwischen 12 und 14 Uhr, wenn die Refraktion am schwächsten bemerkbar ist. Die Weite des Gesichtskreises für 46 Gipfel in einer Höhe von 2174 bis 2747 m wurde an Hand des bekannten geodätischen Musters und im Einklang mit der geographischen Breite für Jugoslawien (44°07'00") festgestellt. Der reale Blick vom Ljuboten (2499 m) und vom Titov Vrh (2747 m) wurde in verschiedenen Zeitlagen aller Jahreszeiten betrachtet. Die längste Sichtweite des realen Blicks vom Ljuboten beträgt 120,6 km, vom Titov Vrh aber 128,5 km. Der Autor widerlegt die sehr populäre und in der Literatur verbreitete Legende von der Möglichkeit, vom Ljuboten aus bis zum Golf von Saloniki sehen zu können, zwischen welchen Punkten eine Entfernung von 230,5 km liegt.

Auf der Šar-Planina kommen alle Formen objektiver Gefahren zum Ausdruck, wie sie in Gebirgsgegenden festzustellen sind. Lawinen, Schneestürme und Blitzschläge rufen die meisten Menschenopfer und materiellen Schäden hervor. Wenn Nebel herrscht, ist die Sicht auf bloss zehn Meter beschränkt. Dann treten an gewissen Stellen charakteristische visuelle und akustische Erscheinungen auf, die den nichtinformierten Touristen auf Abwege führen können.

Zur Šar-Planina gelangt man mit der Normalspurbahn von der mazedonischen Seite her aus Tetovo (486 m) und aus der Provinz Kosovo Metohija von Kačanik (477 km) und Prizren (415 m) aus. Von diesen Städten führen

Bergsteigervarianten bis zu den nächstgelegenen Bergheimen. Von Tetovo aus gibt es fünf solcher Varianten, von Kačanik aus drei und von Prizren zwei. Die Länge dieser Varianten bewegt sich von vier bis zehn Stunden gemässigten Fussmarsches, der zu überwindende Höhenunterschied beträgt 1229 bis 1885 m.

Das ganze Gebirgsmassiv entlang aber führt die erstklassige Autostrasse Prizren — Tetovo — Gostivar — Vrutok — Mavrovo Jezero — Torbeški Most. Diese 170 km lange Strasse führt über Gebirgssättel von 1100 bis 1515 m Höhe durch malerischen Gegenden, wie: die Schlucht der Prizrenska Bistrica, das Lepenac-Tal, das Podgorgebiet von Tetovo, die Wardarquellen, den Mavrovo-See und die Radikaschlucht. An dieser Strasse bestehen Motels in Vratnica und Mavrovi Hanovi. Zwischen Tetovo und der Popova Šapka (1715 m) führt ebenfalls eine Autostrasse. An der Strecke Tetovo — Dorf Lisec besteht eine 3209 m lange Drahtseilbahn, die zur Popova Šapka bis zu einer Höhe von 1311 m führt.

Der Autor hat des Gebiet der Šar-Planina in vierzehn Tagestouren von 10—12 Stunden steigender Bewegung eingeteilt, wobei Höhenunterschiede von 872 bis 1564 überwunden werden. Die Richtungen der Touren sind nach der Lage der Bergheime und Sommersennhütten eingerichtet. Sie erfordern absolute physische Ausdauer, sowie solide Bergsteigerausrüstungen. Eskalationstouren können im zentralen Teil des Gebirges unternommen werden, wo sich einige exponierte schroffe Felsabhänge bis zum VI. Schwierigkeitsgrad befinden.

Die Šar-Planina zeichnet sich auch durch ihre Skiterrains und sehr lange Skibahnen aus. Skizentren sind die Popova Šapka und Brezovica Nerodimska. Die Wintersportsaison dauert in der Hauptsache fünf Monate. Seit 1947 werden auf der Popova Šapka in jedem Winter internationale Skiwettbewerbe um den »Šar-Planina Pokal« abgehalten.

Vier gut ausgestattete Bergheime — »Popova Šapka«, »Ljuboten«, »Jelak« und »Stružje« befinden sich auf einer Höhe zwischen 1280 und 1830 m. Es bestehen aber noch weitere fünf Berghütten zur Aufnahme von Touristen jedoch ohne Wächter; eine von ihnen auf 1700 m Höhe, die anderen in der Zone von über 2000 m. Auf dem höchsten Gipfel befindet sich ein Bergheim mit zehn Liegestellen. Für die Aufnahme von Touristen dient auch ein Jägerheim auf »Tri vode« (1490 m).

Das Verhältnis der Bewohner zu den Touristen ist zufriedenstellend. Die Bewohner der Šar-Planina sind aufrechte und gastfreundliche Menschen. Der Fremde wird stets sowohl im Bauernhaus, als auch in der Sennhütte lebenswürdig empfangen. Der zur Übernachtung aufgenommene Tourist wird stets als Gast angesehen und behandelt.

* * *

THE MOUNTAIN OF SAR

Tourist-geographic description of the district and people
— Dušan Krivokapić —

The mountain of Šar belongs to the Šar-Pind Mountain system. It is located between 41° 46' 00" and 42° 16' 30" North latitude and between 20° 36' 07" and 21° 15' 26" East longitude from Greenwich. It stretches from the

place of Kačanik, on the East, to the Albanian border to the West and the well of the river of Vardar on the South. The larger part of it is in SR Macedonia, smaller in autonomic district Kosovo and Metohia. Area of the mountainous district is approx. 1600 km².

The mountain of Šar is characterized by extraordinary wide comb which on the West side transform into pasture ground plateau up to 18 km wide. The length of this comb is 76 km in horizontal level. By its length is the second mountainous chain in Yugoslavia. From the comb, as high as 2000 to 2200 m, there are risings of various geological composition, triassic limestone, dolomite, slate, granitoid gneiss and filite. There are 46 rising and 23 of them are located above 2500 m. On the North-East part of the mountain there are rising: Jezerce (2604 m) and Čausica (2640 m) on the South and West Džinibeg (2610 m), Golema Vraca (2622 m) and Brustovac (2662 m). In the central part of the mountain there are: Bakrdan (2700 m) Mali Turčin (2702 m) Titov Vrh (2747 m).

In the Ancient time the mountain of Šar was called Scordos Oros (Polybius) Scordi Montis and Scordus (Titus Livius). Oronim »Šar« noted for the first time in 1540 in the inscription of the monastery St. Paul in Sv. Gora. In 1550 Italian chartographs name it Monte Argentary. Only in 1840 we have local and Turkish names of the various form: Šar, mountain of Šar, Schardagh, Scharta and Sarsilsilesi.

Scientific interests in the mountain of Šar began in 1838 by the arrival of the French geologist A. Boué and Viquesnel. In 1839 we have German phytogeographer Grisebach and after that paleontologist Neumayr and his scientific collaborator Burgenstein. Finally, in 1890 we have Serbian scientists: Jovan Cvijić, D. Petrović, and brother Žujović.

Up to that time it was believed that the mountain of Šar, being the central orographic knot of the peninsula of Balkan should be the highest Balkan mountain. Attention of the aforesaid scientists has been devoted to the rising of Ljuboten, so remarkable and exposed in the form of pyramid. According to Boué Ljuboten was 2080 m according to Grisebach 2500 m. In 1875 The Military Geographic Institute found out that Ljuboten is 3050 m high. According to Cvijić and his hypsometric measuring in 1890 it is 2740 m. Dr. Karl Oestereich by barometric measuring in 1898 found out that Ljuboten is 2560 m high. Hektor Finanzer, engineer, by trigonometric measuring in 1899 found out that this rising is only 2509 m high.

Interested in the question, commander of the Military Geographic Institute in Wien, Feldmarshal-Leutenant Christian Ritter von Steeb subjected to the study all up to date details and data on the height of the rising of Ljuboten and finally found out that Ljuboten is 2510 m high. On this occasion he paid due regards to the famous Serbian deografist Cvijić who at the time was only 25 years old.

»Dr. Cvijić was the first to prove the unreliability of the measurement 3050 m in the old general map 1:300.000«. According to the measuring the rising of Ljuboten is 2499 m high.

The climate of the mountain of Šar is alpic. It is characterized by low annual temperatures, fresh summer and cold winter. Average monthly temperature in January is -13,6° in July 10,5° C. Besides daily local winds there is a characteristic one, winter wind »vardarac«, dry and rather cold, similar

to the Adriatic »storm«, speed to 9B. In summer there is the mountain fog at the height above 1000 m which stays 4—5 days. A foggy sea appears in spring and in autumn, in depressions, on the both sides of the mountain and stagnates there (1000—1200 m). Average annual value of rainfalls is 1156,6 mm. Max. quantity of rains falls in May to 235 mm. It snows average 39 days/year. Frequency of showing 45,4% of all rainfalls. annual maximum quantity of snow 580,4 cm, seasonal 591,2 cm. Interval between the first and the last snowing 242 days. The author referred to the folk forecasting based on the observation of atmospheric appearances and behaviour of certain animals with »barometric«; sensitivity.

The mountain of Šar is very rich in water. Its hydrographic net comprises 62 rivers flowing into Adriatic and Aegean Sea. River wells are very high and scattered even to 2400 m altitude. Rivers are deep, often with wooded valleys, with very attractive waterfalls. One of them is as high as 43 m. The particular beauty of this mountain are its glacial lakes. There are 39 of them. 25 are permanent. They are located in the zone between 1820 and 2440 m. Their depth is to 7 m and the area 56 880 sq.m. From the hydrologic point of view the most interesting is the lake of Golemi Dol (2180 m). Water of this lake according to its pH value 6,5 comes to the second place in our country. Summer temperature of this lake corresponds to the summer temperature of the Adriatic Sea.

Wooded zone on the both side of this mountain stretches to 1800 m altitude. Woods are, in majority, deciduous trees, less coniferous trees. South-East side of the mountain is characterized by the large groups of *Castanea sativa* stretching to 1000 m altitude. After that we have pasture zone with the area of approx. 100 000 hectares. Grass cover stretches to 2500 m. From the herbs the most characteristic is *Syderitis scardica* that grows only on the South-East part of the rising of Ljuboten.

Fauna of the mountain of Šar: year, chamois, doe, wolf, hare, lynx and boar. Among birds there are: partridge, grouse, wild pigeon and eagle. In the lake fauna there are: trioptere, dafnia, frogs, leech and salamander. In the rivers there are: trout. Sport fishing is developed.

Inhabited zone stretches to 1440 m. There are 118 villages. Some of them are documentary noted already in XIII Century. Houses are mostly made of stone and storey type, with the base 12 long and 8 m wide. Special type of macedonian house is two-storey »tower« with gun-holes for personal defense.

Inhabitants of the mountain of Šar are, mostly, Šiptars (64 222), Macedonian (13 825), Serbian (8076) and undetermined moslems (2052) so called »torbesi«.

The inhabitants are occupied with cattle breeding and agriculture. Irrigation system of watering is developed. In the lower mountainous villages grow tobacco and rice. Mountainous pastures are used by cattle farms, cattle cooperations and individual households. Cattle farms are socialistic enterprises divided into brigades each having 1800—2400 sheep. The main milk product is: cheese kackavalj and white cheese. Seasons of from May to September.

With the dense net of cattle roads the mountain is passable alongwise and crosswise. The well known is the caravan-road between the place of Te-

tovo and the place of Prizren crossing the ridge 2060 m. In 169 a. Ch the mountain of Šar was crossed by this passage by the delegation of the last Macedonian King Persey. This delegation went to the place of Skadar to negotiate with the Ilirian king Gentium.

For the mountainous transport is used: horse, mule, donkey. The load is uniformly distributed on the both sides of the pack-saddle and secured with the rope 10 m long. In the lower mountainous villages normal cars and two wheel cars with horse, bull or buffalo draught are used. To harness the cow to the cart or the plow is considered as a sign of poverty.

Here and there the rests of churches, monasteries and town from the Middle Age are to be found.

Folk legend are to be found on mountainous lakes, hidden gold, shape of stone and rocks and creation of certain places. Bible legend on the Flood is found only in one legend of Šiptar. The majority of legends refer to the mountainous lakes. Folk imagination devoted to these lakes such extraordinary features as: thudnering, drawing into depths, flowing into far way places.

Geographic names are of Slav, Turkish and Šiptar origin. Stronger than Turkish influence, influence of the settled Šiptar is noted. Among 2146 recorded names 32% are of pure Šiptar origin. Here and there the Šiptars have to the new names added Turkish and Slav expressions. Serbians and Macedonians have, sometimes, to their own expressions added Turkish names. The Šiptars have, here and there, adopted, the old Slav names in their pure form and sometimes they practically translated them into their language.

From the height of 2000 m between 12 and 14.00 hours when refraction is the slightest there is a view up to 60 km both by bare eye and telescope. View distance for 46 risings high from 2174 to 2747 m is determined by the known geodetic pattern and in accordance with the geographic latitude in Yugoslavia (44°07' 00"). Actual view from Ljuboten (2499 m) in different weather situation during all seasons. The longest actual view from Ljuboten is 177,6 km and from Titov Vrh (2747 m) 141,0 km. The author denies the very popular legend in the travel literature on the view from Ljuboten up to the Thessaloniki Bay.

On the mountain of Šar there are all forms of orographic dangers expressed. Snow-drifts, snow-tempest and thunders are very dangerous and involve considerable loss as well. During fog visibility reaches only 10 m. On such occasion on certain points hallucinations could be encountered, both visual and acoustic. It could be very dangerous for a tourists not familiar with it.

The mountain of Šar can be approached by normal track rail: from the Macedonian side from the Place of Tetovo (486 m) and from the Kosovo Metohian side, from the place of Prizren (415 m). There are climbing variants leading from the said towns to the nearest tourists houses. On the Tetovo side there are four variants and from the Prizren side two. The length of the variant is 4—10 hrs moderate walk with height difference from 1229 to 1885 meters.

Along the whole mountainous district there is an automobile road Prizren — Tetovo — Gostivar — Vrutok — the lake of Mavrovo — Torbeški most. This road is 170 km with high ridges (1100 to 1515 m) and leads through beautiful landscape. There are motels at the place of Vratnici, Tearca and

Mavrovo. Between the place of Tetovo and Popova Šapka (1715 m) there is another automobile road (18 km). From the place of Tetovo to Popova Šapka there is a ropeway 6200 m long with height difference of 1400 m. Capacity of the ropeway is 400 passengers per hour.

The district of the mountain of Šar the author divided into 14 day tours 10—12 hrs of climbing long, height difference 872 to 1564 m. Directions of the tours are adjusted to the location of mountainous houses and summer mountainous cattle bridgades. Such tours require absolute physical condition and solid mountainous equipment. Escalation tour up to VI degree could be made in the central part of the mountain at Lešnička Karpa (2464 m) and Srednja Karpa (2511 m).

The mountain of Šar is famous for its excellent ski terrains of very long track. Ski center is Popova Šapka. Winter-Sporting season lasts 5 months. From 1947 each winter international ski matches for the coup of the mountain of Šar are organized. Within the period from 1947—1956 this trophy has been won, for four times, by Austrians: Wiester, Weber, Stefe and Oberreigner, and three times by Yugoslav Mulej.

At the Popova Šapka there is an exclusive Hotel »A« category. On the height between 1280 and 1830 m there are four well equipped mountainous houses: »Popova Šapka«, »Jelek«, »Ljuboten« and »Stružje«. Five small refuges are located on the height above 2000 m. On the highest rising, Titov Vrh, there is a house with ten beds at disposal. In the valley of the river of Pena, very rich with trout, there are two sport-fishing houses. On the level Tri vode (1040 m) there is a hunting house.

Relation of the inhabitants towards tourists is satisfactory. Mountaineers living of the mountain of Šar are very honest and hospitable. A stranger is always cordially received both in the peasant house and in the farm. A stranger received in the house to spend a night there as considered as a guest.

* * *

ГОРА ШАР

Туристско-географическое изложение области и народа

— Душан С. Кривокапич —

Гора шар принадлежит шарско-пиндской горной системе. Лежит между 41° 46' 00" и 42° 16' 30" северной широты и между 20° 36' 07" и 21° 15' 26" восточной долготы от Гринвича. Простирается от г. Качаника на востоке до альбанской границы на западе и источника р. Вардар на юге. Большой частью лежит в СР Македонии, меньшей в АП Косово и Метохии. Этой горной областью охвачена поверхность примерно в 1600 км.

Гора Шар характеризуется выразительно широким гребнем, который своей западной частью переходит в пастбищное плоскогорье широкое до 18 км. Длина этого горного гребня составляет 76 км в горизонтальной проекции. По своей длине считается второй горной цепью в Югославии. С горного гребня, высокого 2000 до 2200 м, поднимаются вершины различного геологического состава: триасовых известняков, доломитов, кристал-

лических сланцев, гранито-гнейсов и филлитов. Из 46 вершин, сколько имеется всего у этой горы, 23 вершины находятся над 2500 м. На северовосточной части горы поднимаются Езерце (2604 м) и Чаушица (2640 м); на южной и западной — Джинибег (2610 м), Голема Браца (2623 м) и Брустовац (2662 м). В центральной части горы выделяются: Бакрдан (2700 м), Мали Турчин (2702 м) и Титов Врх (2747 м).

В античную пору гора Шар имела названия: Scordos Oros (Polybius), Scordi Montis i Scordus (Titus Livius). Название гора „Шар” первый раз упоминается в 1540 году в летописи монастыря св. Павла в Святой Горе. 1560 года итальянские картографы дают ей название Monte Argentaro. Лишь с 1840 года в науке появляются наши и турецкие названия различных форм: Шар, Шара-гора, Schardagh, Scharta, Šarsilsilesi.

Проявление научного интереса к горе Шар началось 1838 года приездом французских геологов А. Boué и Viquesnel. В 1839 году приезжает немецкий фитогеограф Grisebach. Позднее приезжает палеонтолог Neumaug и его научный спутник Burgenstein. Наконец, 1890 года приходят сербские ученые Йован Цвиич, Д. Петрович и братья Жуйовичи.

До этого времени существовало мнение, что гора Шар, являясь центральным орографическим узлом Балканского полуострова, должна быть и самой высокой балканской горой. Внимание упомянутых ученых было привлечено вершиной Люботен, очень виделенной и очень экспонированной в форме пирамиды. По ученому Boué Люботен вышел высоким 2080 м по Grisebach 2500 м. В 1875 году Военный географический институт в г. Вене определяет высоту Люботена на 3050 м. Гипсометрическими измерениями Цвиича в 1890 году утверждена высота Люботена от 2740 м. Dr Karl Oestreich барометрическими измерениями 1898 года находит, что Люботен высок 2560 м. Тригонометрическими измерениями Ing Hektor Finaze в 1899 году найдено что эта вершина высока всего 2509 м.

Заинтересованный этим вопросом командующий венским Военногеографическим институтом, фельдмаршал-лейтенант Christian Ritter von Sterb подверг критическому анализу все имеющиеся в то время данные по высоте Люботена и конечно определил высоту Люботена в 2510 м.

Известному сербскому географу Цвиичу, имевшему в то время всего 25 лет, Steeb отдал заслуженное признание словами:

„Заслуга Др Цвиича в том, что первым доказал неверность отметки 3050 м на старой генеральной карте 1:300 000”.

По новейшим измерениям Люботен высок 2499 м.

Климат горы Шар — альпийский. Характеризуется низкими температурами, свежим летом и холодной зимой. Средняя месячная температура в январе — —13,6 в июле 10,4 С. Кроме каждодневных местных ветров, характеристичный зимний ветер „вардарац”, сухой и довольно холодный, похож на адриатическую „бурю”. Дует со скоростью до 9 Б. Горный туман в летнее время появляется на высоте над 1000 м и задерживается 4—5 дней. Туманное море создается весной и осенью в котловинах по обе стороны горы и стоит между 1000—1200 м. Средняя годовая величина осадков — 1156,6 мм. Количество дождевой воды самое большое в мае и доходит до 235 мм. Снег в среднем падает 39 дней в году. Учащенность падения снега (снегопадов) составляет 45,4% из всех дней с осадками. Годовой максимум выпавшего снега составляет 580,4 см, а сезонный 591,2 см. Промежуток времени между первым и последним снегопадом составляет 242 дня. Автор

приводит и народные предсказания погоды, основывающиеся на наблюдении атмосферных явлений и поведении некоторых животных с „барометрической” чувствительностью.

Гора Шар очень богата водой. В ее гидрографическую сеть входят 72 реки, разделенные на адриатический и эгейский бассейны. Речные источники, с высокой тыловой областью и очень расчлененные, находятся и на 2400 м абсолютной высоты. Реки отличаются глубокими, часто лесистыми долинами. Многие из них с привлекательными водопадами, из которых один высокий 43 м. Исключительную привлекательность этой горе придают ей ее гляциальные озера. Имеется 39, из которых 25 постоянные. Озера лежат в зоне цирков между 1820 и 2440 м. Глубина этих озер до 7 м, а поверхность до 66 880 км. Гидрологически самое интересное из них озеро Големи Джол (2180 м), вода которого по своей рН-величине 6,5 занимает второе место в нашей стране. Летняя температура этого озера отвечает средней летней температуре Адриатического моря.

Лесной пояс по обе стороны горы простирается до 1800 м абсолютной высоты. Леса лиственные по преимуществу, меньшая часть хвойные деревья. Юговосточная сторона нижних склонов горы с большими группировками каштанов (*Castanea sativa*) доходящими до 1000 м высоты над уровнем моря. За лесным рубежом начинается пояс пастбищ с поверхностью примерно 100 000 гектаров. Травянистый покров достигает 2500 м. Характерно растение „шарпланински чай” (*Syderitis scardica*), растущее только на юговосточной стороне Люботена.

Фауну горы Шар составляют: медведь, дикая коза, серна, волк, заяц, барс и кабан. Из птиц выделяются куропатка, тетерев, дикий голуб и орел. В озере представлены: тригоптери, дафнии, лягушки, пиявки и саламандры. В реках водится форель. Развита спортивная рыбная ловля.

Заселенная область простирается до 1440 м высоты, со 118 сел. Некоторые из них упоминаются в документах XIII века. Большинство домов каменное и этажного типа, с основанием длины до 12 и ширины до 8 м. Специальный тип македонского дома — двухэтажная „башня” с бойницами для личной обороны.

Население горы Шар в большинстве албанцы (64 222), затем македонцы (13 825), сербы (8076) и неопределившиеся мусульмане (2052) так называемые „торбеши”.

Население занимается скотоводством и сельским хозяйством. Развита ирригационная система наводнения. В селах в подножии горы растет табак и рис. Горные пастбища используются скотоводческими фермами, скотоводческими коллективами и индивидуальными хозяйствами. Скотоводческие фермы социалистические предприятия. Делятся на бригады из которых каждая имеет свои отары с 1800—2400 овец. Основные молочные продукты — кашкавал, белый сыр и масло. Скотоводческий сезон длится с месяца мая до сентября.

Благодаря развитой сети тропинок гора проезжая вдоль и поперек. Самая известная караванная дорога между г. Тетово и г. Призрен. Проходящая через горный перевал высокий 2060 м, в 169 году до новой эры, эта дорога послужила посланцама последнего македонского короля Персея дойти до г. Скадар на переговоры с илирским королем Гентиум (*Gentium*).

Для горного сообщения используются лошадь, мул, осел. Груз равномерно распределяется с обеих сторон вьючного седла и привязывается

веревкой длиной 10 м. В селах в подножии горы употребляются нормальные повозки и двуколки с упряжкой лошадиной, воловьей и буйволоной. Запрячь в повозку или плуг корову считается признаком бедности.

На многих местах встречаются остатки церквей, монастырей и городов-крепостей из среднего века.

Народные сказания говорят о горных озерах, о запрятанном кладе, о форме скал и происхождении некоторых мест. Библейский мотив о потопе встречается только в одной легенде у альбанцев. Большинство легенд говорит о горных озерах которым народная фантазия придает необыкновенные свойства: грохотание, влечение в бездну, исчезновение реки под землю и появление ее у мест находящихся вдалеке.

Географические названия славянского, альбанского и турецкого происхождения. Влияние послившихся альбанцев сильнее влияния турков. Между 2146 записанных имен найдено 32% чисто альбанских. Альбанцы иногда новосозданным именам (названиям) добавляли турецкие и иногда славянские выражения. Сербь и македонцы также своим названиям добавляли турецкие выражения. Альбанцы иногда усваивали старые славянские названия в чисто исходном их виде, а иногда буквально переводили их на свой язык.

Показан горизонт наряду (параллельно) наблюдаемый с расстояния 60 км невооруженным глазом и биноклем с высоты над 2000 м, с 12—14 часов дня когда рефракция меньше всего выражена. Дальность видения для 46 вершин высоты с 2174—2747 м определялась по известному геодезическому образцу согласно географической широте для Югославии (44° 07' 00"). Возможность видения с Люботена (2499 м) наблюдалась в различных условиях погоды всех времен года. Самая длинная визура реального вида с Люботена составляет 177,6 км, а с Титовог Врха (2747 м) — 141,0 км. Автор опровергает очень популярную и в путевых заметках распространенную легенду о возможности увидеть с Люботена салоникийский залив.

На горе Шар встречаются все виды обей етивных орографических опасностей. Горные обвалы, метели и удары грома причиняют больше всего материальные убытки и уносят людские жертвы. Во время туманов видимость уменьшается до 10 метров. На некоторых местах тогда являются характеристичные обманы визуальные и акустические, которые неопытного туриста могут сбьть с дороги.

До горы Шар можно приехать на железной дороге нормальной колеи: с македонской стороны из г. Тетово (486 м), а с косовско-метхийской из г. Призрен (415 м). Из этих городов идут тропинки для восхождения на горы, которые различными вариантами приводят к туристским домам. С тетовской стороны существует 4 варианта и с призренской 2. Продолжительность вариантов-маршрутов 4—10 часов умеренной ходьбы с разностью по высоте от 1229 — 1885 м.

Вдоль подножия горы построена автодорога Призрен—Тетово—Гостивар—Вруток—Мавровское озеро — Торбешки Мост. Эта дорога длиной в 170 км, высокими перевалами, ведет через очень живописные края. На ней находятся мотели в Вратнице, Теарце и Маврово. Тетово и Попову Шапку (1715 м) соединяет автомобильная дорога (18 км). Между Тетово и Поповой Шапкой построен фуникулер длиной 6200 м с разностью по высоте 1400 м. Фуникулер может перевезти 400 пассажиров в час.

Область горы Шар автором разделена на 14 дневных маршрутов с продолжительностью восхождения на гору 10—12 часов и с высотной разностью 872 — 1564 м. Направления маршрутов определялись местоположением альпинистских домиков и пастбищ. Маршруты требуют абсолютную физическую подготовленность и солидное альпинистское оснащение. Маршруты до IV степени трудности могут быть выполнены на Лешничкой Карпе (2464 м) и Средней Карпе (2511 м).

Гора также известна по своим отличным лыжным пространствам, с очень длинными лыжнями. Центр лыжного спорта — Попова Шапка. Зимний спортивный сезон длится пять месяцев. С 1947 года на Поповой Шапке зимой происходят международные состязания по лыжному спорту „Шарпланинский кубок“. В периоде 1947 — 1956 этот приз четыре раза брали австрийские лыжники и три раза югослав Мулей.

На Поповой Шапке репрезентативная гостиница „А“ класса. На высоте 1280 и 1830 м находятся четыре хорошо оборудованных альпинистских домов: „Попова Шапка“, „Елак“, „Люботен“ и „Стружие“. Еще пять домиков поменьше размещено в области выше 2000 м. На самой высокой вершине Титов Верх находится домик с 10-ю постелями. В долине реки Пены, богатой форелью, построены два дома для спортсменов-рыболовов. На отметке Три Воды (1040 м) находится охотничий дом.

Местные жители к туристам относятся радушно. Горцы Шары чистые и гостеприимные люди. Незнакомца всегда сердечно принимают и в крестьянском и в доме пастуха. Незнакомец принятый на ночлег считается всегда гостем.

Die aussprache der ortsnamen

V = W

DJ wie das italienische *gi*

Z wie das französische *j*

Z stimmhaftes *s* (lesen)

LJ wie das italienische *gli*

NJ wie das französische *gn*

S stimmloses *s* (los)

C wie das italienische *ci*

C = Z

C̣ = tsch

DŽ wie das englische *j*

Š = Sch

Sv. = Abkürzung von *sveti* (= Sankt)

* * *

Prononciacion de letre des nome propres

G prononcer *gue*

DJ „ *gi* italien (*giorno*)

Z „ *ge*

J „ *ill* mouillé français

LJ „ *gli* italien (*bersaglieri*)

NJ „ *gn*

C „ *ccio* italien (*Masaccio*)

C „ *ts* français (*tsigane*)

C̣ „ *tch* français (*Tchaikovsky*)

DŽ „ *comme* dans *djinn*

Š „ *ch*

U „ *ou*

Sv. abbreviation *se St.* (= Saint)

* * *

Pronunciation of place names

All vowels plainly as in french:

C to pronounce *tz*

C to pronounce *ch*

C̣ to pronounce *tch*

Dj as G in »Region«

DŽ as J in »John«

G always hard as in »Guard«

J as Y in »yellow«

Nj as ny in »Vanya«

Š to pronounce *sh*

Z as S in »measure«

Sv. corresponds to St. (= Saint)

OBJAŠNJENJE TURSKIH I DRUGIH REČI

Ajluk, mesečna plata, ili đuturice ugovorena nagrada u naturi i novcu

Alah, bog

Aman, milost! ah!

Aršin, stara turska mera, ima ih tri vrste:

aršin *čarši* ili *halebi*, za merenje tkanina, a izuzetno i svile, iznosi 68,58 cm;

aršin *meimari*, za merenje zemljišta ili zgrada, iznosi 0,758 m;

aršin *endazi*, za merenje svile, iznosi 0,653 m

Aščija, kuvar

»*Bir zakoni*«, zakonski bir; birom se nazivala naturalna crkvena dažbina, uzimana za izdržavanje popova i kaluđera

Vakaf, vakuf, zadužbina za opšte religiozne i humane svrhe

Vatiti uhvatiti

Vetano, obećano

Grne, grnac, zemljani lonac

Derviš, član islamskog verskog reda. Derviši većinom žive u tekijama. Reč je persijska i znači siromah

Defterhana, katastarska uprava

Dova, muhamedanska molitva (»prouči dovu« = očita molitvu)

Dolap, ima dva značenja: kod Siptara, to je uzidani orman (plakar), a kod Makedonaca u gornjorečkom Brodci je sobičak gde se čuvaju đakonije za goste; inače, drugde, dolap je uređaj za izvlačenje vode

Dram, 3,2 grama, vidi *oka*

Dunum, stara turska mera, 919,3 kvadratnih metara. Deli se na četiri *evleka* od po četiri stotine aršina. 1 evlek = 229,75 kvadr. met., 1 kvadratni aršin *meimari* = 0,575 kvadr. met.

Dur, maked., dok; turski, stoj

Djirit-sapun, vrsta finog sapuna

Evlek, vidi *dunum*

Zajak, zec

Insan, ljudsko biće

Jarabi, svevišnji, svemoguć

Juruci, muhamedanci turkmenskog plemena bliskog Osmanlijama. Žive u Maloj Aziji baveći se većinom nomadskim stočarstvom. Juruk znači putnik, pešak. U XVI i XVII veku naselili su se po Makedoniji

Kačak, odmetnik, begunac

Klapušavi, dugouh

Kršiti leb, seći slavski kolač; verski običaj u Srba (»krsna slava«), Makedonaca (»sveden«) i u katolika u Boki Kotorskoj (»krsno ime«)

Krste nositi, nositi litiju, verski običaj

Lek, albanska novčana jedinica, 1947. godine izjednačena s dinarom

Mana, poslastica, u prenesenom značenju. Inače izmišljeni starozavetni »hleb« sladak »kao medeni kolač«. Mana je tobože u vidu slane padala s neba i njome su se Izrailjci u pustinji hranili četrdeset godina. U stvari, mana je »sok koji se izliva iz drveta tamariske« i, stvrdnut, sa stabla pada »u vidu zrnevlja žute boje«. Ima je na Sinajskom poluostrvu i još je jedu Arabljani, koji je zovu »mun«. Reč je jevrejska i znači »šta je to«, kako objašnjava Aron Alkalaj u svojoj knjizi »Mojsije«, str. 62—63.

Mangala, metalna posuda u kojoj se drži i raspaljuje žeravica ili ćumur za zagrevanje sobe i za kuvanje kafe. Reč je turska. U srpskim srednjovekovnim izvorima mangala se nazivala latinskom rečju »arula«

Mekteb, verska osnovna škola za muslimansku decu

Moma, devojka

Musandra, uzidani ormar (plakar, u gornjorečkom Brodci), u stvari isto što i dolap

Oka, stara turska mera, 1,282 kg; 1 oka = 400 drama, 1 dram = 4 denka, 1 denk = 4 karata, 1 karat = 4 zrna pšenična

Pepeljuška, leptir

Perpera, starosrpski idealni računski novac. U XIII veku se u jednu perperu računalo dvanaest do osamnaest dinara

Pladne, podne

Pronijar, uživatelj zemlje date mu na uživanje za vršenje državne službe, naročito vojničke

Propurđiti, rastrgnuti, rasporiti

Protudjer, seoski birov

Pustečija, krzno, obično ovčje, na kome se sedi skrštenih nogu

Rojetin, hrišćanin u Otomanskoj carevini

Salep, vrsta istočnjačkog vrućeg napitka s medom

Svečke, voštane sveće za verske obrede

Sevap, dobročinstvo, humano delo

Sejmen-parasi, novčana dažbina što se tetovskom paši plaćala za izdržavanje straže

Sekoja, svaka

Seljanik, Solun

Sepet, krošnja

Serasker, ministar rata u Otomanskoj carevini

Siridžik, vrsta živinog preparata, upotrebljavanog za spravljanje belila za lice

Slegati, silaziti

Sultan, car

Surgun, progonstvo, izgnanstvo

Tače, tako

Tekija, *teče*, muslimanski manastir

Teferič, zabava, veselje u prirodi, često i gozba

Toko, nego

Torbeši, islamizovani Sloveni. Jevto Dedijer navodi da ih tako zovu »zato što su svoju veru 'za jednu praznu torbu promenili'« — (Nova Srbija, Beograd, 1913, str. 224). U Šipkovici sam slušao ovo: Turci pitali nekog preverenika da li bi još koji put mogao da promeni veru, a on, da ih umilostivi, odgovorio: »dort-beš« (turski = četiri-pet)

Cumtur, ugalj od paljenog drveta

Ubavinja, lepota

Ulak, kurir, skoroteča

Utepati, ubiti

Fis, pleme (albanski)

Hamam, kupatilo

Hedžritske godine, godine po muhamedanskom kalendaru koje se broje od 16. jula 622. god., to jest od dana Muhamedovog bekstva iz Meke u Medinu — *hedžre*. Hedžritska *prosta* godina ima 354, a *prekobrojna* 355 dana. Dele se na dvanaest meseci, koji naizmenično broje 30, odnosno 29 dana, osim poslednjeg, koji u toku trideset muhamedanskih godina devetnaest puta ima 29, a jedanaest puta 30 dana

Hodža muslimanski sveštenik

Čivitno, plavo

Džanum, duša, srce, u prenesenom značenju.

OPŠTI AZBUČNI REGISTAR

(Bez naziva biljaka i bez geografskih naziva izloženih, po redu,
u odgovarajućim odeljcima)

A

Abaz iz Ljusne 194
Abdav 22, 80, 119
Abedin Bajmok 210
Abdul Rahman-paša 31, 32, 200
aerazol 117, 278
ajgiri, v. pastuvi
Ajdučka česma 35, 158
ajluk 217
Akbuka 81
Akbunar 22
Aktaš 250
Aladža džami, v. džamije
Albanija 13, 27, 80, 81, 85, 199, 224, 225
Alibo glava 242
Ali Voka 68
Alimbegovo 236
Ali Harabati-baba 32, 33
Alpe 15, 109
Ambar kamen 87
Ana Komnena 160
Anadolija 225
Andrejević—Igumanov Sima 188
Antonije, jeromonah 232
Arabistan 242
Arapska planina 40, 57
Arbanasi, v. Siptari
Arvanitis, v. Siptari
argač, 202, 212, 215
Arnavut, v. Siptari
arnautska pobuna 1913. g. 225
Arif Seljam 238
Arsenije III, patrijarh 31
Arsić Kole 162
Arhandelovska povelja 41, 208, 245
aršin 206, 211
Atanasovci 194
AP Kosovo i Metohija 13
Ahmed-beg Zogu 223
ač evi 33
ašure 33
Axius (Vardar) 160

B

Babaasanica 15, 22, 23, 59, 60, 63, 67, 158, 166, 218
Babin Most, selo 22
babini jarci 113
babulka, v. medved
Babuna, planina 272, 273
Bajrem Alija-mahala 195
bakardan, v. kačamak
Bakrdan (2700 m) 61, 62, 65, 66, 67, 70, 75
Balkan 16
balkanski rat 34, 193, 198
Balkansko poluostrvo 13, 16, 19, 152, 272
Balta 81, 164

Baltepe 32, 201
Balšić Đurađ 41
Bar 27
Baratica 85, 121, 200
Bardolevo 60, 63
baskija, v. teleme
Bataklište 69, 174
Batal sui 250
Bačka 188
Bahtijar Dodi 225
Bahtijar-Bafcer Kolovoz 224, 225
bač 209, 210, 214
bačila:
domaćinska 213, 214, 215
zadružna 212, 214
farmna 212, 214
kesimska 212
Bačilište, rogačevsko 234
Bačilište, silidžko 57
bačica 214, 218
Bašvardar 161
bašterpuz 219
Bela voda, ljubotenska 46, 213
Bela voda, pritoka Goleme reke 82
Bela voda, tearačka 291
Bela strana 73
Beli Drim 165, 166
Beli kamen, kalabački 279
Beli kamen, ljubotenski
Beli kamen (2452 m) 77, 79, 150
Beli potok, reka
beli sir 214
Beličica 85
Beloviška reka 29, 48, 164, 248
Belovište 18, 29, 167, 181, 188, 193, 211, 240
Belo jezero 62, 73, 143, 153, 238
Beloezerski rid 62, 63, 73, 143, 146
Belondža 81
Bendel Ludwig 159
Beograd 35, 36, 37, 206, 207
Beogradski zimsko-sportski podsavez 288
berberi 205
berićetli sene 33
besa 226
Bećir Radeša, pašnjak 59
Birbah Oskar 258
Bislim Elez 223
Bistra, planina 13, 86, 273
Bistrica (2540 m) 50, 52, 54
Bičevac 35
Bičevački potok
Bicane 224
Blagoveštenska isposnica 232
Blagoečka karpa 232, 247
Blažević Spasen 194
blaženak, biljka 175
Blateštica 50, 173
Bleštevo 217

Bloštinje 158, 234
 Bljač 187
 Blješke ničpurit 86
 Blješke rečit 85
 Bob, selo 187, 258
 Bogovinjska reka 62, 63, 73, 74, 76, 144, 146, 158
 Bogovinjsko jezero 62, 73, 108, 143, 152, 158
 — apsolutna visina 143
 — dimenzije 143
 — zasipanje 146
 — temperatura vode 144
 bodlec 212
 Božino 81, 84, 158, 174
 Božić, praznik 194, 241
 bozadžije 207
 Bozovačko jezero 155
 Bozovce 120, 155, 188, 189, 190, 195, 250
 Bor (1946 m) 53
 Borisavljević Ljubica 261
 Borisov Mihailo 294
 borovnice 174
 borovnike, v. borovnice
 Brazda, staroselska 28
 Brazda, beloviška 29
 brazda, jedinica vode 204
 Branković Vuk 41
 Branković Đurađ 41
 Bregalnica 210
 Brezno 193, 235
 Brezovačka šuma 87, 174
 Brezovica Nerodimska 27, 35, 36, 53
 Brezovica, vejčka 31, 217
 Brejačka karpa 37, 49, 174
 Brejačka rupa 36
 Brekinje 224
 brzak, vrsta kukuruza 202
 brigade, stočarska 210
 brigadir, stočarski 210, 214
 Brod, gorski 60, 63, 77, 155, 188, 189
 Brod, sirinički 202, 213
 Brod, selište 189, 190, 203
 Brodec, tetovski 30, 69, 195
 Brodec, gornjorečki 85, 109, 158, 188, 192, 193, 194, 200
 Brodečka reka 85, 165, 166
 Brodečka šuma 174
 Brodosavce 59, 187
 Brodska reka 73
 Brusa 208, 209
 Brustovac 62, 74, 76, 77, 143, 147, 148, 158, 269
 bubojedne biljke 175
 Buvol kamen 86
 Bugari 188
 Bugarska 207
 Budimov grob 82, 155, 278
 Budimpešta 180
 Buđovci, rod 236
 Bue Ami 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 47, 257
 Bujanovac 273
 Bujuk kajnaki 250
 Buke, šuma 87
 Bukovik, ljubotenski 46, 173, 174, 179, 205
 Buković tepe 86
 Bukovska reka 53
 Bunarski kamen 85
 Bunec 109
 Burgenštajn (Burgenstein) 257
 Burnički potok 54
 butin 209, 214
 Butin, potes 250
 Bučka 73
 budžak 190
 Bušterica (1968 m) 81
 Buštrica, reka 81

V

vadenica 204
 vadenje (navodnjavanje) 204
 Vaje barzetit 30
 Vaje made 30

Vakaf 61, 66, 155, 278
 valovi, glacialni 129
 valjalice 206
 valjaličari 205
 vap 109
 Varvara, selo 193
 Vardar 13, 15, 28, 31, 35, 87, 160, 251
 Vardarion 160
 Vardiša 69, 174, 178
 Vasić Aleksandar 260, 293
 Vau Pljakit, v. Stari Brodec
 veda 108
 vedarca 142, 145, 147, 154
 vejavica 114
 Vejce 30, 31, 224
 Vejčka planina 14
 Vejčka reka 30, 54, 164, 165
 Velebit 14
 Veli-beg, ličnost 245
 Velibeg, pašnjak 77, 78, 155, 158, 164, 166, 169, 199, 211
 Velika, v. Vardar
 Velika konjuška 53, 54
 Velika Rečica, selo 162, 188
 Veliki kamen 57
 Veliki ruski kamen 239
 Veliko dedeljbeško jezero 86, 151, 237
 Veliko jažinačko jezero 51, 137, 152
 Vena livada 31
 Verige od svjeta 16
 Verige sveta 16
 Veselinović Miloško 13, 17, 93, 161
 vetrovi: 97
 bunec 109
 vardarac 97, 109
 vir 109
 golemi 109
 debarski 99, 109
 era 109
 ladox 109
 ladost 109
 pajroz 109
 solunski 109
 fortuna 109
 frtuma 109
 Vetštajn (Richard Wetstein von Westersheim) 258
 Vešala, selo 57, 67, 159, 250
 Vie e re 35
 Vikenel (A. Viquesnel) 257
 vilajet skopski 32
 vinogradarstvo 201
 Vipera macrops Méhely 181
 Vitoša 20, 273
 Višegrad, ruševina 39
 Vladojević Mladen 41
 Vlavinica 13, 47, 200
 Vlasi Dobrušinci 208
 Vlatk 39
 vodarina 203
 Vodena, česma 158, 173
 vodeni konj 239
 vodenice 206
 vodeničari 205
 Vodna zajednica 203
 vodovaština 204
 vodokradica 204
 vodopadi 168
 Vozelački kamen 239
 vojvoda Mihailo, v. Mehmed-aga
 Vojvodina, pokrajina 27
 Vojvodino, pašnjak 74
 Vojnogografski institut u Beču 20
 Volkovija 200
 Vordje dar 30
 Vorza 30
 Vorz neraštas 29
 vorz čajs 40
 Vose 35
 voćarstvo 201

vrabac, igra 219
 vrangl 209, 214
 Vranište 199
 Vranovce 193
 Vranje 13, 194, 273
 Vranjkovci 194
 Vrapčište 109, 188, 194
 Vratnica 29, 34, 193, 238, 240, 241
 Vratnička reka 29, 168, 174
 Vratničke livadice 48
 Vraca 14
 Vračanska jezera 77, 78, 150
 Vrbeštičko jezero 50
 Vrbica 87
 vrvce 198
 vrelo Vardara 87, 157, 160
 vrelo Kamenjanske reke, v. Kajnak, vakafski
 Vrlji trap 37, 122, 173
 Vrtište 54
 Vrtop 57
 Vrutok 13, 14, 15, 87, 193, 251
 Vrutočka reka 87
 Vujević Pavle 14, 16
 vuk 178, 211
 Vukan, župan 231
 Vukašin vojvoda 243
 Vulić Nikola 32
 Vučitrn 21
 Vučji breg 36

G

Gabrovnica 50, 158
 Gavrenik 135
 Gazi Ishak-beg 235
 Gazi Mehmed-pašin hamam u Prizrenu 42
 Gajić M. J. 240
 Gajranska brazda 69
 Gajrina 155
 Galičanci 225
 Garina, beloviška 29
 Garje 68, 189, 190, 210
 Gemitaš 250
 geografska širina Sar-planine 13
 — naše zemlje 272
 Geografski institut JNA 23
 Geometridae 180
 Gerov Todor 235, 240
 Ginivoda 173
 glava, v. izvor
 Glava Prizrenske Bistrice 53, 158
 Glavardar 161
 Glavinovci 31
 Glasnik Srpskog geografskog društva 259
 Gliubotin 47
 Globočica, kačanička 34, 35, 37, 205
 Globočička reka, gorska 165
 Globočička reka, kačanička 46
 Globočička planina 80
 Glođe 167, 247
 Gloddski kamen 167
 Glubotan 47
 Gnjlane 31, 273
 govedari 215, 217
 Govedarnik, pašnjak 82
 Golem argač 80, 166
 Golema vraca 77
 Golema reka 15, 82, 86, 151, 152
 Golema Rečica, v. Velika Rečica
 Golema smreka 62
 Golemi dol 40, 59, 97, 138, 152
 — apsolutna visina 138
 — dimenzije 138
 — providnost vode 139
 — splašnjavanje 140
 — temperatura vode 139, 140
 — hemijska analiza 139, 140
 Golemi kamen, ljubotenski 36, 46
 Golemi srt 59, 60, 96
 Golemo jezero 54, 158

Golina 46, 119, 213
 gologojca 203
 Golubarnik 40, 55, 155, 174, 199
 Gopčević Spiridon 47
 Gora, župa 13, 59, 73, 77, 109, 173, 208
 Gorance 37
 Gornovica 30, 56
 Gorno teče (Harabati teče) v. tekije
 Gornja gužbaba 54
 Gornja Lešnica 65, 70, 174
 Gornja mala, tetovska 32
 Gornja ckala 48, 168
 Gornje vračansko jezero 150, 152
 Gornje Jelovce 82, 121, 158, 188
 Gornje Lukovo polje 78, 123
 Gornje Selo 53, 122, 178, 187, 189
 Gornji def 77, 78, 169
 Gornji kamen 87
 Gornji džinibeg 63, 65, 73, 199
 Gornji šiležarnik 54
 gospoda 214, 215
 Gostivar 14, 27, 28, 31, 32, 66, 87, 199
 Gotovuška reka 165
 Gragor 48
 Gradac, selo 167, 192
 Gradište, vis kod Brezovice Nerodimske 36
 Gradište, beloviško 235, 239
 Gradište, oraško 235
 Gradište, rogačevsko 38
 Gradske livadice 48, 174, 213
 Gramada 224
 Gramos 269
 Granica, potes 236
 Grbatovačka reka 165
 Grizebah 19, 20, 212, 257, 272
 Grinvič (Greenwich) 13
 Grkovići 190, 194
 grobnica cara Dušana 42
 Gromada 234
 Gropa lera 51, 136
 Gropa made 51, 136
 Gropas 13, 85, 202
 Gropi te hana 65, 66, 158, 179, 199
 Grujić Radoslav 232, 235
 Grci 27
 Grčka 27, 207
 Gumnište 29
 Gundulić Dživo I. F. 16
 Guri bakai 30
 Guri brezit 69
 Guri dat 119
 Guri kariz 121
 Guri beč, tetovski 69
 Guri keč, opoljski 60, 199
 Guri kulas 39, 40
 Guri ljobve 69, 119, 174
 Guri maf 82
 Guri rečit 119, 121
 Gurstengul 69
 gušavci 240

D

Dabiža, stočar 210
 Davidović Ljubomir 259
 daždevnjak 182
 Dalib-beg debarski 32
 Dalmat, stric Kirila Pejčinovića 231
 damga 209, 215
 Danovo bačilo 178
 Dančovo 40, 55, 199
 Darwin (Charles Darwin) 212
 Darda 224, 225
 dafnija 181
 Dačić Živojin 259
 Dvorci 164, 236, 241
 Debar 13, 14, 27, 84, 223
 Debreše 231
 Dedeljbeg, pašnjak 86, 154
 Debeljbeška jezera 86, 151
 Dejkin kamen 80

del 251

Demir kapija 235
Demir-kula Baliboga 223
Demir reka 77
dendriti 163
Derven, vardarski 28, 29, 164, 235, 240, 241
Derven, radički 200
Dervent, vešalski 57
Derviš Džare, harambaša 32
Dere vosis 35
Deroko Aleksandar 235
derud 223, 225
derudedžija 223
Derfler (Dörfler) botaničar 258
desetak zakoniti 221
Def, pašnjak 78
Defsko jezero 78
defferhana 211
Dečanac Sava, arhimandrit 13, 130, 179, 272
Dešalari, rod 194
Dešat, planina 14, 86
dzira, v. surutka
divlja svinja 178
divokoza 178, 179
Dikanović 245
Dikance 187
Dikili taš
Dimer kapija 134, 135
Dimović Nastas 94
Direkcija suma, Skopje 93
Dobra strana 54, 158, 282
Dobroška jezera 51, 97, 136
Dobroška reka 164
Dobrošte 167, 193, 224
Dovedenica 51
Dojran (2310 m) 40, 54
dol 190
dolap 191, 192
Dolga livada 87
Dolomiti 109
Dominola 180
Donja gužbaba 54
Donja Lešnica 70, 72, 174, 292
Donja ckala 29, 168, 169, 170
Donje vračansko jezero 150
Donje Jelovce 158, 173, 192
Donje Lukovo polje 78, 80, 82
Donje Ljubinje 40, 188, 192
Donje Palčište 162, 201
Donji def 77, 78
Donji polog 70
Donji džinibeg 59, 63
Donji šiležarnik 53
Doflajn (Franz Doflein) 181, 258
draga, v. usov
Dragaš 42
Drajkovce 258
Drajička reka 165
Dračko-bitoljski put 17
drva, svoženje 200
— na greben 200
— na gužvu 200
— na sanje 200
Dren, jažinački 37
Drenje, vejčko 30
drenjine 174
Društvo planinara Južne Srbije 94, 288, 289
Dryas octopetala 175
Duboka rupa 55
Dubravska reka 165
Dubraica 28
Duječka reka 55, 168
Dumkovo 77
Dunav
dunum 211
Dupka, piribeška 211
duplje 78, 85
Dupnica 55
dućani 206
dućandžije 206
Duška reka 73, 74, 122, 168

Đ

Đakovica 238, 273
Đakovo, selo 271
Đalica 13
Đevdelija
Demišaš 80
Đeneral Janković 37, 258
Đeravica 269
Đermol 193, 224
diz, v. urda
Đindere 46, 158, 203
Đinivoda 76, 77, 158
Đinivodno jezero 77, 149
Đorđević Živojin 259
Dubrišta, sirinička 36, 173
Dura, potes lisečki 30
Đurdevdan 181, 209
Đurdevište 189
Đuri mađari 189

E

evlek 211
Egejsko more 19, 165, 166
Elez Jusuf 223, 225
Elez han, v. Đeneral Janković
Elezova rupa 37, 38
Empetrum nigrum 175
eskaladne ture 70, 71
Estrajh Karl 17, 21, 130, 133, 237, 258

Ž

Zabarnik 199
žabe 182
Zarova planina 13
Zeden 18, 28, 100, 208
Zeljino 31, 190
željka, v. kornjača
ženske vodice 161
žir, bukov 174
Žujović Jevrem 258
Žujović Jovan 14, 257, 259
žur, selo 199, 226

Z

zabel 205, 251
Zabelat premi 37
Zagreb 259
Zadploča 199
zadruga stočarske 211
zaklopna nedelja, v. martinije
Zakon Leke Dukadina 226
Zakonik cara Dušana 210
Zaks (Carl Sax) 13
Zalm (Franz von Salm) 257
zanatlje
Zanoge 46, 258
Zapluzje 187
Zbiralo, česma 159
zbiralo, seosko 188
zvonac 212
zvono 212
zvončići, biljka 175
zdviska 214
zdravac 175
Zdunje 66
zemljišni ugao 266
zemunice patrolne, na Ljubotenu 287
Zendeljbeg, pašnjak 211, 279
Zendelj-beg Kodra, spahija 245
Zetski put 17
zidari 205
zimovišta, stočarska 209, 210
Zli dol 291
Zli Potok, selo 188, 199
Zlokućane 35
zmijin praznik 181
Zrzačka reka 165
Zubovce 193

I

Iđrizova rupa 82
izba 190
izvara, v. urda
izvod 203, 251
izvor 157
izvor Pene
izvorče 157
Izet-kula 85, 200
Izet Selman 85
ikona 192
Ilešnica, v. Kiš
Ilindan 234, 235
Iliri 194
Iljaz Kariman 194
Imište 194, 195
inje 113
Irbi (A. P. Irby) 130, 240
Isailova česma 158
Isa-beg skopski 31
Isak-čaja 224
Isakovski Cake
Isaković Antonije 162
Ispod bačila 35
Istanbul 32

J

Jablanica, selo 39, 189, 190, 194, 195
Jablanička reka
Jablanički caf 39
Javalica 29
jaglika 176
jaganjci
— rovašenje 214
— lučenje 214
jagode šumske 174
Jadransko more 16, 19, 140, 165, 270, 272
Jazinačka reka 37, 46
Jazince, tetovsko 35, 37, 38, 193
Jazince, siriničko 36, 37, 122, 165, 178, 187
Jazbinski potok 165
jazdnicar 208
jazle 209
Jakubica 259, 266, 272
jalovinja 214
Jama, planina 13
Janković Jefrem-Tetovac 31
Jaokamen 40, 55
jarebice 180
jasnoća viđenja 267
jasak, v. derud
jasakdžija, v. derudedžija
Jasika 224
Jevnu ašure 33
Jegunovce 29, 243
Jeduarce 189, 190, 193
Jezeracka rupa 130
Jezeracki potok 37, 134, 135
Jezerište 180
Jezero, lokva iznad Ljubinja 55
Jezero (1700 m), pašnjak 40
Jezerko, pašnjak 62, 65, 145
Jezerce, nerodimsko 13
Jezerce (2604 m) 22, 50, 51, 52, 108
Jelak 69, 174, 292
Jeje, česma 158
Jeje, lug u Vrutoku 161
jelen 234
Jelence 166, 190, 194, 195, 210
Jelika, vratnička 168, 174
Jelini 16
Jelovarnik (2350 m) 48, 173
Jelovljane 204
Jelovljanska planina 61
Jelošnik 158, 193, 232
Jene Födör 180
Jeniš F. (Franz Jenisch) 21
Jenišcher 209

Jeremijindan, v. zmijin praznik
Joanikije, pološki episkop 232
Jovanović Ljubomir 17
Jovanović Mihailo 144
Jovanovski Dime 278
Jordan Bogdan 23
»Juge«, turističko društvo 94, 262, 288, 289
»Jugohrom«, kombinat 290
jurija 203
Jurija, potes 250
Jurišić Gedeon 199, 235
Jurišić Zivojin 259
Juričko grobište 78, 86
Juruci 208
Juričko groblje 208

K

Kabaš 31, 199
Kadri Šain 223
kaza tetovska 32
— gostivarska 32
Kazani, čaušički 51
Kazani (2562 m) 67, 69
Kajmačija 28
kajnak 157
Kajnak, vakafski 61, 160
Kalabak 13, 15, 80, 81, 175, 224
Kalabak vogel 80, 81
Kaldirma, potes 250
Kaldirm bogaz 28
Kale, lešačko 235
Kale, tetovsko 32
Kalinin vrh (2614 m) 273
Kalinovica 141
Kalis 225
Kalište 148, 158, 180, 235
Kalkandelen 31
Kaluder, rogačevski 158, 234
Kaludere 232
Kaluderska reka 37
kalja 235
kaljaja 235
Kaljalja, ravenska 235
Kalje, oraško, v. Gradište, oraško 235
Kalje, režanačko 235, 239, 242
Kalje, straško 235
kamenike 176
Kamenica (2260 m) 51
Kamenjane 194, 204
Kamenjanska reka 61
kamping u Prizrenu 42
— u Tetovu 292
Kanada 207
Kantakuzen 160
Kanuni hajduti 225
Kapi džanit 81
Karabunar (2565 m) 61, 67, 70
Karamustafa 81, 164, 224
Karanikola, vis 14, 59, 67, 164, 174, 241
Karanikola, stočar 241
Karanikolska reka 57
Karapotok 39
Karataš 59
Karaula 37, 122
karlica (mera) 202
Karpa, na Livadičkom jezeru 131, 132, 175
Karpa, beloviška 169
Karpe, ljubotenske 36
Karšjak 21
Kasim 209
Kastrioti Đurađ, v. Skender-beg
kačuni 176
kačamak 217
Kačanik 13, 14, 21, 35, 165
Kačanička klisura 13, 35, 46, 195
Kačina glava 60
kačkavalj 210, 214
Kebir Mehmed Čelebija 235
Kepi isarit 235, 242

- Kapi kulčeras 242
 Kapi kuć 61
 Kapi nežve 242
 kesim, v. ruga
 kestenovi lugovi 173
 kefalija 41
 Kipert (Heinrich Kiepert) 13, 20
 kisele vode:
 — u Velikoj Rečici 162
 — u Donjem Palčistu 162
 — u Lešku 162
 — u Livadi tečes 162
 — u Nproštenu 162
 Kičevo 27
 Kiš 37, 38, 232, 250
 kišle 209
 kišomerne stanice:
 — u Brezovici Nerodimskoj 93
 u Dragašu 93
 u Jazincu (siriničkom) 93
 na Ljubotenu 94
 na Popovoj šapki 93, 100
 u Firaji 93
 na Crnom kamenu (ljubotenskom) 93
 kladenac 157
 Klek, reka 80
 Kleč 59
 ključ, v. izvor
 Koben 39
 kobilar 208
 Kobilica 14, 20, 22, 39, 54, 58, 69, 108, 114, 174
 kovači 205
 Kovačević Ljubomir 17
 Kodra, cirk 65
 Kodra, neraška 236
 Kodra Bugari 119
 Kodra bulgarit 61, 69, 292
 Kodra Stojani 30
 koze 210, 211
 Kokoškin orman 179
 kola 200
 kolesnik 200
 Kolovoz, selo 224
 Kolje, selo 194
 Koljovska mala 37, 194
 konjuh 208
 Konjuška ravnic 55, 178
 Kopanik 27, 271, 272, 273
 Korab 13, 14, 73, 81, 84, 86, 223, 225, 258, 259,
 261, 267, 269
 Korabska vrata 198, 224
 Koran 42
 Koriya e re
 korita, za pojilo 157
 Korita, rogačevski potes 38, 158, 224, 258
 Koritnik 13, 14, 18, 39, 224
 Koroneli (Padre Coronelli) 16
 kornjača 181, 241
 Kosovo polje 13, 267
 Kosovce, selo 187
 Kotev 73
 Kotlina, selo 205
 Kotlinska reka 165
 Kočubeja 82
 Kodža Balkan 165
 Košanin Nedeljko 258, 259
 Krajač Ivan 47, 52, 235, 259, 261, 272
 Krajište, pečkovsko 87
 Krajište, staroselsko 28
 Krakornička reka 166
 kraljevi:
 Bodin 41
 Vukašin 41
 Gentije, ilirski 199
 Dragutin 189
 Milutin 31, 41, 189, 232, 235
 Mihailo 41
 Persej, makedonski 199
 Stevan Dečanski 189
 Stevan Prvovenčani 41, 235
 Kraljević Marko 235, 239
 Kraljevo 39, 269
 Krasotički peš 122
 Krvara 60
 Krek za 232
 Krem mret 77
 Kriva šija 65, 70, 174
 Krivi del 35
 Krivi rid 135
 krivina Zemlje 265, 266
 Krivošijska reka 70, 71
 Krivošijski osoj 71
 Krivošijsko jezero 71, 142
 krljuk 218
 Krmzi toplak 250
 kroy, v. izvor
 Kroy dat 30, 158
 krst 251
 kruj, v. izvor
 Kruj vaut 85
 Kruj platit 158
 Krujni Selimit 37
 Krujni vosi teper 35
 Krušev 225
 krčaljka 200
 Krčin 13
 Krdžalino 15, 77
 Kuklibeg, selo 187
 Kukovačka reka 165
 Kukovce 187
 kula Ivanovskih 192
 kula Popovskih 192
 kula »Titov vrh« 270, 291
 Kula, vakafski pašnjak 61
 Kule (1375 m) 54
 Kule, brezanski potes
 Kumanovo 13
 Kunovica 16
 kupine 174
 kuće 190
 Kučin klet 132, 178
 Kuštendilski čaf 39
 Kučbaba 54
 Kučibaba (2200 m) 74, 82, 155
 Kučka padina 38

L

- Lab 271
 Lavce 188, 193
 Lazaropolje 34
 Lasenovac 37
 lasica 178
 lasta 180
 Latif Hadži-Muhamedi 238
 Lgiubotan 16
 Lebeten 47
 Leva reka 73, 74, 76, 77, 148, 165
 ledina 203
 Ledine vosis 35
 Ledine e vosis tepr 35
 Ledine skeme 37
 Ledjengrad 231, 242
 Lepenac 13, 14, 27, 35, 46, 165
 Lera vešalas 69, 292
 Lera vogel 51
 Lera mad (2640 m) 23, 51
 Lera made (2197 m) 13, 85, 86, 151, 267, 277
 Leskolec, česma 158
 Lečem, cirk 60
 Lešak 31, 162, 193, 240
 Lešačka reka 165, 232, 235
 Lešnica, vis 61, 66, 70
 Lešnica, selo 235
 lešnici 109, 174
 Lešnička karpa 70, 71, 72, 174, 179
 Lešnička reka 67, 69, 70
 Lešnički osoj 70
 Leštane 188, 189
 Leštanska reka 165

Libella 180
 Libetin 47
 Livade režancas 37
 Livade tečes 30, 162
 Livade štraz 35
 Livadičko jezero 35, 36, 37, 48, 152
 — apsolutna visina 132
 — dimenzije 132
 — providnost vode 134
 — plašnjavanje 135
 — temperatura vode 134
 Livije Tit 16
 Limnophilus bipunctatus 181
 Lioubeten 47
 Lipeten 47
 Lipljan 39, 273
 Lisina 36
 Lisec 30, 68, 210
 Liuljatr 47
 Ličeni i zi, v. Crni dol
 Lični grobišta 15, 160
 L'ka 53
 Logarska dolina 70
 Lojma 194, 195, 223, 224
 Lokvica, selo 189
 Lubogna 47
 lubrifijantni sloj snega 117
 Lug, beloviški 29
 Lužine 35
 Lukovo polje 154, 211, 267

LJ

Ljak livadicas, v. Šija
 Lješte thata 189
 Ljiljani 176
 Ljubatern 47
 Ljubatrin 47
 Ljubeten 47
 Ljubetin 47
 Ljubintrn 47
 Ljubinski put 199
 Ljubinska reka 40, 165
 Ljubljana 259
 Ljuboviška planina 59
 Ljuboten 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22, 27, 35,
 37, 38, 47, 48, 86, 96, 99, 105, 108, 241
 »Ljubotens«, planinarsko društvo 290
 Ljubotenska reka 46, 48, 115
 Ljubotin 47
 Ljubotin vrh 47
 Ljubotrn 47
 Ljubotron 47
 Ljuma, župa 31, 80, 223, 224, 271
 Ljuma, reka 13, 81, 166
 Ljum Kula 224
 Ljumljanski pojas 223, 224
 Ljusna 194, 225
 Ljutić 176

M

Mavra 210, 251
 Mavrica 251
 Mavrovi hanovi 34
 Mavrovsko jezero 166, 203
 magleno more 99, 100
 magnetna deklinacija 272
 Mađarski grob 48
 Mazdrača, pašnjak 82, 198
 Mazdrača, reka 77, 148, 150, 155, 190
 Makedonija 13, 33
 Mackenzi (G. Muir Mackenzie) 130, 240
 Mala Azija 17, 208
 Mala vraca 77, 224
 Mala Gabrovnica 50, 174
 Mala reka, ljubotenska 28, 47
 Mala Rečica, selo 189
 Mala smreka 62, 143

Mali vrh (2005 m) 54
 Mali vrh (2445 m) 54
 Mali dol 59, 138, 141
 Mali Ljuboten 46
 Mali polić 273
 Mali srt (2420 m) 60
 Mali Turčin (2702 m) 65, 66, 67, 261
 maline šumske 174
 Malo dedeljbeško jezero 86
 Malo jažinačko jezero 50, 158
 Malo jezero, eolsko 48
 Malo-Mico jezero 53, 137, 153
 mamiguz 175
 manastiri:
 Sv. Arhanđela u Prizrenu 42, 190, 208
 Sv. Atanasija u Lešku 232
 Bogorodice htetovske 31, 190, 208
 Bogorodičin u Lešku 32, 231
 Sv. Đorđa Skoropostiznika u Skoplju 189,
 203
 Sv. Ilije u Gorancu 232
 Sv. Ilije u Rogačevu 234
 Sv. Jovana Zlatoustog u Otušištu 232
 Manastirica, selo 40, 194, 225
 Manastirička reka 165
 Mandakove rupe 199
 mandra 213
 Marin potok 54
 Markov kamen u Dobroštu 239
 Markov kamen u Popovom 239
 Mark noga, u Neraštu 239
 Markova noga, na Rudinom polju 239
 martinije 178
 Maslar 39
 maslo 213, 214
 Mat 209
 matematička daljina viđenja 265
 Mateni 148
 Matova njiva 28
 Matković Petar 160
 Mačedika, stočar 210
 mahale 188
 Meance 48
 medved 178, 179, 211
 Medova
 Međedina 53
 Mezija 160
 mejdan evi 33
 Mel 46
 Menada 32
 Mengova kula 82
 Meteorološka opservatorija — Beograd 94
 Merdere 271
 meteorološke stanice:
 na Popovoj šapki 93
 u Prizrenu 95
 u Tetovu 95
 na Titovom vrhu 93
 Metohija, kotlina 13
 Metohija, železnička stanica 39
 mehane 206
 Mehmed-aga, v. vojvoda Mihailo
 Mehmed-baba, derviš 33
 Mehmed-beg Paloši iz Tetova 32
 Mehmed-beg, sin Gazi Ishak-bega 235
 Mehmed Hajrudin Kukli-beg 31, 245
 mečka, v. medved
 mečkino grozdje, v. borovnice
 Meščina dupka 38
 Mileva livada 37
 Miler Jozef, lekar 13
 Miler (Müller), zoolog 181
 Milinković Teodor 21, 22
 Milkovci 194
 Milojević Borivoje Z. 130, 140
 Milojević Miloš 93, 199
 Miloš Čobanin, potes 78, 151, 199
 Miljana, poturčenica 31
 Miljevo 60
 mimber 32

misafir evi 33
 misafir sofrasi 33
 Mirče njive 87
 Mitevski rid 60
 Mitrovčan 208, 209
 Mitrović—Spirita Dušan 259, 261, 284
 Mitruševski Doce 189
 Miftar Zaim 223
 Mihailo, vojvoda gnijilanski 31
 mladi petak 248
 Mlaka, staroselska 28
 mlaka 203
 Molaka 69, 174
 Momčilo vojvoda 243
 Mons Albanus 16
 Monte Argentaro 16, 19
 Monte Argentaro vulgo Lgliubotan 16, 47
 monte Scarra 208
 Morava (2150 m) 13, 87
 morene 129
 moteli:
 u Vratnici 29, 200, 287
 u Mavrovu 200
 u Tearcu 200, 287
 Mramor (2305 m) 77, 78, 166
 Mrtvi čovek, potes 80
 Muzej tetovskog kraja 33
 muzički instrumenti:
 blizna šupelka 218
 gajde 218
 duduk 218
 kaval 218
 šupelka 218
 muznice 214
 Munela, planina 269
 Murga (2040 m) 80
 Murgovec 124
 Muršica 36, 37
 Musala (2925 m) 273
 musandra 192
 Muhamed II, sultan 41
 Muharem Raim 82
 muhadžiri 194

N

Nadjezero 130
 nalbanti, v. potkivači
 naprstak, biljka 176
 Nebregošte 189
 Nemanja Stevan 41, 235
 Neprošteno 162
 Neproštena reka 164
 Neraško polje 29
 Nerašte 29, 203, 243
 Nerodimka 35
 Nikanor, episkop pološki 31, 231
 Nikolić Rista 17, 22, 50, 56, 130, 132, 137, 140,
 146, 152, 238, 246, 258, 259
 Ničipur 200
 Niš 27
 nišan:
 votivni 248
 nadgrobni 194
 pljačkaški 224
 predskazivač vremena 108
 Novi Sad 141
 Novo Brdo 41
 Novo Selo, gornjopološko 188
 Novo Selo, donjopološko 144
 Novikov Pavel 272
 Nojmajer (Melchior Neumayr) 257
 Nončev Ariton 225
 Nuredin Kotar 225
 Nuriman Veli 293
 Nušić Branislav 14, 205
 Nhorte Isen Vojašit 46
 Nhorte mala 46

NJ

Njiva Džemaila 38, 198

O

Obica 35
 Oblik (1300 m) 273
 Obruč 180
 Ovnin kamen 84
 ovce:
 brojno stanje 210
 imena 214
 jagnjenje 214
 krmljenje 215
 mlečnost 214
 mrkanje 214
 muža 214
 obeležavanje 215
 strižba 215
 težina 215
 ovčar 208, 210, 217, 218, 278, 280
 Ovtje polje 208, 210
 Ovči buzgun 38
 Ograde, beloviške 29
 Ograđen
 odajče 190
 odadžija 209, 210, 213
 Odranska reka 48, 164, 203
 određivanje vremena:
 po kretanju ovaca 218
 po senci 218
 Odri, selo 194, 242
 Oenej, rimsko utvrđenje 32
 Okrš 38, 47
 Olimp 19, 20, 265, 266
 Omer-paša Latas 199
 oniks 201
 Opolje, župa 13, 39, 173, 189, 208
 Opoljski put 59, 199
 orao 180
 Orašje, železnička stanica 28
 Orašje, selo 203
 Oraški majdan 28
 Ordoška reka 165
 Orjen 269
 Orlovec 31, 108
 Orlov kamen 169
 Orman, ljubotenski 47
 Orman, u dolini Suve reke 132, 173
 Orman, selo 242
 Ornica, režanačka 37
 orografske kulise 266
 Osoj, oraški 236
 osjak, biljka 176
 Osman, Gundulićev spev 16
 Osman iz Kolja 194
 Ostrica (1117 m) 87
 Ostrovica 77
 otlak 211
 otlak-parasi 211
 Otunje 193
 Otušiste
 Ohrid 27, 34
 Ohridsko jezero 13, 140
 odžak 190
 Odžino 250

P

Pavle, iguman 231
 Pavlev grm 29
 Pavlov kamen 53, 165
 pazarni dani:
 u gorskom Brodu 201
 u Gostivaru 201
 u Prizrenu 201
 u Tetovu 201
 Pazarska česma, v. Ajdučka česma
 Pajnić Edvard 14

Paligorica 241
 panađuri 31, 41
 Pančičev vrh 270
 paraćehaja 209, 214
 pastir 208
 pastrmke 182
 pastuvi 211
 Pašaćesma 39
 Pašina livada, rogačevska 37
 Pašino (2106 m) 57, 180
 Paštrik 13, 14, 39, 273
 »Paštrike«, planinarsko društvo 290
 Pejčinović Kiril 32, 231
 pekari 205
 Pena 30, 31, 32, 59, 63, 67, 158, 166, 173, 203
 Perserin 16
 perunika 175
 Pesok 13
 Petkovac 28, 173
 Petković Vladimir K. 17, 47, 130, 258
 Petočno vodiče 158
 Petrik Milivoje 141
 Petrović Dragutin 258
 Petrošnica 54
 Peć 39, 42
 pećine 71, 232, 247
 Pečka patrijaršija 194, 231
 Pecina korija 119
 Pečalište 28
 Pečkovo 87
 Pešterka 78, 215, 278
 Peščanica 40, 55, 199
 pijavice 181
 Pikolomini 41
 Pimen, otac Kirila Pejčinovića 231
 Piribeg 18, 36, 37, 39, 46, 48, 50, 108, 114, 210
 pirinač 202
 Pirineji 15
 Pirok 188, 251
 Piškopeja 223
 plavine 167
 Plavska reka
 Plajnik 187
 Plajnička reka 165
 planinska groznica 218
 planinska magla 99
 Planinarski savez Makedonije 288, 291
 Plat, potes 69, 174
 plat, v. usov
 plevna 191
 Ploča (2467 m) 59, 210
 Pluđe 37
 Pluni 30
 Pljevlja 21
 Pobenica 55
 Podgor, tetovski 29, 47, 48, 50, 109, 113, 166, 173, 178, 181, 188
 Podgorani, tetovski
 Podujevo 21, 47, 273
 Podusojno 37, 173
 Požar, jažinački 37
 Požarine 235
 Polibije 16
 Polica, ljubotenska 36, 46, 47
 Polog 32, 73, 77, 147, 189, 199, 243
 Polopanikov grob 73
 Pološka župa 189
 poluprečnik Zemljin 265
 pomutaj 166
 ponikva 167
 ponornice 149
 popik, igra 219
 Popova livada, beloviška 29
 Popović Sreten 130
 Popovo prase 53
 Popova šapka, tetovska 27, 30, 66, 104, 113, 158, 174, 278
 Popova šapka (2080 m), gorska 81
 Popovljane 189
 Popovski, rod 158

Popovski Marko, stočar 224
 Poroj 167
 Porojište 234
 Porojska reka 164
 Poselije 240
 poslastičari 205
 potkivači 205
 Potočan 167
 Počev 31, 199
 praporac 212
 Prvačke karpe 50
 Prvce 193, 194
 Prevalac 36, 39, 165
 Prepolac 47, 271
 Preslap, potes 39
 Preslap (2241 m) 54
 Prespansko jezero 13
 Pržina, reka 67, 69, 70, 178
 Prizdrijan 41
 Prizren 13, 17, 27, 40, 41, 93
 Prizrenska Bistrica 13, 39, 40, 42, 53, 137, 157, 169
 Prizrenski grad 39
 Prizrenski put 30, 39, 40, 57, 133, 199
 Prilep 239
 prihvatnice:
 »Piribeg« 29, 49, 50, 52
 »Titov vrh« 291
 turčinska 65, 66, 68
 »Crni vrh« 30, 31, 39, 40, 55, 57
 »Crni kamen« 39, 40, 291
 »Džinibeg« 60, 62, 66, 68, 72, 75, 291
 Priština 42, 273
 Proj duzel 81, 164
 Proj jelencas 190
 Proj žaba 81, 174
 Proj ma 35
 Proj fel 37
 Prokletije 39, 272
 Promke 30
 Proni vakafit 81
 Proni dervišit 35
 pronija 251
 Prosek, grad 235, 240
 protuđer 211
 Proševska reka 82, 155
 psi ovčarski:
 — imena 212
 — ishrana 212
 ptičinci 176
 Pustenička reka 258

R

Ra 173, 178
 raboš 213
 Ravaja 30
 Raven 201
 Ravša đols 82
 Radeša, selo 188, 189, 225
 Radeška planina 210
 radijus-hiljaditi 266
 Radika, reka 78, 80, 81, 84, 85, 164, 166
 Radika, pašnjak 78
 Radovanović Milutin 181
 Radovanović Svetolik 259
 Radojčić Sv. 32
 Radomir, selo 198, 225, 271
 Radomirski put 198
 Raduša, železnička stanica 28
 Raduša, naselje i rudnik 28
 Raim Muharem 81
 Rajčica, selo 84
 rakija 201
 Rakita, reka 164, 235, 240
 Ramadan-čaja 209
 Ramadanov grob 69
 Ramanov kamen 29
 Rana 37
 Rasa 61
 Rasengul 78, 82

Raskrsnica, potes 87
 Raša 141
 Raška 35, 37
Rašče 237
 Režance 37, 38, 195, 250
 Reka, čafkadijska 82
 Reka vardišas 248
 Renim 35
 Resim 86, 202
 Restelica 22, 78, 188, 199
 Restelička reka 165
 Restelički put 199
 Resulje 35
 refrakcija 265
 Reč, potes 84, 121, 198
Reč, albansko selo 225
 Reč, ruševine naselja 188
 Rečane 40, 159, 187, 189
 Rečička reka 162
 Rečki čam 84, 158, 174
 rečna oduška 125, 282
 Redž Ljok 31
 Redž Palj 31
 Redžalari-mala 195
 Redžep-paša 31, 32, 33, 245
 Redžova česma 39, 158
 Ribnik 41
 Riza Kadri 25
 Rila 20, 272, 273
 Rimljani 16, 41, 243
 ris 178
 Rogač-mala 195
 Rogačevo 38, 193, 258
 Rogačevska reka 164
 Rodina 119, 120
 Rodope 16, 20
 Rođa pastrat 37
 Rokopec 30, 54
 Ropok 71
 Ropoti epr 35
 Ropotski potok 35, 46, 173
 rosa 267
 Roša 76, 210
 ruga 209
 Rudino polje 239
 rukodeljine 205
 Rumuni 194
 Rumunija 207
 Runovići, bratstvo 41
 Rupa, ljubotenska 46
 Rupa lebeteni 46, 239
 Rupe, siriničke 36, 173
 Rusanda-devojka 243
 Rustem iz Cajla 194
 Rušid-paša 199

S

Sabrija Trnica 85
 Sabrijina rupa 85
 Savin kamen 240
 sadekave 197
 Sadik-čaja 209
 sajbijska stoka 212
 Sali Dana 225
 Sahat dere, reka 119, 168
 Svinjarski potok, potes 122
 Samebuke, beloviške 29
 Samebuke, jažinačke 37
 Samobor 141
 sapunika, biljka 175
 Sarajevo 259
 Sarišaban 209
 Sveta Mina, potes 173
 sv. Antonije Stolpnik 189
 sv. Mrata 178
 sv. Sava 41, 240
 svečke 231
 Svinjerac 250
 Sedlarevo 190
 sejmen-parasi 211

Sejmenski kamik 273
 Sejmenska kula 48, 272
 Sekulić Jane 232
 Sekulić Trpe 232
 sela:
 broj kuća 187
 broj stanovnika 187
 broj sela 187
 raspored sela 187
 tipovi sela 188
 Selačka planina 14
 selište 196, 251
 Selce, tetovsko 31, 188, 189
 Seljanik, v. Solun
 Senecio, biljka 176
 Senokos, selo 167, 188
 Serbrnica 16
 Serdarica 40, 54
 Setolje 193
 Sidel 30
 Sinve (A. Synvet) 13
 Siničane 204
 Sirinička župa 13, 27, 35, 36, 48, 53, 109, 121, 189
 Sjed. Američke Države 207
 Skadar 21, 27, 199
 Skadarski put 27, 41, 199
 Skakalac 59, 60, 108
 Skakalska reka 60, 142
 Skala džinibegi 62, 73, 199
 sklad 61, 210
 Sklir Varda 245
 Skender-beg 31
 Skok 29
 skokovci, rečni 168
 Skoplje 21, 27, 28, 31, 35, 37, 238, 261
 Skulanovo 21
 sladoledžije 207
 Slap, potes 168
 slap, rečni 168
 Slatina, tetovska 193, 240
sleč 175
 Slišković Jakov 93, 130
 Slovo, albansko selo 223, 225
 Slupe 39, 290
 Smiljanić Toma 245
 smit, v. snežni smet
 smreka, biljka 174
 Smreka, reka 62, 63, 174
 sneg: 13
 zrnavac 114
 pepeljevac 113, 114
 prečavac 113
 pršac 113, 114
 susnežica 113
 sušac 113, 114
 celac 113, 114
 štrkov 113
 snežna kapa 113, 115
 snežna okorina 115
 snežna streha 115, 282
 snežni prokop 125, 282
 snežni svojevi 114
 snežni smet 113, 114
 Sobrija, v. Gradište, oraško
 Sobri kale, v. Gradište, oraško
 Sokolovac 291
 Solišta, potes 69, 174
 Solište, ljubotensko 46, 168
 solište, za ovce 179, 215
 Solun 21, 269, 271
 Solunski zaliv 271
 Solunska glava 266, 269, 272, 273
 Solunska kampanja 209
 Sopotnica 200
 Sopotnički ljak 35, 46, 258
Soputica 80
 sočnica 116, 125, 134
 Spaijski grob 57
 Spirino bačilo 29
 Sphinx 180
 Sredna karpa 71

Sredni breg 269
 Sredno ormanče 29
 Srednja vrata 77, 78
 Sredorek, staroselski 28
 Sredorek, beloviški 29
 Sredska župa 14, 39, 50, 53, 189
 Sredska, selo 187, 188, 235
 Srezo, v. Strez Dobromir
 srna 178
 srpski groševi 41
 Srpsko planinsko društvo 259, 260, 261
 Srt 250
 Stajić Vasa 284
 stan, v. mandra
 Stani lokit 69, 174, 180
 Stanković Todor 22, 130, 272
 Stara baba 71
 stara oka 202
 Stara planina 27
 Starkladenac 87, 158
 Starmanastir 232
 Staro Selo 29, 193
 Staroselska reka 82
 Staroselska trla 28, 217
 Staroselski potok 124
 Staroselsko bačilo 28, 212
 Staroselsko polje 28
 Stari Brodec 85
 Stenče, selo 190
 stije 242
 Stijino česmiče 242
 Stoga 73, 168, 179
 Stogovo 13
 Stojanova kuća 36
 Stojanović Kosta 259
 Stojković Desanka 261
 Stojkovići, rod 194
 stol 190
 Stomatovo 234
 Straža, selo 205, 235
 Stražnik 85, 200
 Strana, potoč ljubinski 40, 159, 199
 Strančina 242
 Straška reka 46, 283
 Strde 48, 211
 Stredok 60
 Strez Dobromir 240, 245
 Strezimir, ruševine naselja 188
 Strikulje 59, 63
 stroga 212
 Struga 34
 strugare 206
 strugardžije 205
 Stružje, selo 39, 189, 194
 »Stružje«, planinarska kuća 39, 40
 stršinke, v. borovnice
 Studena reka 30, 69
 Subašić Tasa 260
 Suva gora, tetovska 18, 28, 86
 Suva Reka, varoš 39
 Suva reka, reka 37, 132, 173
 Suvodolica 28
 Sudugrob 269
 Suzi Čelebija 42
 Sukobin 27
 Sulejman Lekovac 223
 Sulejmanica 199
 Sulj-kapetan, v. Sulejman Lekovac
 Suteska 73, 122
 Sutlidže 32
 Scard 17
 Scardos Oros 16
 Scardus 16, 17, 19
 Scordi Montis 16
 Scordus 16, 17

T

tabaci, v. štavioci
 Tahinsko jezero 272
 tarčug 218

Tearce 34, 188, 240
 Tearačka Bistrica 51, 54, 174, 232, 291
 Te del reka 61
 Te kepi đuri limani 37
 Te kepi kulčeras 37
 Te kepi rovit 37
 Te kiša 37, 232
 tekije:
 Halveti teče u Prizrenu 42
 Harabati teče u Tetovu 32
 Seh Tahmut teče u Ljumi 81
 Te kroy mret 39
 teleme 210
 Teofilakt, arhiepiskop 160
 Te pšaon pljaka 61
 Te Raja 37
 terzije 205
 Tesalija 209, 241, 246
 testeraši 206, 207
 »Teteks«, vunarski kombinat 287, 289
 Tetovo 13, 14, 17, 27, 28, 29, 31, 34, 93, 104, 158
 167, 189, 190
 Tetovska kotlina 13, 27, 46, 100, 116
 Teče 30
 Tečijske loze 292
 Te uri 30, 166, 291
 Te česme garjes 30
 Tijavoda 77, 79, 150, 154, 158
 tisa 174
 Titov vrh 23, 65, 66, 67, 70, 96, 278
 Todorovski Nikola 294
 Topilište 29
 Toplica 47
 Topojane 81, 194, 223, 224
 Topusko 39
 Topušnica 164
 Torbeši 245
 Torbeški most 81, 84, 85, 120, 175, 200, 210
 torovnina 210
 Tošinica 53, 174
 trave:
 vlasenika 174
 detelina 174
 đurdevka 174
 kiselica 174
 krtulj 174
 mlaka 149, 174
 meko seno 174, 202
 morava 174
 ostrika 174, 202
 tipac 174
 šaš 155, 202
 travnina 210, 211
 trage 198
 Trakija 209, 225
 Treska 273
 Treskavac 57
 Trešnja, beloviška 29
 Tri vode 291
 Triglav 23, 47
 Trichoptere, v. tularci
 trla 217
 Trmkin grob 80, 166, 224
 Tri česme 261
 Trpanovci 194
 trpeza 190
 Trpkovci 194
 tularci 181
 tulbe 32
 Tumba Bogojeva 29
 Tupan (1100 m) 200
 Turgut-paša 223
 Turistički biro:
 u Prizrenu 42
 u Tetovu 34
 Turska česma 39, 158
 Turčin-planina 23
 Theranda 41

C

čaja 209, 212, 213
 Čajani 194
 Čara 37
 Čafkadija 78, 81, 82, 158
 Čelaica 30
 Čelepino 74, 76, 77
 Čelepinska vrata 76
 Čelepinska jezera 76
 Čelepinski izvor 76, 148, 158
 Čel Jakup 223
 Čepenovo 60, 119
 Čepenovska reka 60
 Čehaja, v. čaja
 Čidna 225
 Čiprova bačija 278
 Čitanovci 194
 Čitin dol 29
 Čoft 30
 Čule, prevoj (2200 m) 59, 199
 Čule, česma 159
 Čumbe 191
 Čumurane 205

U

uborak 202
 Uda made 39
 Udut 48, 119
 udjič 214
 Uzun tašlari
 Uj derven 40
 Uleverica 61, 66
 Uleverička reka 67, 164
 Ulcinj 27
 Ura ljabove 81
 Urve ajdudve 61
 Urvič 193, 204, 235
 urda 213, 214
 Urde Petkit 30
 urivališće 121
 Uroševac 21, 27, 35, 36, 39, 42, 116, 273
 usovi: 117, 121, 152
 podinski 117
 površinski 117
 prašnasti 117
 usovišta 119

F

Falište 190, 225
 farme stočne 210, 211
 Fatma-hanuma 33
 Ferlan Stanislav 260
 Fidan brdo 82
 Fidanski potok 82, 84
 Finacer (Hektor Finazer) 21
 Firaja 35, 36, 116, 199
 Firajska bačila 35
 Firajsko polje 35
 fičur 209, 210, 213
 Frank Oto 17
 Francuzi 47
 Furnal Lisjen (Lucien Fournol) 259

H

Hajla 273
 hajdučka trava 176
 halak 214
 hamam 191
 Han J. (Josef von Hahn) 193
 Hara vojvodas 37
 Hasovci-mala 195
 Hadži-Asan-čaja 209
 Hadži-Zafirov Ivan 278
 Hadžina reka 82, 84, 85, 86, 151, 174, 198
 Haemus 16

hidroelektrane:

u Vrutoku 201
 u Dikancu 201
 u Prizrenu 201
 u Ravenu 201
 u Tetovu 201
 Hiderles 209
 Hymenoptera ichneumonide
 Hisar, banja 30, 162
 hoteli:
 »Turist« u Prizrenu 42
 »Makedonija« u Tetovu 34
 Hrabrovo 210
 Htetovo, v. Tetovo
 Htetovska povelja 14, 203, 248
 Htetovštica 31, 48, 251
 humanizam 16
 Humar Rudolf 23
 Huršide-hanuma 32

C

car Roman III Argir 189
 car Stefan Dušan 14, 31, 41, 42, 189, 190
 car Uroš 41, 190, 203
 Careva česma 77
 Careve livade 122, 173
 Carevo gumno 57
 Carigrad 68, 207, 208, 271
 Catena del Mondo 16
 Catena Mundi 16
 Cvetić Miloš 32
 Cvičić Jovan 16, 19, 21, 22, 47, 130, 223, 258, 272
 cvik 214
 Cvikler Gustav 260
 Cviljen 39
 celuloza 201
 Cen Elez 225
 Centralno bilo 16
 Cer 28
 Ceripašina 61, 65, 67, 68, 69
 Cerje, staroselsko 29
 Cigani 206
 Ciganski kamen 224
 Cincari 210
 cirkovi 129
 cirkusna jezera 129
 ckale 168
 ckalci 168
 Costegnas 16
 Costegnazza 16
 Crvena karpa, piribeška 48
 Crvena karpa, kobilička 56
 Crveni dol 38, 47
 crkve:
 Bogorodičina u Vratnici 231
 Bogorodičina u Gorancu 231
 Bogorodičina u Lešku 231
 Bogorodice Ljeviške u Prizrenu 41, 42
 Bogorodičinog Uspenja u Rečanu 231
 Sv. Arhandela u Neproštenu 231
 Sv. Atanasija u Gorancu 231
 Sv. Atanasija u Lešku 231, 235
 Sv. Vračeva u Starom selu 231
 Sv. Vračeva u Lešku 231
 Sv. Dimitrija u Debrešu 231
 Sv. Dimitrija u Lešku 231
 Sv. Đorđa u Lešku 231
 Sv. Đorđa u Prizrenu 41
 Sv. Đorđa u Rečici 189
 Sv. Ilije u Lešku 231
 Sv. Jovana u Garju 190, 231
 Sv. Jovana u Otušištu
 Sv. Nikole u Gorancu 231
 Sv. Nikole u Jeduarcu 190
 Sv. Nikole u Lešku 231
 Sv. Nikole u Prizrenu 42
 Sv. Nikole u Štrbcu 231
 Sv. Nine u Gornjem Jelovcu 231

Sv. Panteleja u gorskom Brodu 231
 Sv. Petke u Gorancu 231
 Sv. Petke u Lešku 231
 Sv. Petra u Gornjem Jelovcu 231
 Sv. Spasa u Jažincu 194, 231, 234
 Sv. Spasa u Prizrenu 41
 Sv. Spasa u Rogačevu 234
 Sv. Haralampija u Lešku 231
 Crnica 122
 Crna gora, skopska 273
 Crna čuka, korapska 261
 Crna čuka, šar-planinska 36
 Crni vrh (1860 m) 69, 173, 174
 Crni vrh (2584 m) 53, 54
 Crni Drim 13, 165, 166, 194, 195
 Crni dol 60, 142
 Crni kamen, pašnjak 80, 166
 Crni kamen, ljubotenski 35, 93, 173, 200
 Crni kamen, stružjanski 40
 Crno jezero 74, 76, 144, 152
 Crnojezerski vrh 77, 147, 149, 279
 Crnojleva, reka 39
 Crnojleva, planina 39
 Crnojlevski klanac 39
 Crno more 16
 Crnook (1871 m) 273
 crnjavac, biljka 176
 Kumovica (Kumovica) 16

C

čavke 180
 Čadorine 87
 Čadavina 266
 Čajle 194, 209, 225
 Čajlska reka 80, 81, 166, 224
 Čalma 250
 čakmak 218
 čaktar 212, 214
 Cardagh 13, 17
 čardak, kućni 190
 Čardak, ljubotenski 36, 46
 Čardak, piribeški 29, 37, 47, 48
 čark 209, 214
 Čatma 250
 Čaušica 51, 53, 54, 132, 258
 Cegrane 207
 Cemerčka voda 28
 Cemerika, pašnjak 77, 78, 158, 175
 čemerika, biljka 109, 175
 Čeprljica 37
 Čeren 73
 česma, v. izvor
 česmiće, v. izvor
 Čestodublje, vratničko 241
 četvorije 200
 Češma gorancas 37
 češme, v. izvor
 Češme Bajeziti 30, 158
 Češme karabunari 37, 158
 Češme Saini 37, 158
 Cista 210
 Čiflik 250
 Čiftetaši 250
 Čoban 209, 217
 čobanske igre:
 bulje guti 219
 grad 219
 zajkure 219
 izmet 219
 koškapa 219
 kršikapa 219
 ksulja 219
 loja brezas 219
 luž 219
 mica-dama 219
 naska 219
 svinjuška 219
 čaufe 219
 cepikapa 219
 šiš 219

Čopure 135
 Čubričevo 73
 čug 219
 čuen 175
 čukalija 202

DŽ

džamije:
 Gazi Mehmed-pašina u Prizrenu 42
 Sofi Sinan-pašina u Prizrenu 39
 Sarena u Tetovu 32
 Dželadin-čaja 210
 dželep-parasi 209
 Džemal Medija 225
 dženet 226
 Džepčište 193
 Džibre Ali Vokas 68, 211
 Džibre tećes 69, 210
 Džindibeg, v. Džinibeg
 Džinibeg 14, 15, 23, 59, 60
 Džinibeška karpa 71
 džinovski lonac 240
 džidža 180
 Džumaja 269

S

Šaban Ramadan 293
 šadarvan 33
 Šalimo Žak (Jack Chalumeau) 259
 Šar, prevoj 13, 14, 40, 57, 59, 93, 99, 158, 174, 180
 »Šar-planina«, turističko preduzeće 36
 Šarac, konj M. Kraljevića 239
 Šardag (Schardagh) 17
 Šar-planinski kup 288
 Šarenik 17
 Šar-planinski čaj 175
 Šarsilsilesi 16
 Šarsko-pindski planinski sistem 13
 šarsko sirenje 214
 Šarta (Scharta) 16
 Šarštica 55
 Šatorica 48, 199
 Šafarik (Paul Josef Šafarik) 13
 Šena 85, 174, 202
 Šeremetica 57, 59, 198, 210
 Šerupa 13, 81
 šećerkave 197
 Šija, prevoj 36, 46, 48, 99, 116
 Šilezarnik, cirk 48
 Šilidže 57, 174
 Šilidže vogel 57
 Šilidže mad 57
 Šilište 190
 šinik 202
 Šipkovića 30, 68, 121, 173, 210
 šipkovička tekija 210
 Šiptari, poreklo 194
 Široko polje 135
 Šištavec 224, 226
 Šištavečka planina 80
 škole, osnovne 188
 Škumba 209
 Šola, stočar 245
 Šolin most 73
 Šopatinec 161
 Šopot 29, 169

Špati grošes 35
 Špelo 30
 Špelo e vajve egra
 Špelo Sinanica 71, 179
 Špora Boris 23, 210
 štavare 206
 štavoci 205
 Šteb, feldmaršal-lajtnant 17, 21, 22, 47
 Štedim 73
 Šternek R. (Robert von Sterneck) 20

Štimlje 39
 Štirovička reka 13, 81, 85
 Štirovičke vodenice 200
 Štica 202
 Štrbi dol 234
 Štrpce 36, 119, 187
 Streza 194, 224
 Šuplja karpa 67
 Šutani letnit 81
 Šutman 77, 154, 166, 174
 Šutmansko jezero 77

PREGLED SADRŽAJA

	Strana
PREDGOVOR — — — — —	5
PRVI DEO	
OPSTA IZLAGANJA — — — — —	11
POLOŽAJ I OBLIK — — — — —	13
NAZIVI — — — — —	16
ODREĐIVANJE VISINE — — — — —	19
GLAVNI PRILAZI — — — — —	25
TETOVSKI PRILAZ — — — — —	28
Staroselska varijanta — — — — —	28
Beloviška varijanta — — — — —	29
Lisečka varijanta — — — — —	30
Vejčka varijanta — — — — —	30
TETOVO — — — — —	31
LEPENICKI PRILAZ — — — — —	35
Firajska varijanta — — — — —	35
Brezovička varijanta — — — — —	36
Jankovička varijanta — — — — —	37
PRIZRENSKI PRILAZ — — — — —	39
Stružjanska varijanta — — — — —	39
Rečanska varijanta — — — — —	40
PRIZREN — — — — —	41
DNEVNE TURE, OD LJUBOTENA DO KALABAKA I VRELA VARDARA — — — — —	43
Ljuboten — Sija — Livadičko jezero — Piribeg — — — — —	46
Mala Gabrovnica — Jezerce — Dobroška jezera — Čaušica — — — — —	50
Prevalac — Glava Bistrice — Bistrica — Crni Vrh — — — — —	53
Kobilica — Silidže — Šar — — — — —	56
Karanikola — Dol — Mali Dol — Babaasanica — — — — —	59
Popova šapka — Vakaf — Smreka — Bogovinjsko jezero — Belo jezero — — — — —	61
Džinibeg — — — — —	65
Mali Turčin — Titov vrh — — — — —	67
Ceripašina — Kazani — Karabunar — Bakrdan — — — — —	69
Jelak — Vardiša — Lešnica — Kriva šija — — — — —	73
Belojezerski Rid — Brustovec — Crno jezero — — — — —	76
Celepino — Đinivoda — Golema Vraca — Tijavoda — Šutman — Cemerika — — — — —	80
— Velibeg — Pešterka — Vračanska jezera — Beli kamen — Def — — — — —	84
Lukovo Polje — — — — —	87
Kalabak — državna granica — Šerupa — Popova šapka — Proj Đuzel — — — — —	88
Božino — Cafkadija — Idrizova Rupa — Kočubeja — Fidan Brdo — — — — —	90
Hadžina Reka — — — — —	94
Hadžina Reka — Rečki Cam — Izet Kula — Brodec — Lera Made — Dedeljbeg — — — — —	97
— Dedeljbeška jezera — — — — —	100
Zendeljbeg — Cadorine — Pečkovo — Vrelo Vardara — — — — —	103

	DRUGI DEO	Strana
VREMENSKE PRILIKE — — — — — — — — — — — — — — —		91
RAZVOJ METEOROLOŠKE SLUŽBE NA ŠAR-PLANINI — — — — — — — — — — —		93
BELESKE O VREMENU — — — — — — — — — — — — — — —		95
Temperatura vazduha — — — — — — — — — — — — — — —		95
Vetar —		97
Magla —		99
Padavine —		100
Narodno predviđanje vremena — — — — — — — — — — — — — — —		105
OPAŽANJA NA LJUBOTENU — — — — — — — — — — — — — — —		105
SNEŽNE POJAVE —		111
VRSTE I OBLICI SNEGA —		113
USOVI —		117
SNEŽANICI —		123
VODE —		127
JEZERA —		129
Livadičko jezero —		130
Dobroška jezera —		136
Veliko jažinačko jezero —		137
Malo — Mico jezero —		137
Golemo jezero —		138
Golemi dol —		138
Mali dol —		141
Crni dol — Ličeni I Zi —		142
Krivošijsko jezero —		142
Belo jezero —		143
Bogovinjsko jezero —		143
Crno jezero —		147
Čelepinska jezera —		148
Đinivodno jezero —		149
Šutnansko jezero —		150
Vračanska jezera —		150
Defsko jezero —		150
Dedeljbeška jezera —		151
Uništavanje jezera prirodnim zasipanjem —		152
Lokve — eolska jezera —		155
Utoleglice —		156
IZVORI —		157
Glava Prizrenske Bistrice —		159
Izvor Pene —		159
Kanjak — vrelo Kamenjanske reke —		160
Vrelo Vardara —		160
Izvori kiselih voda —		162
REKE —		164
VODOPADI —		168
Donja ckala —		169
Slap Krivošijske reke —		170
Slap Bogovinjske reke —		170
BILJNI I ŽIVOTINJSKI SVET —		171
BILJNI SVET —		173
ŽIVOTINJSKI SVET —		178

T R E Ć I D E O													Strana
NASELJA	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	187
Tipovi kuća	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	190
STANOVNIŠTVO	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	193
Odnos meštana prema turistima	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	195
SAOBRAĆAJ	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	198
PRIVREDA	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	201
Poljoprivreda	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	202
Navodnjavanje	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	203
Seosko iskorišćavanje šuma	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	205
Seoski zanati i dućani	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	205
Pečalbarstvo	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	206
STOCARSTVO	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	208
Pašnjaci	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	210
Bačila	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	212
Argači	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	215
Trla	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	217
Život stočarskih poslenika	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	217
PLJACKASKI POHODI NA STOCARSTVO	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	223

CETVRTI DEO												
OSTACI STARINA	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	231
Crkve i manastiri	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	231
Gradovi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	235
LEGENDE	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	237
O Livadičkom jezeru	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	237
O Golemom Đolu	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	238
O zakopanom blagu	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	239
O Marku Kraljeviću	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	239
O svetom Savi	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	240
O Dobromiru Strezu	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	240
O reduši — braniocu sobrijskog grada	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	241
Karanikola	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	241
Paligorica	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	241
Stije	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	242
Vino u Lepencu	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	242
Lađa na Kobilici	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	242
Pološko jezero i Leđena-grad	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	242
PREDEONA IMENA	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	244

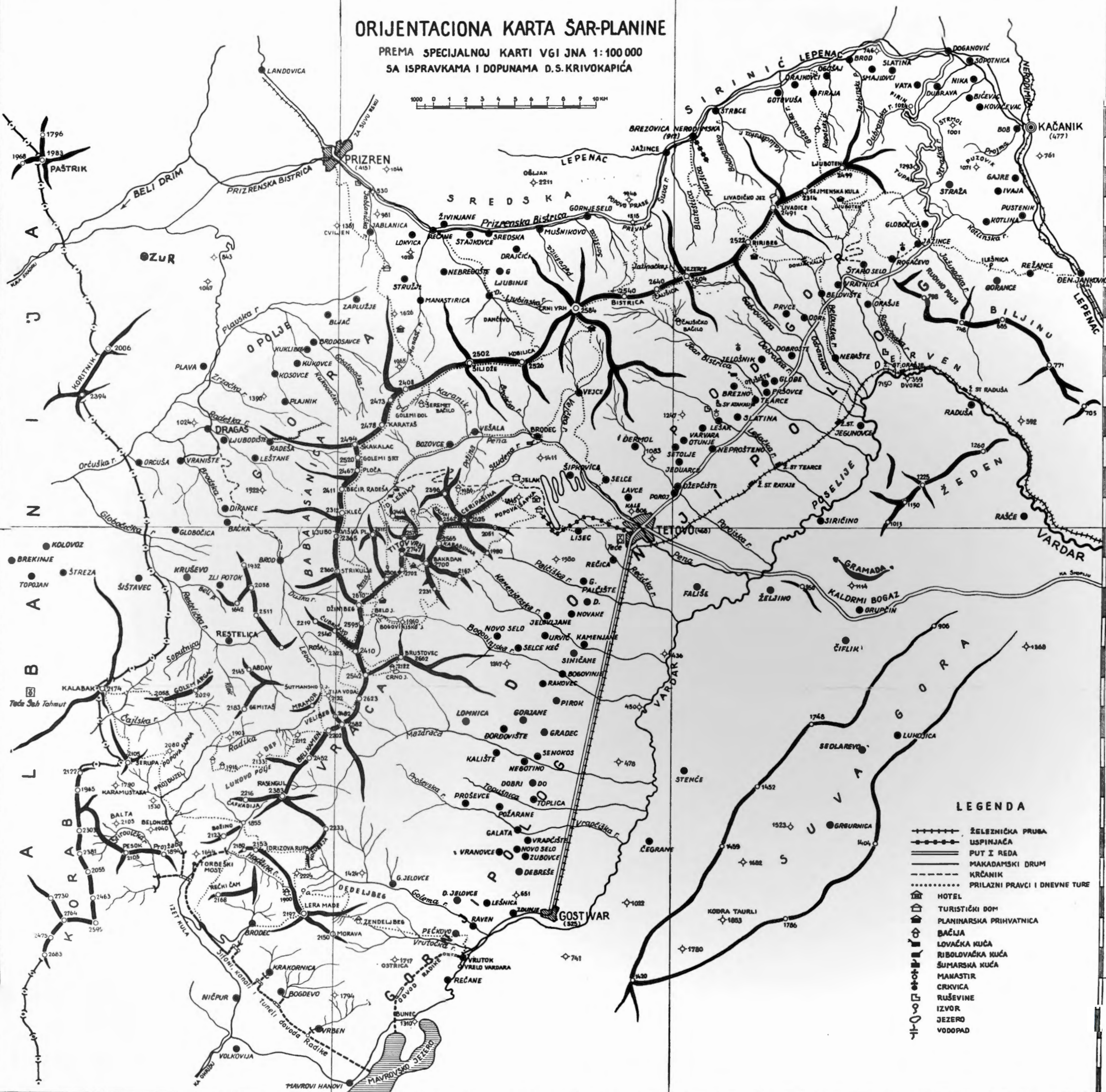
PETI DEO												
PENJANJA NA SAR-PLANINU DO 1928. GODINE												255
NAUCNA PUTOVANJA — — — — — — — — — —												257
TURISTICKA PENJANJA — — — — — — — — — —												259
VIDIK — — — — — — — — — —												263
IDEALNI I REALNI VIDIK — — — — — — — — — —												265
Pogled sa Titovog vrha — — — — — — — — — —												269
Pogled sa Ljubotena — — — — — — — — — —												271

	Strana
PIANINSKE OPASNOSTI — — — — — — — — — — — — — —	275
OBJEKTIVNE OPASNOSTI — — — — — — — — — — — — — —	277
Usovi — — — — — — — — — — — — — —	277
Mečava — — — — — — — — — — — — — —	278
Grom — — — — — — — — — — — — — —	278
Urnis — — — — — — — — — — — — — —	279
Plazevi — — — — — — — — — — — — — —	279
Magla — — — — — — — — — — — — — —	280
Prividenja — — — — — — — — — — — — — —	280
SUBJEKTIVNE OPASNOSTI — — — — — — — — — — — — — —	282
Survavanje — — — — — — — — — — — — — —	282
Gubitak orijentacije — — — — — — — — — — — — — —	282
Malaksalost — — — — — — — — — — — — — —	283
TURISTICKE GRAĐEVINE I MARKACIJA — — — — — — — — — — — — — —	285
PREGLED TURISTICKE IZGRADNJE — — — — — — — — — — — — — —	287
Dom »Popova šapka« — — — — — — — — — — — — — —	288
Hotel »Popova šapka« — — — — — — — — — — — — — —	289
Odmaralište »Jelak« — — — — — — — — — — — — — —	289
Odmaralište »Ljuboten« — — — — — — — — — — — — — —	289
Kuća »Stružje« — — — — — — — — — — — — — —	290
Planinarske prihvatanice — — — — — — — — — — — — — —	290
Lovački dom — — — — — — — — — — — — — —	291
Ribolovačke kuće — — — — — — — — — — — — — —	291
Uspinjača Tetovo — Popova šapka — — — — — — — — — — — — — —	292
Skijaške uspinjače — — — — — — — — — — — — — —	292
MARKACIJA — — — — — — — — — — — — — —	293
Ljubotenski sandučić — — — — — — — — — — — — — —	293
* * * — — — — — — — — — — — — — —	295
RESUME — — — — — — — — — — — — — —	297
REGISTAR — — — — — — — — — — — — — —	310

ORIJENTACIONA KARTA ŠAR-PLANINE

PREMA SPECIJALNOJ KARTI VGI JNA 1:100 000
SA ISPRAVKAMA I DOPUNAMA D.S. KRIVOKAPIĆA

1000 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 KM

LEGENDA

- ŽELEZNIČKA PRUGA
- USPINJAČA
- PUT I REDA
- MAKADAMSKI DRUM
- KRČANIK
- PRILAZNI PRAVCI I DNEVNE TURE
- HOTEL
- TURISTIČKI DOM
- PLANINARSKA PRIHVATNICA
- BAČIJA
- LOVAČKA KUĆA
- RIBOLOVAČKA KUĆA
- ŠUMARSKA KUĆA
- MANASTIR
- CRKVA
- RUŠEVINE
- IZVOR
- JEZERO
- VODOPAD

